РІЧНИК XXXII 1948

ТРАВЕНЬ

КНИЖКА I (НА ЧУЖИНІ)

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

РЕҐЕНСБУРҐ

З ДРУКАРНІ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ „УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО“

ЗМІСТ:

Ще задовго до появи нашого журналу знайомі і незнайомі, друзі і недруги запитували нас: — Чому саме і ви вирішили видавати, коли видається і так уже більше, ніж треба? Але коли, мовляв, таки вже хочете видавати, то чому саме „Літературно-Науковий Вістник", коли „Вістник" і вістниківство обстрілюється зараз майже з усіх боків, як явище в минулому наскрізь неґативне і шкідливе для української справи?

Ми вислуховували все те і все ж таки журнал видаємо, і то саме ЛНВ. Чому? Та тому, що видається у нас дійсно багато, але майже всі ці видання нагадують салдатів російської армії часів російсько-японської війни, що одержували від свого уряду іконки та хрестики замість ґвинтівок і гармат. А ЛНВ тому, що цей журнал усіх часів, без огляду на те, що писали, пишуть і будуть писати про нього всі ті, хто вміє тримати перо в руках, уважаємо явищем позитивним, з усіма його недоліками, бо справа не в тих, чи інших недоліках, а в тому, що ЛНВ це той орган української думки, що виникав і відроджувався завжди тоді, коли українська думка попадала в глухий кут і нагадувала сліпця, що після довгого перебування на чужині повертається до власної хати і ніяк не може найти дверей. І ЛНВ був тим поводарем, що хоч не завжди підводив сліпця до самих дверей, то принаймні показував йому дорогу до них.

ЛНВ був (наскільки можна було в тих обставинах бути) завжди журналом українським. Таким він був за редаґування Івана Франка і М. Грушевського, таким був і за редаґування др. Д. Донцова.

І ЛНВ Івана Франка, і ЛНВ М. Грушевського не були чимсь сталим і незмінним, уже хочби тому, що виходили в одмінних обставинах.

З огляду на одмінність обставин і ЛНВ др. Донцова не був схожий на своїх попередників, але він був такий же чесний і такий же непримиримий до ворогів українського народу, як і ЛНВ Франка чи Грушевського. ЛНВ стає традицією, стає тим органом, що народжується і відновлюється на Україні завжди тоді, коли надходять часи боронити „Вірую" українського народу.

В 1922 році ЛНВ відновив др. Дм. Донцов разом з вояками Української Галицької Армії, що, відступивши з України, прагнули продовжувати боротьбу за Україну засобами організації національно-думаючих сил України, для майбутніх змагань за Українську Державу.

І УГА і др. Донцов надавали ЛНВ значення клича українського народу до продовження боротьби. Значення цього клича в той час большевицький окупант зрозумів більше, ніж деякі групи самих українців. Для большевицької Москви ЛНВ був тоді найненависнішим виданням за межами СССР, а його редактор др. Донцов по Петлюрі і Коновальцеві вважався найбільшим ворогом Совєтського Союзу, бо вже у першім зшитку ЛНВ на першій його сторінці Україна, а з нею і Москва читали:

„Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якім вона грозить згинути, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація — ось завдання, до розв'язання котрого, разом з іншими, хоче спричинитися і відновлений ЛНВістник."

Москва побачила, що з відновленням ЛНВ може народитись рано чи пізно те, що спроможеться окуповану, але не подолану Україну поставити знову до змагу і, що тоді вже ніякими облудними гаслами і навіть силами її вдруге до ніг Москви не покладеш.

Москва побачила в ЛНВ не орган якоїсь групи чи партії, а орган цілої української нації, що розпочинає наступ. Москва зрозуміла, що Україна стає на шлях витворення свого власного того, що його відсутність в України, допомогло їй, Москві, удержувати багатомільйоновий український народ на єдинонеділимських віжках. Себто, Україна почала творити свою ідеологію, свою ясну ідею, відсутність якої в Україні допомогла большевицькій Москві знову окупувати ті простори, без яких не можлива не лише большевицька, а й взагалі ніяка Росія.

От тому Москва, зразу ж по відновленню ЛНВ в ті роки й змобілізувала весь свій розбійницький досвід і азійський хист на боротьбу з ЛНВ. Через торгпредів і полпредів прагнула підкупом, чи то застрашенням розбити видавничий колектив і співробітників, хотіла примусити останніх залишити ЛНВ. Давала величезні гроші іншим видавництвам на кампанію проти редактора ЛНВ Дм. Донцова. А в себе вдома зорганізувала цілий штаб писак, що мусіли, не називаючи імен вісниківців, і самого ЛНВісника (бо і Вісник і вісниківці в той час були уже знані на Україні) протиставитись ЛНВістнику.

Цим писакам було дозволено розробляти марксівську україністику, себто національній ідеї ЛНВ протиставити ідею України соціялістично-московської.

І хто знає, чи то не ЛНВ своєю ясною ідейною цілеспрямованістю примусив большевицьку Москву, бодай тимчасово, попустити єдинонеділимські віжки?

І хто знає, чи і той ренесанс 20 30 років, про який у нас на еміґрації пишуть зараз так багато міг би родитись в Харкові, коли б у Львові не почала народжуватись українська національна ідеологія в відновленому ЛНВістнику?

Чи народилась вона, чи викрісталізувалась вона в деталях — це річ інша, але саме відновлення ЛНВ і окреслення тих цілей, що він ставив перед собою мало й має для України величезне конструктивне значення. І, що б не говорили про ЛНВ сьогодні, і, що не скажуть про нього завтра, все ж незаперечним є одне: ЛНВ був і, думаємо, надалі буде, журналом української національної думки. І справа не в тому, чи буде редаґувати його др. Дм. Донцов, чи хтось інший, він буде завжди тим журналом, для якого чиста національна ідея завжди буде і ціллю і дороговказом.

І зараз, відновляючи ЛНВ в 1948 році на чужині, ми здаємо собі справу з усіх труднощів, що лежать перед нами, в нашому нелегкому еміґраційному житті, але відновлення ЛНВ вимагає, як ми говорили раніш, не група тих чи інших людей, не та чи інша політична партія, а вимагає українська справа, на яку зараз розгортається наступ ворогів з певними завданнями і цілями, а своїх через незрозуміння обставин і утрачення віри в свої сили.

Сьогодні обставини України внутрішні і зовнішні вимагають органу загальноукраїнського, що став би на сторожі української правди, став би заборолом проти всіх тих ворожих Україні ідей та ідейок, що пруться майже зі всіх щілин у запілля української духовости, заборолом проти пропаґування всесвітянської юшки, заготованої московським приписом, проти тієї літератури, що пнеться вскочити в західноевропейські сальони, поминувши Україну, з її страданнями, її історією, змаганнями і цілями.

Заборолом проти тієї літератури, того мистецтва, що вдивлюється прислініуватими очима в Захід і не оглядаються на Схід, де йде наступ на Україну, на її святеє святих — на душу, на окремішність, навіть на саме її фізичне буття. Не бачать пропаґування Москви, ідей неподільности російського і українського народів, не бачать творчости Корнійчуків і Кочерг, а замріяними очима раба вдивляються в Сартрів, Кльоделлів та інших. І Сартр і Кльодель можливо це й добре, але для України воно добрим стане аж після того, коли на Кочерзьких „Ярославів Мудрих" ми відповімо справжніми українськими Ярославами Мудрими. На Корнійчуківських „Хмельницьких" відповімо справжніми укра-

їнськими Богданами Хмельницькими. І не тільки Богданами, але й Мазепами, Петлюрами і сотнями інших. І обов'язково не забути треба, висвітлити з української плятформи „великих мужів російської імперії" — Андрія Боголюбського, Петра Першого, Катерину Другу, Леніна і Сталіна, і всіх — іже з ними.

От чому на чужині відновлюється ЛНВ. Він мусить відновитись, і то тепер, саме тепер. Вчора було ще рано, бо не зовсім ще було ясно, куди стріляють ворожі пропаґандивні гармати, а завтра буде пізно, бо ці гармати можуть зробити дуже велике спустошення.

До всесвітнього в творчості лежить шлях через національне. Жоден із справжніх великих письменників всесвіту не ставив собі наперед цілі творити велику літературу для всесвіту; кожен із справжніх великих творив, поперше, для того оточення, з якого бере він бодай основи характерів, кольорит і все те, що спонукає його творити.

Він творить, поперше, для себе, для свого оточення, для нації з її почуттями, з її цілями, з її ідеями і прагненнями.

І коли такий твір напишеться талановито, з любов'ю до тих, про кого він написаний, він перетворюється в Велику літературу і стає твором не лише для нації, чи для якогось одного народу, а твором для всесвіту.

Про це треба б пам'ятати деяким українським письменникам, що впевняють самі в себе, що ніби вони переросли свою націю на 50, а то й на сто років і готові вже, ось зараз, наплигнути до всесвітнього столу Великих, але їх народ, їх нація вчепилась своїми „кащенківськими" руками в їх европейські фраки і... не дає взяти розгону, щоб вискочити на поверхню світу й показати себе в повному европейському блиску.

Плигають і показують. Бачать їх де-не-де в Европі але... і піну на морі видко дальше, ніж хвилі, а все ж таки піна завжди лишається тільки піною, а її сила у хвилі, що на свій гребінь виганяє якраз все те, що найлегше спливає на поверхню.

Україна своїми хвилями чину і дії вже стукає в двері всесвіту, і хоче того, чи не хоче всесвіт, рано чи пізно, але ці двері відчиняться.

Відчиняться вони і для української літератури і українські письменники мусять готуватись увійти в ці двері і покласти до світової скарбниці український національний вклад — українську літературу, високоякісну про Україну, про її прагнення, про її одвічну боротьбу, про її людей, про чин і дію цих людей.

ЛНВ за таку літературу і за таких її творців.

ЛНВ також не зможе не заперечувати і тим групам у загальному українському русі, що силкуються ставити сьогодні на своїх знаменах, як творців української іде-

ології, людей, що співпрацею з большевиками, бодай, в роках 1917—1921 допомогали Москві перемагати український національний рух.

Ми визнаємо, що в пізніших роках ті люди відограли велику позитивну ролю в формуванні української національної свідомости на теренах України і своєю долею показали українському народові, що співпрацею з Москвою у Москви волі не випросиш. Загинеш, вмреш, згниєш в концтаборах, у підвалах НКВД абож, будучи українцем, і бачачи муки України, і почуваючи, що це все, хоч до деякої міри є наслідком праці і твоїх рук — пустиш сам собі кулю в лоба.

Це заслуги і великі заслуги, але вони не дають ще права всім, хто їх має, входити до храму української духовости і ставати рядом зі справжніми великими.

Віддайте Кесару кесареве, а Богу Богове!

Ми не можемо і не сміємо вбачати в цих мучениках ворогів — як це нерозумно робить дехто, але ми також не можемо розбійника ставити поруч Христа лише тому, що розбійник покаявся перед смертю, промовивши: **Не забудь про мене, Господи, коли прийдеш в царство Твоє!**

Ми молимося і будемо молитися ХРИСТУ-БОГОВІ, а розбійника не забуваємо і ніколи не забудемо, за його зрозуміння істини і за його, хай пізнє, але глибоке покаяння.

Виходячи з завдань, що породжуються обставинами, ЛНВ 1948 року буде не тим ЛНВ, що був раніш, але ціль лишається і в 1948 році та ж сама, що і в попередніх роках:

Боронити Україну, боротись за неї і будувати свою власну духовість, культуру і свою власну **незалежну українську державу.**

Редакція.

Ю. Клен

Баляда про помсту

Там, де хвиля полоще пісок узбережжя,
Де рибалки щодня розкидають мережі,
Де солоні вітри над простором гудуть,
Де маяк небезпечну указує путь
І скипає, шумуючи піною, повінь,
Вечорами співають жінки колискову:

Має туманом
В морі мара нам.
Спи, о, дитино!
Крізь хуртовину
В бурю і сніг
Ген без доріг
Далеччю плине
Десь бриґантина...
Є то голяндців
Лютий нищитель,
Німців і данців
Грізний губитель
Ґеде Міхель.
Мчить корабель,
Темні вітрила
Наче ті крила.
Ґеде Міхель!
Все він під чорний
Прапор свій горне:
Срібла скарби,
Зброю і бранок.
Спи без журби!
Мирний світанок
Зрине тобі.
А немовлятку,
Що не йде спатки
З'явиться в блиску
Ґеде Міхель,
Жаром і приском
Бризне з-за скель,
В димі спливе.
Геть із колиски
Доню пірве.

Оту пісню, як море ревло крізь тумани,
Тиха мати співала маленькій Ерк Манніс,
Підкидаючи хмизу в розжарену піч,
І тривожно вслухалась в розбурхану ніч.

Стукав дощ, наче перлами кидав у шиби,
І лисніли лускою розпатрані риби.
Та минали за днями мережані дні,
Ще таїло скарби свої море на дні
Для Ерк Манніс, дівчатка з ясними очима,
Що на березі гралося вже камінцями.
І згадавши, як мати гойдала малу,
Вона долі незнаній співала хвалу:
Має туманом
В морі мара нам.
Спи, о дитино!
Крізь хуртовину
В бурю і сніг
Ген без доріг
Далеччю плине
Десь бриґантина.
Та мережаться знову роки за роками,
Буйна хвиля шершавий підточує камінь,
І красуні сімнадцять минуло вже літ.
Владно вабив за море незнаний ще світ.
Як розчісувала гребінцем свої коси,
Золотисто-жовтаві, мов літні покоси,
Від солоного вітру морів вологкі,
То наспівувала призабуті рядки:
Є то голяндців
Лютий нищитель,
Німців і данців
Грізний губитель.
Гордовита була вона, гарна на вроду.
З брязкотливими відрами йшовши по воду,
З молоком запашним біжучи від корів,
Все назустріч вітрам вона кидала спів:
Мчить корабель,
Темні вітрила
Наче ті крила.
Ґеде Міхель!
Все під чорний
Прапор свій горне:
Срібла скарби,
Зброю і бранок.
Сиве море повив повечерній серпанок.
Десь Ерк Манніс блукає, сама не своя.
Заспокоєне море, немов сулія,
У яку вона влила дівочу жагу,
Замережане море у білім снігу.
І зухвало слова тої пісні, як звикла,
В вогкий простір шпурнула вона, наче виклик:
З'явиться з блиску
Ґеде Міхель,

Жаром і приском
Бризне зза скель,
В димі спливе,
Геть із колиски
Доню порве.
З-поза сірих ґранітів, мов птах гострокрилий,
З туману випинаються хижі вітрила,
І на хвилях гойдається чорний фреґат...
У ту ніч не вернулась Ерк Манніс назад.

2

Знов мережаться млою роки за роками.
Буйна хвиля шершавий вигладжує камінь.
Рік по році вже сім проминуло років.
Манніс, батько старий, від турботи змарнів,
Сивиною позначилось темне волосся.
О, недобре йому у роки ті велося!
Не пасуться стада ні корів, ні овець,
Бо добробуту тому поклав вже кінець
Буйний Ґеде Міхель, розбишака зухвалий:
Душогубцю пішло все на поталу,
Гнав на палубу, гнав через хвилі товар.
Що не знищити встиг, те донищив пожар.
Старий Манніс, вертавши під морок і зливу,
У годину непевну морського припливу,
На порозі до хати чужинку зустрів.
Із плаща їй стікали змійнки струмків.
І зирнувши на жінку, струнку, незнайому,
Розчинив він їй двері гостинного дому:
„Відпочинь і погрійсь!" Ясноока, смутна,
Увійшла, зупинилась поодаль вікна
І занутила пісню, яку лихоліттям
Перед сном бережанки наспівують дітям:
„Має туманом
В морі мара нам.
Спи, о дитино!
Крізь хуртовину,
В бурю і сніг
Ген без доріг
Далеччю пливе
Десь бриґантина.
Стара мати сиділа за прядкою, пряла.
Як почула слова ті, то нитку урвала:
„Це ж Ерк Манніс! Тож донька моя дорога!
Привела тебе доню додому туга!"
Мов не бачила жінка нікого, не чула
І до вогнища зблідле лице обернула,
Так неначе нерідним їй рідний був дах.

Грало відблиском полум'я в мертвих очах.
І ступивши на попіл, на сірий ногою,
Наче з долею стала вона до двобою,
Понад полум'я руку міцну простягла
І рекла: „Присягалась я демонам зла,
Що з людей таємниці не зраджу нікому.
Лиш тобі, жарке полум'я отчого дому,
Я звіряюсь тепер: За дружину мене
Мав сім літ той страшний, що його не мине
Люта кара у пеклі й що Ґеде Міхелем
Його звуть, те ім'я повіряючи скелям.
Тому нелюдові за сім довгих років
Породила я сім винозорих синів.
Під мечі йому край весь паливоди збили,
І під кіль корабля йому стелються хвилі.
Килимами й шовками вкриває він піл,
Під нагарбаним сріблом вгинається стіл.
То була в його логві я здобич найкраща.
Тож моліться, благайте за душу пропащу!
Він, як бранку, мене у ясир свій забрав,
Не питаючи згоди, в уста цілував.
Ой, на лихо собі я у тузі зорила
В тумани, виглядаючи чорні вітрила!
Ненавиділа цілих сім довгих років
Я того, кому сім породила синів.
З побратанцями Ґеде Міхель бенкетує
І що помста зближає свій крок — не почує.
Бистрий човен мій мчиться на острів, в чагар,
І на ньому горітиме жовтий ліхтар.
Слухай, рідний мій пломеню, скарги страшної!
Буду свідком жорстоким в останньому бої".
Відступила і попіл струснула з одеж.
А за вікнами ніч без границь і без меж.
Відійшла, як прийшла: ані слова привіту,
— Тільки двері зачахнув за жінкою вітер.

3

Кораблик летить. На нім жовтий лихтар.
Попереду острів, і ніч, і чагар.
Дванадцять вітрильників вслід, наче птиці,
Мигтять і мигочуть у блиску зірниці.
Вслухається в темряву Ґеде Міхель:
„Чого це чайки сполошились між скель!
Вони ж не лякаються нашого люду:
Бодай чи не ворог їх поночі будить?"
„Ей, що там!" гукає весела братва:
„Де ступиш ти, там не росте вже трава!
До чаш ми спрагніло припали устами.

Нехай же живе наш відважний отаман,
Потужний володар, король отих скель!
Віват голяндців
Лютий нищитель,
Німців і данців
Грізний губитель,
Ґеде Міхель!"

Враз вибив хтось двері. Скотились без ден,
Розхлюпавши вина, бочки, і знадвору
Той приспів веселий, той дикий рефрен
Юрба підхопила розлюченим хором.
Столи перекинуті, чаші на діл,
І штурман гукає: „Отамане, зрада!"
І тісно в навалі засапаних тіл,
Де гострим ножем лиш даси собі ради.
Скло бряскає бите, і криця, і мідь;
Зчепившися з ворогом, котиться ворог.
Ерк Манніс там, руки схрестивши, стоїть,
А очі їй світяться ясно й суворо.
Одного лиш ворога в тій метушні
Шукає вона, а знайшовши, свій погляд
Не може відвести. Вже навал борні
Отамана хилить, мов вихор ту щоглу.
То Манніс, то батько підносить стилет.
Покайся, Міхелю! На суд бо Господній
Ти станеш. Не в небо спрямує свій лет
Душа, а порвуть її духи безодні.
Ураз сполотніло у жінки лице,
А очі їй стали страшні і великі.
Немов зачароване трісло кільце,
Зненацька стрибнула вперед вона з криком,
Майнула, немов блискавиця з-за хмар,
Вхопила обіруч отця за правицю,
— І схибив скерований в горло удар,
А супроти Манніса стала тигриця.
„Сім довгих років він мене милував,
Стискав він в обіймах — аж кості хрустіли,
І плечі він пестив мені, цілував.
Йому віддала я і душу і тіло,
За вірну дружину була сім років,
Під чорним вітрилом я з ним засинала
І семеро ясних соколів-синів,
Мов пристрасти квіти, йому дарувала.
Хай спільним струмком потече наша кров.
Кохала його я без тями, без краю,
І як за життя нас єднала любов,
Хай смертна година тепер поєднає!"
З погордою глянув і рік отаман:
„О, хто є та жінка, яку я не знаю?

Мара то, чи вітер вечірній туман
У сні передсмертнім мені коливає?
Кому ти несеш непотрібний твій чар?
Що спільного з Ґеде Міхелем ти мала,
Що радо приносиш себе йому в дар?
Тебе я лишаю життю на поталу!
О, друзі-соратники давніх боїв,
Що вірні зостались! Горніться до мене,
Хто гинути хоче під співи мечів!
А жінка, якої забув я наймення,
Хай звіється млою між рифів і шхер.
До мене, всі горді, і вірні, і вперті!
Хто зрадив Міхеля, не годен тепер
Геройською смертю з ним разом померти!"

О. Данський

Фінський ніж

— Слухай! — сказав Тонкий і підвівся, — зробимо, як у казці, — і лице в нього знову стало хлоп'яче, веселе, — вб'ємо ніж у черешню, ти йдеш на схід, твоє лезо східне, я на захід, моє лезо західне...

Грубий став поруч друга, голова Тонкого торкалася його нагрудної кишені, і він слухав слова приятеля, як справжню казку.

— Вернемось на це саме місце, — Тонкий тикав пальцем у землю, голос у нього був повчальний, — хто скоріше прийде, огляне ніж, бо так у казці про двох братів, чия сторона ножа ржава, той у пригоді, треба йти виручати...

І Тонкий вбив ножа в стовбур дикої черешні, а Грубий стояв коло нього, кістяна ручка стирчала на висоті очей Тонкого, саме там, де в Грубого билося серце.

Вечір ішов стромою гори, підходив до лісу, молодик від холоду блід, стара черешня ще кілька разів ворухнула листям, вкладалася спати.

У стовбурі стирчав фінський ніж, звертав своє лезо на схід і на захід, лезо було блискуче, без плям, бо ним краяно хліб, і друзі подали собі руки.

II.

Звичайно тонка людина повинна бути високою, з обличчям спокійним, може й строгим. А в товстого має бути низький зріст, ясні очі і кругла усмішка на лиці.

Та в друзів було навпаки: Тонкий — низенький, з лицем хлопчини, розсміяний, мов завжди він слухав веселе оповідання, а Товстий — високий, з-під шапки в нього вибивалися срібні волосинки, темна зморшка продовжувала перенісся. Голос Грубого рвався, як у людини, що звикла мовчати.

Ці двоє людей назовні не мали абсолютно ніочого спільного, а все ж вони були друзями і мали назву серед „Сірих Вовків" Нерозлучних. Друзі були всі, а нерозлучних лише двоє.

Ге-ей, чимало було сердечних приятелів, друзів хороших, що виривали себе смерті, клали один за одного життя.

Чи не підібрав Михно раненого друга на дужі плечі й під обстрілом двох кулеметів не виніс у ліс, ідучи кілометер чистим полем?

Або не лишився біля пораненого в легені й ноги приятеля молодий пропаґандист Зенко?

Вересень золотив Рогатинські ліси, п'ятитисячна тічня йшла за відділом, двісті стрибків скакало голодними псами. Зенкова молодість манила його в безпечну гущавину, молоде серце не хотіло вмирати. Та він обняв, як любку, бліду голову товариша, зірвав гранату, щоб прогнати спокусу й не розлучитися.

Егеж, були, були щирі друзі. А тепер слава віється про них піснею, піднімає вгору серця, як бойовий стяг.

Та всі вони не були нерозлучними. Тільки Грубий і Тонкий здобули це найменння.

Разом у боях, спільно в маршах і на постоях. Ніч укривала їх одним плащем, дні годували тією самою пайкою хліба. А їхні серця були дзеркалами, в яких вони приглядалися до себе.

Та й думки не різнили їх. У криївці, коли мліли потерплі від незручного сидіння ноги, марилося їм: разом згинути в славному бою, полинути туди, де сонце обшиває краї хмаринок золотою крайкою, і, сівши там вигідно, досхочу баламкати ногами.

Навіть, коли ранило одного, мусив санітар порошками легшити біль другому. Це, справді, була вигадка веселого санітара, але стрільці вірили. Не могли не вірити. Саме в цьому була нерозлучність обох.

Ніщо не розділяло їх. Ні, стривайте! Торік застукала двох друзів ворожа облава в селі, скритих у снопах, у клуні.

Лежали поруч, лице до лиця, прислухаючись, як смерть шарудить снопами, перекидає їх.

Та закашлялася вона кіптягою, втомилась шуканням. І почав помагати їй білобровий, худенький лейтенант, пробиваючи верстви снопів довгим сталевим дротом. Саме між двох голів, попри очі друзів, пірнув дріт у товсті стебла.

Хвилина, але Нерозлуні збагнули таємницю вічности і свою розлуку.

Тепер прийшла вона до них удруге.

III.

Почалося з того, що пацан Шістка, вештаючись лігвом „Сірих Вовків", розгублював вістку: „Сам командир кликав Нерозлучних, висилає Тонкого з чотою в рейд, Грубому дозволяє відвідати жінку."

Насмішки недорір'я сипались на нього з усіх чот, як соснові шишки, але Шістка обтрушувався з них тим, що клявся своєю „шісткою". Правда, шістка не пістоля, як кущ не військо, але клятва була така врочиста, що стрільці заворушилися.

Тільки сотенний Грак недовірливо звів над носом кошлату сивину брів, загнув чергою три пальці лівої руки:

— Тонкий — рядовий боєць і чоти не веде, це раз; жінка Товстого чи пак Грубого, в Казахстані ще з сорокового года, це два; ти брешеш пацан, це три.

Але денний наказ, що в ньому призначувано Тонкого чотовим, зламав і невіру сотенного.

Та діло не в призначенні. Тонкий хороший вояк, вестиме й сотню. Тільки ж, як це він відірветься від Грубого?

Відділ гудів розмовами на спочинку, томився думкою під час вправ і навіть у снах не покидали його Нерозлучні.

Нерозлучні! Пам'ять про їхню появу в відділі „Сірих Вовків" загубилася в бойових роках, хіба командир знав їх псевда, а сім'ї згадували в думці справжні імена.

Для друзів вони були просто Нерозлучні.

IV.

Коли на заході сонце почало вгрузати за лісом у землю, біля черешні стояли Грубий з Тонким. Тонкий, присівши на п'ятках, вибирав з розкритого ранця вояцькі дрібниці, ділив їх на дві купи.

Грубий дивився на схід і говорив:

— Ти подумай, я знову побачу Марійку... не знав, чи живе, а ось вернулась... і мати й сестра, аж з Казахстану, через шість років... А, властиво, як же це так без тебе? Нарізно? Я піду сам, а ти... Ні, піду в твоїй чоті. Так, так з тобою, а Марійка зажде, вона хороша в мене...

Тонкий усміхався тепло, хитав головою, добув з ранця зложену хустину, втулив у неї на мент обличчя. Зі складок хустини пішов на нього спогад дівочих рук, туга кохання.

Хустка була червона, з гарячою квіткою, шитою в розі, вона м'яко лягла в руки Грубого.

— Даси Марійці гостинця, — говорив Тонкий, знижу-

вав голос, немов берігся, щоб не чув вітер. — Підемо нарізно, я поведу чоту, а ти додому, відтак зійдемося. А це забери з собою, поділене добре, у тебе й у мене. Ще лишився тільки ніж, прошу, візьми, я краятиму хліб багнетом...

Тонкий підсунув другові поділене добро: вояцькі речі, людські дрібниці, що криють в собі поміч, тепло покиненого дому, малі радощі. Зверху поклав ніж, одинокий, спільний ужиток.

Ніж був фінської роботи, з кістяною колодочкою, лезо світилося, бо вживано його до найлуччого, краяно хліб.

Грубий жахнувся, відсунув дарунок, клявся, що не візьме.

Небо холодніло, крилося крицею, брав приморозок, дика черешня шелестіла листям, обтрушувала його.

Тонкий присунувся до друга, лице в нього було журливе, він думав.

Грубий обняв його рукою за шию, як молоду дівчину, а серце в нього було розділене надвоє. Воно було вдома і було з товаришем.

На землі, поміж ними, лежав фінський ніж, лезо його ясніло, і ніж був нічий.

V.

Чота Тонкого пішла в рейд і пробула три тижні. Її били вітри і лихі стужі, ворожі загони пересікали шлях, голод водився разом із смертю, але чота виконала завдання і повернулася на старі лежі.

Випав перший сніг, стара черешня стояла гола, вона соромилася тої наготи, прикриваючись клаптями снігу, як рваною сорочкою.

Тонкий відкинув втому, мов доріжній ранець, і пішов до черешні. Вже здалека він доглядів, що сніг під нею не рушаний, він приспішив ходи.

Фінський ніж стирчав у стовбурі, західна сторона леза була чиста, тільки не лисніла, на неї впала холодна матовість.

Над ножем протягся чорний сучок, крижані бурульки висіли під ним. Тонкий хотів засміятися, але не зміг, скривив рота, хлоп'яче лице взялося старістю.

Частина леза від сходу світила до сонця, з маленькою червоною краплею, як вправленим рубіном. Тонкий зблизив до неї очі, але враз не міг бачити, страх, незнаний досі страх, взяв його за плечі. Тонкий звів голову вгору, черешня чорніла над ним сподом голих конарів, сучок простягнувся, як довгий товстий палець, і на ньому стирчало примерзле пташине пір'я.

„Щось з'їло птаха" — подумав Тонкий і бурульки під

сучком зачервоніли в промінні, — „кров капнула на ніж і примерзла, а я злякався".

Він витяг ножа, обтер його гарячою долонею, лезо заясніло знову, але червона пляма зісталася.

Тонкий вертався до відділу з ножем у руці, всі „Сірі Вовки" бачили його, але не дивилися, тільки малий Шістка не був ще людиною, щирість лежала в його сивих очах і він оповів:

— І ще був з нами друг Сава і Мар, а також медсестра Ярина...

Тонкий дивувався, що й пацан Шістка ходив у дорогу, і малий боронився:

— Я буду розвідчиком, друже чотовий, і сам командир позволив і я йшов коло друга Грубого, і було нас вісім і медсестра. Та властиво я не знаю, чого баби, як Ярина, при війську і заважають?..

Тонкий усміхнувся, але усмішка була бліда, а в веселих очах ходив смуток.

— Бо, кажу, було нас вісім хлопців і я йшов з другом Грубим, а та Ярина не могла йти і мала скалічену ногу, а ми мусили її провадити. А друг Грубий цілу дорогу радів, що йде додому, і жалів, що нема вас, друже чотовий, а потім говорив, чи ніж на заході не заржавів...

Тонкий гладив вістря фінського ножа, в його очах лежав образ друга, лице було втомлене і серце билося тільки половиною.

— Ніч була досить ясна, хоч із хмарами. Ми дійшли до містка коло ліщини і там була застава. Мар пішов перший і перейшов, а потім і Сава, і друг Крук. І мав іти я, але вийшов з хмар „сексот", освітив усе чисто і ті почали стріляти, і ми втекли. Але Ярина не могла тікати, то друг Грубий...

Тонкий стиснув ручку ножа, примкнув очі, його вразила білина снігу, під повіками закружляли червоні краплі, одна впала на лезо, рубін на ньому загорівся дужче.

— ...вернувся і заляг, бо казав, що не можна кидати друга, але Ярина не друг, вона жінка... Друг Грубий почав стріляти, Ярина втекла і потім залягла собі, друг Грубий підповз до неї і знову стріляв... Потім ми вернулися і відв'язалися від ворога, місяць сховався, але друг Грубий не встав...

Тонкий повторив послідні слова хлопця: „Над оком у друга Грубого була червона пляма, а чоло біле", підвівся і подав Шістці руку.

Тонкий ішов до командира, а „Сірі Вовки" були кругом нього, бачили його лице, але не дивилися, в їхніх очах була вологість, але це не були сльози.

Чота Тонкого пішла знову, на схід. Чотовий ішов по-

переду, але серце в ньому було замерзле, як крапля пташиної крови на лезі фінського ножа.

Тіло Грубого було холодне, воно лежало два тижні під ворожою станицею, і станиця мусила горіти.

І всі ворожі осередки в районі горіли, щоб зогріти холод, і на снігу було багато крови.

Але чотовий Тонкий не міг зогріти серця свого друга. Вернувся на захід і ніс в руках ніж фінського виробу, з кістяною колодочкою, а на лезі ножа темніла червона плямка, а перед очима чотового стояла черешня.

Юрій Клен

Пригоди архангела Рафаїла*)

Тьмяним весняним вечором, насиченим подихом далекої грози, бузковими пахощами і запахом озону, в білій хмарі, лебединим плавом по землі простували архангели Рафаїл і Михаїл. „Простували" не значить, що вони переступали ногами, бо п'яти їхні ледве-ледве торкалися трави й дорожнього пороху, а хмару, яка їх обкутувала, немов би вітром несло ген-ген.

Так прямуючи, вони розмовляли між собою, та не були то слова, що ними вони перекидалися і що їх десятками треба нанизувати, щоб віддати думку якусь. В одну мить, коротку, як мигтіння блискавиці, перелітала від одного до одного думка, що осявала чоло когось із них, і таксамо швидко мигтіла відповідь на неї. Від того обміну думками світляні сполохи грали на небі, і сполохи ті були їхні думки, що беззвучно займалися, на мить розсвітлювали околицю і згасали в насичених передгроззям просторах. Отже, віддати їхню бесіду значить переложити її на нужденну людську мову, проміння на звуки, фарби на слова і витратити довгі хвилини на те, що „сказано" в один блискавичний момент. Сполохи Михаїлових думок мали багряну відтінь, тоді як у Рафаїлових була прозора голубінь, і випадкові перехожі, спостерігаючи ту гру зірниць, милувалися на феерію невиданих кольорів.

Передана нашим нужденним способом висловлення, розмова їхня мала приблизно такий зміст:

Рафаїл. Дивний той рід людський, замкнутий в межі простору і часу.

Михаїл. Дивний і не подібний до нас, первозданих, улюбленців Господніх, створених у добу досвітню.

Рафаїл. До нас, Його любов'ю розпещених.

*) Пок. Ю. Клен, один з ініціяторів відновлення ЛНВ, мав бути його нач. редактором. З полишених матеріялів подаємо зразок його прози.

Михаїл. До нас, що сяємо, мов снігами короновані гір шпилі у першім промінні ранкової зорі.

Рафаїл. Що сонмами і світоносними шерегами вилискуємо, мов туманами обкурені ланцюги гірські.

Михаїл. Що сонцесяйними крилами мов щитами, оточуємо трон Господній.

Рафаїл. Що є раменами Його, які, мов білим цвітом укрите галуззя черешень, простягаємось у простір.

Михаїл. Що є великими свічадами озер, які віддзеркалюють славу Його, наче сонця блиск нестерпучий.

Рафаїл. Свічадами, які відбите нами сяйво знову вбирають у себе, бо назад воно відбивається склепінням небесним.

Михаїл. Якими ж іншими, відмінними від нас є люди!

Рафаїл. Мов дим від багаття, що здіймається в височінь і розпливається в простори.

Михаїл. Мов фанфара суремна, що завмирає, прокотившись над полем бою.

Рафаїл. Мов пахощі кущів бузкових і ясмінових, що відцвітають за весну і літо.

Михаїл. І невже промені дій їхніх не вплітаються в симфонію світла, що, від склепіння відбившись, до нас повертається?

Рафаїл. Невже ті промені, розчинившись, не тремтять у свічадах, якими є істоти наші?

Михаїл. Тремтять, може, так кволо, що тремтіння їхнього ми не помічаємо?

Рафаїл. Якби так, то причетні люди були б до блаженства нашого.

Михаїл. Не докінчені, не довершені, вічно мінливі, то поривом у височінь недосяжну знесені, то виром падіння у безодню втягнуті, мчать вони у потоці ненастанному ставання.

Рафаїл. Не так, як ми, довершені, докінчені, які перебуваємо не в потоці ставання, а в бутті незмінливому, в сяйві незгасному.

Михаїл. Якого їхні очі не знесли б, бо осліпли б, і від дотику якого тіла їхні спопеліли б.

Рафаїл. Тому й не вільно нам, янголам, ставати перед очі їхні.

Михаїл. Але чи ж не являвся ти, Рафаїле, Товієві і чи не відбув з ним цілу подорож?

Рафаїл. Так, але створив я собі для цього оболонку з густого астрального етеру, поволокою млистою опасав свою постать і от, подібний до людей, в оболоці не з плоті людської, став його супутником, його охоронцем в дорозі.

Михаїл. Таж і Гавриїл явився Марії, коли приніс їй звістку, що має вона породити Спасителя.

Рафаїл. Так, та голова його була обкутана хмарою, крізь яку ледве пробивалося проміння лиця його, мла обдавала постать його, і так, у хмарі світляній, він став їй перед очі.

Чи не закривав Мойсей лице своє покривалом, стаючи по розмові з Господом перед народом, бо після перебування його на Синаї сяяло воно так, що очі людські того блиску знести не могли? І чи не онімів зі страху Захарія, коли, трьома тільки димами обкутаний, явився йому в храмі янгол?

Михаїл. Якби не ці оболоки, то на місці вмерла б людина, побачивши одного із безсмертних.

Рафаїл. Невже ми такі страшні?

Михаїл. Ми прекрасні. Але людина красу здатна перенести тільки в певній мірі. Краса над міру її вбиває.

Рафаїл. Отож є певна грань, за яку переступивши, краса переходить у жах.

Михаїл. І нема органів у людини, що ту красу надмірну сприйняти могла б. Таксамо понад міру міцний гук розриває їй вуха, і понад міру яскраве світло сліпотою очі вражає. Чиж не сліпнуть вони вже назавжди від снігу, коли день перебуде людина серед сонцем залитих полярних пустель?

А що ж, коли око її вхопить край блискучої архангелової шати?

Рафаїл. І дивна то нездарність нічого не бачити поза межами, тісно закресленими, часу і просторіні.

Михаїл. Для нас існує тільки позачасовість. Минуле, сучасне і майбутнє завжди перед нашими очима, і ми їх не відрізняємо одне від одного. Люди ж, охоплені мінливим потоком ставання, пропускають усе крізь отвір сучасного — буяють між двома небуттями. Вони бачать тільки тримірний простір, тримірними самі будучи.

Рафаїл. Чиж не дивно, що одна тільки людина з усіх Господом створених істот, знає, що судилося їй вмерти, що їй одній притаманне стремління мінятися, вдосконалюватися, з падінь і злетів творячи життя своє, та ще з роду в рід передаючи стремління до ще вищого злету, до ще глибших падінь?

Михаїл. Ми цього не знаємо, бо одразу створив нас Господь довершеними. В цьому ми споріднені зі звірми, бо й вони вийшли з рук Господніх докінченими, не закладено в них стремління стати чимсь іншим, стремління досконалитися. Буття їхнє, як і наше, сферичне, а життя людини — лінія, що йде в безконечність.

Рафаїл. Отже, й поступу людському краю не покладемо.

Михаїл. Чи не значить те, що людина може стати довершенішою за нас, янголів?

Рафаїл. Або, йдучи в інший бік, стати огиднішою за демонів.

Михаїл. В жадному з тих напрямків грані Господь їй не поклав.

Рафаїл. Людина оспівує і дерево, і квітку, і небо, і море, і демона, і тварину, і янгола, і землю, і сонце, і зорі, які теж є живими істотами, що летом прошивають небесні простори. Але чому всі замовчують людину? Про неї не склали ані пісню, ані казку тварина, ні небо, ні море, ні сонце, ні дерево, ні квітка.

Михаїл. Це тому, що всім їм соромно за людину, соромно за ту хитку і мінливу істоту, яка без потреби вбиває і нищить, яка потворить обличчя землі, не доходячи ніколи рівноваги і стійкої, тривалої форми. Як у людини соромно буває за невдалого сина, що пішов невірною стежкою розпусти, і про нього не говорять, існування його замовчують.

Рафаїл. А чи не мовчать небо, море і квіти, і зорі, і сонце тому, що людина втілює найкращу їхню надію і всі вони, віддих затамувавши, стежать, як та надія росте, набирає форми, розцвітає квітом багряним і голубим? Так у родині з тривогою і надією дивляться на химерну дитину, що є відмінна від усіх інших дітей, і потай себе питають, чи не є оті риси відмінности рисами, що виказують майбутнього генія, який стане гордістю світу?

Михаїл. Дві дороги відкриті людині: стати ганьбою всесвіту, або виправдати його нетаєну надію.

Рафаїл. Може, вклав Господь у людину свою найпалкішу мрію.

Михаїл. Аби та мрія не зрадила...

Рафаїл. Як одного разу вже зрадила...

Михаїл. Ти згадав Люцифера...

Рафаїл. Чиж не дивно, що янгол пішов шляхом людських стремлінь, людських падінь і злетів...

Михаїл. А це тому, що Люцифера створено напівангелом, напівлюдиною, заложено в нього стремління до найвищого і до найнижчого. Створено безсмертним, якому дана була змога дорівняти Богові або впасти на дно безодні.

Рафаїл. Нам, усім іншим янголам, те стремління невідоме. Незмінними й остаточно сформленими вийшли ми з рук Господніх. Ми, улюбленці Його первоздані.

Михаїл. А чи не кохав Бог більше людину, ніж нас, відкривши їй, кволій і безсилій, шлях, яким простуючи вона може перевищити янголів і дорівняти Творцеві, бож нам накреслив Він границю, якої не переступити.

Рафаїл. Людям подарував Він Сина свого задля спасіння їхнього від гріха.

Михаїл. Чиж можна собі уявити, що Його розіп'ято задля спасіння янголів?

Рафаїл. Ні, бо янголи не здатні грішити.

Михаїл. Чи можна собі уявити, що Його розіп'ято задля спасіння звірів?

Рафаїл. Ні, бо звірі гріха не знають, навіть коли вони нищать інші живі істоти.

Михаїл. Чиж не любить тоді, дійсно, Господь людину більше, ніж нас?

Рафаїл. Як наймолодша в родині дитина завжди є улюбленцем батька.

Михаїл. Може, тому, що вона найбезпорадніша з усіх.

Рафаїл. Не для людини, а для нас провів Господь межу, вище якої не злетіти.

Рафаїл: Але за це подарував нам спокій і вічне блаженство.

Михаїл. А людині тривогу, неспокій, стремління...

Рафаїл. Ми — ясні озера, що відзеркалюють славу Господню.

Михаїл. А людина — потік, що мчить понад каміння, піною беручися, і в бігові своєму відриває брили підбережні і в брижах проміння тої слави, спотворюючи, по-своєму переломлює.

Якби людина якась, простуючи поруч архангелів, була обдарована їхнім зором, їхньою спроможністю бачити речі, для звичайного ока невидимі, то була б вона дуже здивована, побачивши на площах великих міст, по сусідству з відомими їй вежами, церквами і ратушами такі будови, що ніколи там не стояли і цілком міняли зовнішній вигляд того міста, яке жило в їхній пам'яті. Ті будови відрізнялися від інших якоюсь прозорістю, вони немов пропускали крізь себе світло, наче були споруджені зі скла або сформовані зі згущеного туману, що вісвічував фосфоричним блиском.

То були споруди, ніколи не збудовані, але створені фантазією архітектів, що хотіли ними прикрасити місто, — нездійснені проєкти, силою геніяльної думки матеріялізовані в камінь і крицю. Поруч інших, таких дотикальних у своїй реальній річевості будов вони здавалися фантастичними спорудами з мережива і сну. Погляд архангелів довше спинявся на них, ніж на чомусь іншому. Коли вони простували голим степом, навколо них раптом виросло ціле

місто таких прозоро-мережаних будівель — ніколи не здійснений плян якогось будівничого, до найменших деталей опрацьований.

— Дивись, — мовив Михаїл, — оті прекрасні химери свідчать про одвічне стремління людське. Навіть те, що створено не руками, а тільки уявою людини, існує, як реальне, незрушне і віщує Богові про її тугу, змагання і порив у неосяжне. Чи чуєш ти пісні, які ніколи не зродилися, бо були надто прекрасні? Чи чуєш музику, що ніколи не була записана, а тільки жила у душі творця її, як безсмертна мельодія? Наша перевага над людьми, що ми все те бачимо і чуємо, а їхнє око і вухо спроможне сприймати тільки надто грубі коливання матеріяльної енергії.

— О, як би то цікаво було втілитися на кілька днів у людину, жити її стремліннями, не відчувати за собою ланцюг подій минулих, ані бачити картин майбутніх, на коротку мить обійняти короткий відтинок життя і вкласти в нього тугу за вічністю, відчути, чим є людське страждання і туга, про яку говориться в піснях, пізнати нарешті, чим є таке почуття, як ненависть, зовсім невідома нам.

— Або жах, помста, прагнення до саможертви і тисяча інших речей, — з усміхом додав Михаїл. — Чому не ввійти тобі в людське тіло і на короткий час не пережити все те?

— Людське тіло, яке я створив собі з астральної матерії, коли відвідав був Товія, не було справжнім тілом з плоті і крови, — мовив Рафаїл. — Воно було тільки машкарою, що прикривало мою янгольську суть. Отже не могло відчувати те, що відчував народжений від жінки.

— Тоді позич собі чуже тіло, — вкинув Михаїл.

— Я не можу позбавити людину життя, бо то було б душогубство, я тоді пограбував би в неї тіло, яке дано їй на те, щоб виконати певне завдання на світі. Не можу я ним заволодіти й під час сну, бо душа в тому стані ще занадто зв'язана з ним і не поступиться місцем. Щож до мертвого тіла, то воно вже не годиться для експерименту.

Саме в цей час архангели проходили передмістям Києва, а саме краєм Куренівки, і під росохатим деревом побачили людину, що напівсиділа, напівлежала, трохи зсунувшись у рівчак. На голові в неї була засохла кров. Була вона, очевидно, без пам'яті; тхнуло від неї горілкою.

— Бачиш, — мовив Михаїл, — ось тобі людина, що, зайве хильнувши, забрела сюди, впала, головою вдарившись об камінь, не жива, але й не мертва, а десь на грані отих двох станів. Невідомо, чи повернеться вона до тверезого стану людини живої, душа її ще не відділилась від тіла, але десь далеко від нього блукає чи літає, довгим шнурком пуповим тільки ледве-ледве з ним зв'язана. Вона тобі

спротиву не чинитиме, увійди в те тіло і силою волі приведи його до свідомості.

Проєкт припав до смаку Рафаїлові. Він тільки на мить замислився, чи зорієнтується в нових обставинах. Він знав, що людину звуть Андроном Лукичем Вертопрахом, знав, що їй 32 роки, що є вона рахівником державного банку і що нежоната. Але чи зможе він, заволодівши її тілом виконувати всі функції урядовця і громадянина, бути свідомим усіх обов'язків, які чекають на нього? Тепер перед його янгольським зором все є ясним, відкритим і безсумнівним, але як воно буде, коли він увійде в тіло, обмежене тісними обріями сірої буденщини, позбудеться своєї теперішньої всезнавчої проникливости і не матиме найпотрібнішого для буденних справ досвіду?

Але зразу він сказав собі, що, коли надто довго обмірковуватиме всі наслідки свого вчинку, то ніколи на чин не зважиться, бо рефлексія паралізує дію і гамлетизує життя.

Тому підійшов до людини, глянув у її брудне, патьоками засохлої крови покрите обличчя, глянув у вічі, що в нерухомості своїй закотилися під лоб, по якому розсипалися чорні пасма волосся, на рот, наполовину розкритий і, швидко здецидувавшись, припав усією своєю істотою до того тіла, мов наліг на двері замкненої хати, яку господар покинув, пішовши хто-зна куди. Двері під натиском тим подалися, затріщали, розчахлися, і гість не ввійшов, а впав до сіней, а тоді опинився в теплому, затхлому покої, де мав, не чекаючи хазяїна, почати господарювання своє.

Перше почуття Рафаїла-Вертопраха, коли він підняв голову, було почуття болю, усвідомлення того, що на людській мові зветься стражданням. В голові ще гуло від удару і від хмелю. Спираючись на дерево, він підвівся з землі, попробував був стояти самостійно, зробити кілька кроків, але заточився і мало не впав. Тоді постояв лицем проти вітру, аж у голові трохи поясніло і мозок запрацював. Він ще виразно почував себе Рафаїлом, якого немов би зашили в тісний мішок, лишивши в ньому прорізи для вух і очей, щоб через них сприймати враження зовнішнього світу. Ще чітко в пам'яті стояв образ Михаїла, грізного архангела-побратима з полум'ястим мечем і білими крилами, що вилискували багрянцем, і ще миготіли в ній сполохи думок його. Але вже від мозку у єство його просякали якісь струмочки, які несли спогади з життя Вертопрахового, насамперед враження від останньої пиятики, потім від зустрічей з жінками, від розмов з начальством, і образ Михаїла заступила постать дебелого шефа канцелярії з орденом червоного прапора на грудях.

Архангел, що прийняв на себе оболоку людську, ясно відчував, що стоїть тепер на тій точці прямої лінії, від якої простісінько, як шнур, простяглося продовження її в

майбутнє, а коли глянути назад, то ця лінія роздвоювалась, одна віть того розгалуження вела в безконечність до емпіреїв, де хори блаженних стояли навкола трону Саваофового, а друга, відбігаючи також у минуле, вела крізь нужденне і неохайне життя Вертипрахове, майже аж до колиски його і там уривалась: далі спогади не сягали.

Все ще поточуючись, Рафаїл попростував до міста. Не мав він великих труднощів знайти вулицю і відшукати дім, де на третьому поверсі містилося приміщення рахівника банку. Тут помагало притаманне янголові всезнавче усвідомлення всього, що є на світі, яке ще не загасло в ньому, а з другого боку — автоматична робота мозку, що був власністю Андрона Лукича і з непомильністю інстинкту вів його вулицями, де й поночі знаходив дорогу. Отож, увійшовши в дім і піднявшися сходами нагору, намацав у кишені Вертипрахового френча ключ, всунув у замок, повернув, увійшов до покою, повернув вимикач; спалахнула електрична лямпа на столі і зеленавим світлом залила розкидані на ньому папери. В горлі пекло. Налив з карафки шклянку води й одним духом осушив. Освіжив чоло рушником, у холодну воду намоченим. Все це були звички Андрона Лукача, що їх механічно, цілком автоматично наслідував Рафаїл, не здаючи собі справи з того, що робить. В голові все ще гуло, і думки плутались — так що про якусь роботу сьогодні годі було думати. Тому ліг у ліжко й загасив світло. Приголомшений двома годинами перебування в тілі, очманілий від болю, сподівався, що ві-сні, покинувши свою земну в'язницю, злине в емпіреї, щоб там відпочити, але сновиддя були якісь плутані, складалися з вражінь Вертопрахового досвіду і не відсвіжували духу.

У пів до восьмої ранку задеренчало будило на столику в головах, і Рафаїл зірвався з ліжка. Досвід Андрона Лукича казав йому, що пора на службу. Швидко проковтнувши принесений йому до покою морквяний чай без цукру і пару скибок чорного, як земля, хліба („советського пряника", як його жартома називали), Рафаїл, перевіривши зміст портфеля, сунув його під пахву, надяг кепку і попрямував до банку.

Проходячи залею, де було багато столиків, здоровкався з товаришами-урядовцями. Деякі, поглядаючи на синяки над лобом, поблажливо або іронічно всміхались, але не розпитували, з досвіду, мабуть, знаючи, якого ті відзнаки походження. Коли минав стіл Варвари Митрофанівни, що відала грошовими переказами закордон, вона зробила йому очко, але Рафаїл, не звернувши уваги, коротко вклонився і попрямував до свого столика, після чого Варвара Митрофанівна образилась і закопилила нижню губу.

Не міг ввесь час позбутися почуття двоїстости своєї особи: з одного боку знав, що він архангел, який ще вчора

буяв у небесних просторах, з другого боку все виразніше починав усвідомлювати свою тотожність з Андроном Лукичем Вертопрахом, викресаючи з пам'яті факти його минулого. Дух, що жив своїми власними спогадами, був у дивній суперечності з мозком, що накопичив роками свої враження, залежно від яких автоматизував роботу тіла. Канцелярська праця була справжньою мукою для Рафаїла. Він, що звик одним, так мовити, духом вбирати в себе всю мудрість, яка може вміститися у творах Канта, у складних вичисленнях ціложиттєвої праці Ньютона, всю красу, що ридає і від радости шаліє у музичних творах Бетговена, (бо все це далеко не дорівнювало мудрості серафимів і нірванній екстазі херувимів), він, що, поглинаючи, схоплював це за одну блискавичну мить, мусів тепер годинами сидіти над обрахунками, по кілька разів перевіряючи, чи непомильно підсумовані довгі стовпці цифер на шпальтах його рахівничої книги. Куди ділася його здібність з блискавичною швидкістю схоплювати все! Якби не механізація мозкової праці Андрона Лукича, безпорадно потонув би він у цьому морі дрібничкового мотлоху. Він незабаром переконався, що й черевики не потрапив би собі зашнурувати, якби не підсвідома автоматичність у рухах пальців, яку завдячував досвідові Вертипраха. Алеж той Вертипрах вимагав і нагороду за те, що передав свій досвід новому хазяїнові свого тіла: за підрахунками Рафаїл відчув, що думка якось млявіше починає працювати, ніби чогось їй бракує. Рука автоматично сягнула до кишені і витягла звідти коробку цигарок. Легені вимагали нікотини, мозок треба було підстьобнути отрутою, як ледачого коня.

То були концесії, які архангел мусів робити організмові людини. За два-три дні Рафаїл зовсім уже звик був до роботи, та іноді, сидячи за канцелярським столом, раптом згадував своє буяння в просторі і розмови з побратимами, і тоді болюче стискалось його людське серце, немов і воно тужило за тим, за чим тужив дух його. Але поволі ті спогади пригасали, так немов покривалися туманною поволокою, і робилися схожі на сновидіння, що їх уранці ще з подробицями пригадуєш, та протягом дня вони бліднуть, втрачають виразність контурів і випадають з пам'яті, витіснені звідти подіями навколишнього життя.

Трагічним було, що він не пригадував подій всього Вертипрахового життя, а мав невиразне про них уявлення. Пам'ять його добре функціонувала тільки з того моменту, як заволодів він його тілом. Швидко перейняв він від нього те, що стосувалось автоматизованої реакції на повсякденні явища, але діяв так, як діє, наприклад, тварина, загрібаючи по собі послід, або зозуля, кладучи яйце в чуже гніздо, цебто цілком інтинктово. Мозок говорив йому, що були у нього роки дитинства і юнацтва, але коли б йому довелося

заповнити анкету, то він спромігся б тільки написати про буяння у горних сферах, в яких лунала гармонія світів і хори безсмертних. Алеж і ті спогади за деякий час зблякли. Для архангела життя всього світу було як на долоні, воно лежало навіть поза межами часу, а для людини, якою він став, було воно мов книга за сімома печатями. Весь майже досвід потойбічний лишився за муром, що чим далі вище зростав, немов навіки відділивши його від цього, що не пов'язано з земним життям. Жоден звук по той бік муру не добувався до нього.

Тому в минулому у Рафаїла утворювалась порожнеча, яку не знав чим заповнити, а незнання найістотніших фактів Вертипрахового життя загрожувало несподіванками і небезпеками. Про те минуле нагадували йому тільки сни. Коли під час фізичного знечулення дух Рафаїла відділявся від тіла і летів невідомо куди (бо не зберігав того в пам'яті), у те тіло повертався немов у стару, покинуту домівку, тонким шнуром пувини ще зв'язаний з ним дух Вертипраха і, за старою звичкою, починав у тій домівці хазяїнувати; нишпорив по всіх закамарках, витягував з закутків запліснілі спогади, смакував їх, як смакує скупердяга або кацетник шкоринки черствого, забутого хліба, що десь завалявся, і по уривках тих снів, що, мов реп'яхи, чіплялися пам'яті, можна було в невиразних обрисах визначити образ того минулого, як учені на підставі дослідів над кількома кістками відтворюють кістяк передпотопової потвори. Нераз у тих снах фіґурували пітятики, переховування якихось грошей, догани начальства за спізнення і недоліки в роботі. Бо-зна який мотлох витягував із закутів минулого Вертопрах, коли ночами навідувався в покинуту домівку, — дрібниці, над якими Рафаїл ніколи не задумувався під час свого робочого дня і що їх ранком, як сміття, вимітав із своєї свідомости. Інколи в тих снах маячіли якісь жінки. Андрон Лукич обережно відслоняв їхні плечі, груди, хихотів і збурював кров у сплячому тілі.

Якими небезпеками загрожувало незнання фактів Вертипрахової біографії, показав Рафаїлові такий випадок:

Якось пізнім вечором до нього постукали в двері, і на порозі з'явилася Варвара Митрофанівна. Шпурнувши капелюха на канапу, вона впала на стілець і зайшлася плачем. Коли збентежений Рафаїл підійшов, щоб розпитати і потішити її, вона люто відштовхнула його й закричала: „І доки це буде тривати, отака Ваша поведінка! По всіх наших зустрічах, гулянках і вкупі проведених ночах ти поводишся так, ніби мене й не існує на світі. Вже три тижні минаючи стіл мій, ледве узгіднюєш мене поглядом. А щоб підійти й обмінятися словом, про те й мови немає. А чим я на це заслужила?! Отакі всі ви! Пограєтеся, доб'єтеся, чого треба, а тоді кидаєте жінку".

Даремне Рафаїл намагався заспокоїти Варвару Митрофанівну. Що більше старався, то більше зливою слів вона його затопляла, вичитувала йому всі його провини і так він чимало дізнався з Вертипрахової біографії, всі ті невідомі факти нотуючи у своїй пам'яті.

Коли вичерпав усі доводи, марно намагаючися втихомирити Варвару Митрофанівну, вона закінчила свою докірливу промову так: „Віднині ви мені не Андросік, а Андрон Лукич, або товариш Вертопрах".

І тоді в відчаї, сам не знаючи, що каже, він кинув слова: „Та ніякий з мене не Андросік, ані Вертопрах, а просто Рафаїл, що не відповідає за вчинки іншого"...

На мить жінка немов закаменіла від подиву, а тоді в нападі раптової люті схопила шклянку з недопитим чаєм і шпурнула йому в голову, за шклянкою полетіла тарілка, за тарілкою ваза на квіти.

Рафаїл схопився і вибіг з хати.

„То ти ще з мене глузувати..." чув услід. Поблукавши години зо дві темними вулицями і повернувшися додому, знайшов свій покій порожнім, на підлозі валялися черепки, шухляда з паперами була розбурена, листи про існування яких Рафаїл нічого не знав, лежали подерті, гроші, що були в окремій коверті, зникли...

На другий ранок, явившись на працю, пройшов, мов пес облитий він повз столик Варвари Митрофанівни, не зважившись глянути у її бік.

Через кілька день начальник відділу (той, що з орденом червоного прапору) викликав до себе Рафаїла і висловив йому догану за якийсь недогляд, що трапився три місяці тому. До того ж шукалося якоїсь теки з паперами, що її давніше передано товаришеві рахівникові і якої товариш рахівник аніяк не міг собі пригадати, хоч як напружував свою пам'ять. Отже вийшла подвійна догана. Рафаїл, звузивши межі своєї архангелової свідомости до тісного жаб'ячого виднокруга не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили.

Відходячи, напівголосно сказав сам до себе: „Андрон заварив кашу, а ти, Рафаїле, хлептай!" Але начальник почув ті слова і здивовано подивився йому вслід. Незабаром та фраза обійшла всю канцелярію, дійшла вона й до стола Варвари Митрофанівни, яка зіставила її з фразою аналогічною, яку сама кілька день тому чула. Баришні зашушукались, позираючи на Рафаїла, та якось раптово урвали, коли той зирнув у їхній бік. Фраза „не всі вдома" облетіла столи. Варвара Митрофанівна намагалася знайти в цьому пояснення дивної Рафаїлової поведінки продовж останніх тижнів і навіть в душі пожаліла його. Від того дня всі баришні називали його не інакше, як „Рафалочка".

Все це було б ще нічого, якби справа не мала епілогу. Через десять днів слідчий певної установи викликав до себе Рафаїла і почав допитуватися, чи не є він родич посадженого у Луб'янку контрреволюціонера Рафальського, якому інкримінується державну зраду і змову проти уряду. Коли рахівник якнайрішучіше це заперечив, йому поставлено друге питання: чи не є він братом Казіміра Рафаловича, заарештованого близько польського кордону й обвинуваченого у шпіонажі на користь Польщі, а як ні, то чим він це доведе, і чим може довести, що він справді Андрон Лукич Вертопрах. Рафаїл почав посилатися на те, що його вже від такого то року добре знають у місті і на службі, що документи у нього в порядку і виставлені органами державної міліції і що нарешті, коли він сам себе жартома іноді називає Рафаїлом, то це тому, що бабця його по жіночій лінії веде свій родовід від жидівської сім'ї Рафаллерів, члени якої всі були пролетарями і робітниками.

Та це не зовсім задовольнило слідчого. Вийнявши цигорницю з чужою золотою монограмою, він запропонував своєму суббесідникові закурити і ввічливо спитав, чи не взяв би він, щоб цілком себе очистити від підозри, аґентурну роботу в установі, в якій працює. Рафаїл збентежився, трохи перелякався і, щоб відрочити відповідь, попросив дати йому кілька тижнів на обдумання. Слідчий радо погодився і відпустив його.

Повернувшися додому, Рафаїл відчув гостру спрагу, яку можна було загасити тільки горілкою. Згадав, як він тиждень тому виміняв сорочку на самогон. Були то концесії, які робилося Вертипрахові, організм якого вперто вимагав того, в чому попередній хазяїн ніколи не відмовляв. Постановив тоді покласти цьому край. Запеклою була боротьба з Вертипрахом, що уночі приходив домагатися своїх прав і сіяв кукіль, який сходив там, де старанно вирощував золоту пшеницю Рафаїл, та глушив її. Він робив собі програму дня. Підіймався з ліжка дуже рано, робив гімнастику, обливався холодною водою, тоді розтирав тіло, аж розливалась по ньому життєдарна теплінь. Це піддержувало в ньому свіжість і бадьорість продовж цілого дня. Після служби купався часто у Дніпрі і часами човном гнав аж на Чорторий, вилежувався проти сонця на піску. Отож тіло його незабаром набрало смагляво-золотавого кольору і почало пашіти здоров'ям. Бертопрахова хоробрлива блідота зникла, м'язи напружились, закруглились. Спрагу горілчану душив і нищив у зародку. Поволі навіть починав себе відучувати курити. Методою такого режиму було зробити тіло міцним, позбавити його всіх поганих звичок і нахилів, що руйнували здоров'я, щоб передати його потім, як прийде слушний момент, колишньому хазяїнові у такому бездоганному стані, щоб воно уможливило йому йти тим шля-

хом, що веде вгору, словом, щоб Андрон Лукич Вертопрах (так думав Рафаїл, пригадуючи свою розмову з Михаїлом) міг стати не соромом і ганьбою природи, а її великою надією і мав деякі шанси справдити її. Сам Вертопрах напочатку збунтувався проти такого йому накинутого режиму, вночі він являвся у свою домівку, лютував, сварився, розкошував у похітливих мріях, пиячив і бешкетував, спокушав Рафаїла, як спокушали біси святого Антонія, а вранці Рафаїл вимітав усе те сміття, й оселя духу його, яку він ґрунтовно провітрював, ставала чистою, чепурною, сонячною. У дзеркалі він помітив, що навіть риси обличчя Вертипрахового шляхетнішають. Все рідші й рідші ставали нічні відвідини колишнього хазяїна, і врешті він скорився, знітився і дозволив себе Рафаїлові вести, куди той хоче.

Якось увечорі Рафаїл, проходячи повз церкву, почув спів і побачив у ній світло, увійшов і став у сутіні. Урочисто звучали слова священика і голоси на крилосі, тьмяно мерехтіли воскові свічки перед золотими образами, і сльози навернулись на очі Рафаїлові, коли він згадав своїх осяйних побратимів, потоки сліпучого світла, в яких вони буяли, спокійні, нерухомі озера, що відзеркалювали славу Господню, і крила архангелів, що блищали, мов проти сонця шпилі гірські, укриті вічними снігами, і гармонію сфер, що звучали безсмертними громами мельодій. Все це, забуте, приховане під мотлохом буденщини, засяяло, заграло всіми фарбами, променями діямантів і самоцвітів, фанфарами труб архангельських.

Під впливом церковного оточення загаслі спогади ожили, залили душу струмками світла, і Рафаїл навіть заплакав, подумавши, що нещасні люди ніколи того не бачили, але тямлячи про існування світу, знаходять кволий на нього натяк у присмерковому мерехтінні отих свічок, у грезеті золотистих рис та інших реквізитах церковної служби, співами наподоблюючи мельодію просторів. Він зрозумів, як важко людині, ніколи не бачивши краси небесної і слави Господньої, а тільки догадуючись про її існування, крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору. Він зрозумів, чому за той небезпеками рясний шлях, що складається з ненастанних падінь з кручі і злетів понад хмари, Господь визначив таку високу нагороду, як змога стати вищими від янголів, нагороду, що може припасти бодай чи не одному з міліярдів. Він врешті зрозумів, що плисти в мінливому, бурхливому потоці ставання, самому щохвилини міняючись, складніша річ, аніж, вийшовши довершеним і докінченим з рук Творця, перебувати у стані буття нерухомого, у стані блаженства, заздалегідь тобі приреченого.

На другий ранок шеф зустрів Рафаїла з усмішкою на лиці: „Ви що ж, друже, до церкви почали ходити, Богу починаєте молитися? Хі-хі-хі!"

Як важко людині утриматися на стежці, яку вона собі обрала і як важко визнатись, яке саме з багатьох розгалужень коротшою дорогою веде до мети, Рафаїлові довели дальші надії наступних днів.

Близько десятої вечора після короткого стуку в кімнату його весело влетіла дівчина літ 18-ти, кинулась йому на шию і розцілувала. Радісно і швидко залопотіла, як важко їй було поночі відшукати його помешкання. Від її дощем промоченого плаща пахло свіжістю, як і від цілої істоти, що пашіла молодістю і безжурністю. Побачивши його сконстерноване обличчя, вона раптом спитала, чи не вже він не пізнає Галю, яку торік зустрів на межигір'ї, Галю, з якою на березі Дніпра під зорями, а потім під полотняним дахом намету провів одну буйну, літню ніч. Рафаїл, з пантелику збитий, марно намагався викресати з мозку Вертипрахового той спогад, поспішив запевнити, що аякже, невже таку подію можна забути, тож вона на все життя лишає слід. Він, мовляв, зразу був такий радісно приголомшений, що не знайшовся що сказати. Тоді вона призналася, що не маючи в Києві ні родичів, ані знайомих, явилася впрост до нього, сподіваючись, що він не відмовить її пригостити до завтрішнього дня. Рафаїл безпорадно обвів поглядом кімнату і сказав, що не знає, чи буде їй вигідно, бож канапа така мала, що на ній ледве можна вдвох сидіти: але зрештою він може їй ліжко віддати, а сам піти попроситися на нічліг до когось із знайомих. Але вона жваво запротестувала: про це й мови не може бути, щоб він пішов з хати, та ще поночі, коли дощ як з відра ллє, таж і її він під той дощ не вижене. А щодо ліжка, то воно таке широке, розлоге, дерев'яне, старовинної буржуйської фабрикації, що не то двоє, а троє примоститься на ньому. Невже у нього після ночівлі в наметі ще можуть бути якісь вагання!

Рафаїл зрозумів, що разом з долею Вертопраха перейняв на себе деякі його зобов'язання. Що ті зобов'язання взяті були на себе, може, в необачну хвилину, це не важить. Він мусить їх визнати, як, скажімо, новий уряд визнає зобов'язання попереднього уряду щодо позик і складених угод. Та, зрештою, чи не було б злочином вигнати цю дівчину під дощ, або залишити її на самоті, коли вона вже кілька днів перед тим раділа, що побачиться з ним? Ставши людиною, треба й по-людському поводитись, а не жити за янгольським уставом. А життя людське ціховане є тою властивістю, що людині ніяк не можна уникнути провини, за яку потім доводиться розплачуватися і покутувати. Ланцюгом причин і наслідків прикута вона до своєї долі земної.

Ніч, перебута з цією дівчиною, дала Рафаїлові якусь горду самопевність, що він тепер справжня, стовідсоткова людина, а не випадковий гість з емпіреїв, що завітав на ко-

ротку земну ґастролю у глуху провінцію загуменкової якоїсь планети.

Аж по двох місяцях дістав він запрошення на розмову від слідчого тої установи, яка вже раз його викликала. Слідчий, підкресливши, що термін на обдумання був йому навмисне збільшений, поставив Рафаїлові знов питання, чи здецидувався він і згоден тепер перебрати оту пропоновану йому аґентуру. Рафаїл відповів, що за цей час встиг поінформуватися, що в його установі, державному банку, жадного контрреволюціонера нема, бо всі службовці нераз уже пройшли чистку, що всі вони просіяні і перевірені, за кожного з них він ручиться, а тому нема йому що викривати. На це слідчий відказав, що владу цікавлять не так контрреволюційні вчинки (бо від невсипущого ока жоден із них не укрився), а спосіб думання, настрої серед службовців, так звана „перспективна контрреволюція", бо наближається, мовлв, час небезпеки державної, і про всяк випадок мусять бути елімiновані елементи, які є потенціяльними контрреволюціонерами. Рафаїл відрік, що в тих справах нема у нього досвіду і нема до цього хисту. Тоді слідчий, грізно на нього глянувши, показав на товстенну течку, що лежала перед ним, і сказав, що це „Діло Рафаловича", в яке заплутаний є Вертопрах, що він його швидко виведе на чисту воду. Отож хай надумається і викаже спільників організації. До надумання йому знов дається два тижні, але не вдома, а тут, у гостинних мурах цього будинку. Покликаний міліціонер взяв його під свою опіку і повів коридором до камери. Коли відчинив, звідти вдарила в лице хвиля зіпсованого повітря і хаотичного галасу. Рафаїл опинився в приміщенні без столів і стільців. Якісь обідранці, що грали на марах у карти, привітали його радісним виттям „у-у-а-а!", що певне нагадувало бойовий клич туареґів. Оглянувши прибульця з ніг до голови, один із грачів мовив: „Граймо на капелюха!" Хвилин за десять капелюх Рафаїлів помандрував у власність того, що виграв. Другою ставкою був його френч. Третьою чоботи. Рафаїл зрозумів, що потрапив до „блатних", френча ще віддав, але щодо чобіт, то вчинив опір. Тоді його повалили на підлогу, двоє сіли на плечі, третій схоив за руки, а двоє заходилися стягати чоботи, або „знімати колеса", як висловився один із них.

Ще тричі викликав слідчий до себе Рафаїла, але наслідків допити не давали, Рафаїл на нікого не зводив наклепів. Важко було тільки разом з „блатними", що цькували його, заганяли в кут, а раз навіть погралися ним „у м'яча", через усю камеру з рук до рук перекидаючи. Дуже боліло поламане ребро, і кров сочилася з трьох вибитих зубів.

Тут Рафаїл знов мав нагоду впевнитися, що людині ні-

як не обминути того, щоб не взяти на себе якусь провину. „Видати" когось, цебто звести наклеп на людей невинних, значило взяти на себе важкий гріх, а разом з тим повинність спокутувати його; все це збільшило б загальну кількість мук і зла на землі. Не „видавати" нікого значило надалі лишатися в цих неможливих умовинах життьових і наражати своє тіло на дальше калічення, а воно ж належало не йому, Рафаїлові, а Вертопрахові, який рано чи пізно з'явиться, і треба буде повернути йому те, що є його власністю. В якому ж стані він, Рафаїл, ту власність поверне?! Він же те тіло пестив, усю погань вимітав з нього, гартував на холоді і на сонці, і ось — на тобі: поверне з вибитими зубами і поламаними ребрами! Чиж не бере він тим самим несплатний борг супроти Вертопраха! Ані в одному, ані в другому випадку вини ніяк не можна було уникнути. Тут уперше відчув Рафаїл те почуття, що зветься у людей ненавистю і що його не знають янголи. Ненависти до мучителів,що не тільки тіло катують, а й духа хотять убити. Як уникнути спідлення? Якщо це янголові важко, то оскільки важче воно мусіло бути людині?

Коли слідчий в четвертий раз покликав на допит Рафаїла, той здецидувався. Відразу зголосив, що хоче скласти „чистосердечне" зізнання. Допитувач зрадів, узяв перо, вмочив його в чорнило і приготувався записувати. Але в нерухомій поставі, з пером у руці, так і застиг, коли Рафаїл говорив. Переслухуваний на самому початку ствердив, що він зовсім не є Андрон Лукич Вертопрах, а... архангел Рафаїл. Він змалював красу емпіреїв і славу Господню, свічада-озера, що в них вона відбивається, струми пісень, що широкими ріками обтікають трон Саваофа (тут слідчий олівцем щось занотував у себе в книжечці), побратимів-архангелів, що крилами, мов горні сніги сліпучими, неначе щитами його оточили. Він сказав, що якби знайшов слова, які могли б віддати усе те сяйво (а слів таких у людській мові нема), то у нього, слідчого, мозок би луснув, бо не вмістив би в собі того, що виходить за межі уяви людської. Він розказав і про свою останню розмову з архистратигом Михаїлом, якому коряться незчисленні сонмища воїв небесних, з якими він колись прийде встановити лад справедливий на землі, а далі як знайшов він на Куренівці майже бездушне тіло Вертопраха, заволодів ним і ось тепер несе всі наслідки, які витікають із того вчинку.

Рафаїл говорив щиро, сльози йому наверталися на очі. Слідчий уважно слухав, іноді посмішка проступала на його устах, а коли Рафаїл скінчив, то запитав, чи не було у нього якіхось особливих друзів серед архангелів, і тоді Рафаїл назвав Гавриїла. Слідчий знову щось занотував у книжечці. Відтак почав швидко писати. Протокол був невеликий, в ньому не згадувалося все те, про що оповідав переслуху-

ваний: він мав тільки підписом свердити приналежність свою до терористичної, монархістичної організації „Союз Архангела Михаїла", яка існувала ще за царату і недобитки якої, готуючи збройне повстання, знов починали гуртуватися докупи. Переслухуваний, не зважаючи на протести слідчого, підписався не прізвищем Вертопрах, а ім'ям Рафаїл, кажучи, що не сміє своєї провини звалювати на плечі іншому, а відповідає тільки за себе. Після цього його відпустили.

На другий день заарештований був діловод банку Аґатангел Гаврилюк. Його, допитуючи, продержали цілих три тижні, але оскільки він мав бездоганне минуле, а саме свого часу приймав участь у боях проти Вранґеля, Петлюри, і Денікіна і нічо йому, крім туманного свідчення Вертопрахового, закинути не могли, його випустили. До того ж він уперто заперечував, що ніби то був у тісних приятельських стосунках з Вертопрахом, що йменує себе також Рафаїлом. Натомість продовж дальших п'яти тижнів були арештовані всі Гаврилюки, Гавриленки й навіть росіяни Ґаврілови, що розкидані були по всьому великому СССР, у Москві, Таганрозі, Батумі, Ростові і т. ін. Серед них був і серб Ґабрілович, якого розстріляли, бо листувався він з еміґрантами-білогвардейцями, що влаштували собі тепле кубельце у Београді. З решти 31 заарештованих двоє теж були розстріляні, а решта помандрувала до Таймиру, на Колиму і на Печору. Найсумніше було, що заарештованим був також о. Савватій, священик тої церкви, яку відвідував Рафаїл. Інкрімінувалось йому, що він під псевдонімом Саваоф очолює монархістичну організацію „Союз Архангела Михаїла". Даремне Рафаїл потім інтерпелював у слідчого, доводив йому, що то непорозуміння, що слова його зовсім перекрутили. Слідчий дав йому зрозуміти, що хоч вважає Вертопраха за несповна розуму, але вустами блазнів часами глаголе істина. Не важно, що та істина по-чудному переломилася у мізку її глашатая. До того ж йому, Вертопрахові, що вже два роки є кандидатом партії, аніяк не личить уступатися за священика. При цій ревеляції Рафаїл аж рота роззявив, занотувавши собі ще один факт досі не в усіх деталях йому знайомої біографії Вертопраха.

Минуло, між іншим, чимало часу, поки йому в лікарні відремонтували поламане ребро та ще повставляли зуби. Коли він по всіх тих митарствах знову появився у банку, ніхто з службовців не запитував його, де він стільки часу пропадав. На привітання його ледве відповідали, взагалі уникали розмови з ним, навіть обминали, так наче він був зачумлений, від якого можна було заразитися. Але що поводяться так з усіма, що деякий час були під арештом, боячись контакту з ними, то це було в порядку речей. Один тільки діловод Гаврилюк підійшов першого ж дня до його

стола, показав йому здоровенного кулака і мовив: „Ще й мене, сукин син, вплутаєш у свою контру! Дивись, щоб не порахував тобі я ребра!"

Через тиждень підійшов до Рафаїла шеф, що, очевидно, через слідчого був поінформований про його умовий стан (божевілля на релігійному ґрунті), і запитав, чи не поїхав би він у тритижневу відпустку на Кавказ, щоб підлікувати нерви. Рекомендується Тіберда, що лежить високо в горах і де прохолодне повітря добре впливає на нервову систему. Цю пропозицію товариш рахівник негайно ж і з радістю прийняв.

Опинившись у Тібарді, Рафаїл перші три дні зовсім не сидів у санаторії, а робив прогулянки до далеких водопадів, що в їхніх холодних струмках так приємно було остудити наморене тіло, заглядав у гибокі провалля, по дну яких зміїлися річки, сходив на круті скелі, де росли ялиці, і серед тої дикої краси почував себе ближче до втраченої батьківщини, у якій щасливі істоти не зазнають ні болю, ні ненависти, ні наруги, ані жадоби помсти. Нераз порівнював колишню свою архангельську потугу з теперішньою своєю неміччю людською. Почував себе самотнім.

Одного дня побачив під кущем над потоком біляву, карооку дівчину, що босими ногами плюскалася у воді, і спинився здивований. Щось вразило його в тому обиччі, яке нагадувало йому херувимів, що уділом їхнім є чиста любов, протилежно серафимам, що кохаються тільки в безсмертній мудрості. Він підійшов і заговорив з нею, і людське кохання вперше торкнулося серця архангелового. Заразом усвідомив, що те кохання міг він спізнати тільки тому, що позичив у людини серце з плоті і крови. Промінь щастя, тим коханням дарований, був тільки кволим відблиском того щастя, що зазнавали янголи в емпіреях, але була в ньому якась солодкість і туга, якої янголи не зазнають. „Дивись", казав він їй, „ми тільки гості тут, на землі, але ми істоти іншого світу. Уривки музики, в тому світі чуті, що бренять нам у вухах, і ми шукаємо тих мельодій тут, на землі. Ми шукаємо бодай відблиск, бодай промінь того сяйва, в якому дух наш буяв в іншому світі, і часами здається, що ми його знаходимо у водопаді, у хвилі річній, в очах коханої або коханого, і тоді серця наші швидше б'ються. Ми щось пригадуємо, та не можемо пригадати. Тому туга довічна є супутницею нашого життя. Вдивляйся у синю смугу лісів над обрієм, — щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у блискучу далечінь морську, білими вітрилами метеликовану — щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у безмежний простір степів, де сонце закочується у травах високих — щось кличе тебе туди: то туга."

Так говорив закоханий, і слова ті йшли не від розуму Вертопрахового, а від душі Рафаїлової, але були вони про-

пущені крізь теплу кров Вертопрехового серця: у Рафаїла, що досі був чистим духом, народжувалася д у ш а.

Незабаром Рафаїл і Ірена почали зустрічатися щодня і до вечора були нерозлучні, але раз його чекала несподіванка: вона не прийшла на умовлене місце, і він її потім побачив з струнким юнаком об руку. Це повторилось на другий і на третий день. Рафаїл почув тоді тугу, якої ніколи не зазнавав, і пережив перші муки ревнощів — другий доказ, що у Рафаїла народилась душа.

На четвертий день зустрівшись з Іреною, він почув від неї, що приїхав у гості той наречений, з яким вона пару років знається. Приїхав, щоб забрати її додому, бо тож завтра кінчається термін її перебування в санаторії. Коли він, усіма силами гамуючи еґоїстичне почуття, побажав їй щастя у новому житті, вона раптом кинулась йому до грудей, заридала, сказала, що він розбудив у ній тугу, яка ніколи не загасне, і та туга приведе її до нього в Київ, бо нічого вона проти неї вдіяти не може, та й взагалі нема на неї ліків.

Збентежений, у нещасті своєму безмірно щасливий, він залишився сам добувати останній тиждень своєї відпустки.

Зараз після того прощання хвилева радість так залила його істоту, що душа відчула потребу зробити якесь добро. Зустрів на дорозі санаторії одного з одпочивальників, Петра Кравченка, людину дуже нервову, що мала сьогодні якийсь надзвичайно заклопотаний і прибитий вираз. Учасливо спитав, у чому річ, і дізнався, що в Гелленджик приїхала його, Кравченкова, дружина на два тільки дні, і він прагне її побачити, та не має наразі грошей, щоб поїхати. Рафаїл витяг з кишені триста карбованців і дав йому. У відповідь на збентежену, гарячу подяку сказав, що той робить йому велику радість, не відмовляючись прийняти цей незвичайний дарунок.

Останні дні були череваті неприємними несподіванками. Насамперед надійшов лист від банкової управи, де від товариша рахівника вимагалося дати підстави щодо витрати 1873 карб. 43 коп. у листопаді минулого року. „Ну, й прислужився Вертопрах!" — стиха пробурмотів Рафаїл — „Хто його знає, де ті підстави взяти". Другий лист від місцевкому повідомляв, що у згоді з місцевими партійними органами йому доручають зараз же по повороті перевести антирелігійну кампанію у Звенигородському рейоні. Тут, мабуть, прислужився слідчий, якому він розказав про своє колишнє перебування в емпіреях, а може й товариш начальник, якому хтось доложив був, що бачив його в церкві. Отож учинками доводь їм тепер, що за три тижні позбувся тих забобонів і готов єси їх поборювати.

Найприкрішу звістку принесла з останньою поштою газета, в якій була замітка, що перехвилювала всю санаторію. Там повідомлялося про вбивство, що сталося в Геллен-

джику. Ніякий Кравченко приїхав несподівано на відвідини своєї дружини і застав її з полюбовником. Трьома пострілами поклав їх обох на місці. Мабуть він заздалегідь був про все повідомлений, і вбивство було переднамірене, бо револьвера купив він уже в дорозі у якогось вірменина. У справу якось загадково замішаний рахівник держбанку В., що фінансував і подорож, і купівлю револьвера.

Рафаїл був приголомшений: так добре діло, яке він думав зробити, обернулось на зло, і доля поклала на нього значну частину відповідальности за те, що сталося.

Трагічний ланцюг подій закручувався ще більше. До того ще оці виправдальні документи щодо розтрати. Хитрий Вертопрах тут якось уже дав би собі раду, але не Рафаїл. А тут ще отой парадокс з антирелігійною пропаґандою, що її доручують перевести нікому іншому, як одному з архангелів. О, як тепер Рафаїл прагнув повернути своє тіло Вертопрахові! Наніч, лягаючи спати, він себе тішив надією, що дух його, покинувши плоть, не повернеться до неї, а лишить її старому хазяїнові, що займе свою спустілу домівку. Алеж уранці він, прокинувшись, почував себе Рафаїлом. Був тільки один спосіб повернутися до емпіреїв: це силоміць перетяти шнур життя. Алеж тоді тіло, пошкоджене, не зможе бути домівкою, до якої мав би повернути дух Вертопраха, щоб виконати до кінця своє земне завдання.

У тривозі і розгублений ліг він до ліжка, перебираючи в пам'яті події свого п'ятимісячного перебування у людській подобі. Мала то бути передостання ніч його перебування в санаторії, і в ту ніч послано йому сновидіння, що ніби налагоджувало телевізийний зв'язок з його колишнім існуванням.

Приснилось йому, що він у великій залі суду, в тій залі багато місць для глядачів і слухачів, але заля порожня. Він один сидить на лаві підсудних, чекаючи приходу судді, і от суддя входить. Одягнений він у білу, як сніг, туніку, що оперезана срібним пасом, а на русявім волоссі його золотий вінець із дубового листя. Він сідає за стіл і кладе перед собою велику теку. „Рафаїле!" — каже він — „Без мого дозволу наважився ти вийти з кола призначеного тобі буття і ступити у швидкий потік ставання, у швидкий потік людських діл химерних і мінливих і взяти на себе непевну долю блукання земного. Невже ти не знав, що, покинувши ясні озера-світла і сівши у човен, що несуть його хвилі гірського струменя, не владен ти був уникнути провини і включився у ланцюг причин і наслідків, за короткий час свого земного існування створивши те, що зветься к а р м о ю , у якій провина тягне за собою покуту і кару, кару і покуту, які створюють нову провину, що тягне за собою нову покуту і кару, і ланцюгові тому кінця немає. Ти хотів, порушивши коло призначення, допомогти Вертопрахові,

але чи не погіршив ти його долю? Чи не доведеться тепер йому перебрати на себе твою карму, щоб дати тобі змогу повернутися у царство світла? І чи захоче він це зробити? Чи зможе він дати собі раду серед тих нових обставин, що ти створив самовільним втручанням у земне життя його?

Рафаїл мовчав.

Тоді суддя сказав: „Послухаймо, що скажуть свідки!" і розкрив теку. Рафаїл окинув поглядом порожню залю.

„Варвара Митрофанівна!" — пролунало в повітрі. Рафаїл нікого не бачив, але почув як совгнувся стілець, як хтось підвівся, і з глибини залі донісся голос Варвари Митрофанівни: „Я свідчу! Рафаїл позбавив мене мого коханця, з яким я жила у згоді і мирі. В моєму безбарвному канцелярському житті був Вертопрах моїм барвистим канцелярським сонцем. Оманно прибравши постать його, Рафаїл мене відштовхнув, отруїв мою довіру і сон моїх ночей. Рафаїл винний!"

„Галя!" — вдруге пролунав голос серед глибокої тиші. Знову почув Рафаїл совгання стільця, і після цього молодий, знайомий голос промовив з другого кінця залі: „Рафаїл, прибравши постать коханця, що з ним я зустрілася одної гарячої, літньої ночі, украв у нього мою любов. ПІд серцем я ношу Рафаїлову дитину, але чи схоче Андрон, повернувшися у сове тіло, признати ту дитину за свою. Я обвинувачую: Рафаїл винний!"

Хвилина мовчання, і втретє лунає безпристрасний голос: „Петро Кравченко!"

Кравченко відповіда з іншого кінця порожньої залі: „Я знав, що моя жінка має приїхати до свого коханця. Я довго роздумував, що мені робити, чи вбити, чи ні. Вже рішив був відсахнутися від цієї справи. Може, ніч одну не переспав би, та й годі. Та зустрівся мені на шляху Рафаїл і запропонував мені гроші. Жадоба помсти спалахнула в мені. Я поїхав і вбив. Може, Рафаїл хотів добре зробити, але хай буде проклята та година, коли я його зустрів! Без вини Рафаїл винний!"

„Отець Савватій!" — вчетверте розітнувся голос.

Заговорив отець Савватій: „Рафаїл не мав на думці нічого злого, але навіщо він пом'янув ім'я Господнє у тому місці, де не належить його згадувати? Чиж у письмі не сказано, що не треба метати бісера, та ще перед кнурами? Ту його помилку я покутую у таймирській тундрі!"

„Аґатангел Гаврилюк!" — вп'яте пролунав той самий голос. І почав говорити Гаврилюк: „Через необережність і необдуманість Рафаїла потрапив я у в'язницю. Три тижні мучився я, то годин по п'ять під стінкою стоячи, то сидячи ніч у холодній воді, то по три доби не дістаючи їжі. Та не був я винний у жодному злочині і спільників не мав. Але

щоб визволитись від мук, оскаржив невинних і звів на них наклепи. Рафаїлові вони це завдячують."

І почулися голоси: „Ми, Гаврилюки, Гавриленки, Ґаврілови, запроторені на Таймир, за Печору, на Колиму, обвинувачуємо, обвинувачуємо! Рафаїл винний!"

„Всі свідки проти тебе!" — суворим голосом мовив суддя. — „Цього, що я чув, досить, щоб винести засуд. Але послухаймо ще останнього: Ірена!"

І ген-ген за невидимою юрбою прозвучав голос: „Рафаїл збудив у моїй душі тугу, якої я ніколи не знала. Дороговказною зіркою він світитиме мені на небі життя мого, аж до кінця моїх днів. Хай буде благословенне ім'я його! Хай буде благословенний спогад про нього!"

Суддя всміхнувся, закрив течку і мовив: „Гаразд! почекаємо, як справиться з завданням своїм Вертопрах!" — і швидким кроком вийшов із салі.

Цілий ранок ходив Рафаїл під враженням сну цього. Він здавав собі справу з того, що поставив Вертопраха перед цілим рядом завдань, що їх розв'язати буде не так легко, коли доведеться йому узглядити власні зобов'язання і ті, що прийме він у спадок від Рафаїла. Можливо, що він з усім швидше дасть собі раду. Але як же йому, Рафаїлові, до того часу полагодити заплутану банкову справу, як зробити, щоб відчепилися від нього з антирелігійною кампанією, як відкараськатись від нових допитів та анулювати підписаний ним протокол про участь у монархічній організації „Союз Архангела Михаїла", як полагодити ще плутанішу справу взаємин з Галею і Іреною? Треба виробити плян дій і для цього напружити всі фібри мозкового апарату, що дістався йому у спадок від не дуже морального, не дуже мудрого, може, хитрого і вивертливого Андрона Лукича.

Над цим роздумуючи, наближався Рафаїл до водопаду, шум якого вже долинав до нього. У глибокій задумі своїй не помітив, що вже кілька хвилин стоїть перед ним, а усвідомивши, звів очі свої до блискучих полотен, якими спадала вода зі скель, вилискуючи проти сонця так яскраво, що боляче було дивитися і раптом — здригнувся.

Із-за тих сліпучих полотен, у срібному панцері, у красі понадземній, що перекинулась у раптовий жах, у сяйві такому нестерпучо-ясному, що мозок розривався на частки, виступив і став проти нього з мечем у простягнутій руці — архістратиг Михаїл.

Не витримало земне тіло Рафаїла тої краси, того жаху і мертве впало на землю, а сам він вийшов з нього, став поруч побратима, залитий сяйвом білих крил своїх, щоб разом з ним на віки повернутися до щасливих озер, що свічадами відбивають славу Господню, до того краю, де нема ні помсти, ні ненависти, ні ревнощів, ані провини і кари за неї, і так

завершив круг свого короткого земного скитання, повертаючи тіло Вертопраховi, що мав зорієнтуватися в новій ситуації і розв'язати — невідомо ще, як — складні питання, що за той час назріли.

Павло Корінько

Височиншин онук

(з недавнього).

Їх забили тоді, коли в розлогих степах колосилися жита. По піщаній дорозі привезли, до східсонця, і склали в сінях сільради на довгім столі всіх чотирьох.

Збиваючи куряву по вузьких сільських вуличках, на захеканих конях ганяли вершники в сірих шинелях, у шапках гостроверхих, з наказом: — На сходку без огляду на вік і на стать — на сходку!

В трьох церквах били дзвони на ґвалт.

Із-за ліс, старих-престарих, дерезою, що квітне в той час, оповитих, виглядали дядьки. З хвірточок, крадькома, виходили діти й жінки.

Вершники криком кричали наказ і, періщучи коней по ребрах, скоком їхали далі...

Сходились люди. Мовчки хитали головами, слухали дзвонів. Мовчки зітхали.

Так само було два роки тому, коли на село, що повстало, рушила сила московська... китайці, мадяри, мордва, лотиші. А зі станції били з гармат по селі бронепоїзди.

Тоді дзвони дзвонили так само на ґвалт.

І тоді: із-за ліс, з хвірточок, із воріт — стискаючи кріси в руках, вибігали дядьки, парубки й сиві діди і, бігли до місць призначень своїх.

А потім? Потім горіло село, а потім тисячі обеззброєних стояли на площі вишикувані один за одним у ряди.

Лотиші, мадяри, китайці брали десятого з ряду і тут-таки стріляли в рядах.

І тоді — з тої площі збігло чотири.

І тоді — з того дня уродилася „банда Кабзі".

Троє з них було невідомих, а один був з села — Височинки старої онук. (Височиншин онук звався Кабзею).

Дзвони дзвонили на ґвалт.

Старенькі бабусі хрестились. Люди сходилися в купки, ховаючи шиї в рамена — питались одне в одного — Що се?

(А дзвони дзвонили, дзвонили...)

Гуртами рушали з вулиць вузеньких на широкий шлях стовбовий схвильовані люди. Йшли нехотя в бік двору сільради.

Дзвони дзвонили на ґвалт.

Худоба, невигнана в поле, кричала в хлівах. Діти малі, глядячи на стурбовані рухи батьків, тулилися до ніг матерів...

(А дзвони дзвонили, дзвонили...)

В сільраді в дворі, підбившись на рівень верхів'я дерев, сонце гралось промінням по лісі людських голів і плечей. Краплинки роси, в павутині над ґанком сільради, миготіли, мов іскри з кресала.

Подвір'я гуділо шепотінням.

В середині сільради снувалася тиша. Сірі шинелі в шапках гостроверхих бігали тихо без слів на вчипинь. Навіть двері скрипучі, свій скрип приховали, відчинявшись пускали когось в середину сільради, чи то випускали назад, але без грюку, без стуку, без скрипу.

(А дзвони все дзвонять і дзвонять на ґвалт.)

Аж раптом до двору під'їхало двоє.

„Ростуپись!"

Відчинились ворота, два вершники в'їхали в двір, розколовши останній надвоє.

„Растуپись!"

Ззаду вершників, під проводом двох міліцаїв, очі спустивши додолу, йшла старенька бабуся. Маленька, худенька. З торочками хустина, свитка біла, від часу й від сонця, стала рябою-брунатно-жовтявою. А за нею, мов ластівок килим, у двір залетіла з криком ватага дітей:

— Бабу Височинку арештували! Спочатку кричали, а потім, тиші злякавшись, зомовкли і лише шепотіли: „Що се, що се?"

Міліцаї по ґанку повели до сільради бабусю!

Дзвони завмерли.

Стало чути, як коні хропіли, смакуючи крицю вудел.

Двір у сільраді, мов налитий по вінця великий чавун, що під ним горить велетенський, але невидимий оку вогонь. Чавун цей спочатку мовчить, потім починає шипіть-шепотіть, а потім густи:

— Височинку стару за онука, стару за Кабзю і пішло... Двір сільради наповнився звуком, шумовинням, гул цей ріс, шумовиння плескало, чавун клекотав! Із сільради вийшло п'ять чоловіків з заступами, пробившись крізь натовп, зникли в городі.

І знов стало тихо в дворі.

І знов люди, онімівши, дивились один на одного, і знову нависло беззвучне питання: „Що се?"

З-за хліва, з городу було чути, як тріщало хронове коріння, як чвякала, спадаючи з лез заступових, вогка гноїста земля, як хекали ті, що копали її. Відчинилися двері на ґанку, розкривши сіни сільради настіж. Завмерли. Люди вп'ялися очима в чорну пастку дверей, бо звідтіль має вийти відповідь на запит загальний: Що се?

Коні, від мух відбиваючись, махали головами, прикраси уздечок дзвеніли дзвінками, а люди дивились у чорную безвість сільрадських дверей...

Люди чекали.

„Раступись", закричали сірі шинелі в шапках гостроверхих, „адступі ад крильца".

І стіл — довгий стіл, скрипучи дубовими ніжками, сунеться з темної пастки сільради на ґанок, пускається з ґанку на двір.

Люди, мов сполоханий гурт горобців, метнулись від ґанку:

— Що се?...

На столі брудні сірожовті рогожки з плямами крови...

— Що се?

Стара Височинка, бабуня Кабзі, стоїть біля столу, торочками хустини витирає чоло, і хитається постать стареча і хилиться додолу голівка стареча, і трусяться плечі в бабусі.

Вийшов на ґанок голова виконкому: — Тавариші!

І вп'ялись сотні очей в постать присадковату, і ловили слова, що вилітали з-під цих рижих вус, з позолочених уст:

— Наші доблеснії часті по боротьбі з бандитизмом сьогодні ноччю знищтожили банду „Кабзі".

Міліцаї зі столу зняли сірожовті рогожі.

Чотири юні, здорові тіла, зовсім голі, лежали на столі.

І з двору в сільраді, ніби в кузні з горна, виривався видих. І пішов. Полетів... покотився, і, ніби вдарившись десь в мур кам'яний, повернувся назад і розсипався тут у слова:

— Боженьку наш, матінко божа. — Якась жінка в кутку під парканом залилась голосінням.

Діти з двору вихором вирвались геть за ворота.

Виконком говорив: „Ця банда ось уже два года терорізіруваєть наше мірноє строітельство, єта банда розьбірала путя залізной дороги, три раза розбивала гамазей, єта банда своїми бандитськими ділами зробила те, што мечта всього человечества — сільсько-хозяйственная комуна нашого району, стероризованая єтой бандой, розлетілась к чортовой матері. За ці два года єта банда „Кабзі" убила у нас і в околишніх районах чотирьох начмілов і трьох начоперчастин, чим принесла непоправимую шкоду-вред всьому міровому пролетаріяту і мировой революції. Єта банда „Кабзі" знищала красногвардійцов, то єсть, ізвеніте, красноармейцев...

І раптом ззаду хтось свиснув! Один, потім вдвох, потім втрьох. Паркан зліва, до якого прив'язаний був сивий кінь під сідлом, затріщав і, як скошений, впав.

Сивий кінь став навдибки, порвалась уздечка і кінь з місця скоком пішов.

Сірі шинелі, в гострих шапках, ґвинтівки під пахи взяли і очима вп'ялися на ґанок. Чекали наказу.

— Хто свистів? — прокричав виконком... тиша, мовчання...

Тільки бабуня Кабзі хлипала вголос і, зігнувшись над трупом, торочками хустини кров стирала з виска в онука.

— Хто свистів? — з тремтінням у голосі кричав виконком.

Народ у дворі нічого не чув. Народ вп'ялився очима в бабуню, слідкував за кожним рухом її, ловив кожний схлип її і дивився в її спину зігнуту і ніби беззвучно просив: Повернись, покажи твої сльози народу і побачиш-побачиш, бабуню...

Виконком відійшов до сінешних дверей і вже не кричав, хрипотів, руку тремтячу простяг у бік Височинки: — „Ось вона — Височинка тут хлипає, плаче стара. Почому ж не держала онука в руках, га? воспитала бандита з онука? я вижу тобі даже стидно глаза повернути перед народ, потому, що...

Бабуня ривком очі підводить і робить два кроки в бік виконкому, той, руки піднявши, кричить:

— Проси прощення в народу, чуєш, на коліна ставай перед людом.

І раптом народ, мов за командою, ввесь двір, як один чоловік: „Не треба! не треба!"

Стара Височинка голову гордо підносить, дивиться в двір, дивиться в очі народу, а очі народу ніби в підсудних, ніби у винних перед поглядом правди, спускаються долу!

„Так, ось так", це знов виконком — „не вміла виховать, бабо, онука, щоб був человєком, поховаєм його, как собаку, на огородє, всєх в одной ямє, што б падаль такая і лежать не могла, де лежать порядні крестіяне".

В дворі рух, в дворі гул!

Сірі шинелі в гостроверхих шапках опускають ґвинтівки додолу. Хтось з них клацнув замком.

Височинка, стара... стара-престара, дивиться на похилі голови люду і говорить, ніби до себе сама:

— Ні, онука ховать буду я. На дідівській землі, там, де він виріс і зріс. Я візочком його одвезу до хати сама, я вдягну його в дідівські штани і сорочку, яму своїми руками, на власнім городі вигребу якось сама й сама поховаю. Хто мені не дозволить, хто стане мені на дорозі?

І стара Височинка сухими руками обнімає за шию онука, хоче піднять, хоче взяти на руки його, але... захита-

лась стара й упала під стіл. Зойкнув увесь двір. Битим шклом полетів відгомін навколо. І весь люд, що в дворі, кинувсь до столу. Виконком опукою вскочив в сіни сільради, двері примкнувши на ґанок.

Сірі шинелі в шапках гостроверхих, взявши ґвинтівки на руки, дивились один на одного, і задкували до прип'ятих коней. І по битім шляху стовбовому зацокотіли підкови.

А в сільрадськім дворі шість жінок, загорнувши в рогожу Кабзю, виходили з двору сільради.

Рядом з ними йшла стара Височинка. А за ними діди. А за ними дядьки. А за ними ціле село!

Сірі шинелі в шапках гостроверхих звіддаля дивились на похід цей химерний, взявши ґвинтівки на плечі.

Про що думають вершники, ці чужинці з далеких московських країн? чому не стріляли вони?

Чому?

О, вони тут не вперше! вони знають українське село, страшне воно... Надто в мовчанці страшне, і страшне воно дуже, озброєне гнівом своїм.

Надвечір Кабзю поховали, без попів, без похоронних пісень, але поховали в дворі в Височинки старої.

А в сутінках густих розійшлись по хатах.

І замовкло село. Заснуло... притихло.

Вершники в сірих шинелях, в шапках гостроверхих, з ґвинтівками напоготові, їздили в гурті, їздили тихо по вузесеньких вуличках, між ліс, оповитих дерезою колючою, прислухувались, вдивлялись у чорні вікна хаток низеньких... зітхали. Коні пряли ушима, здригалися і хрепінням коротким хрепіли. А навколо гули монотонно хрущі, пахло любистком, степовим морошком та густим черноземом неспокійних ланів.

— — — — — — — — —

Баба Височинка жила ще років зо три, жила самотньо, але не злиденно. Майже щодня, виходячи ранком із хати, квіти полити на могилі онука, знаходила на призьбі чи глечик сметани, чи глек молока, чи лемішку.

Це їй давало село за покійного внука, за „бандита" Кабзю.

Є. М.

Пам'яті Освальда Бурґгардта

В грудневій книжці „Вістника" за 1933 рік на першій сторінці з'явилися два сонети під загальним титулом „Кортес", підписані нікому до того незнаним прізвищем — Юрій Клен.

Уява почала гарячково працювати: хто це може бути? Розуміється, не — новак, рука майстра, інтонації поета справжнього й, що так скажу, „іспитованого", тематика — в нашій поезії — майже сензаційна. Перша асоціяція — асоціяція імен: Юрій Клен — Юрій Липа. Справді Липа любив екзотику і екзотичні постаті. Але Липа був „суховатий", графічний... Звідкіля б у Липи така опуклість образу:

> І бачив ти крізь млу й прадавній жах,
> Як ідолів розз'явлені пащеки
> В димі пожарів репались від спеки
> І злото сліз текло їм по щоках.

Інші здогади відпали. Залишалося єдине раціональне припущення, що на обрії з'явився попросту цілком новий, цілком у нас ориґінальний і, головне цілком вже дозрілий поет, який лише невідомо де „дозрівав", бо на сторінках жодного часопису, ні „тут", ні „там" (цебто в УССР) — не з'являвся.

Згодом (а це наступило не так скоро), коли ім'я „Юрій Клен" було розшифроване, пережилося кілька прикрих хвилин досади, — як міг не домислитися, що розв'язання тієї загадки могло бути лишень одне: Освальд Бурґгардт і тільки він. Було це тим більше прикре, що з Освальдом уже від півроку провадилося інтензивне листування і були добре відомі як факт його перебування на еміґрації, так і обставини, наслідком яких він на еміґрації опинився.

Та тепер ось, пишучи ці рядки рівно в п'ятнадцяту річницю „народження" Юрія Клена і — на пронизливий жаль! — в півтора-місячну річницю з дня смерти поета, — вже тієї дрібної прикрости не відчуваєш. Бо це було таки справжнє народження нового у нас поета, справді з прекрасного культурного діяча і ученого Освальда Бурґгардта, по сороковім році його життя, зродився несподівано-свіжий поет Юрій Клен, як пізній, але тим більш дозрілий і повноцінний, плід атмосфери київської Александрії, глибокої культури й творчого досвіду.

II.

В традиційних наших некрольогах повелося обдаровувати кожного померлого всіма тими чеснотами, яких — між нами кажучи — переважно бракує в суспільстві. З тих чеснот „скромність", очевидно, займає одне з перших місць.

Отож у відношенні до Освальда та чеснота набирала спеціяль-

ного значення й особливої довершености. Скромність бо є притаманна кожній мудрій або справді вартісній людині. Талановитий письменник мусить бути скромним і то прямопропорційно до свого таланту, бо, чим більше він талантовитий, тим ясніші для нього границі його спроможностей. Інша річ — як та скормність проявляється назовні, бо часом, залежно від темпераменту людини, робиться вона — в очах громади — чимсь близьким до того „униженія", що, як відомо з Святого Письма, є „паче гордости". Скромність Освальда була у нього така природна і самозрозуміла, як мельодія в музиці. Була вона позбавлена якихбудь домішок чи забарвлень. От, так собі, був Освальд скромним, бо іншим не вмів бути. Але, як справжня скромність, не виключала вона здібности у Освальда говорити часом дуже прикру правду там, де хтось, що уважав би себе за незнать як відважного, завагався б і, правдоподібно, „цофнувся" б. Ця мужність Освальда особливо яскраво проявилася в критичних зауваженнях в літературі, себто в ділянці, де він напевно знав, що не помиляється. Ілюстрації до цього ствердження читач найде в теці посмертних нотаток Освальда, що де-не-де були опубліковані. А що кількість неопублікованого по Освальді буде велика, з цим мусимо погодитися, хоча б тому, що у нас існують (а може вже й ні?) досі неопубліковані рукописи, напр., Франка. Це вже — одна з таємниць внутрішньої механіки нашого суспільного життя, що такі документи культурної ганьби, як „поеми" а la „Юда з Іскаріоту" публікується негайно, „якийсь там Франко може почекати"...

Скромність Освальда не дозволила йому „засиґналізувати" народження Юрія Клена навіть найближчим приятелям. Скромність Освальда, свідомого себе майстра слова, наказала йому — перед друком „Проклятих років" — післати їх „на опінію" навіть не під властивою (з браку Зерова) адресою. Скромність Освальда проявилася і в тім, що, за тиждень до смерти, на запитання досить близької йому людини, „хто такий Порфирій Горотак?" (як відомо, остання „інкарнація" Освальда), він відповів (відвівши очі) — „не знаю".

Мужня скромність і скромна мужність Освальда Бурґгардта проявлялися, особливо в страшних останніх роках частіше і то не лише в „літературі", але, чи довідаємося про ті прояви, — дуже трудно сказати. Про це могли б були розповідати пошарпані легені покійного, до краю натруджене серце... Та хіба ще ті столи по таборах і видавництвах, де він — після оплесків та прийнять — мусив ночувати... Та хіба ще ті краєвиди, які минав Він в своїх мандрах останнього, „скороводинського" періоду життя.

Може — хто знає? — чи не з тієї ж мужньої, мовчазної, самовідданої, героїчної скромности — Він так передчасно помер...

III.

В поважнім віці, після сороківки, поети рідко народжуються, як це доводить нам історія світової літератури. Але все ж такі випадки, такі винятки, — їх лише кілька було — трапляються. До них належить і Юрій Клен.

Правда, Освальд Бурґгардт віддавна був літературно-чинний, ще з молодих літ. Але та літературна чинність його була перекладницька. Бурґгардт був, ще за студентських літ, одним з перших на терені України перекладачів тоді ще малознаного в б. Росії Р. М. Рільке. Переклади ці — а їх була ціла книга — залишаються зразковими. На іншім місці вже доводилося зупинятися на труднім мистецтві поетичного перекладу і тут не випадає повторюватися. Досить лише підкреслити, що з О. Бурґгардта був вже тоді не просто собі перекладач, лише поет-перекладач. І цим буде сказано все.

Поетом-перекладачем він залишився довго. І саме в такій своїй якості й увійшов він до грона київських неокласиків, що й увічнив Зеров в знаній епіграмі:

Загул пошив мене в поети,
Втопив у липовим меду...
Із бляхи я роблю сонети,
Що хочеш, те й перекладу.

Отже, річ ясна, що Юрій Клен „мав з чого" зродитися: реальні підстави, „матеріяльні" — що так скажу — основи для цього були. Але, щоб поет „зродився" — цього мало. Потрібним є передусім духовий імпульс, особливий психічний стряс, своєрідний удар, „травма", як називають це медики. Такою „травмою" — а це майже поза всяким сумнівом — був факт еміґрації Освальда Бурґгардта і все те, що в цьому, для нас так буденному слові, криється.

Хто переживав страшну операцію розриву з живим тілом Батьківщини, хто відчував пекучий брак Батьківщини, як вічнорозятрену рану, хто задихався в чужім повітрі, в чужім підсонні, під чужим небом, той зрозуміє про що тут іде річ і той собі легко може уявити ту психічну „травму", що спричинила появу ориґінального поета Юрія Клена, який замінив тонкого й культурного письменника, поета-перекладача Освальда Бурґгардта.

Та той факт, що „Юрій Клен" не був молодиком, потягнув за собою певні наслідки. Розбуджена енерґія поета, що була незужита в молодшім віці і що знаходила для себе натуральний вираз у довершеній майстерноті досвідченого письменника, — розгорталася все ширше й ширше. І такі досягнення, як „Прокляті роки" чи книга „Каравели" — сміємо твердити — були лишень етапами далекої дороги Клена, були лишень першими стадіями плідної творчої майбутности, можливо, аж до, так само плідної й так само творчої, старости Освальда Бурґгардта включно.

Про це свідчить велике, хоч і незакінчене полотно „Попелу імперії", речі, в задумі своїм, маштабу Дантової поеми. Це підтверджує несподівано-бурхлива, як на вдачу покійного, інша літературна діяльність його в останніх страшних роках війни й поновної еміґрації, пошукування нових форм виразу себе (історія з „Порфірієм Горотаком", поява ряду новель, редакційно-критична діяльність), осягнення величезної широчини творчости й навіть многоплянowости її.

„Молодий" поет не був би спроможній на такий діяпазон. На

це міг дозволити собі лише мистець, що вповні володів своїм „ремеслом", що був закінченим літературним майстром.

І саме на цім полягає вага втрати, яку зазнали наші література й культура зі смертю Освальда Бурґгардта: побідний похід творчої особистости до все нових і нових обріїв, до все нових і, чим далі, дорогоцінніших осягнень — смерть та перетяла несподівано — болючо й немилосердно — безповоротно.

IV.

Здібних до мистецтва людей нашому народові ніколи не бракувало. Таланти серед цих людей трапляються не так рідко, як у народів інших („щастя" це наше, чи нещастя, — тема велика і її тут не зачіпаємо). Тих, що „шукають" і все „подають надії" (часом аж до сивого волосся), є у нас навіть забагато... Але тих, що, замість більш або менш блискучих „надій", подають готові і безсумнівно — вартісні о с я г и — доконані т в о р и і д і л а, тих — пощо лицемірність? — ми маємо до болю н е б а г а т о.

Серед тих к і л ь к о х людей був Освальд Бурґгардт.

І тепер його — немає. І ніхто його — на тім його відповідальнім і незаступнім становищі в нашій культурі — не заступить, принаймні, на теперішнім „відтинку часу", на цім — дуже критичнім для нас — етапі культурно-національного процесу. Бо додаймо ще одне. Освальд Бурґгардт був не лише Юрій Клен, автор допіро розпочатих новель і навіть батько того самого (значно цікавішого, ніж здається) Порфирія Горотака, але й широкозорий критик, учений літературознавець, ерудит, людина трьох головних світових мов — і людина, наслідком багатьох причин, навіть може й наслідком свого походження, к у л ь т у р н о — с к р и с т а л і з о в а н а.

Вдармося в груди й признаймося, що (знову ж — наслідком цілого ряду цілком закономірних і „обєктивних" причин) такого роду одиниці серед нашого суспільства можуть бути полічені на пальцях, може й лише однієї руки.

І т о д і допіро усвідомимо собі, к о г о ми в особі Освальда Бурґгардта втратили. Втратили — „непомітно", „з легким серцем", майже з л о ч и н н о.

Бо й пасивність та байдужість — теж іноді бувають злочином.

17. XII. 47.

Вол. Дорошенко

„Літературно-Науковий Вістник“

(З нагоди 50-річчя заснування)

На початок 1948 року припадає 50-ліття заснування „Літературно-Наукового Вістника”. Цей журнал відограв таку велику ролю в діях української журналістики та української літератури й культури взагалі, що поминути його ювілей було б непрощенним гріхом. Отож, відновлюючи на еміґрації ЛНВ, вважаємо за вказане спинитися бодай коротенько на попередніх його фазах. Історію ЛНВ можна поділити на три, або коли хочете, на чотири періоди. **І-й — львівський**, від року 1898 до 1906 включно, **ІІ-ий — київський**, з двома добами: 1. від р. 1907 до 1914, 2. 1917 до 1919 рр. і **ІІІ-й львівський**, від травня 1922 р. до 1933.

Огляд журналу перших двох періодів подамо у скороченій редакції. В ширшому вигляді має появитися він у приготовлюваному Українською Вільною Академією Наук спеціяльному часописі „Українські Бібліологічні Вісті”.

І. ЛНВ У ЛЬВОВІ В РР. 1898 — 1906

„Літературно-Науковий Вістник” почав виходити накладом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в 1898 році замість двох часописів — місячника літератури, науки й політики „Життя і Слово”, що його видавав у рр. 1894 — 1897 Іван Франко, і тижневика для родин „Зоря”, що виходив у рр. 1880 — 1897 заходом Наукового Т-ва ім. Шевченка. Поява ЛНВ, замість згаданих двох журналів, саме в знаменні роковини — століття нової української літератури (1798 р.) і 50-ліття відродження української Галичини (1848 р.) — мала символічне значення. Вона знаменувала об'єднання всіх живих літературних сил цілої Соборної України, незалежно від тих меж, що їх „помежували чужі між собою”, для однієї спільної цілі — збудувати покищо Соборну Україну хоча б тільки в наших душах і серцях і таким чином приготовити майбутнє державно-політичне об'єднання українського народу у власній самостійній соборній державі.

До редакції ЛНВ увійшли: проф. Михайло Грушевський, як головний представник всеукраїнської наукової установи, якою було на той час Наукове Товариство ім. Шевченка, Іван Франко, як колишній редактор „Життя і Слова”, та Олександер Борковський, як редактор „Зорі”. До помочі їм приділено молодого письменника Йосипа Маковея, що був уже тоді відомий не тільки як поет, новеліст і повістяр, але й як добрий, дотепний фейлетоніст. Але й Борковський і Маковей недовго пробули на своєму становищі членів редакційної колеґії. Діставши посади на провінції, вони були примушені покинути Львів. На їх місце прийшов молодий здібний етнограф Володимир Гнатюк, якого проф. М. Грушевський улаштував

при НТШ, не пустивши вчителювати на провінції, де він не міг би працювати науково. І оця то трійка — Мих. Грушевський, Іван Франко й Вол. Гнатюк — і провадила ЛНВістник до 1907 року, вклавши в журнал силу-силенну праці.

ЛНВістникові справді вдалося об'єднати всі тодішні українські письменницькі сили, від старих, як Ганна Барвінок (Ол. Кулішиха) і Данило Мордовець, до наймолодших, як Вол. Винниченко й Петро Карманський. Бачимо в ньому з-поміж наддніпрянців такі імена, як згадана вже Ганна Барвінок, Микола Вороний, Вол. Винниченко, Б. Грінченко, С. Єфремов, Іван Карпенко-Карий (Тобилевич), Ол. Кониський, Мих. Коцюбинський, А. Кримський, В. Леонтович (Левенко), Іван Липа, Ол. Лотоцький, Д. Мордовець, Вол. Самійленко, Л. Старицька-Черняхівська, Іван Стешенко, Леся Українка, Гнат Хоткевич та ін. З австрійських українців беруть участь: недавно померла Катря Гриневичева, Дмитро Йосипович, П. Карманський, Юрій Кміт, Ольга Кобилянська, Богдан Лепкий, Денис Лукіянович, Йосип Маковей, Лесь Мартович, Василь Стефаник, Андрій Чайковський, Степан Чарнецький, Марко Черемшина (Іван Семанюк), Мих. Яцків та ін. Але найбільше праці поклав для журналу таки Іван Франко. Як редактор літературної частини ЛНВ, був він просто незаступний. Не було книжки, де б не стрінули ми його поезій, оповідання або повісти, літературно-критичного нарису, огляду або рецензії. Крім того, він незвичайно уважно перечитував і підготовляв до друку твори молодих письменників, що ставляли перші кроки на літературній ниві. Коли Франко бачив у творі якогось початківця хоча б іскру таланту, або цікавий сюжет, чи тільки думку, не щадив труду, щоб надати цьому творові людського вигляду. Часом цілком переробляв його, лишаючи тільки підпис автора. Так вивів Франко в люди не одного молодика, навчивши, як треба писати новелі або складати поезії.

ЛНВ першого, галицького періоду стояв головно під знаком Франкового генія і цілком виправдав покладені на нього надії. Про це промовисто свідчить увесь його зміст, а передусім твори самого Франка. Досить назвати його невмирущу поему „Великі роковини", присвячену столітньому ювілеєві „Енеїди" Котляревського, його таку невеличку, алеж яку змістовну і бадьору поезію „Конкістадори", що надовго випередила та й, скажу у дужках, значно перевищила Кленову поему „Каравели", або його повний патріотичного запалу нарис „Поза межами можливого", справжню пророчу візію майбутньої самостійної України, в повстанні якої так сумнівалися тодішні філістри. Це була гідна, повна гніву відповідь Франка на сумніви цих Хом невірних.

Наукове Товариство ім. Шевченка видавало ЛНВ до травня 1905 р., коли перебрала журнал „Українська Видавнича Спілка".

З кінцем 1905 року впали пута з українського друкованого слова в царській Росії й настала змога видавати українську пресу й на Великій Україні. Щоб не допустити розійтися двом віткам одного українського народу, не дати витворитися двом окремим національним індивідуальностям з центрами у Києві і Львові, рішив

проф. М. Грушевський перенести ЛНВ до Києва. Виплекану поза межами досягнення російської жандармерії й охранки ідею соборности належало пересадити на родючий велико-український ґрунт, щоб із слова сталась вона ділом. Тепер душею журналу стає вже сам проф. Мих. Грушевський, бо Франко, наче той біблійний Мойсей, упав на межі обіцяної землі. Тяжка недуга, що здавна невидимо точила його міцний організм, цілком розбила його душевне й фізичне здоров'я саме в цей відповідальний момент.

II. ЛНВ У КИЄВІ В РР. 1907 — 1914 ТА 1917 — 1919

У Києві виходить ЛНВ до вибуху першої світової війни, коли царська адміністрація, скориставши з нагоди, позакривала всі „мазепинські" видавництва, а в тому й ЛНВ, що особливо був їй ненависний. В першому київському періоді, себто в рр. 1907 — 14 у ЛНВістнику появляються найкращі речі Вол. Винниченка, М. Коцюбинського й Лесі Українки. Крім них постійними співробітниками зі Східної України були: Вол. Леонтович, О. Олесь, Л. Старицька-Черняхівська, С. Черкасенко (П. Стах), Гр. Чупринка й ін. в ділянці поезії й белетристики та М. Гехтер, Ол. Грушевський, Дм. Донцов, М. Залізняк, В. Липинський, А. Ніковський, М. Порш, Вол. Садовський, М. Стасюк, Микола Троцький (Данько), Іван Фещенко-Чопівський, Кость Широцький, автор цих рядків та ін. в ділянці критики, публіцистики й науки. З Західної України беруть участь, з одного боку, головно старші письменники, відомі ще з попереднього періоду — Ольга Кобилянська, Д. Лукіянович, Мих. Яцків, з молодших можна назвати хіба Сидонію Гніду, що підписувалася С. Гнідий, і Данила Харов'юка, новеліста, що згинув у першій світовій війні, а з другого — здебільшого молоді сили: Іван Джиджора, Микола Євшан (Федюшка), Іван Кревецький, Євген Левицький, Мих. Лозинський, Мих. Мочульський, Лонґін Цегельський та ін. Головну скрипку в літературній критиці грає тепер молодий талановитий письменник Микола Федюшка, що писав під псевдонімом М. Євшан, — на превеликий жаль, він згинув у 1919 р. від тифу „в чотирикутнику смерти" як старшина УГА. Євшана притягнув до ЛНВ М. Грушевський, бачачи його талант і роботящість. Став він особистим секретарем М. Грушевського, а одночасно провадив львівську філію редакції журналу. Київський відділ редакції вів Олесь.

Журнал і тепер, як і в попередньому періоді, обстоював ті самі всеукраїнські ідеали, ідеали незалежної, самостійної й соборної української держави. Провадив їх у своїх блискучих статтях передовсім сам редактор, проф. М. Грушевський. Присвячені різним болючим справам поточного моменту, закликали вони не забувати за злобою дня наших відвічних ідеалів, а все керуватися ними в своїй політиці. У нас дехто й досі хоче за всяку ціну виставити М. Грушевського якимсь москвофілом. Про це ще перед першою світовою війною і навіть під час її кричали його вороги з-поміж наших галицько-буковинських політиків, невдоволені з його критики вузькоглядного австрофільства. А рівночасно з ними вороги українського

руху в Росії верещали, що М. Грушевський, мовляв, мазепинець, ґерманофіл і зрадник Росії, та домагались унешкідливити його діяльність. Досить зіставити ці суперечні обвинувачення, щоб виявити всю їх недоречність. А в тім, про український патріотизм М. Грушевського найкраще промовляють усі його писання. Щождо статтей у ЛНВ цього періоду, то досить вказати хоча б на статті присвячені богданівству й мазепинству. То тільки значно пізніше можна буде робити закиди проф. М. Грушевському за його політику, коли він опинився на еміґрації й переговорював з большевиками про умови повороту на Україну.

З упадком царської влади 1917 року відживає знову й ЛНВ. М. Грушевський, вернувшися з заслання до Києва, відновляє журнал, але в той гарячий час місячники не мали вже того значіння, що перед війною. Вони не поспівали за подіями, що мигтіли, наче на екрані, й тому не могли керувати громадською думкою, як давніше. Свою провідну ролю мусили вони відступити щоденній пресі. Сталося це і з Літературно-Науковим Вістником. А втім, М. Грушевський і часу вже не мав, щоб вести журнал. Зайнятий Центральною Радою й різними актуальнішими справами, ніж ЛНВ, відступив він редаґування журналу своєму братові Олександрові, що не був на висоті свого становища, ні в чому не дорівнюючи старшому братові. Та все ж і тепер найкращими речами в журналі були статті саме М. Грушевського, який озивався не тільки на політичні, але й на літературні теми поточного моменту. Серед співробітників ЛНВ цієї доби бачимо здебільшого нові сили — Миколу Зерова, М. Івченка, П. Тичину. З старих — Л. Старицьку-Черняхівську, П. Стебницького (П. Смутка). Виходить журнал до кінця 1919 р., коли його припинила большевицька влада. Як відомо, в січні 1919 р. М. Грушевський виїхав із Києва закордон. В його відсутності провадив журнал Микола Зеров.

З сякою-такою стабілізацією внутрішніх відносин у Галичині після польсько-української боротьби почало поволі наладжуватися в краю й українське культурне життя. Відчувалася пекуча потреба у провідному журналі, що не тільки озивався б на події дня, але й керував би людськими умами. Правда, появився був за редакцією Ф. Федорцева й М. Струтинського місячник „Життя й Мистецтво", але він не мав відповідної ідейної й матеріяльної бази й не утримався. А тут треба було боротьбу, програну на полях кривавих змагань, вести далі в умовах мирного часу. Не засипляти громадянства політикою дня, принатурення до обставин, що склалися і тут, і там, за Збручем, а готувати його до майбутнього змагу за ті самі ідеали, що за них недавно велася збройна боротьба.

Провідні старшинські кола з Корпусу Січових Стрільців і Української Галицької Армії все носилися з гадкою заснування саме такого керівного часопису. В 1915 — 1918 рр. органом стрілецької думки був місячник „Шляхи" за редакцією Ф. Федорцева і при ближчій участі д-ра Дм. Донцова. Здається, досить було б відновити цей журнал. Але з Федорцевим до згоди не дійшло та й був він надто зв'язаний з офіційним органом тодішньої панівної української пар-

тії в Галичині, так званої трудової, давніше відомої під назвою націонал-демократичної. А старшинські кола з політикою цієї партії не солідаризувалися й були в опозиції до неї. Дістати дозвіл на новий часопис у тому часі було неможливо. Легше було відновити орган, що виходив за Австрії. Отож цілком зрозуміло, що згадані вище військові кола звернули свою увагу на ЛНВ, який мав таку заслужену славу. Це сталося либонь завдяки Ю. Полянському, що працював тоді в Музеї Наукового Т-ва ім. Шевченка і щоденно стикався з Вол. Гнатюком і мною, а ми обидва належали до дирекції Української Видавничої Спілки. Полянський раз-по-раз у розмовах з нами підносив потребу відновлення ЛНВ. Ми, розуміється, були з ними цілком щодо цього згідні, але Спілка фондів на видавання журналу не мала. „Давайте гроші! — казали ми Полянському — будемо видавати". Це тривало якийсь час. Аж ось одного дня, було це на весні 1922 р., приходить Полянський і каже, що гроші, мовляв, є. „Звідки ж вони раптом узялися?" спитаєте. Тепер це вже не таємниця, тому можна говорити голосно. Січові Стрільці мали свій скарб — „стрілецький фонд", що довго був захований у недоступному місці. З великим ризиком привезла його до краю покійна Леся з Бачинських Голубцева (пізніше Підгірська), розстріляна німцями в 1943 р. на Волині. Складався цей фонд із різних дорогоцінностей і золота.

Почувши, що засоби на видавання журналу є, ми з Гнатюком кажемо Полянському: „Добре! Тепер зупинка тільки за редактором. Мусимо підшукати редактора". — „Та ми вже й редактора маємо", відповідає Полянський — „Кого?" — „Др. Донцова". Це була для нас несподіванка, бо в попередніх розмовах про особу редактора не було мови. Устійнити її малося вже після того, як дійдемо до згоди щодо видавання часопису. Тому заява Ю. Полянського нас заскочила. Др. Донцов був надто маркантною фіґурою й можна було побоюватися, що поява його на редакторському стільці від'ємно відіб'ється на журналі, відіпхнувши від нього багатьох громадян. На нашу думку був би він дуже на місці як постійний співробітник журналу, а не шеф. Вдачу він мав різку, аподиктичну, неуступливу, а редактор повинен уміти ладити зі своїми співробітниками, очевидно не схибляючи з наміченої лінії. Та Полянський заявив, що його товариші підпомагатимуть видання при умові, що Спілка згодиться на їх кандидата, з яким вони вже договорилися й не можуть відступити. Але, мовляв, крім головного редактора буде ще цілий редакційний комітет. Дирекція Спілки пристала на запропоновані умови. Головним редактором ЛНВ став др. Донцов, а технічним редактором, коректором та редактором мови й правопису Вол. Гнатюк. До редакційного комітету входили, крім др. Донцова, М. Галущинський, В. Гнатюк, Є. Коновалець, Ю. Павликовський, др. Іван Раковський і я. Імена членів редакційного комітету вичислено в оповістках, поміщуваних у перших числах журналу, але Коновалець не хотів, щоб оголошувати його прізвище. Відбулося кілька засідань комітету. На першому з них др. Донцов представив його членам ті основні принципи, що їх він буде додержуватися в жур-

налі. У вступній статті під наг. „Наші цілі" редактор так їх означував: „вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якім вона грозить згинути, очистити від сміття й болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація — ось завдання, до розв'язання котрого разом з іншими хоче спричинитися і відновлений ЛНВ". Іншими словами: треба готувати бійців за українську державність і, відповідно впливаючи на громадянство, передусім на молодь, виховати новий тип вольової людини, беззастережно відданої національному ідеалові.

Комітет хотів бачити у відновленому Вістнику всі живі літературні сили, що стояли на українському національному ґрунті й не схибили ані в бік польонофільства, ані совєтофільства. І дійсно, ЛНВ об'єднував усіх тодішніх українських письменників по цей бік Збруча, крім соціялістів і комуністів. В ньому взяли участь такі визначні наші сили, як Василь Стефаник і М. Черемшина, що дали тут свої найкращі твори після довгої мовчанки, розбудженої аж громами світової бурі. Крім них у літературній частині бачимо О. Кобилянську, К. Гриневичеву, Модеста Левицького, Ів. Липу, Д. Лукіяновича, К. Поліщука й ін. у прозі та М. Вороного, В. Самійленка й навіть Мих. Рудницького і В. Бобинського в поезії. М. Вороний передавав до журналу й талановиті поезії свого молодого сина Марка, передчасно замученого большевиками (друковані під псевдонімом М. Антіох). З молодших вибиваються саме в ЛНВ цього періоду Антонич, Н. Лівицька-Холодна, Евген Маланюк, Юрій Липа, Ольжич, Б. Кравців, О .Стефанович, а потім О. Теліга.

В частині критичній, публіцистичній і науковій теж бачимо чимало відомих імен з-поміж наших старших письменників, як, напр., Василя Біднова, Мих. Возняка, Мих. Галущинського, О. Грицая, очевидно Вол. Гнатюка, Дм. Дорошенка, М. Кордубу, Ів. Крип'якевича, Ів. Липу, Д. Лукіяновича, Ст. Сірополка, Ст. Смаль-Стоцького, Е. Чикаленка та ін., а з молодших М. Іванейка, Д. Андрієвського, Луку Луцева, Гончаренка, Ю. Липу, Е. Маланюка, Е. Онацького, Ю. Полянського й ін. З часом дехто з них з тих чи інших мотивів перестав брати участь у журналі, як от, напр,, В. Бобинський, М. Рудницький або М. Возняк, що, почавши писати до часописів на Совєтській Україні, боялися скомпромітувати себе співробітництвом у ЛНВ.

Панічно боявся большевиків покійний Вол. Самійленко. Він, можна сказати, хорував на манію переслідування, лякався, що большевики можуть його схопити й замучити і тому неохоче давав свою велику поему „Ґея", де описував Україну під большевицьким ярмом. З трудом тільки можна було вирвати у нього якусь її частину. Трапилося раз чи два, що вислана ним посилка з уривками поеми десь загубилася на пошті, що в тому часі було звичайним явищем, але Самійленко був тієї думки, що це большевики її перехопили. А перед виїздом на Україну, боячися, щоб за „Ґею" йому не перепало, навіть знищив частину її.

Дещо врятував його зять. Так „Ґея" й лишилася незакінченою,

а це велика шкода, бо поема була гарна й змістом своїм нагадує „Попіл імперії" незабутнього Юрія Клена.

Треба згадати, що редакційний комітет збирався тільки в самому початку. Всі члени його дуже зайняті іншими справами й, не маючи часу на редакційні наради, були раді, що є редактор, який дає раду й без них. І редактор провадив журнал по своїй волі й уподобі, одних притягаючи до співробітництва, а інших збуваючись.

Поява ЛНВ під редакцією др. Донцова викликала велике обурення проф. М. Грушевського, який уважав це за знівечення всіх тих демократичних традицій, яким служив ЛНВ попередніх років. З цього приводу Грушевський укупі з колишніми своїми найближчими помічниками Олесем і Ю. Тищенком-Сірим оголосив протест у пресі. Мав Грушевський жаль і до мене, що я допустив до передачі ЛНВ в руки Донцова й навіть не повідомив його завчасу про те, що така передача проєктується. Він написав мені, що вичеркує мене з реєстру своїх приятелів, і від того часу вже ніколи не озивався до мене „Дорогий Володимире Вікторовичу", а лиш офіційно „Високоповажаний В. В.". Але що проф. Грушевський, і Олесь, і Сірий перед тим зовсім не цікавилися ні „Українською Видавничою Спілкою", ні „Літ. Науковим Вістником", то Дирекції і в голову не прийшло звертатися до них, тим більше, що всі вони займали позиції совєтофільські або змєновєховські, з якими ми ніяк не могли солідаризуватися. Українські есери на чолі з Грушевським подавали руки большевикам на Україні „понад трупами своїх товаришів" (див. „Борітеся-Поборете"), Олесь кокетував большевиків у „Перезві", лаючи уряд УНР, а Сірий співробітничав у „Новій Добі" Винниченка. Тимчасом завданням відновленого ЛНВ було якраз поборювати большевизм, себто робити те, що робив ЛНВ у роках 1917 — 1919. Можна не одне закинути др. Донцову, але безперечно його заслугою було саме непримиренне становище до большевизму й москвофільства. Др. Донцов не переставав вказувати українському громадянству на небезпеку російського імперіялізму, однаково білого чи червоного, Романова, Мілюкова, Керенського чи Леніна й Сталіна. Отруєні національним гермафродитизмом, загипнотизовані московською величчю — культурною, літературною й державно-політичною — програли ми свою справу в роках великих змагань. Тепер замість адораторів „общого котелка" в тій чи іншій його формі мусить прийти людина безкомпромісової, твердої вдачі, національно загартована, що справді ніколи, за ніяких обставин не похилила б вниз прапору. Таке було становище недавніх борців за українську державність і молодого покоління, що підростало й хотіло йти їх слідами. І якраз у результаті цього їх становища й виник відновлений ЛНВ.

Про це забувають усі ті, що тепер на всі лади критикують др. Донцова, хоч колись самі були його прихильниками, а то й гарячими адораторами.

Розуміється, що поява ЛНВ за редакцією др. Донцова не могла бути по нутру большевикам і вони робили усі можливі заходи, щоб

спекатися його й дістати часопис у руки своїх людей типу А. Крушельницького або Вол. Калиновича. В цій справі львівський совєтський консул Лапчинський, що своєю зручною поведінкою зумів придбати багато прихильників серед української інтеліґенції міста, робив через усяких посередників натиск на дирекцію Укр. Видавничої Спілки, щоб усунула др. Донцова й настановила іншого редактора, який повів би совєтофільський курс. Навіть посилав до мене віце-консуля Ґріґорієва, який раз дуже конспіративно, ховаючися від людських очей, явився до мене, щоб намовити мене зайняти на засіданні дирекції прихильне до зміни становище. Очевидно я рішуче відмовився від посередництва.

Дуже муляло очі большевикам і співробітництво у ЛНВ покійного Василя Стефаника, тим більше, що він, як і О. Кобилянська, діставав від Народного Комісаріяту УРСР досмертну пенсію. Стефаник прийняв цю пенсію під тією умовою, що вона є нагородою від українського народу за його дотеперішню літературну працю, а не якась заплата і що він за жадну ціну не зречеться своїх політичних переконань і не дасть себе нею підкупити. І дійсно, ніякі намови большевицьких чинників не змусили Стефаника брати участь у совєтофільських органах на львівському ґрунті. Таксамо нічого не вдіяли намагання консуляту, щоб він відрікся від співробітництва в ЛНВ. Хвалився мені Стефаник, вернувшися раз з консуляту, куди ходив по пенсію, що він рішуче відмовився зняти своє ім'я з оповісток ЛНВ, як того домагався консул, хоч де-факто нічого вже там не друкував. Заявив консулеві, що уряд може відібрати йому пенсію, але не може диктувати, де він має містити свої твори: друкуватиме, мовляв, як і друкував, де сам схоче. Але большевики, хоч як це їм було не довподоби, не важилися піти на розрив із славним письменником. Польський уряд, розуміється, кривим оком дивився на цю пенсію, підозріваючи Стефаника у совєтофільстві. Оповідав мені Стефаник з властивим собі гумором, як одного разу під'їхав до його двору автом станиславівський воєвода Яґодзінський. Спинившися коло воріт, післав шофера покликати його до авта. Стефаник сидів якраз на лавці коло своєї хати. Довідавшися, що його кличе пан воєвода, велів переказати бундючному адміністраторові, що він, мовляв, тут господар, і, коли хтось хоче його бачити, нехай потрудиться сам до нього. І Яґодзінський, як непишний, мусив вилізти з авта й удатися сам особисто до Стефаника, який посадив його коло себе. Побалакавши про те та про це, Яґодзінський раптом запитав господаря: „А скажіть, чи то правда, що ви берете гроші від большевиків?" А Стефаник йому на це каже по-польськи (передтим він увесь час говорив до воєводи по-українськи) з прикметною собі рубашністю: „А правда! Вони дурні дають, а я розумний беру".

Але згодом (у 1933 р.) Стефаник, побачивши, до чого дійшло під совєтським режимом на Наддніпрянщині, сам відмовився від тієї пенсії, дарма що це дуже прикро відбилося на його матеріяльних відносинах.

ЛНВ уважно стежив за українською літературною продукцією

на Совєтській Україні й часто містив огляди її та рецензії на поодинокі твори тамошніх письменників, а також передруковував на своїх сторінках кращі речі з поезії і прози. Це большевики вважали за „перегукування" й примусили визначніших авторів на підсовєтській Україні виступити в совєтській пресі з протестом проти ЛНВ. У ЛНВістнику помістив др. Донцов дуже дотепну відповідь на цей вимушений протест.

Розуміється, нічого й говорити про знайомство ширшого громадянства в УРСР з Літ. Наук. Вістником, та все ж різними шляхами він туди попадав і його читали бодай одинці. Зате, коли большевики „визволили" Галичину в 1939 р., на Совєтську Україну пішло багато річників ЛНВ і „Вістника" Др. Донцова. Тоді приїздило багато молоді відвідувати Західну Україну, знайомилися тут із місцевою молоддю і через неї діставали заборонений овоч.

А знову большевики, як тільки усадовилися в краю, зараз узялися нищити всяку „контрреволюційну", „націоналістичну", „фашистівську", чи як іще там, літературу. Так званий „Обліт" перевів чистку всіх книгарень, читалень, випозичалень і наукових бібліотек та повилучував усе, що підпадало під це означення. А підпадала майже вся українська друкована продукція, що появлялася від 1917 р. поза межами Совєтського Союзу. Спеціяльні бриґади, складені з хлопців і дівчат вибраного племени, займалися нищенням вилученої літератури, в тім і книжок ЛНВ. Всю цю літературу дерли на дрібні кусники, подерте в'язали дротами й відвозили на „пункти", звідки цей крам мандрував на фабрики паперу. Дерли, розуміється, на те, щоб ніодна річ, борони Боже, не дісталася в руки совєтського громадянина й не скаламутила його душі. Але, як я вже згадував, не все попадало в руки червоних інквізиторів і робило своє діло, сіяло зерна тих ідей, що їх так панічно боялися московські наїзники.

В 1933 році ЛНВ перестав виходити. Журнал вимагав доброї фінансової бази, а Укр. Видавнича Спілка не мала потрібних фондів. Адміністрація ж була в руках людей, що провадили велике, окреме від Спілки видавництво. Це була „ахілева п'ята" журналу. Але ЛНВ не припинив своєї роботи. Під назвою „Вістник" Літератури, Політики й Науки він виходив далі аж до вибуху 2-ої світової війни, за цією самою редакцією, з тими самими співробітниками і за тою самою програмою. З нових імен цього періоду треба згадати в першу чергу покійну Олену Телігу.

Жан Б.

П'ятдесят років

Я знаю, друзі, в день уродин
Принесли квіти ви мені,
Щоб цим сказати благородно,
Що сходжу я в старечі дні.

Життя летить і роки строчить...
Недавно пас я поросят,
А сивина з висків шепоче:
— тобі сьогодні п'ятдесят!

Ох, старість! Скорбная границя,
Подагра тут і сліпота,
Душі без стінок кам'яниця
І всім на посміх глухота.

А розум каганець без лою.
Не світить, а дає лиш чад!
Життя прощається зі мною,
Хоч маю я лиш п'ятдесят!

Вже ось кістяк у двері гупа
То смерть за мною йде сюди.
Прощай пісень розмово люба,
Прощайте, друзі, назавжди!

Не скажу смерті — помилилась,
Бо ще цвіте бажань мій сад.
Вертай — туди — звідкіль з'явилась,
Бо я лиш маю п'ятдесят.

Йду відімкнуть, а там Лізета...
О, радість молодости, ти?!
І в чубі сивому поета
Розквітли китиці цвітів.

Лілеї, рожі — чудо діють:
Думки про старість геть летять.
Цілую Лізу — молодію —
І знову маю двадцять п'ять!

В. Щербаківський.

СТАРОВИННИЙ ПРАУКРАЇНСЬКИЙ СОЦІЯЛЬНИЙ УСТРІЙ
на основі аналізи українського весілля.

Ой, ти боже, ти Даж-боже,
і зверни мені з дороги,
бо ти Богом від віку і до віку,
а я з князем тільки раз на віку.
(Старовинна колядка).

Знання старого українського соціяльного устрою дуже важливе для правильного розуміння всієї історії, культури, народньої психології, і всієї творчости українського народу. Важливе воно також і для розуміння його історичних хиб. Важливий є цей старовинний соціяльний устрій особливо тому, що він існував дуже довго, в десятки разів довше ніж пізніший — теперішній устрій, а тому він мусив у народній психіці залишити невигладні сліди, особливо в тій частині його психіки, яка керується т. зв. підсвідомими імпульсами. Ці підсвідомі імпульси коріняться у всьому попередньому житті, або являються функціями, залежними від усього попереднього життя. Старовинний соціяльний устрій, будучи залежним від природніх умов, і від господарського характеру (ловецького чи збирацького) життя, сам грав ролю визначника, або фіксатора дальшого розвоєвого шляху, і форматора та консерватора народньої психології.

Ми знаємо, що ловецький спосіб життя, тобто ловецьке господарство, вимагало в соціяльнім устрою переваги мужчин, як фізично дужчого члена громадянства, а ця перевага, чисто фізична, в дальшім розвою ловецького господарства, коли воно приходило на вищий ступінь господарства на т. зв. пастирське або номадське господарство, викликала патріярхат. тобто приводила до патріярхального громадянського устрою, який приводив далі до автократизму і абсолютистичного монархизму. Прекрасною ілюстрацією того є біблія. Все тут зводиться до бою, до насильства, до кривавої помсти Пояснюється це легко тим, що дух такого народу, завдяки полюванню протягом десятків літ палеолітичного періоду на великих звірів (мамутів, носорогів, ведмедів, оленів і т. п.), розвивався в напрямі бою із звірями, тобто в напрямі до фізичної перемоги, до фізичного змагання, до убивання звірів, до втіхи з розглядання звірячого умирання, тобто розвивав у собі звірячі і власне хижацькі інстинкти. *). Ці хижацькі інстинкти в зв'язку з великою фізичною силою ставили порівняно слабшу жінку в повну матеріяльну і моральну залежність від чоловіка, який постачав їй звіряче м'ясо для їжи, та звірячі шкіри для одягу, і відводив їй у господарстві тільки другорядну ролю упорядкування принесених матеріялів. Жінка мусіла виконувати усі примхи чоловіка, інакше померла би з голоду й холоду, бо такі природні умови були в крижаній (льодовцевій) добі у цілій Европі й Азії, крім узбережжя Середземного і Чорного морів.

*) Таким жорстоким характером славилися московські різники, що постачали волове м'ясо.

і відповідної географічної широти в Азії. Тепер тут клімат т. зв. помірний. Інакше справа стояла в теплішому кліматі в Середній і Малій Азії та на Балканах, в Італії та в Еспанії й далі на південь на Африканських берегах Середземного моря. Там можна було обійтися й без полювання на великих звірів і прожити виключно з рослинних харчів, збираючи плоди дерев чи коріння: моркву, редьку, буряки, ріпу і т. ін., огірки, кавуни, гарбузи, дині чи мельони, яблука, грушки, сливи, гранати, фіґи, ріжного роду горіхи, зернята соняшників, помаранчі (апельсини) та цитрони, оливки, а на південнім березі Середземного моря навіть кокоси та фініки. Деякі рослини родили тут по два рази на рік. Тут для добування харчів не треба було ніякої особливої сили, а тільки уваги і спостережливости, щоб не отруїтися, старанности в збиранні й уміння зберігати назбиране. Це могла жінка робити сама, незалежно від мужчини, і могла для свого прожиття зовсім обійтись без мужчини, і зближалася з ним хіба тільки в сексуальних інтересах, з бажання мати дітей. В дальшім розвитку це призводило до городництва, а ще пізніше до хліборобства, спочатку мотичного і потім плугового. Тому, що жінка тут почувала себе незалежною від мужчини, то тут витворився соціяльний устрій не патріярхальний, а зовсім інший, якому Бахофен, швайцарський вчений, в шістидесятих роках минулого століття, може не зовсім слушно, дав назву матріярхату. Але повного паралелізму між матріярхатом і патріярхатом не могло бути, бо жінка не могла грати такої абсолютистичної ролі в своїм громадянстві, як патріярх в патріярхаті. У неї велику ролю в житті грала любов до дітей і це становило інші відносини в родині, ніж патріярхальні.

Наші історики застосовували до нашого старовинного родинного (тобто соціяльного) життя напр. за часів Великого Князівства Київського термін »патріярхальний«, кажучи, що наші предки тоді жили патріярхальним життям, не подаючи жадного доказу його патріярхальности. Але існування у нас вічевого порядку суперечить уже патріярхатові. Ніхто з того приводу не робив докладних студій. Виникає питання: Де ж шукати відповіді на це?

Її можна знайти в нашому фолкльорі. Окремі сліди соціяльного устрою можна знайти в наших казках, напр., в казці про Івасика Телесика (Буслаєв зве його нашим Лоенґрином, тільки бере в російськім варіянті: »Братец Іванушка і сестрица Альонушка«). Теж саме в колядках, щедрівках, веснянках, і в інших обрядових піснях. Найбільше слідів старовинного устрою збереглося в нашім весільнім обряді, і вже Хв. Вовк підмітив деякі риси. У нашому весіллі мусило зберегтися тих слідів більше, ніж деінде, бо **воно є обряд, установлюючий законний перехід від старого соціяльного устрою до нового,** від племінного устрою до індивідуальної сім'ї, або до малої сім'ї. Індивідуальна сім'я є найменший елемент соціяльного устрою, який гуртуючись з іншими такими самими елементами, творить народ. Форма сім'ї визначає структуру нації. Але раніш, ніж перейти до розгляду нашого весілля, ми мусимо познайомити читача з деякими питаннями загальнішого характеру й з відповідними термінами, щоб він міг далі краще орієнтуватися.

В XIX віці серед соціологів була дуже прийнята наука про т. зв. елементарні ідеї, яка зводилася до того, ніби людство скрізь на світі має однакові психічні здатності, або нахили, а тому однакові елементарні ідеї, які, нібито, скрізь розвивалися однаково, йдучи паралельним, хоч і незалежним один від одного шляхами, і через це ніби людство мусило перейти через одні й ті самі стадії (або щаблі) культурного розвитку. Головними представниками такого напряму в соціології були славнозвісні вчені: в Англії Herbert Spenser в Америці — Lnwis Morgan в Німеччині A. Bastian і W. Wundt у Франції — E. Dürkheim в Росії — марксисти, що не змінили своїх погля-

дів і досі; на Україні — Грушевський, який йшов головним чином за Вундтом, хоч він в інших відношеннях, (у своїй генетичній соціології) ставився досить критично до всіх вищезгаданих авторів і навіть до Вундта, але приймав його розвоєву схему.

Вундт у своїй народній психології*) установив таку розвоєву схему:

1) Перший, найнижчий ступінь розвитку людства, це життя людини в формі орди з промісквітетом у сексуальнім співжитті.

2) Другий вищий ступінь (родоплемінний, в термінології Грушевського) характеризувався тотемізмом в релігійнім і матріярхатом у соціяльнім відношенні.

3) Третій ступінь характеризувався партіярхатом і, нарешті,

4) Четвертий ступінь представлявся сучасною цивілізацією.

Вундт не звернув уваги на те, що деякі птахи (напр. лелеки або бузьки) і звірі (напр. лев і горила) ведуть строго моногамне життя. Потім у своїй соціології він дуже мало уваги присвячує господарству, себто економічній стороні життя, і її впливу на психіку народів, з другого боку, Вундт занадто підлягав впливу економіста Гана[2]), який без солідного доказу виводив номадство з ранньої стадії хліборобства, що зовсім не відповідає дійсним фактам. Але Вундт, не зважаючи на згоду з Ганом в інших питаннях, ставить хліборобство після другої своєї стадії, себто після тотемної, матріярхальної, тобто зв'язуючи таким чином хліборобство з своїм третім патріярхальним ступенем. І це його дуже велика хиба, бо хліборобство в Месопотамії було відомо ще в IV тисячолітті перед Р. Хр. матріярхальним племенам (напр. Гальяпірті-Еламітам).

Щодо вживання терміну тотем і тотемізм, якими користувався часто Вундт, а за ним і Грушевський, то вже Еренрайх зробив дуже важну вказівку: »Тотемізм не є ні примітивною релігією, ні універсальним явищем... і до того настільки неясний у своїй істоті та настільки різноманітний у своїх формах, що навіть у самій Америці, звідки походить його ім'я, він служить здебільшого тільки провізоричною спільною назвою зовсім різних речей. Не можна такої речі, як тотемізм, притягати для пояснення інших неясних речей [3]).«

Тотемістичний устрій був у північно-американських індійців, як це показав Люіс Морган [4]), але він уже не відповідає напр. життю в Мальгашів на Мадагаскарі [5]).

Англійський етнолог Фрезер і німецький лінгвіст Герман Гірт показали, що праіндоевропейці зовсім не мали ніякого тотемізму [6]).

Фрезер уже в 1907 році установив, що тотемізму й сліду не знайдено у трьох великих родин народів, які грали найвизначнішу ролю в історії людства, а саме в арійців, семітів та алтайців.

Але Грушевський всю цю критику якось не добачив, коли писав і свою генетичну соціологію й свою історію української літератури. Ці книжки, дуже цікаві самі по собі, вийшли десь після 1920 року в Відні, очевидно писані похапцем. Грушевський передає Вундтів термін Stammesgesellschaft своїм словом »родоплемінне громадянство«, і за Вундтом зве його тотемним. У Грушевського це родоплемінне й

---

[1]) Wundt. Völkerpsychologie. Band VII.

[2]) Wundt. op. cit. Band X s. 254 ff.

[3]) Erenreich. Algemeine Mythologie. Mythologische Bibliothek. B. IV, S. 151, Abt. 2.

[4]) Lewis Morgan. Ancient Society.

[5]) A. van Genepp. Tabu et totemism a Madagaskar 1904. Paris. idem Religions, moeurs et legendes. Paris 1908. p. 55-62. M. Delafosse. Des soidissnt clans totemiques. Revue d'Etnographie et des traditions populairs. vol. Ip. 87-88.

[6]) Herman Hirt. Die Sudogermanen.

тотемне громадянство зв'язується з добою, яку він зве Дунайсько-Чорноморським періодом. Крім того, до цього ж Дунайсько-Чорноморського періоду мусять відноситися і анти. У інших авторів: чеських, болгарських і т. д. цей період зветься кінцевим праслов'янським, бо вважається, що всі слов'яни з VI віку по Хр. займали вже теперішні свої території. Отже до VI віку праслов'яни, по VI віці уже окремі слов'янські народи. Це я знайомлю тут тільки з загально принятою термінологією і термінологією Грушевського.

Грушевський, здається, мало вживає такі терміни, як »екзоґамія« та »ендоґамія«, а у Хв. Вовка термін »екзоґамія« зустрічається дуже часто. Екзоґамія — це заборона женитися з членами свого роду, так, що в екзоґамії виключається можливість кровосумішки. Навпаки, ендоґамія — це заборона женитися поза своїм родом і обов'язок женитися з членами свого роду, так, що тут є пряма кровосумішка. Деякі вчені донедавна зв'язували екзоґамію з тотемізмом. Цього теж не можна вважати за правило. На Мадагаскарі напр. племена Мальґашів одні ендоґамні. другі екзоґамні. В Індії вищі касти екзоґамні, але епонімні.

Полінезійці екзоґамні без тотемізму. Австралійські тотемні клани не бувають екзоґамні[1]). В Індії існують типові матріярхальні хліборобські племена, й з другого боку — патріярхальні тотемістичні, економічно більше диференційовані.[2]).

Отже ми можемо помітити тільки деякий зв'язок між матріярхальністю й хліборобством, а власне в старіші періоди неоліту в Месопотамії й в нас. Але подана Вундтом розвоєва послідовність: раніше матріярхат, а потім патріярхат — хибна. Цю послідовність заперечували вже і Гартлянд і Ван Геннеп. Останній вважає, що від самого свого постання одні племена мали матріярхат, а другі племена — патріярхат. Навіть найпримітивніші племена, що стоять на найнижчому ступені розвитку, можуть мати у себе патріярхат, який за Вундтом ніби є вищий, передостанній (третій) ступінь. І дійсно, андамани та негрільси Африки, а особливо африканські піґмеї стоять на найнижчому ступені розвитку, а проте мають у себе партіярхат[4]). Отже патріярхат зовсім не є ступінь розвоєво вищий ніж матріярхат. Сам Вундт уже наприкінці свого життя, довідавшись, що на найнижчому ступіні розвитку існує примітивна моноґамія (одноженство), а не чистий промісквітет (життя в статевій сумішці), висловився так: »Не культура породила моноґамію, а моноґамія стала одною з початкових умов культури[5]).«

Перший це знайшов Саразен (P. Sarasin) у піґмоїдних веддалів, а потім В. Шмідт у африканських піґмеїв.

Отже з того виходить, що про соціяльний устрій і про народну психологію якогонебудь окремого народу не можна робити висновків по аналогії з якимсь іншим народом тільки на основі того, що ці два народи мовно, і тільки мовно, належать до одної й тої самої групи, а треба глибоко простудіювати і проаналізувати етнологічний матеріял обох тих народів і порівняти між собою з другим і тоді тільки робити висновки.

Віденська етнологічна школа В. Шмідта і В. Копперза показала, що спільні етнічні риси бувають не у народів, належних до одної

---

1) Fraser. Totemism and Exogamie. Vol. II, p. 11.

2) Majumdar. Totemism and orrgin of Clans. Journal American Oriental Societi, vol. 50, p. 221-222.

3) W. Koppers. Kulturkreislehre und Buddismus. Anthropos. B. XVI-XVII, s. 450.

4) A. van Gennep. Religions, moeurs et legendes. Paris. 1908, p. 5511.

5) W. Wundt. Völkerpsychologie. Band VII, S. 208.

6) W. Schmidt. Pygmaenvölker. S. 218-242.

мовної групи, а у народів, належних до одного культурного кругу, хоч би мовно вони належали до зовсім різних мовних груп. При цім вони розрізняють три культурні круги, відповідно до трьох різних господарських систем, від яких залежить життя і добробут тих людей, що належить до них. Ці культурні круги є ловецький, номадський і хліборобський, які в різних зонах землі збереглися і до нашого часу. Вони витворилися в початку неолітичної доби з попередніх палеолітичних стадій ловців дилювіяльних кліматичних смуг і збирачів алювіяльних смуг у нашій земній півкулі на північ від тропіку Рака. Витворилися вони не випадково, а відповідно до попередніх палеолітичних умов життя, які виховували або формували психіку людей в певнім напрямі й вироблену в палеоліті консервували надалі.

І тоді перед нами постає і розгортається цікавий історичний процес.

Ловці, перейшовши в номадів, хоч належали до різних рас (до індоевропейської, монгольської та семітської), створили в своїм культурнім крузі патріярхат, або патріярхальний соціяльний устрій, зовсім не переживаючи матріярхату, найменших слідів якого напр. не має індоевропейська раса. Там, де у цих трьох рас можна тепер знайти сліди матріярхату, вони завдячують своє існування колишньому змішанню з людьми хліборобського культурного кругу. Навпаки, хліборобський культурний круг виявив нахил до матріярхату, форма якого одначе не добре відома в науці. Найвищих своїх форм культура досягала там, де сталося змагання цих культурних кругів (напр. у колишній Передній і Малій Азії й в південно східній та західній Европі. Не спиняючись на деталях, я тільки зазначу, що лінгвіст Гірт указав, що матріярхат не міг бути обов'язковою фазою розвитку, бо в такому разі він мусів би бути у всіх індоевропейських народів, а в дійсності в деяких з них ми не бачимо найменшого сліду матріярхату, а у деяких бачимо тільки слабенькі сліди його, що залежали від чужих домішок.[1]).

Я вже на початку цієї статті указував, що наші вчені давали характеристику нашого народу на тій основі, що він мовно належить до індоевропейської мовної групи народів. Подивімося, як характеризують цю групу (себто індоевропейців) Копперс [2]) та інші. Він пише так: »Характеристикою, спільною всім різним галузям індогерманського пранароду є істотні особливості, що характеризують пастирську (номадську) культуру і одночасно дуже подібні до особливостей... тюркомонгольських народів Алтаю... Ці характеристики є: 1) з погляду економічного: виховання коней, 2) з погляду соціяльного: а) відсутність матріярхату і тотемізму, б) (обов'язковий) патріярхат з правом первородства, в) принижене становище жінки, г) культ предків і віра в одного прапредка, від якого всі походять, д) спільне походження сім'ї (Sippe). 3) В релігійнім відношенні: а) віра у вище небесне божество з тенденцією виводити з нього гіпостасі, б) адорація двох божественних братів типу Діоскурів (грецьких), в) жервоприношення або консекрація коня, г) культ вогню і спеціяльного вогнища[2]).«

Отже, характеристики ці дуже виразні і мають багато спільного з характеристиками семітів.

Трохи раніше, а саме в 1927 р. Корнеманн дав таку характеристику індоевропейців: [3])

»Міграція арійських народів у Европі й передній Азії ввела

---

[1]) H. Hirt. Die Indogermanen. 1907. B. II.

[2]) W. Koppers. Die Sudogermanenfrage im Lichte historischen Völkerkunde. Anthropos B. XXX. 1935. S. 111.

[3]) E. Kornemann. Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur. »Orient und Antike«. Heft IV, S. 591. 1927. Heidelberg.

туди коня й мужеську автократію в родину, в плем'я, в державу. Рід (genus), що творить в арійців кістяк нації, опирається на спорідненість по мужчині. В старих формах шлюбу чи через »умикання«, чи через купівлю, воля жінки лишається без впливу в родині. Організація, аналогічна з цією арійською, існувала також у семітів«. (А також у східніх фінів (уральців) і в москалів існувала ще донедавна)... »У арійців допускався шлюб між братами й рідними сестрами, між батьком і дочкою і навіть між матір'ю й сином. Греки і германці зберегли свою кровосумішку в мітології.« Така ж кровосумішка існувала, і, здається, щей тепер існує у різних монголоїдів і східніх фінів (мордви, мері і т. д.). Це є результат старовинної т. зв. ендоґамії.

В арійців шлюб між найближчими кревними родичами рекомендується (мотивується в однім уступі Авести, саме в »Денкард«, III, 80, 3—4), на мітологічній основі[1]). Але це мітологічне умотивовання є тільки пізніше старання осмислити прастарий звичай ендоґамії. Між іншим, **Ф. Корнеліюс** уважає, що кровосумішка (себто ендоґамія) помогла індогерманам зберегти в чистоті свою расу. Він навіть твердить, що нездорові сім'ї при кровосумішці скоріше вимирали, а зате здорові ліпше зберегали свою здорову структуру й розмножували її[2]).

Бунак, російський антрополог указав, що на Московщині завдяки східньофінському звичаю ендоґамії, краще збереглися деякі старовині антропологічні властивості[3]).В передреволюційній Московщині ендоґамні традиції виявлялися в тім, що в друкованих судових звідомленнях, які щороку друкувалися в спеціяльних судових виданнях для цілої Росії, саме в Московщині виступало незвичайно багато присудів за сумішку, в той час, як на Україні й на Кавказі вони виступали дуже рідко й то були зроблені чужими людьми.

А між іншим, ніякі вчені не звертали уваги на ролю ендоґамії в формуванні, в певнім напрямі, народнього характеру. А саме ендоґамія виробляла в характері народів, що її мали, погорду до чужинців, замкнутість у собі, т. зв. богоносчество та нетерпимість до інших народів. Екзоґамні народи якраз цих усіх рис не мають.

Ще мушу тут додати про ловецькі народи. Вільгельм Шмідт підкреслює, що з культурним кругом вищих ловців зв'язаний якраз тотемізм так, що, коли у народів інших культурних кругів помічаються сліди тотемізму, то треба думати, що такі сліди залишилися від домішки якогось народу, належного до культурного кругу вищих ловців. Дуже можливо, що в Месопотамії зійшлися представники всіх трьох культурних кругів, хоч може не одночасно й завдяки тому там розвинулася вже в IV тисячолітті перед Р. Хр. дуже висока культура, яка пізніше передала свої здобутки до західньої Европи, різними шляхами. Народи, що створили ці культурні круги, йдуть зовсім різними шляхами розвитку, нічим не подібними один до другого. І хоч в основі їх лежить економічний принцип, як це видно з самих назв цих кругів, але ця система зовсім не відповідає схемі Маркса й Енґельса, які признавали, що розвиток є однаковий у всіх народів і у всіх їх однакова психіка, а Шмідт і Копперс визнають три окремі лінії розвитку й зв'язані з тим різні народні психіки[4]).

Коли ми тепер спитаємо, куди, до якого кругу належить наш народ, то ми мусимо не відповідати автоматично, або по аналогії,

---

[1]) Christensen A. Mhyte antropogonique en Trantformation zoroastique. A. C. O. XIV, p. 52.

[2]) Cornelius Fr. Indogermanische Religionsgeschichte. 1942. S. 34, 37-38.

[3]) Bunak. Neues Material zu Anwendung antropologischer Typen. Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, B. XXX, 1932, S. 470-500.

[4]) W. Schmidt und W. Koppers. Völker und Kulturen. 1924.

звертаючись до московського народу й його народної психології, на основі близькости їхніх мов між собою, а розслідувати незалежно від цього останнього, на основі самого українського фолкльорного матеріялу, куди, до якого кругу він належить. А тоді нам і буде видно, чи має він, а значить і ми, щонебудь спільне з московським народом, чи ні.

Для розсліду, для аналізи, як я вже вище сказав, треба взяти весільний обряд.

Наш весільний обряд дуже докладно був досліджений Хв. Вовком[1]), але дуже давно, аж у 1891 і 1892, тобто 56 літ тому, і потім частково доповнений Михайлом Грушевським у його Історії Української Літератури. Багато дечого додали й інші дослідники. Але основою лишаться матеріяли, зібрані ще раніше Чубинським, та згадана вище праця Хв. Вовка.

Хв. Вовк всю процедуру українського шлюбу поділяє на три частини: а) сватання, б) заручини, в) весілля. Здебільшого відбуваються тільки сватання і весілля, а заручини часто пропускаються, не робляться.

Сватанння полягає в тім, що молодий у супроводі двох своїх старост, якими звичайно бувають його дядьки (брати батька й матері), яким він при запрошенні вручає палиці, як ознаки старшинства, і з хлібом та горілкою йдуть до хати молодої (нареченої), з якою вже **наперед молодий** прийшов до згоди. Там вони просяться до хати і пояснюють матері молодої, що вони ловці, йшли по слідах куниці, які й привели їх до цієї хати, і вони просять віддати цю куницю їм, а то вони заберуть її силою. По тих розмовах мати викликає дочку, яка входить у хату і стає біля печі, і колупає її пальцем (символічне звертання до духів вогнища своїх предків). Дівчину **обов'язково питають про її згоду і по її згоді** і згоді матері (часом теж і по згоді батька) мати просить дочку принести вишивані спеціяльно для цієї оказії рушники, перев'язує старостів, а старости тимчасом кладуть хліб на стіл (або з початку переговорів уже його поклали) і виймають ще пляшку горілки. Після перев'язання старостів рушниками мати приймає хліб старостів, а на стіл ставить свій хліб і крає його; закликає молодого теж до того і всі п'ють горілку та їдять хліб і після того молодий з старостами йде до дому з хлібом, даним матірю молодої. Це є перший акт шлюбу. Вовк уважав це сватанння за найстаршу форму українського шлюбу, тобто, що колись шлюб на тому й кінчався й молода переходила до парубка, який ставав її чоловіком.

Наскільки ця гіпотеза правдива, тяжко сказати.

Заручини. Вони починаються так само, як і сватання, але тепер у молодої збирається багато народу. В хату до молодої приходять її дружки, які становлять дівочий хор. Молодий приходить не тільки з попередніми своїми старостами, але й з батьками своїми й з цілою ріднею і навіть з гостями. Хор дівчат співає пісні, що їх вимагав народний ритуал, а це вже вказує на колишній релігійний характер церемонії. Цей хор грає абсолютно ту саму ролю, що йому належала в античній трагедії, чи краще сказати, у всіх античних релігійних обрядах. Хв. Вовк уважає, що цей хор без сумніву є пережитком старовинного хору поганського культу. З боку молодого тут теж виступає хор т. зв. свашок, якими одначе можуть бути тільки молодиці, а не дівчата.

Тут відбувається урочисте благословення молодих батьками, перед

---

[4]) W. Schmidt. Rasse und Volk. 1936. 2-е.

[1]) Th. Volkov. Rites et usages nuptiaux en Ukraine. L'anthropologie tome II, 1891 i tome III, 1892. Paris. Дивись його переклад на українську мову. Прага, 1926 р.

якими вони б'ють поклони, а батьки молодої благословляють їх хлібом, зложеним з двох однакових буханців, зв'язаних докупи кольоровою стрічкою і дарують його молодим, а також сніп жита — символ родючости. Треба додати, що уже попереду в хату внесені 4 снопи жита і розставлені по кутках хати. Це зветься **покрасою.** Потім відбувається бенкет, після нього танці молодого з молодою. Потім сідають за стіл, умовляються щодо весілля і розходяться. А молодий тепер має право лишитися з молодою і навіть ночувати з нею в хаті, але не порушуючи вінка.

Весілля. Остання частина шлюбу — це весілля, що справляється одночасно в обох хатах, себто у молодого і в молодої. Звичайно воно починається в п'ятницю ввечорі і кінчається в неділю глибоко вночі, після чого в понеділок йде т. зв. »перезва«, що в залежності від достатків молодих, або ліпше їх батьків, може тягнутися й цілий тиждень. В призначену п'ятницю в хаті молодої і в хаті молодого ввечері збираються запрошені молодиці, т. зв. »коровайниці«, щоб робити »коровай«. Це мусять бути тільки такі молодиці, що живуть в той час з своїми чоловіками, вдови і жінки, що їх чоловіки в той час відсутні, не сміють бути до цього допущені. Число коровайниць мусить бути непарне, часто їх буває 7. Їх запрошує **»прохальниця«,** теж заміжня жінка. Кожна коровайниця мусить принести з собою певну кількість муки, яєць, масла та інших потрібних речей. Коровайниці заквітчуються барвінком, миють руки, і просять піснею старосту, щоб він благословив їх працю. У пісні призивається Господа Бога і Матір Божу помогти. В ній співається, що воду для короваю брали з семи криниць [1]), муки вжито сім міхів, пшениця для неї росла на семи полях, її мелено на семи жорнах, переховувано сім літ. До короваю дано сім кіп яєць від семи білих молодих курей, сіль взято з семи возів, масло з семи макітер, які стояли в семи хатах, масло збито з молока семи корів (Чуб. чч. 501, 523.). Це велике таїнство, бо в іншій пісні співається: Сам Бог коровай місе, Пречистая світе, Янголи та воду носять, Миколая на поміч просять. (Чуб. ч. 504).

Усе це показує, що коровай є хліб священний і має не тільки символічне, але мабуть і магічне, може навіть і апотропеїчне значіння. Отже **молодиці-коровайниці** роблять священний, магічний предмет — **хліб-коровай.**

У п'ятницю у благословенний час, тобто перед полуднем сам молодий з своїм дружком вирубують у лісі гильце — молоде деревце, яке приносять додому і потім увечері в хаті молодого його оздоблюють і застромлюють у хліб, щоб воно могло стояти в кінці столу, ціле весілля, а також деколи і виноситися старшим бояриним на голові, під час певних церемоній. Приготування гільця, тобто його оздоблювання, визначається цілком релігійним характером і справляється дуже урочисто, як і виріб короваю, відповідно до дуже старанно виробленого ритуалу. Тут виступає хор дружок і піснею просить у Бога, у святих, у батьків молодої, у старостів, та у всіх присутніх благословення розпочати **вільце вити.** Кожен окремий рід оздоб, що його накладається на гільце окремою групою учасників, благословляється старостами на прохання: пане старосто, пане підстаросто, благословіть: (вільце увити... і т. под.). А староста тричі благословить. Це гильце є очевидно символ »Дерева Життя«. Присутність його так само необхідна в українськім весільнім обряді, як і присутність **короваю й вінків.** Без них весілля не може відбутися ритуально. Оздоби вільця насамперед чіпляють батьки, а потім інші кревні в порядку віку згори донизу. При чім співаються відповідні

---

[1]) Число 7 зв'язане з числом планет: Сонце, Місяць, Венера, Меркурій, Марс, Юпітер і Сатурн.

пісні. Зміст деяких з цих пісень буває дуже зворушливий, але їхня зворушливість не має нічого спільного зі зворушливістю московських пісень. Усі пісні українського весілля це дуже різкий контраст до того, що ми знаходимо у відповідних піснях московського весілля. В Московщині весільні пісні це справжні »плачі« та »заплачки«, справжне »витье« за майбутню долю нещасливої молодої, за її смутну долю в чужій родині, де її буде кривдити свекруха, де її буде переслідувати своїми сластолюбивими вимогами »грізний« свекір, де чоловікова »пльоточка шелковая« (гарапник) буде лишати криваві сліди на її білому тілі. В українських весільних піснях не зустрічається і тіні подібних натяків.

Весільні вінки. Одночасно з гильцем готують теж і вінки так само в супроводі ритуальних пісень, співаних дівочим хором. Вінки для обох молодих роблять з вічно зеленого барвінку. Він є символ першого кохання, шлюбу, та їхньої довготривалости, або й вічности.

У гуцулів є два сорти барвінку, з одного роблять вінки для молодих, з другого для мерців. Дівчата-дружки плетуть вінки й собі, але тільки з рути та м'яти відповідно до пісні, яку співає молода:

Вийте, дівочки, собі й мені
Собі звивайте з рути, з м'яти,
Мені звивайте з барвінку. (Чубинський, 103).

А хор співом нагадує молодій, що вонаноситиме цей останній вінок (символ дівоцтва) тільки до вечера, а ввечері має повернути його дружкам. За часів Бопляна вінок з квітів давали всім тим особам, що мали бути запрошувачами на весілля, і вони їх вішали на руку.

Треба сказати, що на Україні взагалі вінок на голові мали право носити тільки дівчата. Він служив ознакою дівоцтва, апотропейоном від всяких нароків, від лихого ока і від нечистої сили, а одночасно й престорогою для мужчин. Для зміцнення апотропеїчної сили у вінок вплітали ще й часник, який сам по собі служив апотропейоном проти нечистої сили (чортогоном). Часник часто вплітали молодій (крім вінка) ще й у волосся, яке молода мала звичайно розплетене. Уже Яґіч (в Zeitschrift für slavische Philologie) указав на важливу різницю між українцями і москвинами в тім, що в українців вінок служив ознакою »дівоцтва«, бо покритка уже не сміла його носити, а у москвинів такого звичаю не було, і такого значіння вінок не мав взагалі.

Весільний вінок в українськім весіллі, як апотропейон, грав таку ролю для молодої, як у інших народів покривало, що закривало молоду і яке у москвинів зветься фатою. Це покривало мало значіння охоронити молоду від поганого ока і від наслання нечистої сили. У одних українців не було цього звичаю; народне українське весілля не знає покривала — фати; це тому, що вінок цілком заміняв його своїм апотропеїчним значінням [1]). Отже знову цей звичай **незвичайно різко відрізняє нас від патріярхальних москвинів і семітів.** Ми знаємо, що у старих ізраїльтян був цей звичай, і що, коли, відповідно до ендоґамного звичаю, Яків хотів взяти у свого дядька Лавана його молодшу дочку Рахіль, то йому під покривалом підставили старшу дочку Лію. В багатьох московських оповіданнях теж можна прочитати, як обдурили молодого, і замість гарної дочки

[1]) Видатний болгарський учений Вакарельський в своїй статі »Забульване на невестата«, дуже добре пояснив значення покривання молодої покривалом у болгарів і у всіх слов'янських народів, але зачислив туди і українців, очевидно, одержавши неправильні відомості від малоросів, що жили в Болгарії, які оповідали йому про вживання покривала-фати в інтелігентськім весіллі на теперішній Україні, роблене під впливом Московщини.

йому під фатою підставили сестру її старшу, або поганішу, криву, сліпу і т. п. У нас нічого такого не могло бути.

В античній Греції вінок грав ту саму апотропеїчну ролю, що й на Україні. Коли з Пірея в Атенах відпливали на кораблях колоністи на береги Чорного моря, то їх провожали з вінками і кидали вінки у море, щоб охоронити від бурі і всякого іншого нещастя... Лавровий вінок за перемогу на Олімпійських грах тому так високо цінився, що антропеїзм цього вінка зміцнювався ще тим, що був зроблений з галузок того лавра, який ріс біля храму Зевеса, в Олімпії. Це значення вінка в Греції мабуть збереглося там по традиції від матріярхальних етнічних елементів, що жили в Аттиці перед приходом туди індоевропейських патріярхальних Дорійців.

В неділю молодий та молода лишаються кожен у себе вдома, готуючись до церемонії вінчання, що одначе лишається актом зовсім побічним для весілля.

У молодого староста, перехрестивши двері палицею, веде молодого з хати в двір. Усі присутні стають у коло, а мати кропить молодого свяченою водою; після чого молодий перед кожним з присутніх б'є поклони, починаючи з матері й кінчаючи навіть малими дітьми, цілується з ними і потім виряжається до церкви. З ним обов'язково йде старший боярин і підбоярин, і обов'язково мусять іти світилки, з яких одна несе **шлюбні свічки**, а друга **меча**, оздобленого квітками або стрічками й застромленого у верхню скоринку хліба (це щось подібне до зброї з грецьким тирсом, по догадці Вовка). Але батьки ніколи не йдуть на вінчання; це було б великою непристойністю. Молоді можуть йти окремо до церкви, а часом молодий заходить ще до молодої: тоді батьки молодої благословляють їх разом.

У молодої в хаті спочатку відбувається обряд розплітання коси. Їй розплітають косу, розпускають волосся, яке вона мала старанно заплетене в одну косу. Це робиться так: на середину хати виносять діжу, покривають її кожушиною або скатеркою і саджають на неї молоду. Староста благословляє косу розплітати звичайно на запрошення хору піснею. Тоді брат молодої, обов'язково нежонатий (умова — Sine qua non) або найближчий нежонатий родич розплітає косу. Потім дружки розчісують волосся і мастять його маслом та медом, чіпляють до нього багато монет надарованих молодим і окрайчик хліба, а батьки молодої, тітки та сестри в перших, дають головки часнику, як талісман (апотропейон), які теж чіпляють до волосся, потім волосся знову заплітають в одну косу і укладають на голові на кшталт вінка. Тепер молода востаннє носить дівочу зачіску, а мати кладе їй на голову останій вінок. При цій церемонії співаються дуже поетичні пісні, в яких виспівують, як молода прощається з своєю косою. В різних місцевостях ця процедура має свої варіянти. Перед відходом до церкви молоду благословляють її батьки, а коли прийшов молодий, то благословляють обох разом. Потім ідуть до церкви молода й дружки, а коли є й молодий, то й бояри й старости. Часто поперед походу несуть або прапор, або гильце чи коровай, і співають та грає музика, але, підходячи до церкви, музику і пісні звичайно припиняють. По вінчанні в церкві вертаються обоє молодих до хати молодої, де їх зустрічає батько й мати молодої з віком діжки в руках, покритим скатеркою, на якому стоїть хліб, сіль і пляшка з горілкою. Молоді вітають батьків і дістають благословення хлібом. Батько молодої подає зятеві чарку горілки; зять бере її, але слухаючись хору, який перестерігає його, щоб не пив того, що дає йому ворог, та передав чарку бояринові, щоб той вилив її на гриву коневі, передає старшому бояринові чарку, а той через плече виливає горілку на землю. Потім староста наказує молодому взяти в руки кінець рушника, яким пов'язаний староста (його окра-

са), а другою рукою взяти молоду за її хустку і так обводить молодих тричі навколо діжі, що поставлена на стільчику серед двору, і так проводить їх у хату під віком діжі, що його держать високо батьки молодої перед порогом хати. В деяких місцевостях України мати сама зустрічає молодих у вивернутім кожусі.

Увійшовши в хату, староста обводить молодих тричі навколо стола, по лавках і садовить на **посад**, потім частують горілкою, і всі присутні сідають обідати, тільки молоді не беруть у цьому обіді участи; так само, як і на заручинах, вони їдять окремо в іншій кімнаті. Після обіду дружки співають пісню:

Та чого, бояри, сидите,
Та чому додому не йдете?
Та ще дівчина не вийшла наша,
Ще ви її та не візьмете,
Хоч засватана і повінчана,
Ще ж ви її та не візьмете.

Після цієї пісні молодий виходить з усім своїм товариством, щоб вернутися за молодою ввечері. До цієї пори це все була тільки прелюдія весілля.

В час післяобідньої перерви молода з своїми дружками й молодий з старшим боярином ходять по свому кутку просити людей на весілля, але молода окремо від молодого. При зустрічі з тим, кого мають запросити, однаково і молодий і молода здоровкаються, а потім кланяються в ноги йому, тобто стають на коліна і б'ють поклон головою до землі, говорячи: »Прошу на хліб, на сіль, на весілля«. Або: »Просять батько й мати, прошу і я на хліб, на сіль, на весілля«. Потім встають і коли більш менш рівня по літам, то цілуються, а коли старший, то цілують у руку. І так повторяють тричі, і то не тільки молодий і молода, але теж старший дружко (старший боярин) і старша дружка. Обійшовши й запросивши в такий спосіб усіх, кого треба і навіть дітей, молоді вертаються до своїх хат і приготовляються до останнього акту весільної драми, себто до добування молодим молодої.

В хаті молодого молодий, тепер уже маючи титул **князя**, організує дружину до нападу на хату молодої.

В хаті молодої організується оборона молодої, скликаються родичі молодої, парубки, дядьки-старости і т. п.

В хаті молодого, після вінчання в церкві по обіді, відбувається церемонія набору дружини: молодий набирає собі дружину. На особливі запросини до нього в двір збираються його товариші-парубки, а він вибирає собі з них **»боярів«;** його **дружко,** що тепер одержує титул **старшого боярина,** з кожного з цих **бояр** здіймає шапку й несе її до хати. Там до шапок пришивають »квітку« з барвінку та червоної стрічки (faveurs — французького народного весілля). Потім нашивають такі самі **квітки** чи значки і решті дружини: світилкам, що з них одна несе меча (або подобу його), встромленого **в окраєць хліба,** піддружому, себто товаришеві дружка, **свашкам, хорунжому** (що несе прапор), **музикам і візникові.**

Васалітет дружини до її князя виявляється в тім, що її члени, беручи на увагу похід, що його розпочинає князь, роблять між собою складчину на нього... Потім відбувається обряд, який можна вважати за пережиток колишньої присяги:

На стіл ставлять миску з водою і біля неї кладуть ложку; старший боярин дає кінець своєї хустки молодому, що незалежно від пори року вдягнений у кожух та кирею, і веде його круг столу, а молодий з свого боку, другою рукою тримає за хустку одного з своїх боярів, а той так само веде слідуючого і т. д., кінчаючи світилкою, що йде остання, тримаючи в руках запалену свічку і меча.

Після першого та другого обходу, кожен, проходячи повз миски, зачерпує з неї води ложкою та випиває її, а після третього обходу навколо столу, всі п'ють просто з миски. Виконавши цю церемонію, всі виходять на двір, де відбувається другий обряд, а саме: мати молодого, одягнена у вивернутий кожух та в шапці, виходить на подвір'я, несучи в полі своєї одежі різне збіжжя та дрібні гроші, що їх вона, звичайно якраз для цього, збирала, починаючи з дитячих літ сина; але її шапка оздоблена колосками різної пашні (так, що вона всім своїм убранням нагадує деякі барельєфні та скульптурні образи Деметри — грецької богині землі та урожайности). Їй підводять »коня«, себто подають граблі, або вила, на які вона сідає »верхи«, і об'їздить тричі навколо діжі, поставленої заздалегідь серед двора на стільчику, а на ній хліб, яким благословляли молодого. Об'їздить не сама, а цілий поїзд: спереду йде старший боярин, несучи на голові та піддержуючи руками гільце; за ним їде князь, а за князем мати, посипаючи з поли: його і людей, що стояли навколо, подібно як це робиться на новий рік. Після об'їзду старший боярин »поїть коня«, себто ллє на граблі воду з кухлика й віддає його піддружому, а той кидає його через плече так, щоб він розбився. Мати злазить з коня і вертається до хати, а бояри беруть коня і ламають його на куски, розкидаючи їх навколо.

Цей обряд пояснюється піснею, як символ урожайности і родючости:

Ой сій, мати, овес
Та на наш рід увесь,
Щоб наш овес рясен був,
Щоб Івашків рід красен був.

Після цього поїзд молодого готується до виправи, як це пояснює пісня:

Встаньте, бояри, встаньте,
Коники посідлайте,
Сами ся убирайте,
Бо поїдемо ранком
Попід високим ґанком,
Будемо замка ламати,
Марусеньку доставати.

Чуб., 843.

Нарешті поїзд вирушає під благословенням матері молодого, що »його породила, місяцем обгорнула, сонечком підперезала« — і батька, який нагадує синові про небезпеку походу, радить йому не пити першого поданого напою і не говорити тестеві всієї правди. Перед весільним поїздом має **»корогва«**, звичайно червона, **що її зустрічаємо у всіх слов'янських народів**, крім москвинів і поляків.

На дорозі поїзду, парубки з того кутка, де живе дівчина, роблять перейму, тобто не пускають поїзд: ставлячи на дорозі стіл накритий скатеркою, на якім положено хліб. Молодий дає їм трохи грошей і вони пропускають поїзд [1]). Нарешті поїзд наближається до хати молодої і знаходить там повну картину озброєного відпору: ворота зачинені і навіть забарикадовані з середини. Хату оточує натовп парубків з піднятими догори палицями. Бояри роблять спробу взяти ворога силою, але їх не пускають парубки. Тоді нападники починають переговори. Двоє старостів молодого дістають дозвіл перелізти через ворота у двір, де їх чекають старости молодої перед столом з хлібом. Старости сідають за стіл одні проти других, потім обмінюються хлібом та цілуються і п'ють горілку, яку принесли старости молодого. Потім старосту молодого пускають до хати і він

[1]) Пояснення, що ця перша перейма є наявний пережиток тих прав, які за старих часів мали на дівчину парубки її клану, що його заступає тепер парубоцька громада, суперечить закону екзоґамії, хоч його обстоює Хв. Вовк, див. Хв. Вовк, ст. 197.

просить **матір** молодої впустити до хати і дістає на те дозвіл. Одночасно переговори біля воріт кінчаються тим, що оборонці дістають пляшку горілки і впускають у двір поїзд молодого. В той час, як поїзд молодого входить у двір, мати молодої, вдягнувшись у вивернений кожух, виходить з хати назустріч молодому і подає йому чарку, налиту водою і вівсом. Молодий удає, ніби куштує поданий напій, та кидає чарку назад через голову, а дружко намагається розбити її палицею на льоту. Нарешті мати частує молодого чаркою горілки та просить усіх до хати. Тоді до дверей іде одна з свашок молодого з хлібом, сіллю та запаленою свічкою в руках, а її на порозі зустрічає свашка молодої, теж тримаючи в руках хліб, сіль та запалену свічку. Обидві вони стають правою ногою на поріг, зліплюють свої свічки докупи так, щоб вони горіли одним вогнем, та цілуються через поріг [1]).

Після того старший боярин бере намітку, загортає в неї три шишки (невеличкі хлібчики) і разом з двома старостами входить до хати, та кладе намітку з шишками на стіл, заховуючи при тім **глибоке мовчання.** Мати молодої бере намітку, виймає з неї шишки, кладе на місце їх свої та віддає їх з наміткою бояринові. Це повторюється тричі і **обов'язково мовчки.** Хор свашок тоді співом дає пояснення цьому мовчанню в пісні, в якій говориться, що старости **не вміють говорити,** підкреслюючи цим скрайньо **екзоґамний** характер шлюбу; старостам дають їсти й пити, щоб підсилившись, **були здатні говорити.** Потім староста молодого й два бояри кладуть на тарілку **колач,** в якому запечений зверху перстень молодої, беруть намітку і в той час, як староста тримає тарілку з колачем, два бояри тримають кінці намітки і в такім порядку входять в хату, але тепер уже вони говорять жартівливу тираду, з приводу якої свашки молодої знову запевняють, що старости не вміють говорити.

Часом після цього старостів **в'яжуть,** тобто перев'язують їх рушниками.

Молода під час усіх цих церемоній, починаючи зі входу старостів до хати, сидить на посаді, схилившись на стіл, голова її вкрита наміткою, а на намітці на столі лежать хліб та сіль. Праворуч біля неї сидить звичайно її старший брат, та всі молодші брати, або й інші хлопці — близькі родичі. Діставши рушники, старости починають виголошувати ритуальні промови, які вже виголошували на сватанні про куницю і т. п. І нарешті посилаються на те, що вони вже зв'язані, пропонують скінчити справу викупом. Брати, почувши пропозиції викупу, погоджуються, та діставши трохи грошей, відходять, пролазячи під столом, символізуючи те, що вони продали тайком, і крадькома прагнучи утекти від помсти свого роду за продаж сестри (очевидно тайний і зрадливий).

Коли **брати** продали сестру, то тут уже відношення міняється Молодий уже опановує позицію. Побачивши зраду братів дружини, дівчата виходять зза столу, щоб, як каже пісня, не мати такої самої долі. Тоді староста вводить молодого і підводить до молодої, і молодий скидає з неї намітку, зводить, не без спротиву з боку молодої, її голову від столу і цілує її. Після цього дальші обряди і пісні набирають щораз більше еротичного характеру. Молодий сідає на свому місці поруч молодої й тоді починають давати подарунки родові молодої. Кожний подарунок кладуть на полумисок разом з весіль-

---

[1]) Чубинський пояснює, що у античних народів це символізувало одночасно і замирення і об'єднання огнів двох родів, а пісня додає до того, що вогню добуто з креміню. Чубинський: Труди Експедиції т. VII, ст. 396. Вовк, ст. 198.

ною шишкою і, урочисто викликаючи кожного окремо родичів молодої, дають подарунок, а писар пише символічно віником на стелі подароване. Після закінчення цієї церемонії, починається друга аналогічна церемонія роздавання подарунків молодої родові молодого. Це виходить тільки обмін подарунками, але немає ніякої купівлі. Після цього молодій розплітають косу та покривають голову молодої очіпком, а вона повинна плакати і противитися тому. Вона тричі зриває з себе очіпок і кидає в куток. Потім, одягнувши очіпок на голову молодої, їй зав'язують намітку, а іноді і просто хустку, а часом ще й молодий одягає їй на голову свою шапку, якої молода вже не скидає. Після цього нарешті наступає найурочистіша церемонія внесення та роздавання **»святкового короваю«.** По нього йдуть за благословенням старостів і виносять з комори та, підійшовши до порогу хати, просять у старостів благословення переступити поріг, і внесши в хату, ставлять коровай на стіл. Хор співає, пояснюючи пісні. Діставши ще раз благословення старостів, роздавати коровай усім присутнім, старший боярин цілує коровай і починає його краяти **»золотим**« ножем, як каже пісня, а піддружий кладе накраєні кавалки на полумисок і подає їх по черзі, відповідно до віку і спорідненння всім присутнім. Вершок короваю, на якім буває наліплена фігурка півмісяця, розкраюють на двоє та віддають молодим. Потім дають батькові й матері більші верхні куски короваю, а потім цілому родові, в той час як хор нагадує, що право на коровай має цілий рід. І це ще підкреслюється тим, що по роздачі короваю, старший боярин питається тричі, чи всі родичі дістали коровай [1]). Подаючи коровай, боярин піднімає його в полумиску спершу високо над головою, можливо, як символічне частування ним духів предків. Після роздачі короваю починається вечеря, а по скінченні вечері, хор нагадує піснею дівчатам, що їм треба вже прощатися з молодою, бо вона вже виступила з їхнього товариства. Починається зворушливе прощання молодої з дружками з плачем і поцілунками. (»Нате вам, дружечки, дівоцтво моє, кужіль і вінок і перший починок«). Аналогічно до цього молодий здає боярам парубоцтво своє. У відповідній пісні при тім співається: »Нате вам, бояри, парубоцтво моє, стрілки і лучок і передній топичок«. Дружки відходять, і тоді замість дружок співають уже свашки (замужні жінки). Тут сльози цілком зрозумілі: молода лишається без дружок свого дитинства і дівоцтва, які її залишили, і вступає в старше нове товариство. Свашки співають, як молода покидає своїх батьків, а властиво проказують співом, що й як треба далі робити. Хор, як дівочий попереду, так і тепер молодичий, фактично є свого роду церемонімайстром, завжди проказує те наперед, що має робитися.

Тепер бояри виносять посаг молодої та кладуть на свій віз. Посаг, зібраний заздалегідь, зложено в скарбницю, в ній лежить усе, що молода встигла виготовити для себе до свого шлюбу. Це лишається її власністю назавжди, до якої чоловік не має жадного права. Тут знову повторюється сцена умикання і грабунку: бояри починають хапати та тягнути на віз усе, що попало, а місцеві парубки, рідня молодої не дають, перешкоджають від'їздові, ховаючи їхній батіг, виймаючи затички (кілочки) з осей воза, що втикаються біля люшні і т. п. Батько й мати востаннє благословляють молоду, бояри садовлять її на воза та кидають їй в ноги зв'язану чорну курку, що їй дала мати, молодий тричі обходить навколо воза, ляскаючи батогом,

---

[1]) Треба тут підкреслити, що ні короваю, ні роздачі його, ні гільця в московськім весіллі нема, що указує, що там основою життя не було хліборобство, тільки звіроловецтво в старовинні часи складання тамтешнього весільного обряду.

і злегка, символічно вдаряє[2]) ним молоду, промовляючи: »Кидай батькові норови, а бери мої«. Нарешті поїзд з музиками й піснями, що їх співають свашки, вирушає до хати молодого; **мати молодої власноручно** виводить коней за поводи через ворота. Поїзд під'їжджає до дому молодого, його зустрічають, стоячи на порозі хати, батько молодого й гості. Насамперед увесь поїзд підлягає очищенню, молоду і увесь поїзд переводять або перевозять через вогонь, розложений перед ворітьми дому молодого. На дверях хати, на порозі зустрічають молодих батько й мати молодого з хлібом і сіллю. Але молода не повинна говорити ні слова, очевидно на ознаку того, що вона не знає мови чоловікового роду. В тім весіллі, яке я записував, молода стояла перед порогом, а одна з її свашок вела договір з батьками молодого, вона казала: »А ви нашої Марійки та й не зобіжайте, носити високо на гору води не заставляйте і т. д.«, а батько відповідав: »А ми ж вашої Марійки та й не зобіжатимемо, носити воду високо на гору не заставлятимемо« і т. д., повторюючи всі вимоги, ставлені свашкою. І це повторено було тричі. Договір цей був дуже докладний. Після цього невістка-молода цілувала свекра і свекруху в руку, а вони її в голову і тоді вони вводили її в хату, а вона несла чорну курку і мовчки кидала її в підпіччя (пригребицю). Звичайно при тім усі дивляться, щоб молода не заглянула під піч, бо тоді свекруха може вмерти.

Посадивши молоду на покуті, паличкою здіймають з неї намітку, та закидають її на піч. Молода увесь час мовчить. А тим часом у коморі готують молодим постіль, про що говорять пісні, які співаються тепер хором свашок.

Приготувавши постіль, ритуально розстеливши куль соломи, на якій кладеться рядно, а на його стелять постіль, що з собою привезла молода. В головах ставлять святий образ та кладуть хліб і сіль. Тоді дружко просить у старостів благословення »молодих на упокій одвести«, і діставши його, в супроводі піддружого, старостів та свашок одводять молодих до комори, а ті, що лишаються в хаті, співають далі епіталамії-пісні незвичайно еротичного змісту, відповідно до настрою, якого набирає поволі весілля, з того ще моменту, як у хаті молодої дружки-дівчата попращалися з молодою і залишили весілля. Цей вакхічно-еротичний настрій являє собою повний інтересу пережиток старовинного культу. Хв. Вовк бачить у тих піснях очевидні ознаки безперечного фалічного культу, що виявлені в наївних формах, без якого будь прикриття, але й без цинізму чи п'яної розпусности. Молодих залишають у коморі. Головна мета комори, це є по змозі негайна дефльорація молодої та повідомлення про цей факт усіх присутних на весіллі. Звичайно молодий стуком у двері дає знати про це старшому бояринові та свашкам. Свашки скидають з молодої сорочку, та надягають на неї іншу, та вводять в хату до гостей, несучи перед нею сорочку з доказами її дівоцтва. Цей момент викликає буйну радість усіх присутніх, а оргіястичний характер весілля досягає свого апогею. Інакше буває, як молода виявиться **»нечесною«,** не призавшись у тому наперед, тоді на неї сиплються всі можливі образи, співаються непристойні пісні, направлені проти молодої та її батьків, радощі з весілля зникають та всі розходяться.

Заключним акордом українського весілля є »перезва«, яка при добробуті молодих може тягнутися й цілий тиждень. Це в істоті своїй є продовження оргіястичних весолощів, що починаються з мо-

---

*) Вовк пояснює ці удари молодого і слова його уже случайною зміною, а по-моему, магічною наподобою примусу. Вовк каже, що раньше вони мали значіння ритуальне, подібне до ударів Луперків у Старому Римі підчас свята луперкалій, або до ударів медоносними батогами Ашвинів у Індусів.

менту дефльорації молодої. Вона власне починається з посольства до матері молодої з повідомленням про щасливий вислід комори. Звичайно це робиться так: батьки молодої наливають ліпшої, по можливості солодкої, горілки, забарвленої в червоний колір, (або наливки вишнівки), затикають її колосками жита, прив'язують до пляшечки пучечок калини з ягодами, додають пшеничний хліб, перев'язаний червоною биндою, або ниткою і відсилають до матері молодої почесною депутацією з родичів, при чому старший боярин несе сорочку молодої, як доказ дівоцтва молодої. На хаті виставляють корогву, тобто червону запаску, прив'язану до високого дрючка, а бояри перев'язують собі через плече червоні пояси; скрізь виставляється червона барва. Мати молодої приймає гостей, частує й веселяться. На другий день уже молодий з молодою і батьками йде до свекрів — жінчиних батьків, і там бенкетують, а потім просить їх до себе і з ними йде до себе до дому. І так з музиками ходять одні до других, зазиваючи в гості, тому це й зветься перезва.

Тепер постараймося на основі цих даних весільного обряду знайти елементи колишнього соціяльного устрою, які залишилися в цім обряді. Насамперед уяснім собі, що власне представляє собою наш український весільний обряд, на основі деяких деталів.

В цім обряді нас насамперед вражає те, що хор просить старосту благословити кожен найменший почин якої б то не було дії, староста благословляє в ім'я Боже, бо каже завжди »Бог благословить«. В теперішнім громадянстві був теж »староста«, але цей термін означав виборного громадського урядовця адміністративного характеру. І у цього адміністративного старости, властиво сільського голови ознакою влади, як і у весільного старости, була палиця. Але сільський староста був обов'язково вибраний громадою, і не мав жадних релігійних функцій, а весільний староста мав очевидно релігійні функції, і обов'язково мусів бути братом молодої або молодого. Тому мусіло бути обов'язково двоє старостів. З того виходить, що старостою був і звався обов'язково кожен і то мабуть старший брат кожної матері, і він принаймні у родині грав якусь релігійну ролю, подібну до жрецької, тобто священницької ролі і почасти начальницької. Ми знаємо з етнології, що таку священничу ролю грав брат матері, у всіх матріярхальних соціяльних устроях. Ця роля була аналогічна до релігійної ролі батька в патріярхальнім соціяльнім устрої, як у великій, так і в малій родині.

Знову ж роля матерей, як у молодого, так і у молодої, теж є роля якоїсь жрекині, яка наподобляє якусь богиню, найбільш імовірно таку, що відповідає характером грецькій богині Деметрі, бо на голові має (калатос) або корону, оздоблену колоссям різної пашні й зілля. Навпаки, для батька в українськім весіллі нема жодної ролі, починаючи з сватання і кінчаючи виїздом з хати молодої, і тільки вже вночі в хаті молодого батько молодого зустрічає на порозі молодих. Та і це мабуть пізніша модифікація старого обряду.

З того б виходило, що в праукраїнськім соціяльнім устрої мати грала дуже важливу — головну ролю, а батько не грав ніякої ролі, або інакше сказати, офіційного батька не було в сім'ї. Але з чоловіків у цій сім'ї грав важливу священницьку ролю брат матері. Така сім'я відповідає т. зв. матріярхальному соціяльному устроєві.

Потім ми бачимо, що в процедурі весілля грають ролю два хори: дівочий і молодичий. Що вони грають ролю зовсім підрядну до ролі хорів у грецькій античній драмі, на це вже вказував і Хв. Вовк. Так само як і в античній драмі, український хор увесь час проказує, рецитує, щось подібне до законів, співає сентенцію, мораль і т. п., а цього всього мусять слухатися і матері і старости і бояри, і особливо молоді, що є ніби маріонетками в руках хорів. Якраз так само

визначила ролю хорів і молодих у польськім весільнім обряді пані Бодуен де Куртене-Еренкрейц у своїй книзі[1]).

В архаїчній Греції, а деякий час навіть і в клясичній, в Атенах, справлялося виключно жінками, як містеріяльне, свято Тесмофорій, на який мужчинам доступ був заборонений, а зміст якого зводився до святкування першого установлення жіноцтвом законів у Аттиці, що вказує на матріярхат, що там колись існував. Знову ж Арістотель згадує про плем'я Ачатирсів (Гіперборейське), яке за його часу не знало писаних законів, ані самого письма, але всі свої закони зберігало й виспівувало в піснях. (Це плем'я теперішні вчені без достатніх арґументів містять у Семигороді, в той час як відповідно до моїх розвідок Ачатирси жили від вершин Маріса аж до Дніпра, на північ від Херсонських степів). Очевидно, що у Ачатирсів робилося так, як і у нас, тобто хори співали—проказували при відповідних випадках і церемоніях, що де й як має робитися, і сам хор представляв громаду окремо дівочу, окремо молодичу, і кожна громада мала свою компетенцію, тобто свій круг прав і свій круг обов'язків. Очевидно, до дівочої громади, після певного інавгураційного обряду, мусіли належати всі дівчата, що досягнули статевої зрілости. Вийти з дівочої громади, очевидно, можна було тільки за згодою цієї громади, і після певних обрядів, якраз так, як тут ми в нашім весіллі й бачимо. Мабуть колись, при вступі в дівочу організацію відбувалися певні церемонії й якась присяга. До кругу дівочих обов'язків, мабуть, належало обов'язкове виучування пісень всякого роду. Але, мабуть, до обов'язку дівочих підлітків і навіть дітей належало вивчати пісні релігійно сезонового змісту, як напр.: колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні і т. п., бо й тепер ці всі пісні співаються дітьми. Дівочій громаді треба було знати інші релігійні пісні, напр. плачі над покійниками, весільні, обжинкові і може ще деякі. До обов'язку дівчат очевидно належало прядіння ниток, бо молода, здаючи дівоцтво дружкам, здає їм дівоцтво-кужіль і вінок і перший починок. З дівоцтвом була зв'язана й віра в якусь таємничу силу дівчат, що вони можуть пошкодити мужчині, який би осмілився знасилувати дівчину. Дівчата на Україні в давні часи були зобов'язані носити вінок, власне для того, щоб зберігати себе від мужчин, так що вінок одночасно оберігав дівчину від насильства з боку мужчини і мужчину від якихось невідомих вроків з боку дівчини. У протилежності до цього патріярхальні народи не знали цієї ролі вінка і вже відомий хорватський славіст Яґіч[2]), давно писав про значення українського вінка на дівчині — він був свідоцтвом її невинности, чого москвини (великороси) не знали й у них дівочий вінок (як і сама невинність) не грали ніякої ролі. Це одна з головних етнічних різниць між москвинами й українцями. Але в матріярхальнім устрої не було строго зазначеної індивідуальної сім'ї і ми не маємо ніяких даних про весільну форму попереднього праслов'янського устрою. З літопису видно, що десь в IX-X столітті тільки ніби плем'я полян перейшло на більш-менш теперішню форму українського шлюбу (Не ходяше жених по невісту, но провожаху вечер). Решта ж племен: »умикаху у води дівици«; або »схожахуся на ігрища... і ту умикаху жени собі, с нею же кто совіщевашеся«. Але коли би то були дівчата з вінками, то парубки не наважувалися б їх умикати до себе, так, що треба припускати, що ці жінки були вже дефльоровані і не вважалися небезпечними. Очевидно дефльорація робилася кимсь спеціяльно для того призначеним. Ми знаємо, що у примітивних народів гарячої смуги, обов'язок дефльорації лежав на т. зв. чарівниках, або якогось роду священних особах. В Европі се-

[1]) Bodonin de Courtenay-Ehrenkreuz.
[2]) Archiv für slavische Philologie.

редновічній і у нас на Україні місцями існувало колись т. зв.: jus primae noctis, яке належало панам. Спочатку це був обов'язок, мабуть не завжди приємний, а потім це стало правом, яке вважалося за зловживання з боку панства, коли зникла попередня забобонна віра. Правдоподібно, що раніше перехід в категорію молодиць, тобто дефльорованих, допускався піснями дівочої громади на вихід з дівоцтва і якимись обрядами, при яких віддавався вінок дівочій громаді і перший починок та кужіль, і мабуть обстригалося волосся, яке вважалося теж шкідливим, коли воно не було сховане під каптуром. Очевидно, молодеча громада тоді складалася з таких законно, релігійно дефльорованих. Права й обов'язки їх могли бути ті самі, що виступають у весільнім обряді тепер. Але, мабуть, у них наступали ще інші обов'язки: виховання дітей, примітивна наука лікування, шептання, різні замовлення й участь в певного роду обрядах, мабуть у жертвоприношеннях і готуванні страв і т. п. При чому учителькою й доглядачкою за справним виконанням мала бути, мабуть, їх мати, що після народження дитини її дочкою переходила в розряд нянь або баб. Няня і баба це все одно, як все одно мати—неня, а дитина—нюня. Ці назви няня, неня, нюня належали матріярхальному субстратному не індоевропейському народові. Молодиця, маючи вже дорослих дітей, мабуть уже звалася нянею, і мала право бути жрекинею богині, аналогічної до Деметри, тобто богині землі, для якої у нас збереглася назва »Купали«, а в Малій Азії вона звалася Кібелою. Бабі належали ті права й обов'язки, які належали всім молодицям і ті ще вищі релігійні, які вона робить на весіллі. Видно, що закони, проголошування їх, і прикази знаходилися в руках жінок*). Мабуть няням або бабам належало не тільки право благословляти, але і право проклинати, може ще зв'язане з якимись обрядовими маніпуляціями.

Коли ми перейдемо тепер до ролі мужчини, то насамперед перед нами виступає роля старости. З назви видно, що це мусів бути чоловік значно старший за молодого, і звичайно брат матері, все одно чи молодої чи молодого. Звичайна назва брата матері є **дядько**, і ця назва мусіла належати передіндоевропейському субстратному хліборобському народові. І знову ж ми знаємо з малоазійсько-мезопотамських джерел, що у тамтешніх матріярхальних народів дядько грав таку саму ролю при сестрі, як і у нас. Напр. у сузьких еламітів XII віку перед Р. Хр. королями були не сини, а племінники попередніх королів. Таке спадкоємство пояснється власне матріярхальністю народу. Так само король не мав сина і взагалі офіційно йому приписаних дітей (хоч мав їх у дійсності), а дітей мала його сестра, яка з своїм братом не сміла мати ніяких сексуальних стосунків, але спадщина по мужчині офіційно мусіла переходити на племінника, а значить і королівство, і мабуть на найстаршого племінника. У передньоазійських матріярхальних народів була яскраво зазначена екзоґамність шлюбних, або сексуальних відносин. Отже могли братися між собою тільки члени різних родів. У нас, як я уже вище підкреслив, і що дуже яскраво зазначив Хв. Вовк, була теж екзоґамність. Я мушу ще раз підкреслити цю нашу особливість, як повну протилежність і Московщині і всім іншим патріярхальним народам (сирійцям, монголоїдам і семітам). Отже, у нас є очевидна аналогічність з передньоазійськими матріярхальними народами, і пояснення для наших звичаєвих неясностей ми мусимо шукати не у арійців, або у москвинів, як робить Хв. Вовк і Грушевський, а у передньо-

*) Цікаво те, що роля офіційного свідка, або якогось нотаря при присязі належала світилці, сестрі молодого — дівчині, а не молодиці. Світилка мала в руці офіційні ознаки суду — світло (свічку) і меч, очевидно меч правосуддя.

азійських народів. Отже на старостах, тобто на старших мужчинах, лежав певного роду жрецький обов'язок і потім ще представницький та мабуть і дипломатичний обов'язок вести переговори з чужинцями, як це видно з весілля. На парубках лежали інші обов'язки. Частина їх пояснюється весіллям: парубки (племінники старостів, або дядьків) мусять охороняти своє плем'я, або свій рід, як це ми бачимо при нападі дружини князя на дім молодої, тобто творять рід війська (це була загальна повинність). Дружки співають:

Ой, припади, Марусенько, до столу,
Та пусти голос по двору,
Нехай почує рід-плем'я
І твоє вірне діверря...
(Чубинський, 869. ще 857, 865)

З другого боку, здаючи своє парубоцтво боярам, молодий-князь здає **»стрілки і лучок і передній топичок«.** Отже, він очевидно перестає бути воїном. Один обов'язок парубків — бути вояками, і вони складають свою окрему громаду. До цієї громади очевидно належали ще й інші обов'язки: правдоподібно тяжка праця — вирубувати ліс під поле і для будівлі хат; мабуть і менше тяжка праця — орати в полі дерев'яним плугом, запряженим волами. Мабуть і вирубування дерева в лісі і та вирубана площа в лісі звалася **січею.** Бо, мабуть, тоді замість рубати вживалося слово сікти, бож звідтіль назва рубаючого інструменту сікира, або сокира. Топір — слово чуже і здається іранське, означало скоріше зброю — бойового топірця. Звідтіль мабуть слово січа перенесено було і на Запорізьку Січ, де жили парубки - вояки, які не мали жінок по матріярхальним традиціям, і, мабуть, з збереженням матріярхальних традицій, жінки не допускалися на Запорізьку Січ. Мабуть ще багато січових звичаїв пояснюється матріярхальними традиціями.

Коли ми знову звернемося до парубоцької громади, як вона збереглася до останніх часів, принаймні до кінця XIX століття, то ми знаємо, що і жіноча і парубоцька громади вибирали споміж себе голови, які звалися **березами.** Принцип вибору був цілком демократичний і тут і, як ми знаємо, в Запорізькій Січі; тільки там голови звалися **отаманами,** можливо під впливом тюрко-татарським. Завдяки тому ,що у нас була проведена риґорозна екзоґама, то не можна дати статевим відносинам такі пояснення, які дають і Х. Вовк і Грушевський, що в селі парубки жили в окремім парубоцькім домі, і туди приходили дівчата, що жили в сусідній хаті, і там собі відбувалося щось на зразок оргій промісквітетного характеру. Цього аж ніяк не могло бути. З пісень видно, що села були невеликі, і в такім селі жили люди, що походили мабуть від одної прабаби, або прапрабаби і це звалося племенем. Очевидно, парубки, що жили в своєму курені в цім селі, не сміли братися з своїми співселянками, бо це була б кровосумішка. Вони могли тільки сходитися з молодицями (себто особами законно дефльорованими) з сусіднього роду племені, себто сусіднього села, звичайно біля води, як і говориться в літописі. Там могли бути й »бісовські плясання«, як говориться в літописі, і оргіястичні пісні, які співаються тепер при »коморі«, тощо. Здавалося б, що це все суперечить тому, що підчас весілля так строго карається втрата вінка-відсутність **калини**, що місцями в таких випадках на батьків молодої навіть для сміху надівають соломяні хомути. Але це пояснюється іншим, а саме відсутністю законної дефльорації у дівки-молодої. І молодій роблять такі прикрості за те, що вона тайкома зробила з кимсь дефльорацію, але носила вінок і значить незаконно жила серед дівочої громади й зрадила свою громаду, належавши властиво вже до громади молодичої, але це все робила без дозволу і благословення своєї дівочої громади і теж без

відома молодичої громади. Тому хлопці, звичайно, обрізували косу такій дівчині, щоб уже була зовнішня ознака, що вона належить не до дівочої громади, а до молодичої. Отже з усього того видно, що старий праукраїнський устрій, або інакше праукраїнська структура роду-племени була назвичайно складна і незграбна, негнучка, нездатна до швидкої реакції на потребу моменту. Рід-плем'я мало громаду дівочу, молодичу, парубочу, з демократичною системою вибирання своїх голів, та ще окремих релігійних представників-дядьків і благословителів усякої справи, і матерей. Очевидно, що такі наші племена, бачивши по сусідству чужі племена значно простішої і тому дужчої і рішучішої структури чи організації, в основі яких лежала окрема сім'я з можливістю переходу в велику сім'ю, захотіли й собі стати такими самими і зробити собі перехід від своєї складної сім'ї до чужої простішої та ліпшої, і вони зробили його відповідно до праукраїнських матріярхальних законів, основаних на звичаях і процедурах наподобляючої магії. Тому вони наслідували все те, що робили такі патріярхальні сусіди з ними, але тільки за дозволом і благословленням своїх старих матріярхальних організацій.

Одначе, не вважаючи на це бажання завести у себе патріярхальну сім'ю і не зважаючи на згоду й благословення всіх офіційних організацій праукраїнського громадянства і не вважаючи на магічне наслідування патріярхальної сім'ї, українському громадянству так і не пощастило завести у себе дійсно патріярхальну сім'ю.

Патріярхат насамперед вимагав патріярха, яким мусив бути найстарший в роді чи в сім'ї мужчина (прадід, дід, або батько), який мав право повного, безапеляційного розпорядження цілою сім'єю і користувався безумовним підпорядкуванням щодо всіх своїх наказів з боку всіх членів сім'ї, як, наприклад, у Московщині. Цього у нас на Україні ніде і ніколи не було.

Потім патріярхат вимагав права первородства, відповідно до якого всі права чи привілеї батька автоматично переходили на старшого сина, (якого в Московщині звуть большаком). Старшому синові належала спадщина після батька, і його повинна була слухатися навіть і мати. Це було у старовинних семітів, у нордійців (арійців) і в Москалів (угро-фінів). І нічого цього не було на Україні.

В патріярхаті жінка дійсно купувалася і тому ставала в принижене становище супроти свого чоловіка. В Московщині, де здебільшого син женився дуже рано (у 18 літ) і сам грошей не мав, жінку йому купував батько і через це ставав повноправним власником своєї »снохи«, то на нього переходило ніким не оспорюване (ні його сином, ні його жінкою) право снохацтва, тобто статевих зносин з невісткою.

Нічого подібного на Україні не було, або було дуже рідко, як порушення прав, під якимсь чужим впливом.

У патріярхаті (у нордійців, семітів і монголів) становище жінки є явно понижене. У москалів багатих станів, напр. у бояр і князів, жінка була, як говорилось, »затворниця«, тобто не сміла й носа показати за двері свого чоловіка, а часто і просто бувала під ключем, подібно, як і у середньовічного европейського лицарства [1]. В нижчих станах, у селян, на неї спадала вся неприємна, найтяжча праця. Також і цього зовсім не було на Україні, а навпаки, була повна рівноправність чоловіка й жінки, як і всіх дітей.

В Московщині (як і у німців) ще навіть до XIX віку (напр. у Новгороді) існувала велика сім'я, в якій вкупі в однім великім домі жили: прадід з жінкою, його сини з своїми жінками, сини тих

---

[1]) Середньовічні лицарі, їдучи далеко і надовго, одягали на своїх жінок так званий »пояс цілому́дрія« і замикали його на ключ, який брали з собою. Пояс був залізний. Це було страшною мукою для жінки. Зразок його є в Музеї Клюні в Парижі.

синів, тобто внуки з своїми жінками і правнуки з своїми жінками. Дочки могли жити при батьках своїх тільки незамужні. Подібна у Сербів є задруга.

На Україні нічого подібного ми не знаємо. Тут кожен якнайскоріше хоче відділитися і жити своїм власним сімейним життям. Тому на Україні розвивався нахил до малої, окремої, а не до патріярхальної великої сім'ї.

Для патріярхату характеристична також ендоґамія. Християнство значно обмежило ендоґамію своїм християнським екзоґамним шлюбом. Але само християнство зробило це очевидно під впливом перших, що приняли християнство, якраз екзоґамних народів. На Московщині з приняттям християнства ендоґамія була теж заборонена, але залишилася, як дуже розширений там злочин кровосумішки. Це особливо відмічено в щорічних друкованих судових актах.

На Україні нічого подібного не бачимо. Злочини кровосумішки були незвичайно рідкі й то головно у чужинців, що попали на Україну.

На Україні ми бачимо все діяметрально протилежне Московщині.

Чоловік не став патріярхом, не став деспотом, тільки залишився, як і був раньше, ладом, а жінка ладою, рівноправною з чоловіком. Не було жадного права первородства, а, навпаки, рівноправність дітей. Жінка зберегла повні права на свою окрему приватну власність. Строгий і ясний розподіл праці в сім'ї: жінка працює біля хати й кухні, в городі, біля корів, свиней, овець і пташви, а в полі помагає тільки біля скошеного вже сіна, в жнива допомагає жати в полі. Жінка має свою власність, зароблену своєю працею, на яку чоловік не має жадного права.

Коли ми пошукаємо паралелів до наших українських звичаїв і до української психології, то в найчистішому вигляді, ми знайдемо її у кавказців алародійського кореня, тобто у черкасів, грузинів та у їх родичів у Передній Азії. А потім дещо у румунів, дещо у болгарів і хорватів. Дещо можна знайти теж і в дунайських народів і навіть у басків.

Коли ми тепер постараємося зрозуміти, як ці старі традиції відбилися в психіці сучасних народів, то цей розгляд приводить нас теж до цікавих спостережень.

Старовинний родовий патріярхат є зародком сучасного нам державного абсолютизму, централізму і тоталізму. Монархізм, що вийшов з патріярхату, мусить бути абсолютистичний і централістичний. Монархізм, що вийшов з матріярхату, буде демократичний, обмежений якиминебудь демократичними виборними установами. Монарх у матріярхальній державі витворився з дядька, тобто брата матріярхальної королеви і у Гіттітів колись один з них так і звався **дадіа**.

У патріярхаті є одна центральна воля, яка нікого не питається, а тільки наказує і командує, а всі слухаються й автоматично виконують все те, що приказав патріярх. Патріярхат має нахил до аґресивности й разом з ним усі члени патріярхальної сім'ї схильні до цієї аґресивности. Мета їхнього життя і є аґресивність.

Навпаки, в мархіярхаті не могло бути ясно поставленого централізму, бо влада в середині основного ядра, тобто в роду-племені, була розбита на групи, і при тім на групи обмежені, як у своїй компетенції, так і в обсязі влади і в своїх функціях. Головне, що психічно послаблювало матріярхальну родину, це те, що тут не було одної волі, якій усі члени родини мусіли б коритися і слухатись кожного її слова, тобто тут не було того педаґоґічного методу, яким би можна було призвичаїти свій рід-плем'я до дисципліни, до повного послушенства своїй центральній волі, до повної слухняности цілого народу, своєї управи, свого уряду. А також не було того, щоб уряд почував свою відповідальність за добробут цілости. Не було ніякої аґре-

сивности, а разом з тим не було перед народом жодної ясної цілі, яку б він мусів досягати. Тут усі виконували тільки свій обов'язок мирного життя, і обов'язкових сезонових релігійно-магічних обрядів потрібних, відповідно до переконань, для доброго, щасливого життя. Таким чином ціль життя зводилася до тяжкої хліборобської праці, що в старих умовах просто вичерпувала всі сили, і не до фізичної оборони себе, а до чисто магічної — оборони, від уявних зловорожих сил, від уявних упирів, нявок, русалок та іншої нечисті, та до допомоги добрим силам, напр. сонцеві і т. д.

Завдяки своїм екзоґамним звичаям кожний рід-племя не мав причин вороже ставитися до іншого роду-племени, а навпаки ставився приязно, і це переносилося і на чужі народи, оскільки ці чужі народи своєю аґресією не виводили українських племен з усіх можливих меж терпеливости.

Аґресивність патріярхату найкраще ілюструється аґресивністю московського народу, яка тепер хоче захопити увесь світ у свої руки. З тої московської, чисто народної психіки вийшла соціяльна філософія Михайловського, яка перенеслася до московського есерівства. Тою ж народною психікою прийнята і споріднена теорія Маркса, яка одержала своє логічне завершення в московськім большевицькім комунізмі, в ленінізмі та сталінізмі, що залишаться і надалі як продукти московської психіки і московської національної ідеології, яка з кожним поколінням буде розвиватися все далі й далі в тому самому напрямі, бо серед російського народу не буде інших протилежних сил тому, що теперішня комуністична московська партія й енкаведистська організація старанно винищує всі інако-мислящі народи, і тепер винищує інако-мислящих болгар, сербо-хорватів, румунів, мадяр, чехів і німців.

М. Бачинська-Донцова.

ТЕЛІГИ

(Жмут спогадів)

„Ні на день в душі не холоне
Молодече бажання чину.

Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому —
Може завтра вже нас відкличе
Канонада грізного грому".
(О. Теліга — Чоловікові.)

В темрямі безсонних ночей Олена Теліга палко мріяла, щоб Бог післав їй „найбільший дар: гарячу смерть — не зимне умирання", щоб життя похитнулося і відпливло, „мов корабель у заграві пожежі."

Ніхто з нас, що читали у „Віснику" ці слова, не міг навіть подумати, що незадовго „серед співу неспокійних днів" вони стануть грізною дійсністю, що поміж „усіх ударів і дарів Господніх" призначена була Олені і Михайлові

Телігам і багатьом іншим нашим землякам найвища життєва відзнака — геройська смерть за батьківщину.

В перших місяцях 1942 р. з'явився в Ковлі несподівано п. Олег, поспішаючи до родини на Полісся, прибитий і пригноблений, подав нам страшну відомість, що у Києві ґестапо арештувало і, мабуть, розстріляло Олену й Михайла Теліг. Чому? За що? Навіщо? — Жахлива таємниця гнітила нас усіх. Підгірські, Бачинські були добрі знайомі Теліг і з Варшави і зі Львова. Пан Михайло не раз заїздив до Підгірських у Ковлі, коли йому туди стелилася урядова дорога, а з моїм шваґром Самійлом вони збраталися сердечно. П. Михайло мусив оповідати про визвольний рух на Кубані 1917 р., а Самійло Підгірський умів розказувати про події в Центральній Раді, або на Трудовім Конгресі, членом яких був, про стан українських послів у першому сеймі. Гучний басовий реґіт Самійла зливався з дзвінким сміхом п. Михайла. Весело, щедро-гостинно, по-нашому — проводили час. Романтична душа Самійла, справжнього сина волинського Полісся, втішалася кубанським степовиком Телігою, що і в міськім, добре зшитім убрані зраджував природжену військову виправку.

Пані Олена проводила одне літо у батьків п. Олега. Це було типове поліське село, над розлогим озером Тур, повне гарних краєвидів, а в селі тої самої назви ткали чудові, з старосвітськими взорами, рушники, спідниці й запаски. Туди їздили відвідати п. Олену Підгірські, Бачинські і Таля Зибенко, що якраз там гостювала. Пані Олена забажала опікуватись донею Лесі Підгірської, Наною Голубець, дочкою Миколи Голубця, яка від 1934-9 студіювала у Варшові, спершу в університеті, пізніше у Вищій Торговельній Школі. Алеж п. Олена її до себе приголубила і цікавилася нею за те, що вона була талановитою ученицею відомої балерини Висоцької, себто за її дівочі мистецькі пориви. З гумором уміла п. Олена оповідати про здебільша невдалі спроби бути керівничкою і виховательською досить самостійної та духово розгорнутої Нани. А втім, п. Олена щиро призналася, що врешті трактувала Нану, як милу, молоду, веселу гостю, що любила об'їдатися добрими тістечками, якими й пані дому, як відомо, не погорджувала. Нана оберталася в осередку студенток, головно польок, і, пещена і хухана вдома, перший раз вилетіла з родинного гнізда, стрічалася з багатьома виявами модерного життя, що були діаметрально протилежні тим моральним засадам, яких навчали її в хаті. Повна розчарувань і сумнівів бігла до п Лени виговоритися і порадитися, попросту роз'яснити незрозуміле. П. Олена навіть скаржилася, що це не так часто буває, бо вони з п. Михайлом мають велику розвагу, коли слухають Наниних, дещо наївних, оповідань, її журб і клопотів.

Нана вельми поважала п. Олену за те, що вона, коли прийшла потреба, працювала з п. Михайлом, заробляючи на хліб насушний: танцювала наші танки під акомпаніямент бандури свого чоловіка. Знала, що п. Олена була довший час манекеном у великім варшавськім маґазині мод, знала, що вона з болем у серці мусила залишити учителювання в українській еміґранській школі, де діти любили її, як Бога. Подивляла її хист убиратися елеґантно і ефектовно, а заразом скромно. Розуміла Нана, сама учениця балетної школи, що треба було не дрібничково дивитися на життя і бути дуже певною себе, щоб ізолювати себе від впливів того великоміського мистецько-заробкового осередку. Жорстока доля не оминула й Нани. Два роки після розстрілу п. Олени ґестапо розстріляло в Ковлі Нану та її чоловіка. А в половині 1943 р. ґебітскомісар і штадткомісар забили її маму, Лесю Підгірську. Ревний і тихий меценат „Вістника" Самійло Підгірський, щирий прихильник „Заграви", забитий у рідному селі Любитові большевиками літом 1945 р. Пишуть мені по-російськи, що не стало його і багатьох йому подібних, себто українців...

Всі наші забиті не лежать одні обіч одних у впорядкованих могилах, на цвинтарях і ніхто не знає, де вони поховані. Вони забиті, але не мертві. Полум'я, що ґоріло в їх серцях, розжарилося й палає далі вічним огнем.

Відомість про смерть Теліг повторили нам др. Харитя Кононенко, др. Марія Ясен і п. Людмила Івченко, що завітали переїздом до Ковля. Всі три пані працювали в Українськім Червонім Хресті та їхали до Кракова інтервеніювати в справі звільнення українців, полонених червоноармійців. Харитя Кононенко розвинула була в Рівному широку опікунську роботу над полоненими, а що Леся Підгірська, як секретар Українського Комітету в Ковлі, в тому напрямку мала вже деякі успіхи (звільнення з Холма всіх мобілізованих совєтами громадян Ковельщини числом понад шість тисяч), могла поділитися своїми спостереженнями. Харитю Кононенко застрелили німці, як закладника міста Рівного на Волині 15. X. 1943 р. Жінка тоді також розстріляного автора праць про будиництво волинських церков, інж. Леоніда Маслова, подала мені ще оці імена забитих тоді в Рівному: мати Ганна й дочка Тамара Мартинюки, дві сестри Куцевичівни, режисер і танцюрист Анатоль Довгопільський, Сергій Крижовець, Олександер Бусел, Олександер Хабінський, Олександер Обухівський, Леонід Завадський, інж. Олександер Солтис, Евген Радивил, о. Ілля Левчук і п. Гаврилюківна.

Першими жертвами ґестапа на Волині були розстріляні весною 1943 р.: др. Ганна з Струтинських і др. Петро Рощинські та Юрко Черкавський, син покійного сенатора з Крем'янця.

Хоч уже по цілій Україні шептали про повінь несподіваних арештів і хоч самих Підгірських при кінці 1941 р. ледве можна було вирвати з тюрми на Монтелюпіх у Кракові, де їх завезла якась летюча СС-команда, схопивши в Ковлі, хоч зморою висіла над Україною таємнича смерть голови Спілки Українських Письменників і редактора „Літаврів" Олени Теліги, її чоловіка та інших — живі живе думали і далі працювали для загального добра.

Ніхто ще тоді не міг знати про таємний наказ Гітлера з дня 7-го грудня 1941 р.: Людей, що наставлені вороже до нацистського режиму треба в темряві ночі (бай нахт унд небель) арештувати й вивести в таємниці до тюрми. Родині не можна подавати причину арешту, ані місця побуту заарештованого. Після арешту, що його проводили ґестапо або СС, відбувався таємний суд. Але ніхто не мав права довідатися про вирок, що звичайно був смертною карою. На листах транспорту не треба було вписувати ім'я, а тільки число. Під числом арештованих передавали з рук одної СС-транспорт-команди до другої. Постріляних хоронили таємно кримінальна поліція та СС-и.

Наказ з 7-го грудня 1941 р. широко використовували на Україні ґестапо й цивільна влада, т. зв. райхскомісаріят, де сиділи самі партаймани (т. зв. брунатна саранча). Вони залили Україну потоками неповинної крови її синів і доньок, що падали хертвою жорстокости німецького окупанта. Одні з перших відомих жертв були Олена й Михайло Теліги.

Ще задовго перед тим, як я пізнала п. Олену особисто, вже її добре знала з оповідань її приятельки, інж. Наталки Пирогова-Зибенко. Вона захоплювалася нею під кожним оглядом, як поеткою, так і людиною. В Подебрадах був її дівочий трилистий гурт: Лена Шовгенева, Натуся Лівицька і Таля Пирогова. Всі три талановиті й темпераментні студентки, що бурливо переживали молодечі часи творчих поривів і розчарувань. Дві перші писали поезії, а третя оповідання. Найскорше почала друкуватися Н. Лівицька-Холодна і вона ж перша згодом видала збірку поезій, що мала прихильну оцінку. Значно пізніше почала засилати до „Вістника" свої поезії Олена Шовгенева-Теліга. Її вірші були такі життєрадісні, витесані і ядерні, що спершу дехто з читачів думав, що автор є чоловік, бо „О. Теліга" могло бути й чоловіче назвисько.

Нарешті прийшов той радісний день, коли Теліги приїхали вперше до Львова на кілька днів. Обоє не були ще у Львові ніколи та й розглядали його з захопленням, все підкреслюючи, що ми щасливі, що можемо жити на рідній землі. Перші відвідини склали адміністрації „Вістника" і призналися, що були дещо розчаровані. Мала одновіконна кімната в чиншовому помешканні, в будинку Наукового То-

вариства ім. Шевченка, не відзначалася нічим особливим, хіба тільки гарним виглядом на Гетьманські вали. Тут познайомилися Теліги з відданим адміністратором „Вістника", Михайлом Гикавим, з яким 1940 р. п. Олена покумалася, бо держала до хресту його першу донечку Оленку. Мала п. Олена свої особисті зацікавлення у Львові. Хотіла конче пізнати поетів Кравцева і Антонича, та й взагалі бодай побачити всіх промінентних львівських редакторів, журналістів, письменників, поетів і митців. Зовнішність п. Олени була така інтересна, що зацікавлення було обосторонне, а Львів, хоч був головним містом Галичини, все ж таки був провінцією, де кожна нова людина звертала на себе увагу.

Олена Теліга була чарівна жінка, повна індивідуальної жіночої принади. Говорила глибоким альтовим голосом і сміялася часто закотисто. Мала реґулярні риси обличчя, рівний ніс, виразисті уста й живі очі, що вміли кидати блискавиці. Була вище-середнього зросту, шатинка, рівномірної будови і пристрасно любила танці. „Сьогодні кожний крок — хотів би бути вальсом"... а в життя вона входила, „як в безжурний танок". Вміла вбиратися з вишуканим смаком і любила бути добре вдягненою. Була відважна й одверто висловлювала свої думки. Любила жартувати і вміла яскраво висловлювати свої погляди на людей, не раз не без злоби. Розсипала „свою зайвину перлисто: комусь там дотик рук, комусь горячий сміх". Хорувала на легені, а по шкарлятині оглухла на одне ухо. Це каліцтво, яке вона вміла вдало закривати, зблизило нас, бо я вельмикороткозора, з лікарськими погрозами, що можу осліпнути, розуміла добре всі недогоди, які приносять із собою кожне каліцтво, мале чи велике. З жінками познайомила п. Олену Таля Зибенко, головно з редакторкою „Нової Хати" Лідою Бурачинською.

Подорож Теліг до Львова мала за мету зблизити п. Олені духові терени, на яких виростали й жили читачі її віршів. П. Михайло сам себе відсував на другий плян. Джентльмен старої школи, все готовий послужити своїй дамі, він брав живу участь у розмовах і все його цікавило. Він був замилуваним бандуристом, але сам ніколи не говорив про мурику. Ніколи не приїздив з бандурою, хоч бував у нас пізніше й частіше, ніж п. Лена, бо переїжджав через Львів службово. Хоч я оповідала йому, що бандурист Кость Місевич з Крем'янця колись зробив нам такий несподіваний пир: прийшов і заявив: „Хочу вам дещо заграти і заспівати". Костя Місевича теж застрілили німецькі окупанти...

Раз якось попрохали п. Михайла заграти на якімсь святі у Львові. Тоді ми почули його перший раз. Коли і я врешті поїхала до Варшави з реванж-відвідинами, на стіні, на почесному місці, висіла, прибрана стрічками, бандура. Я просила п. Михайла заграти. П. Лена злегенька запалені-

ла з радости, мабуть, і з гордістю глянула на чоловіка. „В твою скарбницю я складаю скарби" вірної душі, „де інших пристрастей рвучкі потоки її не змиють у годину бурну". Мистецьке подружжя — це широка тема сама для себе. П. Олена не любила сонних, спокійних буднів, що тримають у полоні солодких звичок, та незмінних обіймів дому, але як безпечно і впевнено можна було жити, коли був хтось, хто постарається, полагодить справи, догляне, взагалі подумає про марні дрібниці, з яких, на жаль, складаються ті будні. Еміґрантське життя далеко не розкішно складається, здебільшого з біганини за працею. Мистецькі виступи в нічних льокалях Варшави, побут у Біловіжській Пущі на лісових, фізичних роботах, часте безробіття — все пережили Теліги дружно. Останні літа перед війною працював п. Михайло, як фахівець по розцінці дерева на залізничні шпали, на залізниці. З'їздив цілу Польщу, Волинь і Галичину, стрічав, при різних оказіях, наших людей. Раз оповідав, як випадково гостював в одного селянина, на глухій провінції і там, в упорядкованій, великій бібліотеці, знайшов гарно, в доморобне полотно оправлений, повний „Вістник". Господар захоплено вказував на теми, що його в місячнику цікавлять, і п. Михайло, що довго вже жив між чужими, з трохи неофітським запалом переконував редактора „Вістника", що він не живе на світі марно і даремно.

Коли я перший раз відвідала Теліг у Варшаві, до програми дня належала стрічка вістниківців. Відбулася вона на Новім Світі, в цукерні Бікля. Ми жили в готелі на Єрусалимських алеях найближче і прийшли перші. Другими були Теліги, а зараз з'явився Є. Маланюк. Прийшлося трохи чекати на Юрія Липу.

Весело проводили ми час з Телігами на дозвіллі, коли приходила нагода. Пані Лена бризкала життєрадістю, любила „цілим натхненням жить", хоч, а може саме тому, що життя тягло її „вогнем спокус", а вона натхненими устами пила його свіжі та іскристі бризки. Були вони у мене на традиційнім „Дмитрі" за трапезою, і Богдан Кравців з молодою дружиною, і балакучий Семен, син великого письменника, і Бутович, і багато інших. Пані Олена приваблювала всіх своєю особистістю. А коли на вечері „Вістника" Львов'яни мали нагоду, опріч відомого поета Богдана Кравцева, пізнати ще поетів: Олену Телігу і Євгена Маланюка віч-на-віч, трясласяя велика заля Народного Дому від оплесків, захоплених слухачів.

Знову життя „розколихалось хвилею припливу".
„Буду радість давати і сміх,
Тільки тим дана перемога,
Хто у болі сміятися міг!"

Бо „життя сплітає у вінець у незнаній черзі — віру і зневіру", „час ріже лице — добром і злом", „душа біжить

радісно і струнко під вітер і під град, а п'яне і завзяте серце кидається в гарячих зморах", доки не почне рости

„дитина й божевільна мрія:
Що задля мене хтось зуміє йти
Крізь всі зневаги — так, як я умію!"

Не любила спокійних днів,

„Де всі слова у барвах однакових,
Думки мов нероздмухані вогні,
Бажання — в запрошених оковах.
Якогось вітру, сміху чи злоби!
Щоб рвались душі крізь іржаві грати,
Щоб крикнув хтось: ненавидь і люби! —
І варто буде жити, чи вмирати!"

Роздавала без міри жіночу ніжність, хоч там, де треба, була тверда й сувора. Лист вістниківки Олени Теліги до вістниківця Леоніда Мосендза віддає дуже вірно ту творчу атмосферу, що відзначалася у вістниківських рядах, де були „думки і серце у вогні і гостра туга у невпиннім зрості", а „дні бунтують і кричать підвладні власним, не чужим законам."

Сміслива, щира, відверта і безпосередня, хоч не дуже плодовита, поетка Олена Теліга не знайшла зрозуміння у тих, що кажуть, що шукають людини. Її поезію назвали „альбомною".

Тією альбомною поезією, що вийшла з „оточення провінційних міщухів, гімназистів і гімназисток", яку „культивували, приміром, у нас Микола Вороний і Василь Пачовський, а був це „вияв великої провінціяльности цих авторів". Альбомна поезія нібито давала Олені Телізі „достатні запаси цнотливих алеґорій і парафраз" і вони „були зв'язані з атмосферою дівочого будуару або фривольної розмови двох". Нібито поетичною місією Олени Теліґи, за гадками критика з „Арки" ч. І Гр. Шевчука, стало визволити альбомну поезію „з вузьких меж провінційного флірту й міщанської щоденщини." Вона „виробила власний голос в українській поезії, — може не дуже великий (її поетичний розвиток обірвався, а не завершився), але вже свій."

Олена Теліга висловила гостро свій погляд на Василя Пачовського в статті, поміщеній у „Вістнику" — „Якими нас прагнете?" Про йому подібних каже: „Від їхньої еротики не віє глибокою, сильною пристрастю, лише сальоновим фліртом, або хвилевим шалом — здрібнілими почуваннями." Тут треба також згадати реферат, читаний у Кракові весною 1941 року „Партачі життя" до проблеми цивільної відваги. Хай собі його Гр. Шевчук перепише в свій альбом, бо там багато говориться про нього. Не це, що писане про мужність і відвагу, бо він не лицар абсурду, він і не думає воювати, а радше хитрує: то хвалить, то ганить. А головно старається штовхнути Олену Телігу в тенета альбомної пое-

зії, що вся, навіть у час розквіту у французькій літературі, пашіла сентиментальністю, фразами і солодкавими, фальшивими почуваннями, які прямолінійній, безпосередній і відважній поетці були зовсім чужі. Хоч Олена Теліга в дитинстві мала гувернанток-француженок, можливо навіть пізніше вчилася ще по-французьки, але не володіла цією мовою. Я ніколи не бачила, щоб вона читала французький журнал або книжку. Отож і впливи не могли бути, бож йде про поезію XVI століття (Ронсар).

Була неплодовита і в процесі творчости „писала тяжко", а коли потім її твори читалися „легко", то це саме й свідчить про те, що вона добре і зручно володіла поетичним мистецтвом. Так само днями, місяцями і роками може збирала факти для статтей, вела суперки і розмови на потрібні теми. Треба було їх освітити з усіх сторін та глянути на дно справи, знайти істину. А потім так до складу і до ладу читалося:

„І в той час, коли переможці, поконавши ворога, відразу ж рвуться до нової боротьби з живим, це власне вони ще довго дотоптують своїми чобітками поконаного противника, щоб крутнути закаблуком вже на його трупі — і з глибоким версальським поклоном схилитися перед новим сходячим сонцем.

Псуючи життя, поборюючи не живе, а мертве, заплутуючи правду, удосконалившися просто в цьому мистецтві, партачі життя зробили собі з нього свій фах. Руйнуючи все живе, гаряче і незалежне, руйнуючи свою власну гідність, самі вони живуть завжди з цього і завдяки цьому — якнайліпше. Бо в той час, як інші переживають всі злети і неповодження своєї ідеї, разом з нею виходячи на сонце або усуваючись в найглибшу тінь, партачі життя є завжди елітою, незмінно, після всіх завірюх виринаючи біля нових тронів — все одно, яких володарів, і з енергією, незужитою на абсурд якоїсь ідеї, відштовхуючи навіть тих, що всі свої сили віддали власне цьому, нарешті тріюмфуючому абсурду".

Наводжу цитату свідомо. Гр. Шевчук спершу сам ставить твердження, що альбомна поезія була джерелом творчости Олени Теліги, а потім хитро-мудро ставить питання: чому і для чого? Щоб самому собі відповісти: Поетка життєвого шалу — вона взяла свою душу в рямки гордости-вірности. Рямок потребувала вона для себе — і тому взяла рямки найвідстоянійшої поезії — альбомної поезії." „Скоривши свій вислів залізним законам композіційної стрункости і метричної закономірности." Вона „неповторний зразок романтичної самоопанованости." Критик Гр. Шевчук, сам видумав рамки „найвідстоянішої альбомної поезії" для Олени Теліги, щоб її творчість звузити і зменшити її вартість.

За Шевченком: окрадає жалуючи, плачучи осуджує.

Пані Олена підготовляла видання своєї збірки поезій ще задовго перед останньою війною. Гадаю, що вибір із поезій під заголовком „Душа на сторожі" з підготовлюваними речами немає нічого спільного. В передмові вправді написано, що „вірші ці були збережені одним з революційних друзів п. Олени", але „відомі зі сторінок журналів". Це непорозуміння. Відомих віршів не треба зберігати. Шкода велика, коли підготовані п. Оленою недруковані вірші пропали. Вже після її розстрілу мене п. Олег запевняв, що вони збереглися. А вони напевно були. Ще в Кракові 1940 і 1941 рр. ми з нею не раз про цю майбутню збірку говорили; вона була готова і чекала видання. Якось не виходила і я робила їй і п. Михайлові з цієї причини докори. Перед вибухом війни це вже була актуальна справа. Чого її занедбували? Але п. Олена захоплювалась в Кракові літературно-організаційними справами, в які втягнув її Ольжич. Вона його дуже високо цінила, як поета, переписувалася з ним і вважала авторитетом.

Спершу хтось, мабуть др. М. Ясен, що разом з Ганкою Якимець, яка також загинула пізніше, розгорнули були опікунчі крила наді мною, хорою і самітною тоді, оповіли мені, що Теліги переїхали з Варшави на сталий побут до Кракова. Невдовзі вони зайшли до мене, але на мої цікаві запити: чому? що? як? — давали скупі відповіді. Правда, п. Лена захоплювалась, що живуть вони в осередку кипучої мистецької праці, де танцюрист і режисер Анатоль Довгопільський, також співробітник „Вістника", клеїв з аматорів якусь театральну студію. В тому мистецькому помешканні я їх відвідувала. Вони займали маленьку кімнату, до якої треба було переходити через залю вправ. Тоді я, правда, дуже скромно мешкала на Шляку в приватнім покоїку, винайнятім у польки, але моя кімната була бодай фронтова, а Теліг, така сама завбільшки як моя, до подвір'я. Із залі вправ доходив до покоїку рівномірний стукіт вправляючих адептів танку чи ритміки. А що це були початкуючі адепти, що ще не набрали легкости, стукіт був незносний. Я почала говорити, що вони повинні дістати інше мешкання і п. Михайло потвердив мені, що він уже робить у тій справі заходи. Але якто в Кракові з приділом мешкань було, багато часу ще пройшло, аніж Теліги переїхали до маленького мешканнячка над нічним льокалем „Кольомбіна", поблизу фльоріянської брами. Але й мій брат подбав у польській дільниці за мешкання і я вже мала змогу запросити гостей до себе. Приходили Теліги, забігав Єндик, жив кілька днів Самчук. Про літературу, творчість і мистецтво було багато суперечок.

Весело провели Великдень 1941 р. Десь недалеко нашого мешкання почав був працювати в деревній фірмі п. Ми-

хайло. З того часу було помітно, немов Теліги відітхнули. Гадаю, що вони перший час у Кракові мали грошові клопоти, хоч про це мало було розмов. Пані Олена все оповідала про мистецький гурток „Зарево", який існував ще перед війною, а тепер був поширений на літературний і музичний. До проводу гуртка належали: Олена Теліга, Василь Дядинюк, мґр. Р. Улицький, Богдан Стебельський і Микола Бігун, що вложив багато своєї організаційної праці. Членами гуртка були: Едвард Козак, Ірина Шухевич, Наталя Мілян, Св. Гординський, Нестор Кисілевський і багато інших. Серед відчитів замітні були Євгена Маланюка та й Олени — „Партачі життя".

Пані Олена, що працювала теж серед молоді, твердила, що праця та дає їй велике вдоволення. Але для мене це все звучало не дуже переконливо.

Восени 1940 р. їздили Теліги до Криниці, де п. Олена мала доповідь на святі Мазепи. Гарно виголошена, небуденна змістом доповідь дуже сподобалася. Взагалі це свято Мазепи було добре підготоване й оформлене, а молодь Криниці вложила в нього багато відданої праці. Я тоді лікувалася в Криниці і показувала Телігам стару церковцю в парку, недалеко кургавзу, німий доказ того, що все те було колись нашою власністю. Тоді познайомилися вони з багатьома цікавими людьми, а також з письменницею Галиною Журбою, що тоді з чоловіком жила в Криниці. Пані Олену в Криниці вітали квітами і приймали дуже сердечно, що, видимо, її тішило. Гірська природа і чудове розташування Криниці припали їй вельми довподоби і вона не дивувалася, що я приходжу надсподівано до здоров'я. Тоді відбулися також гучно хрестини у Гикавих, на яких вона була, вперше, в житті, хрестною мамою.

Знов у Кракові ми вибралися якось всі разом на відчит, де несподівано прелеґент обстоював потребу залишити на Україні колгоспи. Спонтанно Олена зареаґувала й перша остентаційно залишила відчитову залю. За нею вийшли ми з братом і п. Михайло, др. Ясен та ще дехто. Гаряче обурювалась п. Олена, гірко закидаючи галичанам, що ніколи не зуміють зрозуміти, що совєти накинули власницькій Україні всякий колективізм і комунізм, і що, коли прийде нагода, треба все те, що накинули большевики, безслідно знищити. Обурюючися палко і голосно, ми забрели до „Полтави", де мила власниця п. Наталка Дубицька потішила нас правдивою кавою і найліпшими в Кракові тістечками, а заправленою очищеною ми очистилися від того несмаку, що нам дав слуханий відчит. В часах Краківської еміґрації малий і скромний льокалик „Полтава" в льосі, з мистецьким стінописом і мистецькими експонатами у вікнах, збирав зчаста у себе землячку богемську братію. Чужинці там бували зрідка і тому можна було почувати себе, як дома. Не один вечір ми провели там з Телігами.

У Варшаві жив батько п. Олени проф. інж. Ів. Шовгенів, що запопадливо допомагав Телігам в часі безробіття і старався для п. Михайла про сталу працю. Я пізнала була проф. Шовгенева в Києві 1918 р. на українсько-німецьких господарських переговорах, де він був фахівцем-експертом, а я перекладачкою від міністерства торгівлі та промисловости.

Якось при нагоді оповідала мені п. Лена, що батько її оженився вдруге з росіянкою, що там буває таке „неділимовське" товариство, яке вважає, що України „не было, нет, и не будет". Обоїм Телігам приходилось вести гострі політичні суперечки, які закінчилися повним товариським розривом: вони перестали взагалі туди ходити. Тільки проф. Шовгенів заходив до них, або ж вони бували на його місці праці. З тих самих причин розійшлася була п. Лена також із своїм улюбленим братом.

Надійшов червень 1941 р. Р. Єндик, здається, перший подав вістку, що Теліги відходять. Власне відходять (бо залізниця ще за Сяном спочатку не діяла) на рідні терени: спершу до Львова, а потім до Києва. Потвердив цю вістку п. Михайло і заявив, що вони вже пакуються.

Прощання з Телігами було смутне. Гороскопи, що їх можна було робити на будучність, були темні й таємні. Чиж не писала п. Олена колись, що при повороті чекатиме нас, старих еміґрантів, „і розпач і образа", а рідний край нам стане чужиною?

Хоч, правда, вона бадьоро, по-своєму, закінчувала:

„Заметемо огнем любови межі,
Перейдемо у брід бурхливі води,
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом."

Але щось гаряче стискало горло, бо над рідним полем неслася „інша, незнайома пісня". Тоді на пращання, я сиділа в їх маленькій гостинній кімнатці з роздвоєними почуваннями: і заздрила п. Лені, що вона така відважна, і здавалося мені, що не під силу їй буде, бо цей край нам таки чужиною став. Замало ми про нього знали, та все лише з часописів і книжок. А які ж там живі люди? Та п.Олена в ту „гостру і щасливу хвилину" не йшла сама, але з старим вірним приятелем п. Михайлом. Він був діловитий, зрівноважений, практичний, він вмітиме порадити й зарадити. Глянувши на нього, скупченого і рішеного, позлітали всі мої сумніви.

І вони відійшли гуртом: спершу Олена Теліга, Улас Самчук і Олег, а пізніше п. Михайло — спершу до Львова, а потім через Рівне до Києва.

В американському часописі „Наше життя" ч. 9/IV подає п. Олена Кисілевська дату арешту Теліг днем 9-го лютого 1942 р. Ще тоді був у живих Ольжич. В бельгійському ча-

сописі „Вісті" помістив спомин про той час п. Олег. Вони були скупі й дивні. Тодішня київська дійсність була сувора і страшна. Як зрештою вся райхскомісаріятська дійсність, оперта на згадуванім законі Гітлера з 7 грудня 1941 р. Коли я при кінці 1942 р. була в Києві в псевдокомандировці, кияни вже були злетіли з романтичних небесних висот та, осівши міцно і твердо на землю, при кожній нагоді говорили про большевицьку провокацію. Факт фактом, що по всіх німецьких урядах паношилися „русские девицы-гурисы" і гучно дзвеніла російська мова. Коли взяти під увагу, що ті російські дівчата були колишні комсомолки і тягли всюди „своїх" людей, що совєтський приказ своїм людям входити в усі німецькі установи і розкладати їх з внутра, був правдоподібний, зрозумілою була глуха розпач наших київських патріотів. Бо ж жертвою тих, пристосованих до німців, совєтських людей падали спровоковані і заденунційовані українські люди. Всюди суща неділимська Росія, під виглядом власівців, козаків, фольксдойчів-СС-ів, нищила вмираючу, але невмирущу Україну. Пізніше в Празі мені оповідали також леґенду про совєтську провокацію в редакції „Літаврів" з поданням деяких імен живучих, але я ще не мала змоги все перевірити, а джерело для мене замало правдоподібне, щоб про це писати.

Наївні і фальшиві є описи про те, що Олена Теліга на тюремній стіні написала: „Йду на смерть" і т. д. Ґестапо ніколи присуду смерти не читало нікому, а п. Олену вирвали з тюрми, при досвітніх огнях, можливо під брехливою обіцянкою, що піде на волю, як це було з Харитею Кононенко та іншими. Мало хто, що сидить у тюрмі, думає про смерть, хоч може про таку можливість і говорить, але не вірить в неї, а скорше мріє про вихід на волю і про нове життя.

Трудно, по літах, реактивувати розмови, які при різних нагодах провадилися, тому я перетикаю словами з віршів Олени Теліги мої спомини, бо це ж вона з них говорить, сама осяяна своїм особистим світовідчуванням і світоглядом. Коли вона молодому приятелеві пише: „Змагайся і шукай! Вдивляйся в очі пристрастей і зречень!" — „Тривай в пекучій грі. — В сліпуче сяйво не лякайсь дивитись" — це не порожні слова, але так вона сама жила і змагалася, все у гордість замінивши.

У вже згадуваній статті О. Кисілевської, яка дуже запобігливо зібрала відомості про п. Олену, написано, що коли всі при арешті „стурбовано похилили голови, тільки одна Олена бреніла веселим сміхом". А хіба ж Олена Теліга не написала, що можна перед смертю посмертні свічі зустрічати — „дивним сміхом"? А хіба ж, кидаючи виклик чоловікам від усіх жінок, не закінчила того вірша словами:

„Ми ж радістю життя вас напоївши вщерть —
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!"

Наочно патетичне фінале стало пророчистим в обличчі трагічної смерти Олени Теліги. Ця чаруюча жінка, для якої життя було світлою радістю, рівноважить: зустріч — чин — екстазу — і дотик смерти на одну хвилину.

„Бо чула: ждане довгі дні
Вже йде з безсмертними дарами”.

Пишучи вірші „Засудженим”, не думала Олена Теліга, що їй призначено долею своїм власним життям усе там сказане досвідчити. Немов віщими словами написала:

„І коли приволікся заплаканий ранок,
Вас покликала смерть у похмурій імлі, —
А тепер наші душі і топчуть і ранять
Ваші кроки останні по зимній землі.
А тепер в кожнім серці пожежу пригаслу
Розпалили ви знову — спаливши життя.
Над могилою вашою тиша і спокій,
Та по рідному краю зловіщі огні.
Піти по слідах ваших скошених кроків —
Рвучко тягнуться сотні окрилених ніг.”

Ніхто не знає, де Ваші могили і чи маєте Ви тишу і спокій, всі Ви, відомі і невідомі, що загинули з рук окупантів, — але знаємо, що по рідному краю палають зловіщі огні, які спалюють наші серця на чужині.

Б. Стебельський.

НА МЕЖІ ЕПОХ

Розуміння мистецтва зв'язане з самим поняттям епохи. Тому сьогодні ми, шукаючи проблем самого змісту, не вдоволяємося назвами, формами. Вони своїм звучанням уже нічого не окресляють. Зрозуміти епоху, її світогляд, можна тільки з творів мистецтва, коли дивимось на них очима сучасної людини.

Проблему мистецтва ставимо в площині епохи тому, що ми висловлюємо свої думки в той час, коли система одної доби европейської культури втрачає органічне відношення змісту до форми. Назви перестали відтворювати зміст, якого старими формами висловлювати сьогодні вже не можна. Люди, що почувають себе світоглядово вкоріненими в старій епосі, і люди, що вичувають прихід нової, вживаючи спільних назв, не висловлюють того самого змісту. Різні речі приймають ті самі назви, або одна назва покриває два себе заперечливі поняття: націоналізм і націоналізм, соціялізм і соціялізм, демократія і демократія. Це стан, що характеризує злам двох епох. Нова епоха ставить в основному заперечення минулої епохи з її революційним закінченням 19-го сторіччя в мистецтві

і науці. Революційні ідеї мистецтва 19-го ст. і початків 20-го розбили органічну цілість своєї епохи на складові частини. Здавалось, що вони цим творять щось нове, епохальне. На ділі цей процес для минулої доби був процесом її загнивання.

Імпресіонізм розв'язував проблему світла й кольору, кубізм — конструкції — організації площі, експресіонізм — деформації — психологічного характеру образу. Ці течії, позбавлені всякої ідейности, служили матеріялістичному світоглядові й були добою кінця епохи. Ця доба не тільки заперечувала ідеалістичну епоху християнства, але відкинула все Боже, що на небі, і те, що в людині. Вона в людині вбачала тільки зовнішньо-матеріяльне. Людина була для неї продуктом матеріяльного витвору землі, продуктом кліматичних, географічних, історичних і соціяльних причин, а не творцем і причиною явищ національного, соціяльного, а навіть до деякої міри і свого кліматичного оточення.

Породжені добою течії: футуризм, сюрреалізм, примітивізм-дадаїзм і інші ізми вже не виконують навіть тієї конструктивної функції, коли, розкладаючи будову на будівельний матеріял, постачали бодай поживні соки мистецтву в формі технічних, чисто ремісничих проблем та давали розв'язку низці питань усіх часів, середовищ і стилів. Навпаки, еклектизуючи ці течії в таку сумішку, як екзистенціялізм, процес розкладу доби наблизився до фази гниття. І ця фаза є станом, коли угноєна земля вимагає нового зерна, щоб дати новий плід. Новий плід — це й є нова епоха.

Щоб вірно розуміти нову епоху і знайти своє відношення до неї, треба в основному змінити світогляд, що його нав'язують нам ідеї та державні форми доби. Вірне розуміння епохи може бути тільки тоді, коли в це розуміння вкладаються власні поняття, власні почуття і ментальність, себто тоді, коли той, хто має її розуміти, є суб'єктом не лише сприймання, але й творення.

Факт, що мистецтво випереджує своїх сучасників, або доба мистецького провідництва не йде в парі з добою її офіційного призначення. Це звичайне явище фізики, це той час, який потрібний для проміння сонця, що, відбившись від поверхні землі, дає світло. Доки цей стик проміння з землею не наступить, немає світла, дарма, що джерело його й проміння ним висилане могло існувати вже довший окреслений час. Так народжується й епоха. І дарма, що сили і сполуки сил цієї нової епохи існували та існують вже віддавна, але, як і світ зірок, ці сили в повній ясності прийшли до нас лише тепер, прийшли і заявляють: ми стоїмо на землі, ми існуємо. Нові істоти, з новими почуттями, з новою свідомістю, хочемо творити нові форми, бо старі форми можуть скалічити нашу істоту — нашу суть. Ми хочемо по-своєму творити наше майбутнє і по-своєму розуміти все, що було до нас.

II.

19-е ст. видумало европейську духовість і культурну єдність Европи. Мистецтво Европи мало опінію передового, всі ж культури інших центрів — відсталих. Утотожнюючи культуру з цивілізацією,

19-те ст. одночасно з цивілізаційним імперіялізмом повело імперіялізм культури. Під обстріл Европи йшли культури Китаю, Японії, Індії, Ірану, Арабського світу. В Европі був центр найновіших культурних досягнень, що їх мусили вивчати периферії, що починались на лінії Польщі, Чехії, Угорщини на сході та на Балканах на півдні. Культури периферій та відсталих центрів були примушені вивчати культуру Европи аналогічно, як ця ж Европа за Олександра Македонського вивчала культуру гелленську, а за Юлія Цезара — римську. Периферії та колонії для Европи — це варвари, що не мали культури взагалі, ніякого соціяльного ладу, а якщо щось там таке й було, що нагадувало ці поняття, то воно обов'язково мусило пристосовуватись до вищої культури метрополії. Філософія 19-го сторіччя заперечила Бога — Духа і Духа — чоловіка, і утворила чоловіка — матерію. А раз людина — матерія, то її можна переформовувати в усі стани матерії. Можна творити сполуки, або сумішку одної маси, і цю масу можна назвати людством, слов'янством, германством, арійством буржуазією, пролетаріятом: сільським, міським, робітничим і взагалі інтернаціональним. Треба тільки дати цій масі спільну ідею, нав'язати спільну психіку, упевнити, що економіка формує національну спільноту і, що соціялізм, реформуючи економіку світу, знищить і причини, що створили постання національних середовищ. Треба тільки ідей, що запліднили б мистецтво, що зорганізували б думку, а людина — глина у вічній еволюції до поступу прямує до уніфікації. І тут початок колективізації не тільки економічної, але духової за принципом ідеї універсального людства, універсального соціялізму, універсального націоналізму. Мистецтво було власне тим засобом, що мав формувати модерну людину — громадянина всесвіту. Націю розуміли, як явище лінґвістичне в одних випадках, як історичне в других, що було проблемою кількох панівних династій держави, або якогось економічного устрою.

З такого розуміння народів виходило й розуміння національного мистецтва.

Центром такого трактування народів і мистецтва став Париж з передмістями метрополії — Лондоном, Берліном і Римом. І от, коли ця столиця з передмістями зароїлась „варварами", що приїхали вчитись, вона одночасно з „варварами" взяла їх ментальність. „Варвари" стали горожанами, як колись Ґаллія, Германія, Тракія в метрополії Риму. Жиди: Пікассо, Моделіяні, Утрільо, Нольде, Шаґал, Кіслінґ; українці — Архипенко, Андрієнко,; мексиканець — Рівера; росіянин — Кандінський; італійці — Балла, Пікабія, Боччіоні, Кіріко; німці — Марк, Клее, Майднер, Кірхнер, Кокошка, Пехштайн і свої ж французи, що долучились, Матіс, Дюфі, Руо, Громер, Леже, Брак та інші — включно до японців, полінезійців, індійців, негрів — зайняли перші місця в галереях „незалежних", „недопущених", „незапрошених" і т. д. І так постали кубізм, експресіонізм, дадаїзм, сюрреалізм, екзистенціялізм — течії, що розбили органічну цілість епохи на складові елементи мистецтва і, розглядаючи їх, перетворили всю епоху в труп, що його обсіли терміти з завданням

— очистити до основ будову, а на руїні зложити висортований матеріял для нової будови і... спалити лювр. Так і родилось заперечення епохи. Це заперечення принесла вона сама консеквенцією свого вчення на своєму останньому етапі в кінці 19-го і на початку 20-го сторіч, коли свою органічну побудову почала ставити під знак питання за теорією відносности Айнштайна у філософії, за теорією еволюції Дарвіна в природознавчих науках, за проблемами теорії капіталу і праці Маркса в соціології та імпресіонізму Мане в мистецтві.

За лаштунками мистецтва подібна аналіза охопила цілу соціяльну конструкцію з її капіталістичною системою і демократичною формою. Ролю термітів — розкладу епохи на цьому фронті взяли на себе наступом і силою, приваблені свободою думки і слова, „варвари": Маркс, Бакунін, Ленін, Троцький. Епоху положити на хірургічний стіл. „Лікарі" почали вказувати кожен, що кому було потрібне. Кожен за фахом ставив діяґнози і вимагав по-своєму лікувати. Перше, на що погодились одностайно, це приспати хворого, щоб не чув болю. На пляшечках хворий ще прочитав: раціоналізм, волюнтаризм, інтелектуалізм, енерґетизм, людство, поступ... і в очах йому стало синьо-синьо, як буває синя далечінь.

Решту пережили ми самі й побачили: з інтелектуалізму вийшов — соціялізм, з волюнтаризму — націоналізм, з інтелектуалізму та волюнтаризму — націонал-соціялізм, із людства та поступу вийшов інтернаціоналізм, що озброївся в тоталітаризм, або народну демократію. Всі ці поняття в своїй сумі і були тим хірургічним ножем, що, відтявши малу частинку цілости, задумав творити саму цілість. Живу людину, живий організм заступити елементом життя цієї людини, стисліше кажучи, змусити її жити лише частинно, лише в одному напрямі, в одній деталі цілого життя.

19-те ст. висунуло філософію, за якою людина формується рецептами її ідей, інституцій та державних устроїв. В цьому мистецтву призначено ролю рушійного коня. Воно має мобілізувати для реалізації цих ідей — рецепт. Мистецтво — інструмент спускання крови не менше важливий, як кожний інший. Воно — засіб організувати почуття кляс, народів, людства за програмою „нової Европи", „всесвітнього пролетаріяту".

Функція мистецтва і полягала саме в тому, щоб організувати „свідомість" по лінії марксівського або націонал-соціялістичного „змісту", „національного" лише за формою життя. І саме ця „національна" форма „інтернаціонального змісту" байдуже, чи він соціялізм, чи націоналізм, чи разом докупи націонал-соціялізм, він — плід матеріялістичного світогляду 19-го ст., що людину, націю й людство вважав чимось однорідним, одноякісним, однозвучним, чимось, що можна виховувати, перевиховувати, творити, перетворювати — „ґляйхшахтувати". Те сторіччя, що вбачало в людині тільки 50 років життя, в нації 400, 500, або 1000 років, в людстві еволюцію від протозоа до надлюдини.

III

Серед повіні ідей та чаду ідейних маніфестів ледве ще рухається жива українська людина. Їй потрібно свіжого повітря, щоб вона прийшла до себе. Намул, що осівся зі спливаючих чужих брудних вод, замазав українську духовість, її індивідуальність і творче суб'єктивне українське „Я". Борсаючись поміж фіктивними поняттями Заходу і Сходу, наша людина, заперечуючи чужу духовість східного сусіда, скаче в протилежну — західного. Брати курс на Москву, або на Европу, це найкраща дефіція, в яку можна вложити ввесь зміст тих комплексів, що лягли тавром духового рабства, як наслідок чужої колоніяльної політики ворожих духових метрополій на Україні. Висуваючи два поняття, абстрактного Сходу і Заходу, Україну втискається раз у ризи однієї абстракції, то знову другої. Міт одности культури Західної Европи є таким же абсурдом, як твердження про спільноту культури візантійського Сходу — беручи під увагу все, що на схід від Візантії — так само, як немає духової, а слідом за цим і культурної одности европейської Німеччини, Франції, .талії, як не було тієї одности в античному світі поміж культурами Риму, Ґаллії та Ґерман. І, як би хтось не намагався доказати, що Московія, Україна й Балкани, це один круг культури, то це тільки один із звичайних пропаґандивних моментів політичної експанзії московської метрополії по лінії Москва — Дарданели.

Втискання України в Зах. Европу не є ідеєю найновішої дати. Ідея дикого Сходу і асиміляція його з Заходом почалася ще за старих часів Римом на полях Ґалло-ґерманського світу, середньовіччя в походах німецьких хрестоносців на полях Польщі та Прибалтики, а в нових часах польськими єзуїтами перенесено кордони з Заходу на лінію Дніпра.

Як показує історія, комплекс вищости культурного Заходу це друге рам'я кліщів духової експанзії другої метрополії, цим разом уже західного імперіялізму першого, другого і третього Риму. Клясичним прикладом найновішої історії — це зудар Москви й Німеччини на полях України й боротьба за духовий Схід і духовий Захід. В цій боротьбі фізично Україна зайняла правильне становище. Український повстанець став грудьми на всі сторони світу і однаково Сходові та Заходові показав „автомата". Така мова інстинкту.

Інстинкт підказує, що лише власні сили забезпечать націю й її буття. І всяке заперечення інтелекту, що, б'ючи Схід, треба поєднатись з Заходом, тому, що ми належимо до Заходу, є ще більше абсурдним у духовості, як є абсурдною надія на допомогу Заходу у фізичній борні України зі Сходом. Коли цього український інтелект вповні ще не сприйняв, то підсвідомість уже давно прийняла вірну поставу у всіх боях нації за буття. Українська отаманія в 18-20-их р. р. революції була в повному сенсі реакцією здорової духовости України проти всесвітянства ідей Сходу; сьогодні вона може бути такою ж отаманією підсвідомого проти всесвітянства Заходу. Але нам невільно повторювати похилок. Ми мусимо усвідомити нашу духовість і нею озброїти наш інтелект. Тільки поєднан-

ня підсвідомого та інтелекту створить власні сили, власну духовість, що поставить Україну поза метрополіями Сходу і Заходу.

Ми прийшли до того місця, коли мистецтво розгортає свою функцію і показує перспективи призначення, що чому треба виконати. А його функція проста. Організувати почуття й переводити його в свідомість. Живемо в часах, коли підсвідомість хоче бути усвідомлена, хоче бачити себе ззовні такою, якою є внутрі себе. І тут саме провідна роля мистецтва. Боротьба за істотне, бій за характер, за індивідуальність, це є і за існування. Тому духовість, яку стверджує мистецтво, це саме буття, сама істота змісту існування, все інше — вже тільки наслідки цього буття.

IV

Таким чином, ми вважаємо, що прийшов час-епоха, коли українська духовість не тільки що включається, як нова індивідуальність в родину дійових культурних осередків, але що її роля є провідна й основна. Україна на сьогодні не є дочіпкою в орієнтації на Схід чи Захід, але вона є стрижнем-віссю, що довкола неї організуються нові, дарма, що вже тисячі років існуючі, біологічно та духово окреслені вартості, значення й важкість яких для цілого людства виходить далеко поза межі цього культуро-творчого кола.

Наші часи — поріг нової епохи, нагадують добу італійського ренесансу, коли той, викопуючи з-під землі руїни античної архітектури, копіював різьбу, малярство, вивчав філософію, літературу й повертався до людини, як живої моделі. Так поставала тоді епоха. Але ми не шукаємо аналогії в ідеях минулої епохи, та ще епохи, з якої виростаємо, як заперечення її. Вся наша аналогія в тому, що наша епоха народжується з руїн старовинних культур, що вона шукає зв'язків з кістками гробів будівничих тих культур, що шукаючи в них своїх прапредків, бажає устійнити сталість і самобутність свою, як цілости, не тільки в запереченні, або в ствердженні себе й оточення, але в синтезі, в цілому, від первопочину — від народження, як універсального, в собі єдиного буття, що було, існує і за всяку ціну намагається існувати з якнайдальшими перспективами в майбутнє.

В основі розбудови нашої епохи стоять три науки: археологія, антропологія і психологія. Вони заважать на епосі, як географія, математика й фізика на її попередниці. Живий нерозгаданий Дух виріс знову на престолі Бога і скинув матерію до ніг. Усі епохи суцільно органічних культур були на службі підсвідомого й об'явленого буття. Епоха античного світу й новітнього, що відходить, були епохами свідомого буття. Наша епоха, що наступає, буде епохою усвідомлення підсвідомого буття. Тому вона, виростаючи з перспектив минулого, з позиції сучасного, дивиться далеко в майбутнє. І тут основна функція України, роля якої випливає не тільки з волі самих сучасних українських поколінь, але законами, які нормуються консеквенціями, що їх епоха. Археологія, антропологія й психологія настільки розкрили сучасникам минуле, що багато понять, які ще донедавна мали значення святощів, утрачають свою вартість і, навпаки: недоцінювані колись вартості, набирають основної ваги.

Скромна, незначна місцевість — Трипілля, змінила одного дня ґльобально напрямні української науки про минуле української землі. Дальші розшуки по всій майже Україні видобули з-під поверхні чорнозему дивну таємницю. В третьому і другому тисячолітті до нашої ери землі сучасної України і сусідні їй — Моравії, Угорщини та Молдавії по річках Пруту й Серету аж по Дунай у Болгарії становлять суцільну територію населення, що витворило дуже оригінальну культуру мальованої кераміки. Посвоячення цієї культури знайдено в пасовій кераміці дунайської культури, включаючи туди Північну Італію, Швайцарію, Південну Німеччину й Чехію. Окреме коло критсько-мікенської культури з аналогічною до мальованої, пасово-спіральної культури, Трипілля говорили б про розгалуження цієї культури на півдні в басейні Середземного моря, а найновіші відкриття на Закавказзі й у Закаспійщині показували б на пересування людности з України в напрямі півдня й південного сходу і навпаки.

Перше, що ствердила археологія — це однїсть архітектури української хати з архітектурою трипільців. Хата була мальована ззовні і внутрі; топографія трипільських селищ аналогічна до сучасної топографії українських поселень. Хліборобська культура була репрезентована волом й коровою. Соціяльний лад характеризував матріярхат і родинне індивідуальне життя.

Трипільська Україна посвоячена культурно далеко поза сусідів. Круг її культури зв'язується з Месопотамією, Індією, а навіть Єгиптом. Бик „апіс" — свята тварина, віл найчастіше зустрічається в орнаментах трипільської кераміки, навіть окремими фігурами; він також зустрічається на Балканах, в Дунайському басейні, а на Україні ця тварина ще й сьогодні має велику пошану.

Чого не могла сказати археологія, довела антропологія й етнологія. Приблизно в тому ж часі, коли археологія зайнялася скарбами могил української землі, антропологія перевела досліди над живим організмом існуючої української людини. У висліді дослідів окреслено українського типа, як динарця з сильною домішкою альпійського типу в центральній Україні, нордійського в північній, та середньо-азійського в південній Україні. Легкі акценти балтійської домішки з півночі й середземноморської з півдня — невирішальні та пізнішого нашарування.

Хто ж був трипільцем? Чи був ним прапредок сучасного українця?

В основному — так. Він був репрезентантом передньо-азійської раси, яку характеризувало легко похилене чоло, орлиний ніс, подовгасте обличчя, круглоголовий череп, високий зріст, темна піґментація волосся й очей. Це доказують знахідки черепа й кістяка, а також це виразно можна бачити в мальованих та різьблених постатях трипільських статуеток. Спорідненість фізична доведена.

Дехто може поставити питання: адже 25% українців належать кругові нордійської, або балтійської людини? На вигляд нібито це так, але в основному й ця решта української спільноти перетоплена субстратом передньоазійської крови. Тільки насичення її є

рідше, але воно ще настільки сильне, що цілком задержує одність української динарської будови черепа, пропорцій тіла, а що найважніше — однысть темпераментів. Український нордієць більше пов'язаний темпераментом і вдачею з українським динарцем, як з нордійцем із Скандинавії чи Англії. І тут ми вже входимо в ділянку психології.

Нація в очах психології — це психічна надраса. Психологія має багато відмін у сеґреґації фізичних типів, яким відповідають психічні характери. Вони погоджуються з клясифікацією, яку поставила антропологія, але ми не збираємось говорити про психологію, як науку, тільки б послухати про те, що вона може сказати нам про нас, як спільноту, і чи властива нам психічна індивідуальність? Ми хочемо підтвердити, що психологія не абстрагує від зв'язку, який постає поміж фізичною ц духовою структурою індивіда, і що тип — це саме те чудове об'явлення духового в фізичнім, це те об'явлення, що на динарсько-альпійському й нордійському схрещенні Шевченкового типу заяснів дух української синтези, що вмістив у собі тяглість духа предків від прапочину з тими забарвленнями, які принесла кровна сполука нашої раси. На шляху до свого призначення бусолею, що кермує психічним життям нації, є її геній, що в таких постаттях, як Шевченко, Хмельницький і Мазепа, об'являє її внутрішній образ у площині почувань, думок і чинів. Це й доказує психологія.

Наука етнології зібрала нам матеріяли, без яких на сьогодні ми почували б себе дуже незручно: народна творчість — усна словесність: пісня, дума, колядка, щедрівка, весільні пісні, похоронні, народне мистецтво — малярство, ткацтво, вишивки, гафти, килими, різьба, архітектура — все це скарби, що служать матеріялом не тільки для порівняння з культурами усталених центрів, щоб визначити власне, але й вихідна база, з якої можна накреслювати маґістраль оновленої української духовости.

На підмогу археології й антропології висувається етнологія й фольклор. Казка, вірування, міти, чари, обряди — це коло світогляду українського розуміння віри й філософії. Тут можна знайти пояснення таким речам, яких не розкрити ніякій іншій науці. Нпр.: космацька вишівка, а зокрема писанка своїм орнаментом і кольритом пов'язує невидимою ниткою сучасну українську духовість з духовістю давніх епох Єгипту. Мальовані спіралі чорної й червоної охри та білого каоліну трипільської кераміки до подиву нагадують добре відомі бойківські, турчанські писанки та старосільські фігурки дитячих забавок, що виглядають пляґіятами фігурок, знайдених у трипільських поселеннях. Але тут про пляґіят цих сільських майстрів говорити треба тільки в площині традиції і то не так історичного характеру, як радше біологічно-духових посвоячень.

V

Три головні стовпи закопано на шляху, що веде нас до пізнання себе: Ф. Вовк, В. Хвойка і В. Щербаківський. Останній поставив напрям найглибше, найширше й найосновніше. Від них, як від укра-

їнської школи, як теж і від чужих шкіл — вийшли нові. На жаль, більшість нових учених не пішли в шукання за українською наукою, але прийняли замовлення старої епохи, замовлення 19-го сторіччя. Вони прийняли матеріялістичну систему еволюції й розуміння епох та їхніх культур у площині „поступу". Деякі з них, заперечуючи навіть марксизм і матеріялізм з поняттями соціялістичної рівности всіх людей, зійшлися з ними й віддали належне своїй епосі, висуваючи вищість раси над расою, приписуючи одним народам расове посвоячення і з найвище розвинутими тваринами, другим народам признаючи останню фазу еволюційного досягнення „надлюдини". Народи поділено на раси: упосліджені, примітивні, талановиті та високо розвинуті. Ле-Бон, Ґобіно, Чемберлен і Ґюнтер визнали негроїдну расу африканців за найнижчу, жовту-азіятів — за талановитішу, а білу европейців — за найкращу, панівну. Білу расу поділено ще на підраси індо-ґерман; ґерман — найвищу „расу", роман — посередню, слов'ян — дещо слабшу. Ґобіно і Ле-Бон вирізнили „расу" англійців і французів, тому що до цих рас належить світ і його колонії. З філософії цих расистів висунувся третій, Чемберлен, що, хоча сам є потомок англійців, признав першенство балтійській расі прусаків, як найбільше порядкуючій і сильній расі світу та, нав'язуючи до філософії Ніцше, дав ґрунт для останнього центру раси панів. Цей світогляд вищости Европи і то Европи Західної над світом, назвемо політикою духових метрополій, що міняючи свою столицю раз з Лондону до Парижа, то знову з Парижа до Берліну, витворили почуття духової культурної одности Заходу, його вищости над іншими сторонами світу, які можуть бути тільки периферіями в розумінні не тільки економіки, але й культури.

З цих джерел ідеологічного та чуттєвого світу витворився світогляд українських „знімчених Юрків", що не тільки в науці, але і в літературі та мистецтві не лише самі вивчають мудрощі західних метрополій, але хочуть на них перевиховати і своїх „неотесаних" земляків.

На філософії заперечення індивідуальности людини, національних і расових збірнот витворився пересуд про згадувану вже еволюцію від протозоа до надлюдини. В консеквенції цього появилися дві сили зідеалізованої Чемберленом балтійсько-фіно-алтайської раси Москви і Прусії, що визнаючи ідеї одні „надлюдини", а другі „старшого брата", забажали не тільки по-новому впорядкувати Европу, але й „освобождать" цілий світ. Мистецтву цієї доби наказано виконати соціяльне замовлення, висловити ввесь примітивізм людини з її матеріялістичним реальним життям і наказано зайнятись пропаґандою ідей дня. Сюжет зайняв панівне місце в літературі, малярстві і скульптурі. Літературу замінено публіцистикою, малярство — плякатом, різьбу-постумент — аґітатором розмітинґованої вулиці. Їм дано стиль поверхового натуралізму, щоб зрозуміли всі, без огляду на кляси, нації і раси. Усім одна мова, одне мистецтво, одна ідея. Метрополія не терпить формалізмів, вона стоплює, об'єднує, уодностайнює, а формалізми роз'єднують, диференціюють, індивідуалізують. Поступ у метрополії в стандаризації, все, що індивідуалізується, „реакція-реґрес".

Наше століття тим цікаве, що ми є свідками провалу системи, яка на силу хоче закріпити матеріялістичний світогляд правим і лівим крилом своєї побудови. На руїнах пруської метрополії, „німецької” анції, „нордійської” раси і „нової” Европи валяється не тільки цегла, але й рештки ідей, що будували метрополію. Ці рештки показують усю штучність і неорганічність ідей, що мали будувати німецький світ. Перше це те, що німецький народ, у більшості не нордійський, реалізував ідеї нордійської людини, расою балтійських прусаків литовсько-слов'янського походження. Міт нібелюнґів дано реалізувати тим, що були ґерманами-нордійцями поневолені й мовно та державно засимільовані. Не тільки расової, але й національної одности — синтези німців не створено. Балтійська газета Прусії нордійську антитезу Надренії і динарську антитезу Баварії, Австрії й переферій та колоній змусила мовчати п'ястуком. Замість Ґете й Бетговена, Німеччину зарепрезентував напівмонгол балтійської раси Ґерінґ і ляпоноїдний Розенберґ.

Що ж дивного, що німецьке мистецтво заговорило іншою мовою, як тільки розсипався міт третього райху. Найбільш актуальними митцями стали знову баварець Марк, Кокошка, Клее й інші, знову повернуто до проблем перших років 20-го сторіччя, ніби намагаючись наздогнати втрачене, ніби починаючи від початку.

Можна передбачати подібність ситуації на всіх просторах СССР з його переферіями, навіть запевняти, що розклад системи буде мати ще більші маштаби і створить стільки різних індивідуальних і самостійних кіл, скільки там об'єднано культурних середовищ. Відпруження і відрив від осередніх сил будуть такі сильні, як був раніше тиск до неприродного й неорганічного, знеосібленого — пролетарського, совєтського, всеслов'янського — взагалі російського кола. Тенденціям рівняння на Москву ставлять опір не тільки Україна, Білорусь, Дон і Кавказ, але й старий центр Новгородської культури, мостовий причілок на півночі українського промінювання, що як осілий хліборобський елемент Півдня, зв'язується з Україною проти номадської, фіно-алтайської Московії, що, як внутрішній конґломерат фінсько-татарської сполуки, ще на очах нашої історії не закінчила остаточного оформлення у постаті історичної нації.

В іспиті перед новою епохою Москва може відіграти ролю знищення, як на заході Прусія. Але функція нищення відноситься завжди тільки до того, що має вмерти, тобто вчорашнього. Для завтрішнього вона відіграє тільки ролю кристалізаційного тиснення, що відділяє окреслені індивідуальності свідомих себе типів культур, а все неоформлене змушує до приспішення процесу кристалізації й самооформлення.

На зразках упадку ідеї тоталітарного заперечення індивідума; особи, нації й раси в ім'я цієї особи, нації та раси і перспективі ще більшої катастрофи такої ж форми диктатури над одиницею, нацією і расою, як московська „народна демократія”, укладаються — історикам, соціологам, митцям, і всім, що в полоні ідей 19-го сторіччя, нашим та европейським трибунам науки й життя — картини апокаліптичної катастрофи не тільки кінця їхньої епохи, але й самого

життя з культурою, цивілізацією, а найважливіше з їхнім „поступом". Поступ, проґрес, революція (в розумінні прискореного процесу цивілізації,) або культури, як консеквенції цивілізації, її надбудови, розкрив песимістичні перспективи кінця епохи, яку мусить зустріти фатальне і неминуче — катастрофа.

Ще й сьогодні матеріялісти намагаються переконати, що ніби існують усім народам, епохам і часам одні закони розвитку — загальний поступ. Брак тяглости цього поступу, а навіть часте заперечення пояснюють вони „катастрофами". Вони навіть погоджуються, що причиною бувають міґраційні людські рухи, але причин шукають поза ними в самому знищенні аналогічно, як у війні наступає матеріяльне знищення, що тягне за собою занепад культури. Певні струси діють на людську психіку й вона змінює свою ідеологію, вона, так би мовити, переорієнтовується, відвертається від одних богів і складає жертву другим.

Ідея катастрофи, як закінчення епохи, а з нею всі декадентські течії мистецтва пана Дюрана постали з консеквенції, що їх несе переміна епохи. Кожний вчинок, навіть сказане слово, дає свої наслідки. За все, що сказано і зроблено в 19-му сторіччі, в 20-му треба відповісти, вмирати зі своєю епохою, або, відкинувши її, відкинути консервацію мертвого, включатися в проблеми і так їх розв'язувати, як диктує нова епоха.

VI

Ідеї демократії й соціялізму та вся раціоналістична система капіталізму — це діти тієї епохи, що її створив гуманізм, епохи, що в мистецтві дала ренесанс і барокко з усіма своїми відмінами, аж до реалізму і свого заперечення абстрактного інтелектуалістичного мистецтва. Це ствердження дає нам право для висновку. Епоха капіталістичної господарки нових часів змінила епоху февдалізму середньовіччя. Лібералізм і демократична форма капіталізму відкриває третю форму господарки, обличчя якої надасть епоха, що постає. Якою буде та господарка, продиктують ті сили, що переможуть і будуть творити її. Але нас цікавлять не так ширми епох, сеґреґація їх і клясифікація їх ідей, нас передовсім цікавлять сили, що творили епохи, щоб на фоні історії випровадити дієві сили, які формують нашу найновішу епоху. Аналізуючи не так ідеї, як випроваджуючи на світло творців форм і стилів життя епох, ми можемо поставити правильно оцінку нашої епохи на сьогодні.

Ґотика, візантійські і романські стилі принесла духовість людини февдальної епохи. Хто вона була? Князь, король, лицар і їх середовище — двір і всі, що зв'язані з двором. Існує місто-замок і село. Культурно-духовий процес іде двома шляхами; замок-місто — аристократія творили державні національно-аристократичні, офіціяльні стилі і село народні — етичні, в собі замкнені, неофіційні стилі. Між обома категоріями стилів буває рзниця не тільки в площині економіки та освіти, але передовсім антропологічного походження. Февдальний лицар, князь чи король зв'язаний з народом часто біль-

ше владою, ніж кров'ю. Митець у нього мандрівний, мова, яку вживає, переважно не є мовою народу, таксамо звичаї, й уся духовість.

Творець февдальної епохи, князь і дружинники — це нордійці або динарці. Їх територіяльний розподіл приблизно такий, як впливи стилів; ґотики — нордійські первні, романські і візантійські — динарські первні, або поруч мішані. Вже ця епоха, що в ній інші европейські первні: альпійця, балтійця та ін. діють тільки ще, як творчість етносу — села, в собі замкнені, льокалізовані стилями ґотики, візантики і романщини, розділює Европу по лінії не Захід і Схід, але Північ і Південь. Маючи в засновку спільні ідеї християнства, в мистецькій творчій формі архітектури й малярства та різьб, ґотика послужилася всім арсеналом ґерманського культурного кола нордійської людини. Романські й візантійські стилі озброїлися традиціями тультур Малої Азії і Середземноморського центру. Ґотика вийшла з засновків сприйняття матеріяльного світу, реалістичнтх форм, з перспективою тривимірного. Візантійський прийняв одноплощинність образу в розумінні перспективи, абстрактність і декоративність у композиції та ірреальне сприйняття зовнішнього світу. Романський стиль вийшов з синтези.

Епоха ренесансу й барокко принесла капіталізм, що все разом було консеквенцією появи нового фактору. Замок-місто поширився ремісником і купцем, що прийшли з села і постали передмістя. В тіло февдальної кляси нордійця й динарця вливається нова постать міщанина-тубільця. Культура офіціяльна нації-держави більше демократизується і ународнюється, але головні резерви народу ще далі замкнені в первнях своєї етнічної культури. Культура полісу-міста скріпляється духовістю альпійсько-динарського типу, що характеристично для барокко. Цей стиль клясично закреслив басейн альпійсько-динарської шахівниці, що покривається доволі вірно з територією давньої Трипільської культури Причорномор'я та спорідненої пасової кераміки Середземноморського та Дунайського басейнів. Тридцятилітня війна в Німеччині, Кромвель і рухи в Англії, Хмельницький і повстання на Україні — це епоха барокко, що змусила нордийську ґотику відійти на території її творця на вихідні бази північно-ґерманських країв, разом із соціяльним стилем тієї раси, февдальним устроєм. Розквіт ґотики кинув її стежі навіть на поля північної Італії та Еспанії, Мілянська катедра — свідок не тільки епохи, але й льонґобардської крови. Де тієї крови не було, ґотика органічно не могла появитись і зрости. Занепад февдалізму визволив субстрактні маси хліборобського Півдня динарсько-альпійської людини і барокко вирушило на підбій своїх провінцій на півночі і заході. Україна почала свій ренесанс. Він позначився не тільки стилем барокко, але й походами на Вислу, Молдавію й Білорусь. Постала українська держава без варягів у стилі та ладі динарсько-альпійської хліборобської людини.

Розбудова міста, торговлі, промислу та індустрії, розкріпачення селянства й нагромадження міського пролетаріяту, врешті ідеї рівности кляс привели до упадку февдальну систему і викликали розквіт капіталізму. Ліберальні течії дали нову можливість для звіль-

нення нижчих шарів села, які, скориставшися свободою, вирушили до міста в індустрію. Першими вирушили номадські елементи балтійсько-нордійської крови. Динарець і англієць вросли в землю і не покидали села масово. Так витворилися промислові центри і великі міста з перевагою номадських первнів національних культур офіціяльно державних, і переферій тих же центрів сільських етнічних культур народніх. Поміж обома типами культур витворився стан противенств і заперечення, що перетворився в фазу клясової боротьби. Февдальний устрій лицаря-завойовника, кочовика в імперіяльних походах заступає індустріяльний капітал купця, завойовника ринків збуту, кочовика і збирача колоній — джерела сирівців. Міста і промислові центри стали залогами Півночі проти Півдня, номадів проти хліборобів, раси нордійців і балто-алтайців проти альпійців і динарців, Прусії та Московії проти: Франції, Італії, Баварії, Австрії, Балкану, України, Малої Азії, Ірану, Індії — того кола, що створило ряд ґрандіозних хліборобських культур і, тероризоване номадами цілі сторіччя, висувається в нашу епоху, як чинник, що хоче знову сказати своє слово. Сказати воно хоче тому, що духові вартості народів Европи в своєму етносі, в найбільшій своїй національній силі ще не виявлені.

Послідовно, як третя після февдала і капіталіста селянська культура, хоче з етносу, з народного, стати національною. Має вона це право тому, що її дані перевищують спроможності тих національних культур, що творились силами представників февдальної та капіталістичної духової основи. Має право ще й тому, що вона надасть національне до глибин обличчя багатьом народам, що є глибшою, ніж просто історичною появою, і змусить деякі історичні нації уступити із своїх провідних амбіцій та подумати над тим, чи вони є націями в розумінні органічної спільноти. Це стосується Прусії відносно фікції Великонімеччини з Баварією й Австрією та Московії відносно такого ж блахману, як Росія з усіма колоніями Евразії).

VII

Харків, Київ, Львів і Донбас на сьогодні — це бастіони номадської Півночі на Україні. Конфлікт, що існує поміж містом і українським селом хлібороба-динарця, має своє основне значення. В обличчі нової епохи наїзд з Москви на Україну, голод, колективізація, нищення української культури, побуту, соціяльного стилю буття є аналогічним до часів тисячі років до нашої ери, коли Україну зайняли раси північних номадів шнурової культури, яку характеризував патріярхат, будова поселень і стиль цілого життя діяметрально протилежний, як у трипільців. Епоха номадів повторялася новими нашаруваннями культур готів, і варягів, але їх слід, як і степових кочовиків лишився незначним у крові українського народу. Трипільський субстрат вріс у землю так сильно, що з цього чорнозему вирвати його не може ніяка сила, навіть штучний голод. Десять мільйонів українців-хліборобів, винищених московським номадом, вказує тільки, що гра двох світів, Півночі і Півдня стає в стилі епо-

хи, що вона змушує народи, органічно збудовані, визначити себе по якомусь боці, а конґломерати кровних еклектиків і духових метисів розділити себе на частки. Наша епоха відкидає принцип мови; слов'янство, романство, семітизм, туркізм і т. п., що є пережитком минулих епох; не менш, як національна приналежність за державним окресленням особи. Вступаємо в епоху, в якій мистецтво й культура будуть більше клясифікуватись, як мова, коли соціологи пропонують саму назву соціологія замінити терміном націологія, коли нації з однією мовою, створені історією династій февдалів, або акціями капіталів, будуть розпадатися на дрібні кусочки і, навпаки, народи різні з різними мовами, але зв'язані кровно й духово із спільними предками, творитимуть федерації спільних метрополій.

Коли ми говоримо про історичні народи, електиків, зложених із рас номадів і хліборобів, то маємо на думці в першу чергу німців і французів. Обидві ці нації переживають кризу і вона є причиною кризи духовости Західної Европи; обидві нації мають вибір, або їм включитися в цілості в світ номадний, або в круг хліборобсько-осілого світу. Субстрат хліборобський переважає, але місто і промисел опановані номадом. Ці нації шукають виходу в імперіялізмі матеріялістичного світогляду номада, але ідея загрожує цілості їх держав, бо вона веде до крайности тези, до заперечення інших елементів нації (індивідуалістичного осілого хлібороба-динарця й альпійця) веде до диктатури. Франція бореться проти неї всіма засобами, але синтези не знаходить. Німеччина, позбувшись її, вертатись до неї з одного боку не може, з другого не хоче. Центр номадних сил півночі переноситься у Москву, бо там органічна насиченість номадства у первісній чистій формі. Центр хліборобських первнів осілого Півдня концентрується навколо України, яка лежить на осі Дунай— Кавказ — Індія. З тих міркувань центр духового мистецького життя — Париж втрачає своє центральне становище тим, що він перестає бути в центрі ґлобальних сил, що змагаються за обличчя епохи.

Визволені народи, як цілість, шукають свого істотного в собі. Нація сьогодні — вже не кляса, а цілість. Її стрижень у народів хліборобських — селянство, у народів-номадів — робітництво. Боротьба пролетаріяту проти селянства — це боротьба номадів Півночі проти хліборобів Півдня.

Мистецьку революцію зламу 19-20-тих сторіч зроблено у Франції умами всіх народів. Виходячи з засновків експериментальних наук, застосовано методу аналізи. Отже, розложивши реалізм, реальний зовнішній світ, відкрито внутрішні світи окремих народів і всі вони заговорили різними мовами. Паризький Вавилон помішав язики на те, щоб, не договорившись у самому Вавилоні, розійтись туди, звідки хто вийшов, щоб там бути зрозумілим і сприйнятним. Вся суть мистецтва минулої доби попрацювала над тим, щоб говорити про засіб замість про ціль. Але закони істоти буття мають свою логіку і мистецтво свою функцію, пов'язану з цілістю буття. Вся вартість мистецтва в тому, що воно грає провідну ролю в усіх тих змінах, що приносить життя. Ввесь неґативізм „модерного" мистецтва полягає в тому, що він відіграв позитивну ролю відносно всіх пересудів,

якими нас обдарували старі епохи з усім своїм неорганічним баґажем щодо нашої духовости, що хоче висловитись.

Новітня суспільність народів, яка виступає сьогодні не як кляса, не як певний тип панівного нашарування, але як нація, а тим самим і єдність усіх расових первнів спільноти, мусить у своєму мистецтві і його атмосфері духовости взяти такий курс, що найширше охоплював би цілість нації. І тут висувається потреба заперечення джерел духовости і систем тих епох там, де вони панували силоміць, та скріплювати ці джерела там, де вони були в себе вдома, звідкіля вони вийшли, як реформатори.

Життя підсуває нам приклади. Марксисти кажуть, що буття зумовлює свідомість. Воно правда, тільки діялектика в нас різна. Чиє буття зумовлює нашу свідомість? Коли наше буття, то чию свідомість? Ми розуміємо: наше буття зумовлює нашу свідомість, а тоді нам ясно, ми є суб'єкт, що формує свідомо своє життя, а не довкілля формує його і свідомість. Це друге існує тільки тоді, коли ми об'єкт. Тоді довкілля насильно веде наше буття й свідомість не є наша, але насильно набута, а це вже протиприродне насильство і тоді вистачає „буття зумовлює свідомість".

Вертаючися з цієї диґресії до теми, хочемо вказати на значення мистецтва в формуванні духовости народу, як надраси, що є синтезою біологічних і духових сил змісту, який творить націю не як історичне поняття держави, мови чи кляси, але як сукупну-органічну, живу-одуховлену одність. Організування підсвідомих, духових, вітальних сил у свідомі себе образи, поняття, думки, форми, уклад — життєвий стиль, — оце ті головні завдання, що стоять перед мистецтвом. Тому його функція натуралістичної аґітки-реалізму для людства, як цілості з одного боку, а переінтелектуалізованого естетизування з другого боку, закінчена безповоротньо, як закінчується епоха февдально-колоніяльних підбоїв.

VIII

Самовизначення народів несе з собою, передовсім, духове самовизначення. Отже, не поступ загального до універсального, але поступ індивідуального до досконалого в собі. Тут, заперечуючи ідею епохи загального поступу, заперечуємо й теорію епох — катастроф, епох сизифів, атласів та інших нещасливців, що котять вічно каменя догори, але камінь цей завжди спадає додолу.

Не тільки українці, але румуни, болгари, серби, хорвати, словенці, словаки, чехи, мадяри, австрійці, баварці і всі, що їх свідомість виховувано на зразках Заходу і Півночі, вперше, доки викажуть свою самобутність, починають зривати ті всі зв'язки, що штучно ними в'язала февдальна епоха в европейську цілість, міт західноевропейської культури.

Послухаймо, що каже поляк Кароль Фрич про польську духовість. „Католицька західна Польща подружила на свою згубу з візантійською Руссю, що пізніше перемінилася в козацько-барокову Україну, і з Литвою, яку охристила по-римськи, а яка мала теж

русько-туранську культуру. Три культури зійшлися і видали собі битву. Сьогодні кожний із трьох народів живе окремо. Наша держава охопила тільки частину тих теренів литовсько-руських земель і хоче впоратися з рештками потрійности, хоче бути здецидовано єдинородною". Це думки, що відносяться до східних впливів на Польщу, впливів України княжої, коли візантійсько-українські фрески покривали костели, аж над Нотецею й Вислою ще з тих часів, коли українська Русь дала Польщі февдальну верхівку на більше, як половину її території, князів Вишневецьких, Сапіг, Потоцьких, Чорторийських, Четвертинських, Дідушицьких та інших. Ще Міцкевич, до речі, теж білоруський шляхтич, як і Пілсудський, думаючи про польську націю, думав про шляхту Польщі, що в більшості була польською тільки по обряді і мові, а дійсна польськість, як не дивно, але знайшла себе щойно в постаті Вітоса. Ще важливіше й глибше питання для Польщі — це її західній конфлікт. Уся духовість тисячі літ її культури вимагає її ревізії до самих основ.

Така ж доля чекає Мадярщину, хоча її історія йде відмінними шляхами. Верхівні шари фіно-монгальські, як теж нордійські держать підкорені шари динарсько-альпійського субстрату автохтонів залізною диктатурою соціяльного ладу двох світів: номада півночі і хлібороба півдня у клясичній формі. Народнє мистецтво затримало головний стрижень культур дунайсько-чорноморського динарця з елементами трипільських часів. Конфлікт цих двох світів зближається до кінця. Уступаючий февдальний світ висуває на чоло мадярського хлібороба, дрібного власника, що заливає штучний острів номадів у серці хліборобського півдня. Виразником цього світу динарського селянства був провідник Ахім, що згинув трагічно в боротьбі з монгольськими февдалами. Ще сьогодні існує плем'я мадяр, яких мова — мішанина угро-слов'янських слів, секлери, дає підстави твердити, що це те саме плем'я, що на півдні зветься словенцями, а на півночі словаками. Це дає притоку до думання, що хорвати та білі хорвати, яких згадує літопис, були одним племенем, яке до приходу номадських угрів заселяло придунайські степи. Ми далекі, щоб всуґеровувати тут якісь гіпотези, ворожі мадярському народові, але поневолена мадярська нація вже сьогодні, в обличчі нового наїзду номадів, виростаючи зі своєї селянської основи та шукаючи своєї особовости і свого материка, мусить оглядатися на південь і південний схід, на Україну.

Другим народом з мітом монгольского походження номадів — це болгари, нація клясичної — осіло-хліборобської культури. Нашарування алтайських кочовиків такі незначні, що нам, українцям, болгарська духовість, релігійний обряд, мистецтво і соціяльна структура такі близькі, як расові елементи обох народів, що їх в'яжуть і зобов'язують.

Недармо В. Ріплі говорив — „Мова це не ознака раси, це лише ознака суспільного контакту".

На прикладі Румунії доказує це Войцех Васютинський. „Націоналізм „залізної ґвардії" був висловом румунського візантинизму. Повставав не лише проти неолатинизму, зобов'язуючого в сучасній Ру-

мунії, проти міжнародности паризіянізму останнього сторіччя, але також проти левантинського налету двох попередніх. Був дуже народнім, а тому, що в народній румунській культурі тільки з найбільшим трудом можна відшукати римські сліди, отже все, що є там тривалим, є візантійським. Зверхні верстви оформлюються в часах турецьких впливів, а опісля французьких. Свідомо хоче бути якнайбільше латинською, значить — французькою. Культура низів — села є значно докладнішим і більше рівномірним відбиттям історичних впливів. З латинщини зостався єдиний слід — мова. Римляни за час коротший, ніж панування Росії в Польщі, потрапили цій пограничній провінції накинути свою мову. Це можна пояснити тим, що серед різних племен, що жили між Тисою і Дністром, Карпатами і Дунаєм і були пересіяні засланцями — шукачами золота, купцями та колоністами цілої імперії, жарґонова латина була єдиним способом порозуміння. Подібне явище можна спостерігати в колоніях сучасних держав, а латина, з якої постала французька, еспанська, італійська чи румунська мови, була тим самим, що сьогодні портовий англійський, чи французький жарґони. Четвертина слів румунської мови має слов'янське джерело. З мови даків зосталися тільки граматичні форми й будова мови. Нечувано сильні візантійські впливи на народну культуру уподібнюють її до культур східно-південних слов'ян".

До слів Васютинського можна тільки додати, що латинізація Молдавії відбувалася вже з другої руки і, що ціла Румунія своїм характером включена в передньоазійське коло культури, як і Сербія, Богларія й Україна. Її характеризує хліборобсько-осілий тип культури дунайсько-чорноморського світу.

Усвідомлення власного світу наступає в зустрічі з протилежним. Противенства, які себе заперечують, з'ясовують свою окремішність. Цей факт ілюструє нам Чехія, Австрія і Баварія, Сербія і Словенія. Австрія і Баварія, об'єднані спільним, відґерманізованим, баварським діялектом, не зважаючи на історичні спільні зв'язки з Прусією, мають сильне почуття расової окремішности, що розкладає основно фікцію німецької національної одности. Духові цінності, культура і соціяльний стиль життя прекрасно відгороджує Північ від Півдня межею ґотики і барокко, протестантизму й католіцизму, номадного мілітаризму та хліборобсько-культуротворчого світу. Чеський, словенський, словацький і сербський світи, кинені ґотичним номадом в обійми алтайсько-фінських ординців, є мабуть останніми серед народів хліборобсько-осілої культури, що почнуть шукати характеру та зв'язків на Півдні.

IX

Першим народом, що відкинув февдальне і капіталістичне розуміння нації, а з тим і теорію про слов'янську одність — мовну підставу культур слов'ян і спільність їхньої мети, була Україна.

Усі епохи, що мали характер номадських мандрівок Півночі, в основному не змінили психологічної побудови й культурних традицій українців, потомків давніх трипільців. Головні напрямні пси-

хічної настанови, життєвого стилю, культурного й соціяльного характеру ними закріплено й задержано. Зміну цих вартостей прийняв український народ опором таким героїчним, як і безпощадним є тиск московських номадів Півночі. Звільнений, за тим же соціяльним порядком епохи, московський народ, винищив до кореня майже всі первні осіло-хліборобського динарського елементу руського походження, що молодів Московією до революції, в своїй большевицькій формі дав стільки собі питомого характеру, що висунувся на фоні Євразії, як нова активна сила номадського світу, в ролі монголо-фінського деспота Джінґісхана, що за його ордою вигорає трава.

Цей суто московський наступ прибрав характер найтвердшої війни рас, яку знає історія. Десять мільйонів жертв у людях — страти, які понесла Україна, через зміну тільки соціяльного стилю життя, не враховуючи мільйонів привезених на це місце московських номадів, що обнижують насиченість тубільчого динарського хлібороба, тільки стверджує факти. Через соціяльні зміни та боротьбу з ними наступила диференціяція світоглядів і це виявилося на відтинку боротьби в площині духа національної культури. Українська археологія, антропологія, етнологія і психологія, передісторія та нове насвітлення історії, усвідомлений фольклор і народна творчість — це джерела, з яких свідомо почало виростати мистецтво. Ю. Нарбут, М. Бойчук, М. Куліш висунули духову відрубність України понад сучасників, у площину епохи. Неґуючи 19-те сторіччя, а навіть усе від часів козацького барокко, вони стали твардо на духовість, що її межі закреслено широко й глибоко на Південь. Бойчук не в іконографії, не в візантійській шаті самої формалістики естетичних дослідів — моди шукав зразків для своєї школи монументалістів. Він шукав форм, якими Україна могла б висловити свою ідеалістичну настанову до життя, віднайти того духа, що окрилював його расу в минулому, шукав тієї мови, що промовила б не тільки до митців, але й до мас народу, загроженого в основах. І це не випадково, що найздібніші, найкращі сили нашого мистецтва стали поруч нього й були разом із ним зліквідовані так принципово й основно, як наше селянство у своєму побуті, у стилі своєї економіки. Той самий дух, що в кожній ділянці проявлявся своєю національною формою, був нищений уже не тільки, як зміст, але й як форма. Війну оголошено живій людині, оголошено за те, і **тільки за те, що вона інша.** І тут у противагу тези минулої епохи, що людина, нація і раса є собі рівна, або людина, нація і раса є своїми вартостями вища, або нижча, нова епоха говорить: нема людей, народів і рас ні рівних, ні нижчих, ні вищих від себе, є тільки різні, є індивідуальності, що хочуть бути, існувати і проявляти себе.

Зміни, що їх приносять епохи, мають характер не так нових ідей, як нових сил, що активно приступають до свого творчого вияву. Можуть це бути субстратні елементи, що активізуються, або входять в гру нові наверствування, що підкоряють собі виснажені, попередньо діючі расові нашарування, або деякі, а то й усі елементи расової структури нації, створюють синтетичну побудову, що шукає

нових форм вислову. Мистецтво своєю стилевою формацією відтворює наявність нового змісту, що й дає матеріял для ідей нового відтинку історії спільноти, що може мати льокальне відношення, або епохальне, залежно від важкости появи в перспективі епохи.

Дві епохи, що ділять нас від мандрівки народів цілою тисячею років, дали спроможність історичним націям усвідомити себе історично, а орґанічним націям, захитаним у рівновазі мандрівками й домішками чужих первнів, знайти рівновагу й усвідомити свою підсвідомість. Цей ідеальний стан дозрівання і розвитку намагається порушити новий наїзд номадів — цим разом Москви. Нашу епоху будуть характеризувати дві сили — Москва і Прусія один фронт — Півночі і федерація Півдня культур хліборобських, Чорного і Середземного морів з басейном Дунаю. Поширення тиску Москви на Балкани і Зах. Европу розриває міт її одности. Їй ставиться питання вибирати: або Москву, або Україну. Другого вибору нема. Хто ставив цю проблему в площині — Москва і Зах. Европа, той вказував порожнечу. Дві реальні сили — Москва і Україна. Тільки Україна сьогодні вже не сама. Вона тільки гриб широко розгалуженої грибні, якої вона є еманацією. Завтра виростуть нові індивідуальності тієї породи в союзі з Україною. Це будуть: Індія, Іран, Кавказ, Румунія, Болгарія, Угорщина, Югославія, Чехія, Словакія, Австрія, Баварія, Швайцарія і всі ті, що хочуть свідомо сполучити підсвідомі ниті, що зв'язують їх спільною культурою, як висловом посвоячення духа і крови.

Яка буде психологія мистецтва епохи, що постає? Думаємо, що йде час заперечення аналіз. Далі розкладати вже не можна. Похід номадів, що на своїй території тепер не становлять навіть більшости населення і тільки терором тримають стиль свого духового і фізичного буття, змушує проти їх надзвичайно сильних вітальних енерґій підсвідомости, яку вони оформили в свідому себе тезу марксизму, протиставити ідеї синтези органічних духових центрів, що свої підсвідомі притаманності буття, осілих хліборобських спільнот оформлять у світогляд і накреслять шлях духовости епохи у формі антитези. Тому Бог, людина, матерія будуть мати нову ієрархію, як це було в попередні епохи. Людина не буде більше заперечувати підсвідоме свідомістю, але, навпаки, стверджувати її. І в цій синтезі вона створить мистецтво ідеї цілоспрямованого буття. Ця ідея поставить нове відношення одиниці до спільноти і спільноти до одиниці. Це буде заперечення номадської орди з поняттями маси-товпи і чисел у ній замість одиниць. „Не буде більше супостата, а буде син і буде мати і будуть люди на землі". Спільнота — мати, а одиниця — син; ідея роду, крови. Кров єдина реальна дійсність. У ній духова спадщина предків, їх задуми і чини. Це розумів Шевченко: „і вицідять сукровату, а наллять живої, козацької тієї крови". Це розуміють і номади. Не накинути їм духовости — культури номада, не змінивши крови. Козацьку кров вони виціджують і наливають свою алтайську. Мистецтво епохи — ідея цілеспрямованого буття, мусить відзеркалити ці вищі вартості, як само мистецтво. Мусить відтворити ті вартості, ради яких мистецтво покликується — це са-

мостверджения. І тут одна з основних тез заперечення старої епохи, яка розкладала індивідуальне, зводила його до універсального, а самадянства усього людства.

X

Все, що Боже в людині — це творчість. Тому мистецтво є висловом вищих ідей, як саме мистецтво, як ідеї соціяльного порядку. Воно є виявом найвищої істини буття — істоти характеру. Вже греки в епоху дуже ліберальну відносно об'єктивного в мистецтві доказали, що людина бачить у всьому тільки себе. Всі різьби, малярство, література, а навіть описи чужих країв, де говориться про інші народи, або відтворюється їх, на ділі говориться про греків. Така бо сила суб'єктивного. Без культури Єгипта ніякі описи та різьби і малюнки сучасників не єгиптян, образу духа Єгипта нам не дали б. І це не таємниця, що кожний митець, як би не намагався відтворити моделі, дасть йому свої, по-свому вичуті пропорції і форми, які вичуває в собі і має в собі. І це є закон творчости.

Ми приходимо до джерел істотного. Відкидаючи об'єктивну поверховість зовнішнього, наша епоха буде шукати таких форм, що дадуть внутрішню істоту нашого характеру. Тому ми взяли участь у руйнуванні натурального світу поверхових образів, як мистецького засобу. Творчість Архипенка завалила ввесь подив до того світу, що закривав нам зв'язки з нашим минулим і шляхи в наше майбутнє та наказував слухати чужинців.

Реальне є природне. Боже і людське є надприродне — є ірреальне, як почуття, думка і саме мистецтво. Коли мальовано Бога, ангелів і людей в епоху християнського середньовіччя, мальовано тільки ідею їх, мальовано без моделі. Бо не відтворювано матерії — зовнішнього буття, а відтворювано матеріяльними засобами духове життя, зображувано ідеї і відтворювано їх з естетичним почуттям і не ради естетики, але ради ідеї. Мистецтво поставало, як тепер постають портрети Ґанді, що до нього починає молитися Індія. Вона молиться не до Ґанді, але до ідеї об'єднання Індії і тому постать Ґанді в портреті прибирає позу сидячого Будди. Сидить він, як Будда, втрачає реальні форми своєї постаті, яку в Індії ще всі пам'ятають, постаті, яка минається. Він втрачає все із форм ідеї сюжету — матерії та форм ідеї самої естетики, він прибирає форми цілеспрямованого буття своєї раси, історичної появи нації — Індії, що в постаті Ґанді зображає пророка, який орієнтує напрям її буття. Тому форми його зображення набирають прикмет ідей вищого порядку, що породжують не тільки стиль, але й епоху.

Аналоґічна духова напруженість в обличчі загрози основних форм буття викликала на Україні мистецьку течію — монументалістів, школи Михайла Бойчука. Москва знищила навіть мури, на яких народжувались форми мистецтва нової епохи. Алеж бо не в мурах, не в образах, а навіть не в самих митцях, але в цілій настанові нації, що репрезентує велитенський пробуджений масив старої культури від Дунаю через Кавказ аж у Індію назріває проблема епохи.

XI

Назріває вона законом циклічної консеквенції. Людство охоплює сумарично різні середовища расових і культурних спільнот. Вони співдіють на себе дорогою впливів. Такі впливи — це самоствердження впливаючого, або заперечення того, на кого впливають. Буває посередня форма зрівняння, де теза поруч антитези рівнорядно діє, або синтетизується. Визнаючи теорію циклів, що підтверджує закон чергозмін у житті людства, висловлюємо думку, що людство ніколи не існує в ідеальній рівновазі. Рівновага вдержується сталим рухом, що на кожну акцію діє реакцією. Це є наслідком того, що людство не є однією спільнотою, але сумою спільнот, яких синтеза полягає теж на рівновазі елементів, що організують спільноту. Людство є в стані вічної мінливости порядком калейдоскопічних змін. Ніяка доба, чи епоха, вдруге не повторяється, хоча чергозміна циклів висувається законом ритму, часу і числа; так само, як ніч чергується з днем, весна й літо з осінню і зимою, погода з негодою, смерть із народженням.

Універсельними прикметами людини є дух і матерія, душа й тіло, інтуїція та інтелект, метафізичне і фізичне, ірраціональне та раціональне, ідеалізм і матеріялзм. Форми людського життя є номадні, або осілі; колективні або індивідуальні. Організаційні форми ілюструють державні устрої; монархія або республіка, аристократія або демократія. Засоби організації: революція або еволюція, диктатура або лібералізм. Мистецькі засоби вислову: конструкція і декорація, кольор і лінія, реальне і абстрактне, так можна вичисляти досхочу. Все це тільки стало існуючі елементи людини, її життя і форми його реалізації. Але ця сталість є тільки сталою в собі, в елементах. В природі кожного діючого суб'єкта — органічної індивідуальности, вони існують однобічно. Є спільноти забарвлення виразно номадного в стилі життя, матеріялістичного в його сприйнятті, з фордою диктатури його соціяльного буття, з державною формою абсолютної монархії або диктатурою, з реалістичним стилем мистецтва і лінійним його висловлюванням і т. д. Інші спільноти, припустимо, хліборобсько-осілої культури, ідеалістичного світогляду, з деморатичною формою правління, з державою конституційної республіки, з мистецькими стилями абстрактних форм, з малярством кольористичного сприймання.

Дві протилежні собі духовості, довільно схарактеризовані, можуть вміщати поміж собою ряд посередніх форм індивідуальних зіставлень сталих людських елементів. Перевага одного з крайньо-протилежними елементами забарвлює цілість, спихає протилежне в спід, як реакційне, висуваючи своє, як поступове, і це є закон еволюції епохи. (Напр. революція номада з колективізацією була проґресом, для осілого хлібороба ця революція була реґресом). Дана епоха має своє розуміння поступу і реакції, але треба тільки, щоб епоха досягла свого вершка, рівновагу, захитану одними крайностями протилежні сили вирішують на свою сторону. Проґрес нової епохи йде новими шляхами, часто в протилежному напрямі.

Цього вимагає рівновага цілости людства, і цього вчить нас логіка чергозмін епох.

Духовість епохи ідеалістичної системи Єгипта, з розумінням потойбічного Божого й людського в релігії й філософії і з монументальним мистецтвом, заперечила епохи Греції і Риму — антична зі своєю матеріялістичною релігією поцейбічних богів-людей, з раціоналістичною філософією і реалістично-клясичним мистецтвом. Християнський світ з новим ідеалом божеського проти людського, з його розумінням життя на землі, як підготовою до вічного поза землею, з мистецтвом антиреалістичного одуховлення, було третьою епохою нашого середземноморського кола культур. Його заперечила відроджена наново ренесансом антична матеріялістична епоха, що в барокко ствердила наново людське на землі, а потім у запереченні духа підготовила шлях деспотії номада.

Ідеї епох і форми їх культури характеризуються не так часом, як тими духовими органічними спільнотами народів і рас, що, в площині Північ — Південь, пересувалися, здобували позиції, втрачали їх і знову повертались. Циклічна черговість затримує консеквенцію рівноваги. Людство вагається між духом і матерією, Богом і людиною, вічним і дочасним. Наша епоха означає, що Північ досягла найдальших позицій духового імперіялізму. Основи духового світосприймання Півдня — загрожені. Людство в своїй рівновазі захитане. Немає повновартісної людини. Бог і духове життя вбите номадом. Номад тільки зверхня верства пануючих. Його ідеї поступу для Півдня, що своїми шарами хлібороба заходить далеко в північ, є реакцією. З погляду всього людства, загроженого в цілості елементів, що складають життя, є реґресом. Закони циклів диктують нову епоху. Її буде характеризувати ідеалізм, божеське в людині і все, що за тим слідує. Вона озброїлася досвідом епох-сестер, що були: Єгипта, трипільців, Індії, християнського середньовіччя і вірна ідеям нового часу займе позиції того світу, що буде її суб'єктом і творцем. Місце України стати в самому центрі. Цього вимагає її розташування, культурні та етнічні зв'язки і найголовніше — її духовість.

XII

Підсумовуючи коротко сказане, повторимо: наша епоха висуває знову живу людину. Вона відкидає абстрактні ідеї, що не зв'язані з органічним життям одиниці і збірноти. Одиниця не є відокремленим явищем від своєї національної збірноти. В своїй підсвідомості одиниця є вислідом тисяч років фізичного та духового життя предків. Тому основна ціль людини нашої епохи збагнути свідомо суть підсвідомого буття і знайти повну однісць дії свідомого з підсвідомим. Три науки дали нам матеріял для самопізнання. Вони називаються — антропологія, археологія і психологія. Нема інших, більш однорідних спільнот, як нація. Ціль мистецтва — з'ясувати підсвідоме буття наше і наших предків у нас і узгіднити їх у нашій свідомості в синтезу в площині національного мистецтва. Кожна нація — окремий духовий світ із своїми властивостями сприймання

і творення. Релігія, філософія, мистецтво і наука та все соціяльне життя є вислідом духовости збірноти. Поступ розуміється тільки, як розвиток епохи, що є на ділі поступом одного кола духових спільнот, на просторі, де він себе здійснює, або на просторах, де він асимілює. Об'єктивно поступ існує тоді, коли згідно з його ідеями розвивається кожна спільнота. Різнорідність спільнот дає різнорідність розуміння поступу і форм його реалізування. Епохи наступають циклічним порядком. Рівновагу буття людства захитує і протидіє їй протилежна різність індивідуальностей — спільнот. Їх чергозміна дає образ буття людства, як суми органічних спільнот. Минула епоха закінчується наступом двох номадських центрів — Прусії і Москви на Південь. Наша епоха висуває в противагу матеріялістичному світові північних номадів коло хліборобських культур Півдня. Україна історично, етнічно і духово належить Південні, це виказує клясичне українське мистецтво. В розумінні інтенцій епохи ідеї України проґресивні, а Москви реґресивні. На зміну матеріялізмові приходить ідеалізм. Проблема — Схід і Захід — більше не існує. Поділ мусить проходити по лінії Північ і Південь. Така ідея епохи.

Магатма Ґанді

Чому я вірю в Бога й молитву?

Я твердо вірю в молитву. З усіх речей вона найважливіша для мене в житті, найпевніша моя опора. Я дораджую її кожному, хто приходить до мене розбитий сумнівами, слабовіллям або проблемою, яка доводить до розпачу. Бо я вірю, що **молитва має не тільки духову, але й конкретну, практичну вартість.**

Молитву аж надто загально вважають за побожний ритуал, легку та поважну звичку, або навіть форму забезпеки. Та коли брати її в такому розумінні, то вона зовсім не має глузду; бо тоді самий акт порожній. **Величезна їй питома сила залежить цілком від того, що ми вкладаємо в неї, і від сили віри, з якої вона зроджується.** Самий нахил починати, саме припадання на коліна та схилляння голови — не мають значення, ані вартости.

Мене питали, що зродило в мені таку глибоку віру в вартість та силу молитви. З природи несміливий та не належачи до відважних, я ніяк не знайшов би був у собі сили стати відважно в деяких вирішальних хвилинах мого життя, ані мужньо перенести їхні прикрощі, коли б не молитва. Мабуть, найбільш драматичним прикладом, який пригадую, було те, що трапилося мені багато років тому в Південній Африці.

В тому часі існував у тій країні закон, виразно звернений проти індусів, а я приїхав туди підняти протест проти нього. Корабель, на якому я приїхав, зустріла вороже настроєна юрба, і мені радили зостатись на покладі — для моєї власної фізичної безпеки, бо юрба

прийшла з явним наміром злінчувати мене. Не зважаючи на те, я вийшов на берег. І мене зустріли каміннями, тюкали й побили; та я молився про відвагу, щоб стати перед юрбою, і вона прийшла та не завела мене.

Цим я не хочу сказати, що вважаю себе за людину, яка має особливу ласку в Божества, та що можу завжди отримати те, про що прошу; коли б я був настільки нерозумний, то сила, яку найшов у молитві, зараз же покинула б мене. Зате я вірю, що молитва приносить мені тільки безмежно малу частину того, що могла б принести, коли б моя віра була більш довершена й моя посвята повніша. Недомагання — не в молитві, а в людині, яка молиться.

Молитва включає й вимагає віру в Бога; не конче в розумінні певної релігії чи секти її, а віру в існування Божества, щиру і тверду віру без розумових застережень.

Та, скаже скептик, як може освічена людина щиро вірити в існування всемогутнього, мудрого та милосерного Бога, коли на світі діються такі жорстокі та нерозумні речі? Як можемо ми, спитає він, погодити це з поняттям Божества? Невже молитва через те не стає виразно безвартісною?

Візьмемо під розвагу цей, такий загальний тепер, арґумент, і постараймося відповісти на нього тим, хто виступає з ним, їхньою власною методою. Мені виглядає, що — без огляду на те, чи здають вони собі з цього справу чи ні — такі люди тим самим твердять, що Божество треба винуватити за всі страхіття, кровопролиття і гніт.

Та чи воно не глибоко значуче, що в нас є здібність вважати ці речі за злочин, якими вони є, а не приймати їх тільки як факти, не осуджуючи?! Що при остаточній аналізі робить нас здібними розрізняти між добром і злом? Звідкіля в нас та сила, яка заставляє нас інстинктовно гидувати насиллям і, глибоко в наших серцях, вважати його за лихо, яким воно є, хоч як не намагалися б ми своїм розумом виправдати його?

Я вірю, що без Божества не було б пізнання добра і зла; не було б поняття „правди" і „кривди"; а через те не було б ні любови, ні посвяти, ні благородности духа. І коли б їх не було, тоді, мабуть, ми могли б мати причину заявити, що Бога немає.

Справжня демократія, я вірю, має в собі саму істоту й духа божественного принципу, дозволяючи людям правити собою й рішати за себе; даючи їм свободу думки і свободу виражати свою думку. При цьому люди можуть часто попадати в помилки, а то й чинити злочини, які спричинюють невимовні терпіння; одначе, маючи свободу, мають вони **й можність пізнати свою помилку та кінець-кінцем цілком її перемогти.** Здобуток може приходити поволі, та зате він буде тривалий, бо люди осягнуть його власною волею та зусиллям. Здобуток має вартість для нас тільки тоді, коли ми здобули його самі.

Невже ж ті, хто квестіонує існування Бога, посилаючись на помилки та злочини, що діються сьогодні в світі, воліли б Бога, що карав би смертю кожного лиходія, заводячи таким чином у засаді

добродійну духову диктатуру, при якій людина не мала б можности здобути щось сама?

Саме тоталітарна, недемократична держава, звільняє людей від потреби думати за себе та чинно змагати до поліпшення нашого власного життя і наших ближніх.

Скептики та атеїсти вказують на тих, що почитають Бога задля моди, або для обману, і кажуть: „Якщо це віруючі люди, то ми невіруючі". Але **Ісус теж почитав Бога; невже ж повинні ми брати за зразок не його приклад та віру, а приклад лицемірів?**

Існує щось безмежно вище понад розум, що володіє нами, включаючи і скептиків. **Їх скептицизм і філософія не помагають їм у вирішальних хвилинах життя**; ставши віч-на-віч із нещастям, вони переконуються, що в **розумовій вірі мало розради та задоволення. Єдино духове розуміння дає людині можність жити повнотою своїх сил.**

Я висловив одного разу оце моє переконання своєму приятелеві, широко шанованій людині, якого вірою був буддизм. Він не погодився зі мною.

„Воно правда, — сказав він, — що бувають дуже високорозвинені люди, яким віра в Бога подає неймовірну розраду та поміч у будові характеру. Але бувають теж люди великого духа, що можуть обходитися без неї. Цього якраз навчив мене буддизм. Бо Будда ніколи не молився — він розважав".

Назва не робить різниці, — відповів я, — ані форма. Будда любив **духові розважання**; а що ж воно, як не молитва? Ви можете, коли хочете, називати її розважанням; **та найважніше в цьому змагання наблизитися до Вічного.**

Тому, що я вірю в Бога, я вірю в молитву. Вона — найпевніший спосіб прийти до свідомости Його присутности; а в цьому — розуміння й сила й нагорода молитви.

(З англійської переклав о. Т. Д. Волохатюк, Канада.)

Богдан Кравців

ІЗ ФРАНКЕНВАЛЬДСЬКИХ ГІР...

Із Франкенвальдських гір, з долин мутного Майну
ми часом вирвемось у далечінь розмайну,
туди — де стягу синь Дунай на схід простер,
де часом раптом так примариться Дністер
в вечірній сутіні... Шляхами там, як дома,
снують валки возів — й мелодія відома
поліття пізнього розпалює нам кров...
Ех, злинути б туди, де бій — у вир дібров
і, поки ще очей ніч мороком не вкрила,
свобідно розвести хоч раз, на мить лиш крила...
Та рветься спів, мов шлях. Згасає мрій розмай.
І завтра — Франкенвальд чужий, і знову Майн.

Серпень, 1947

Вол. Дорошенко

Катря Гриневичева

25 грудня мин. року відійшла від нас видатна українська письменниця і громадська діячка Катря Гриневичева Не вважаючи на свій вік — в листопаді скінчила 72-роки життя — була вона ще повна творчих задумів і плянів і, якби не нещасливий випадок, про який мова нижче, була б ще жила й працювала.

Покійна належить до визначніших постатей української літератури, займаючи в ній місце поруч таких знаменитих наших жінок-письменниць, як Марко Вовчок, Леся Українка й Ольга Кобилянська. Проте Гринивичева не була в нас популярна, широко читана, як, наприклад, Андрій Чайковський, письменниця. Та й критики й літературознавці, не кажу вже про авторів шкільних підручників української літератури, майже не приділяли їй уваги, не вважаючи на те, що цього року минає рівно півстоліття, як виступила вона на українську літературну ниву. За цей довгий час своєї письменницької діяльности Покійна полишила по собі чималий дорібок — поезії, новелі, повісті, літературні нариси і статті на громадські теми. Але повторюю, хоч друкувалася вона вже з 1893 року, хоч усе близько стояла до літературної братії й сама була редакторкою і співробітницею багатьох часописів, проте широку популярність починає здобувати аж по першій світовій війні, властиво після нещасливого висліду наших визвольних змагань. Тоді на зміну лицарів збройного чину виступають лицарі пера, а між ними жінка-воїн, що далі провадить боротьбу за щастя і долю рідного краю, не даючи землякам зневірюватися. Вона малює стійкі, непохитні душі в своїй славнозвісній збірці новель з життя й побуту галицьких селян, що перебували в таборах для виселенців у Ґмінді, куди евакуувала їх з теренів, загрожених війною, австрійська військова влада. Оця збірка („Непоборні") звернула увагу широких кіл українського громадянства на талановиту письменницю. Але Гриневичева не належала дотих борзописців, що випускають книжку за книжкою. Крім „Непоборних", вийшла в тому часі лише невеличка збірочка леґенд у дусі Сельми Ляґерлєф „По дорозі в Сихем" (1923 р.). Письменниця працює без поспіху, не кваплячись, але наполегливо над ширшими полотнами. Приваблена блискучою постаттю галицько-волинського князя Романа Мстиславовича, Гриневичева пильно студіює княжу старовину тогочасну за літописами й іншими пам'ятками та джерелами, відвідує місцевості, де відбувалися події, що їх вона описує, вивчає місцеву говірку, силкуючись віднайти в її архаїзмах сліди мови, що нею розмовляли наші предки початку XIII віку. На підставі літопису й згаданих говіркових архаїзмів намагається вона відтворити мову своїх героїв. І наслідком такої мозольної ляболаторної праці появляються протягом десяти років — від кінця 20-их до кінця 30-тих років — її історичні повісті — „Шестикрилець" і „Шоломи в сонці", що витримують кілька видань (Шестикрилець 1933

і 1936, Шоломи 1929 у Харкові, з передмовою молодого історика М. Горбаня, і у Львові 1934).

„Шестикрилець” — це поема про князя-лицаря Романа Великого, його життя і діла аж до загину під Завихвостом 1205 року, а „Шоломи в сонці” — повість про події, що настали зараз після цієї катастрофи.

Талановитою рукою малює письменниця сиву старовину своєї тіснішої батьківщини — життя й побут того часу, ввесь блиск тодішньої княжої держави, що стояла в тісних, безпосередніх зв'язках із Заходом. Не закриваючи очей на неґативні сторони тогочасного життя, письменниця все ж не може не захоплюватися величчю самостійної державности далеких предків. І вона малює нам усю велич, красу й пишноту далекої старовини, що становили такий контраст до мізерії пізнішого часу, до безславного веґетування наших днів в ярмі у сусідів. Образи, що їх дає Гриневичева в своїх історичних повістях, блищать-переливаються всіма барвами давніх фресок. Вони незвичайно надаються до зілюстрування, але, розуміється, пензлем якогось першорядного історичного маляра або баталіста, а також фільму. Якби ми мали свою державу, то напевне історичні повісті Гриневичевої давно вже були б предметом надхнення визначних майстрів нашого фільмового мистецтва. Але в „Шестикрильці” й „Шоломах у сонці” бачимо не тільки горду, величну й барвисту нашу старовину князівського часу, — виявляється в них і аристократична душа в найкращому значенні цього слова їх авторки. Недурно письменницю вабила ця блискуча старовина — вона почувала себе, як у себе вдома, своєю в княжих хоромах, на ловах, турнірах, бенкетах, авдієнціях та на полях кривавих змагань. Хоч сама й невисокого роду, Гриневичева успадкувала від природи горду душу й сильну волю, що поставили її понад рівень її середовища. Справжня аристократка духа, мала вона в собі стільки душевного гарту, що ніколи не дала себе зламати тому філістерському середовищу, в якім їй доводилося перебувати за життя, з винятком, очевидно, тих коротких хвилин, коли оберталася вона в колі споріднених душ, серед своїх друзів-письменників — Стефаника, Франка, Лепкого, Вороного, Хоткевича та інших, чи то в Кракові, чи Львові, чи у Криворівні на Гуцульщині. Так, Катря Гриневичева не була собі звичайна жінка, що негідна стати вище понад своє міщанське оточення, понад своє філістерське „щастя’. Це була сильної вдачі, вольова людина, що геть вирвалася з тих пут, що її обмотували. Треба було бути справді сильною натурою, щоб не вгнутися, не захиріти в тих обставинах, в яких довелося їй працювати. Літературна творчість давала вихід її енерґії. В літературу тікала вона від сірої буденщини, в якій судилося їй животіти. І цю силу духа бачимо у Катрі Гриневичевої вже з молодих літ. Вирісши з дитинства серед чужої стихії, в далекому від рідного краю Кракові, майбутня українська письменниця, здавалося, була приречена на національну смерть, на цілковите спольщення. Вона не знала ні рідної мови, ні рідної грамоти. І коли один знайомий поляк показав їй „Діло” й спитав, що це, вона гадала,

що це якась китайська грамота. Доля судила, що молода дівчина почула свою приналежність до великого, хоч і упослідженого українського народу, але почувши, вже сама, силою свого духа, наперекір обставинам не схибила з вибраного шляху, а твердо й рішуче пішла наперед, per aspera ad astra. Полум'я національної свідомости, раз загорівшися, не пригасало вже ніколи, а навпаки, розпалювалося щораз більше. Про це свідчать якнайкраще саме згадані вище її історичні повісті, де національний патос письменниці досяг свого верщка. Прокинувшися з національної летаргії, Гриневичева не перестає працювати над собою, щоб утвердити своє національне „я". А рівночасно наполегливо працювала над своєю освітою, пильно доповняючи знання, здобуті в школі. Вона добре вивчає не лише українську, але й всесвітню історію, літературу й культуру. Нічого й казати, що польську та німецьку літературу знала вона напричуд гарно. Це цілком зрозуміло для дівчини, що вчилася в німецькій і польській школі, де здобула до того основи. І в цих студіях присвічувала їй одна мета — навчитися самій, щоб учити других, щоб вирвати своїх земляків із тенет національної темряви. Вона хотіла бути европейкою українського роду й досягла цього. Гриневичеву можна назвати без перебільшення найосвіченішою жінкою в Галичині. Була вона справді репрезентативною постаттю в західно-українському житті й сміло могла заступати нас, наше жіноцтво й нашу літературу перад культурним Заходом. А до пари її духовим прикметам була й її фізична статура. Огрядна з себе, виглядала як княгиня. І вся її поведінка була небуденна, а перейнята якоюсь урочистістю. Вона не ходила, а виступала, не говорила, а прорікала. Виглядало це на котурни, хоч у дійсності тут ніяких котурнів не було. Таксамо і мова її, навіть у буденній розмові не була буденною, а якоюсь святковою. Не одному могла ця мова видаватися штучною, навмисною, театральною. Але такий уже був стиль письменниці. Недурно кажуть французи, що le style c'est l'homme. З одного боку був він виявом її натури, а з другого — результат навчання. Адже наша письменниця вже дорослою дівчиною почала вивчати рідну мову й не переставала студіювати її до кінця свого життя, любуючись у рідких словах і висловах, отже, на її мові все лишався наліт книжної науки. Оця то урочистість стилю, забарвленого мовними архаїзмами, тяжка, як пишний, тканий золотом брокат, утомлює пересічного читача її історичних повістей (та й не тільки її історичних повістей, але й інших творів, хоч у меншій мірі) І це головна причина, що широка публика мало їх читає, хоч побожно признає їх велику вартість. Але, розуміється, їх не можна ковтати одним душком, як якусь легку річ із так званої Unterhaltungsliteratur. Лектура повістей Гриневичевої вимагає відповідного наставлення й певної душевної напруги, бо це лектура небуденна, як свого роду святе письмо. Але за те скільки вдячних тем дають ці повісті доброму лекторові! Кожен розділ майже сама для себе картина, ніби мозаїкова ікона. Створити такого роду твір, де не тільки зміст, але й кожен вираз, кожне окреме слово обдумане, зважене й поставлене на своє

місце, як камінчик у мозаїці, справа нелегка. Тому то Гриневичева й не могла обдаровувати нас ними, як я вже згадував, раз-по-раз. Тим більше, що й зміст їх вимагав довгих студій.

До своєї творчости ставилася Гриневичева з правдивою побожністю. Творити могла вона тільки за певних умов. В розгардіяші, балагані, неохайності писати вона не могла. Тільки привівши свою кімнату до ладу, причепуривши її й себе, сідала вона до праці. В хаті мало бути все чисто прибрано, заметено.

В останніх роках свого життя покійна письменниця носилася з гадкою написати повість із лемківського життя, оповісти про це, найдалі на захід висунене українське плем'я, що, оточене чужою стихією, не піддавалось асиміляції і, замкнене в своїх горах, твердо й непохитно зберігало свою народну душу. На жаль, несподівана смерть не дала письменниці здійснити свій задум.

А тепер годиться дати найважливіші відомості з біографії Гриневичевої. Народилася вона 19-ого листопада 1875 року в містечку Винниках підо Львовом у бідній сем'ї скарбового урядовця Банаха, що служив при тютюновій фабриці. Було їй три роки, як батька в „дорозі службовій" перенесла влада до Кракова. Така була звичайно доля службовця-українця в Галичині, де адміністрація була в польських руках. Я вже згадував вище, що під впливом польського середовища й польської школи наша письменниця не почувала себе українкою. Українська національна свідомість пробудилася в ній завдяки впливу Василя Стефаника, що за її молодих літ студіював медицину в краківськім університеті. Познайомившись з молодою дівчиною, він почав втягати її в життя української колонії в Кракові. Вона виступає на святочних імпрезах, деклямуючи українські поезії. Задля цього Стефаник мусив переписувати їх латинськими буквами. Української грамоти Покійна навчилася з букваря, подарованого їй Стефаником. І вона не легковажила собі справи, а вперто вчилася української мови й досить скоро її опанувала. На світогляд Гриневичевої мали великий вплив передовсім її польські знайомості. Так, бувши 18-річною дівчиною, належала вона до польського таємного соціялістичного гуртка під проводом Артура Ґурского, пізніше редактора літературного часопису „Życie". Цей гурток розбудив у неї гуманістичні почуття, любов до гноблених та упосліджених і до певної міри підготував її психічно до переходу в український табір. Літературний смак і уподобання складалися під впливом молодих польських письменників, що тоді перебували й працювали в Кракові. Велику вагу в кристалізуванні світогляду Гриневичевої відограв також Василь Стефаник, з яким вона приятелювала аж до самої його смерти. В Кракові пробула Покійна до 20-го року життя. Довше лишатися молодій бідній дівчині на утриманні батьків — не можна було. Винницький патріот Врецьона, приятель родини Банахів, привозить зі Львова жениха — учителя школи вправ при державній мужеській семінарії, Йосипа Гриневича. Це була для доньки скарбового урядовця „добра партія". Щоб не бути тягарем для батьків, вона виходить заміж за чоловіка, значно старшого за

себе, якого перед тим не бачила і з яким нічого спільного не мала... Оселившись у Львові, молода гарна жінка, цікава до літератури, скоро входить в українське громадське й літературне життя, знайомиться з Іваном Франком, М. Грушевським, Вол. Гнатюком та іншими діячами й сама починає ставляти перші, несміливі кроки на літературному полі. Складає популярні книжечки для „Просвіти". За одну, „Батько Петро" дістає в 1893 р. премію імени Ст. Дурбавського. Трохи згодом починають містити її твори тодішні наші часописи — „Діло", „Буковина", „Літературно-Науковий Вістник". В 1900 р. у ЛНВ появляється ї вірш „Мій сумнів", далі новеля „Вікна", у „Ділі" новеля „Зеркало Нарциза". В 1901 р. Українське Педагогічне Товариство випускає окремою збірочкою її „Леґенди". До Гриневичевої звертаються видавці, й з Наддніпрянщини — бачимо її ім'я в альманасі М. Вороного „Знад хмар і долин" (1904), і з Буковини, де виступає вона в альманасі Остапа Луцького „За красою", присвяченому О. Кобилянській. Письменниця близько стоїть щодо свого літературного „вірую" до об'єднання „Молода Муза", де гуртувалися тодішні молодші галицько-українські поети — Б. Лепкий, В. Карманський, В. Пачовський, В. Бірчак, О. Луцький, Ст. Чарнецький та інші. Від 1909 до 1912 року редаґує Гринеричева журнал для молоді „Дзвіночок", де й попереду брала діяльну участь. Перед першою світовою війною відвідує письменниця Наддніпрянську Україну. В Києві знайомиться з Оленою Пчілкою, Марією Заньковецькою, В. О'Коннор-Вілінською. Під час війни перебуває в таборах українських виселенців у Ґмінді в Чехії та в Ґредіґу коло Зальцбурґу, де вчителює в таборових школах. В 1916 р. короткий час учителює в Чернівцях, а опісля бачимо її знов у Ґмінді. В 1917 р. вертається до Львова і тут у 1918 р. бере живу участь у щоденнику „Українське Слово", що його редаґував відомий політичний діяч, посол до віденського парляменту др. Лонгін Цегельський і поет Степан Чарнецький. За Польщі співробітничає Гриневичева в цілій низці журналів і газет, передовсім у жіночій пресі, як от „Жіноча Доля" сенаторки О. Кисілевської, „Жінка" „Союзу Українок", „Нова хата" жіночої кооперативи „Українське Народне Мистецтво", поза тим у „ЛНВ", „Дзвонах", „Ділі", „Назустріч", „Життя Покуття", „Раді", американській „Свободі". У „Літ-Наук. Вістнику" бачимо її новелю „Кінь у заграві" (1928 р.), статтю про ювілей Кобилянської, спогад у Студентськім Альманасі. Можна тільки пожаліти, що Покійниця не писала докладніше своїх спогадів, бодай про свої літературні знайомства й зустрічі. Мала вона знамениту пам'ять. Я пам'ятаю її кольоритні згадки про Франка й Стефаника, які розповідала вона мені в Криниці в 1942 р. Це були справжні літературні перлини. Велика шкода, що не утривалено їх на письмі. Те, що опублікувала Покійниця за життя, тільки фраґменти. А вона ж знала не тільки цих двох корифеїв нашої літератури, тож мала про що оповідати. На жаль, як то не з одним нашим діячем було, — збирається чоловік писати свої спогади, але через різну „злобу дня" відкладає до вільнішої хвилини, а потім приходить несподівана смерть і чоловік забирає з собою в могилу те, що повинен

би був лишити потомності. Так помер, не списавши своїх спогадів Володимир Гнатюк, потім Василь Сімович, а тепер Катря Гриневичева. Правда, тяжкі переживання, зв'язані з скитальщиною, що відбилися на здоров'ї письменниці, та несприятливі для літературної праці обставини таборового життя, не дали їй відповідних умов до того. З поля громадської роботи Гриневичевої годиться згадати, що 1922 року голицько-волинське жіноцтво вибрало її головою „Союзу Українок".

В останніх роках Покійна дуже терпіла від склерози, а крім того хорувала на цукрицю, яку не легко було лікувати, бо в таборових умовах неможливо було тримати дієту. Зчаста доводилося письменниці перележувати в шпиталях чи в таборовому, чи в Бертехсґадені або Мюнхені. А тут на додаток лиха вона зломила ногу й цей випадок довів до катастрофи. Гриневичева любила годувати горобчиків, що прилітали до вікна її кімнати. 24 серпня насипала вона пташкам крихоток, але спостерігши, що деякі горобчики лякаються її, бо стоїть заблизько вікна, хотіла відступити, щоб їх не полошити, але забула, що ззаду за нею було крісло, зачепилася за нього, впала додолу і зламала ліву ногу у двох місцях. Родина відвезла письменницю до шпиталю в Бертехсґадені. Один злам зрісся, але другий ніяк не гоївся, а тут від довгого лежання у хворої вив'язалося запалення легенів, якого вона вже не пережила.

Поховано Гриневичеву в Бертехсґадені на міському кладовищі. Вмираючи, прохала родину перевезти її тлінні останки у рідний край, коли буде звільнений від ворожої окупації.

Б. Крупницький.

Історичні основи европеїзму України

1. Західна, Середня, Східна Европа.

До недавнього часу був популярним (особливо в Німеччині) поділ на Західну, Середню та Східну Европу. Термін „Середня Европа" не новий, а тим часом, він все ж таки виглядає якимсь новотвором, що шукає свого об'єкта.

Бо де його шукати? Підстав географічних у нього немає, бо Середня Европа, під якою треба передусім розуміти, як центр, Німеччину, тяжить географічно або до Західної, або до Східної Европи. Культурну одноцілість являє Західна Европа, а Середня — ні. Економічно термін можна визнати тільки тоді, коли виходити з господарських інтересів Німеччини.

Але те, що цей термін постав, указує на певні цікаві течії в міжнародному житті. Взагалі термінологія, хоч і постає іноді випад-

ково або з щасливої чи нещасливої руки якогось ученого, відбиває в собі зміни в світовому, або европейському укладі. Плинності подій відповідає плинність термінології.

Поняття „Середня Европа", безперечно, відповідало перш за все німецьким інтересам. В своїй країні німці вбачають серце, центр Европи, і це центральне становище завжди викликало у них бажання, зрозуміле зрештою в представників колишньої Великодержави, стати осередком нового політичного комплексу, так званих середньоевропейських країн. Чималу ролю відігравали тут і економічні арґументи, вказуючи хоч би на те, що сильно індустріялізована Німеччина і аґрарні країни решти Середньої Европи взаємно якнайліпше доповнюються.

Сьогодні доводиться поставити собі питання, чи цей термін видержить іспит останніх подій. Ясно одне: коли б Німеччина не програла першої й другої світової війни (1914—1918 та 1939—1945), то фактом фізичної перемоги німецької Великодержави, поняття Середньої Европи не тільки б утрималося у житті, не тільки б закріпилося, але й дуже поширило б свої межі. Але на місці Німеччини залишилося, фіґурально кажучи, порожнє місце, і цілком можливо, що й поняття „Середньої Европи" позбавлене того динамічного елементу, що утримував його при житті, звузиться або й зовсім щезне. Релятивність термінології, що здебільшого слухається сильнішого, очевидна.

Але коли залишатися при старому поділі на Західну й Східну Европу, то й тут можемо передбачити цікаві зміни. Взагалі між обома термінами не було, та й не могло бути точного розмежування. Не можна було провести виразної лінії поділу ні географічно, ні культурно, ні політично, ні економічно. Як воно завжди буває, коли від теорії доходить до практики, термінологія давала тільки генеральне розмежування. Тут існували переходові ступені від однієї частини Европи до другої.

Отже й поняття Західної і Східної Европи розпливчасті, релятивні.

Тут можливі зміни, поширювання або звужування. Історично відомі переходи з однієї сфери в другу: можна навіть говорити про приналежність до однієї сфери, коли брати, наприклад, на увагу політичний фактор, і рівночасно до другої, коли — скажемо — береться під увагу культурна сторона справи.

Саме сьогодні Східна Европа, головним репрезентантом якої є Росія, перейшла в наступ. До Росії довго належала частина Польщі, майже вся Україна, прибалтийські країни й Фінляндія. На місце Росії став за наших часів Совєтський Союз, який можна схарактеризувати, як своєрідну східноевропейську систему з домінантною Москвою. Тепер цей Союз має тенденцію перетворитися на окремий континент.

Це особливо ясно після перемоги Совєтського Союзу в війні 1941—1945 року. В Совєтський Союз знову ввійшли всі балтійські держави, і під знаком червоної зірки опинилася вся етнографічна

Україна й Білорусь. В сферу советських впливів таксамо попали: Польща, Чехія, Болгарія, Сербія — одним словом, все слов'янство — і Росія знову заговорила про свою слов'янську місію. А крім того, під впливом Совєтів опинилися Румунія й Угорщина.

Цікаво, що більшість цих країн якоюсь стороною свого життя, минулого чи сучасного, має щось спільне з Східною Европою, в основу якої історично, як відомо, лягла Візантія разом з орієнтальними, особливо ж, тюрсько-татарськими впливами. Румунія, Болгарія й Сербія перейшли через помітно візантійсько-грецькі впливи й прийняли з Візантії православний обряд, якому залишилися вірними по сьогодні. Вони сторіччями животіли під турецьким ярмом, себто під впливом орієнтально-азійського духу. Польща входила довгий час у склад Росії так само, як і Фінляндія. Чехія ідеологічно завжди залежала від Росії, була глибоко русофільською, а Угорщина здавна зверталася одним обличчям до Европи, а другим до Азії — і не тільки расово (тюрсько-фінське походження угорців), але й історично, живучи то під Австрією, то під Туреччиною.

Але до східноевропейської сфери можна було б сьогодні залучити чималу частину Німеччини. Східна Німеччина, або відійшла до Польщі, або опинилася під окупацію Совєтської Росії. В середній Европі подали одна одній руки Західна й Східна Европа. Їх безпосередня зустріч означає не тільки провал Середньої Европи, але й те, що Східна Европа виразно поширила межі своїх впливів в напрямі зі Сходу на Захід. Тепер Совєтська Росія опинилася в географічному центрі Европи.

II. Поняття европеїзму і европеїзації.

Безперечно, що й Україна належить до комплексу східноевропейських країн і географічно і політично, хоч би в наслідок довгої залежности переважної частини її території від Москви.

А тим часом і тут з найбільшою силою виявляє себе релятивність термінології. Доводиться трохи парадоксально сказати: Україна, належачи фізично до Східної Европи, належить духово до Західної Европи.

Що це значить? Коли ми говоримо про поділ на Схід і Захід, то мусимо звичайно брати під увагу всі чинники: географічний, економічний, політичний, культурний і т. д. Але їх вага не однакова. Найхарактеристичніший і найсталіший, а тим самим і визначальний, є культурний чинник, і саме в цій площині треба шукати розв'язки питання. З погляду культури поділ на Східну й Західну Европу означає, що в основу духового розвитку першої кладеться Візантія, другої Рим. Але не тільки сама Візантія дала напрям духовому розвиткові на Сході Европи, а й татарщина, що запанувала на кілька століть на великоруських замлях. Вже сама Візантія була вислідом синтези романогеллінського й орієнтального світу, а до цього приєднався ще й примітивний тюрський орієнталізм, ментальність якого так сильно позначилася саме тут, на півночі, в країні,що

була витвором колонізації та расового помішання східнослов'янських племен з фінськими.

Але й Україна (навіть насамперед Україна) вийшла з того ж візантійського корення. Чи маємо ми право вважати її духовий розвиток за ідентичний, або причасний до західноевропейського розвитку? Це справа історичних основ і історичного минулого й справа орієнтації.

До недавнього часу можна було говорити про те, що европейська (себто західноевропейська) духовість панує в світі. Цілий ряд великих, принаймні чисельно, народів стає перед проблемою европеїзації — чи то Індія, чи Китай, чи Японія, чи якісь інші народи. Цей процес европеїзації безперечний, оскільки йде про перейняття цивілізаційно-машинових досягнень Европи й Америки, яку треба вважати в цьому тільки поширеною Европою. Це, так би мовити, зовнішня орієнтація на Европу, зовнішня европеїзація (сюди належить і перебрання европейського одягу й інших европейських звичаїв) супроводжувалася частковим засвоєнням европейської культури. Росія теж брала участь у цьому процесі европеїзації, себто зазнавала впливу західноевропейської культури, починаючи з XVII, а особливо сильно в XVIII і XIX ст.

А як же Україна? Не забуваймо, що поділ на Західну й Східну Европу за генезою культури не вирішальний. Візантія, як така, належить до минулого. Це була велика культура, але, запитаймо себе, чи якийсь народ зумів на підставі цих основ збудувати щось своє оригінальне, нове, рівновартне й заразом відмінне від західноевропейського духового розвитку? В тім то й справа, що ці візантійські основи, хоч від них пішло православ'я, не були вистачальні. Основне річище европейського духового життя прокочувалося через Західну Европу. Саме це річище було й залишилося визначальним для Европи; ніякий народ не міг обійтися без нього.

Отже й для нас, українців, стоїть питання так: чи ми перебрали те чи те з европейської культури,від її головного струму, чи ми в ті чи в ті періоди нашого життя европеїзувалися, чи ми взагалі жили спільним духовим життям з Західною Европою? Чи ми европейські люди, чи европеїзовані? Чи Україна, европейська країна в вищезазначеному розумінні? Чи ми тільки орієнтуємося, або бажаємо орієнтуватися на Західну Европу, чи ми своїм історичним минулим належимо до неї?

III. Історичні основи европеїзму України.

Україна — типова країна на межах европейського світу. Вже за історичних початків її існування, а зокрема за перших князів київської доби йде в ній постійна боротьба між елементами европейськими й азійськими — орієнтальними, між світом грецької й римської культури та світом хозарсько-арабським.

Через прийняття християнства Русь-Україна ввійшла з самих уже початків у духову родину европейських народів і взяла участь у їх культурному процесі.

Основу християнства дала Україні -Русі Візантія, але це не значило, що Київ став тільки провінцією візантійських або візантійсько-болгарських культурних впливів. Блискуча культура князівських часів, часів переваги Києва як політичного й економічного центру всього Сходу Европи, була результатом не тільки впливів східного християнства, але й західноевропейського світу. Рим і Візантія боролися за те, чия християнська Церква одержить верх в Києві, а коли Володимир Святий спинив свій вибір на останній, то сталося це, безперечно, з політичних міркувань.

Не тільки Візантія, що в IX—XI ст. переживала добу відродження всіх галузей своєї культури, промисловости, торгівлі, науки, літератури, не тільки Болгарія, що отримала з Візантії християнство, ще перед Києвом, і що переживала за царя Симеона „золотий вік" свого письменства, поклали печатку своєї духовости на Київ, але й Захід, з яким Київ був зв'язаний і живими економічними стосунками, і династичними зв'язками, свідоцтвом яких було те, що Ярослава Мудрого назвали „тестем всієї Европи". Київ приймав европейських політичних втікачів, аж до королів (норвезький король Оляф Святий і інші), місіонерів, королівен і князівен, що виходили заміж за представників династії Рюриковичів, а з ними приходили з Західної Европи почоти, служба, музичні інструменти, літературні твори, пісні, перекази і т. д.

Православна в основі Україна (але з Церквою, що скорше заслуговує назви вселенської, ніж східної, і що не робить різниці між Сходом і Заходом, та зовсім не дивиться на Західну Церкву, як на щось вороже й чуже) в силу різних обставин все більше звертається обличчям на Захід. Починаючи з XI ст., її зв'язок зі Сходом і Півднем поволі уривається. Арабський світ підупадає, Царгород переходить, хоч і тимчасово, в 1204 р. в руки хрестоносців. Зі сходу наступають печеніги а ще більше половці, що витісняють населення з степових просторів України. А татарська навала 1240 р. остаточно завершує цей розвиток, відрізуючи навіть західну частину Руси від Чорного моря.

Наприкінці приходить цілковитий занепад Візантії, що в середині XV ст. остаточно підлягає туркам.

На місці Києва слово забирає галицько-волинська держава. В ній посилюється західний напрям; країна стало обертається в колі зв'язків з Польщею, Угорщиною, Литвою, Німецьким Орденом, і в її соціяльній структурі все більшу ролю починають відігравати бояри, що вказує на більшу спорідненість її устрою з західними сусідами: поляками й угорцями. В її міста переселюються чужинці з Заходу (особливо німці), вже відомі перші спроби запровадити маґдебурське право (Сянік 1339 р.). Помітний вплив занесеного з Заходу романського стилю, а також латинської мови, що була загальноприйнята в тодішній Західній Европі.

Отак з появою татар між Півднем й Північчю починається рішуче розходження. Суздальська Русь, що з неї вийшла Москов-

щина, йде, так би мовити, на Схід, а південна Русь-Україна на Захід.

На півночі плекаються далі візантійські основи, набираючи в московських умовах характеру закам'янілости і незмінности, а водночас беруть гору поняття й звичаї, принесені монголами за часів так званого татарського поневолення: тут постає деспотична влада монарха-царя (зразком служив і цезаропанізм візантійських імператорів), рівність усіх підданих в загальному безправстві супроти монарха, поневолення жінки, сувора система судових кар і т. д.

А на Україні, після занепаду галицько-волинської держави, настають часи литовсько-руської державности, а пізніше період безпосередньої залежности від польської держави. Наш зв'язок з Заходом стає ще тіснішим. Оскільки можна схарактеризувати устрій литовсько-руської держави певної доби (XV ст.) назвою „февдалізму", то, здається, цей термін найліпше передасть стосунки в Україні, частина якої пережила ці февдальні порядки, а тим самим, перейшла найкращі стадії середньовічного розвитку Західної Европи, правда, разом з Литвою, з великим припізненням і безперечно в слабших і досить неясних виявах, а тому й сам февдалізм на Сході, в рямках литовсько-руської держави, деякі учені ставлять під знаком питання.

Саме в цей період свого існування Україна перебрала й виплекала не одну середньовічну західноевропейську установу, як от маґдебурське право для більших і впливовіших міст, як цеховий устрій для наших ремісників і т. д.

А найцікавіше для нас те, що саме тоді відбувся на Україні генеральний бій між західним і східним світом на церковному полі. Унія з Римом 1596 року започаткувала вперту боротьбу між римо-католицькою, або унійною церквою, з одного боку, і православною з другого боку. Результатом її було не тільки те, що стала до життя нова греко-католицька церква з західними основами і старим грецьким обрядом, але що й східноукраїнська православна церква перейшла добу реформи й почала боронити своє існування західними методами. Тим самим уся духовість на Україні набрала тоді західного характеру, висловлюючи себе перш за все на полі освіти, особливо ж в рямках Київської Колеґії, пізнішої академії, та в інших колеґіях і школах, де в основу науки покладена була західноевропейська латинська культура й латинська мова поруч (а то й понад) прийнятої досі грецької мови.

Саме з приводу цієї боротьби між церквами годиться остерегти перед штампами. Загально приймається, що Західна Церква, активна, незалежна, войовнича, а Східа пасивна, покірна та підлегла світовій владі і т. д. Я сказав би, що тут потрібна в кожному окремому випадку більша індівідуалізація.

Грецька (Царгородська) Церква була виразно експансивна й боронила сфер своїх впливів з надзвичайною впертістю, правда, в межах православних країн. Українська православна Церква, безперечно перебувала за литовсько-руських часів у стадії великого занепаду, але вона виявила чималу активність, коли треба було стати

в обороні свого існування проти унії. Після періоду реформи типовим для неї було нескорення владі (покірність світській владі зовсім не характеризує української церкви і коли вона й була залежною, то це зовсім не виходило з духу Церкви, але від обставин — чи то часів підлеглости великому литовському князеві, чи то петербурзькій імператорській владі). А чи не проявлялась активність церкви навіть у самій виборності духовенства аж до митрополита?

Не було в неї тільки нічого войовничого й експансивного, але це відповідає скорше національному характерові, ніж візантійським основам.

Тому і „цезарепаністська" Москва, спадкоємниця централізаційної політики візантійських імператорів на церковному полі, відчувала соборну й виборну знизу до верху українську Церкву, пройняту західним духом, як щось для себе чуже, єретичне й вороже. Вихованці Київської Колеґії, що їх запрошувано в Москву ще з половини XVII ст., мають тут перед собою китайську стіну недовір'я, ненависти й забобонів. За винятком розумного Никона навіть самі патріярхи (Йоасаф) стоять на чолі опозиції проти наших европейців. Про відомого Симеона Полоцького, що був одним із перших піонерів перенесення західноевропейської культури в Москву, писалося в творі патріяршої партії „Остені": „Он же Симеон, аще бяше человек и учен и добронравен, обаче пребувещен от іезуитов папежников сущих и прелщен бил от них, к тому же и книги латинские токмо чтеше, греческих же книг чтенію не бил искусен, того ради мудрствоваше латинскія право бита. У іезуітов бо кому учившуся, найпаче же токмо латински без гречес кого, не можна быт православну весьма Восточныя церкви искреннему сыну".

Коли в Московщині за часів Петра І почався період церковних реформ, основне — створення колегіяльного Синоду в 1721 р. — то й тут боротьба за і проти реформи вийшла з українських кіл. Стефан Яворський зі своїми спільниками (Лопатинський, Максимович, Вишневецький, Мацієвич) репрезентував напрям консервативний. Це була група людей, що вихована на зразках та здебільшого і в школах католицьких, наближалася в питаннях церковної незалежности та церковного устрою до засад католицької церкви, а тому вважала патріярхат за нормальну форму церковного управління й не була задоволена установленням форм правління колегіяльно-синодального, що віддавало характером протестантським.

За те Теофан Прокопович з членами Синоду і своїми прихильниками (Королик, Кохановський між іншими) репрезентував новий напрям української богословської думки протестантського ухилу. Залежність Прокоповича від протестантського напряму позначилася не лише на його теоретичних трактатах, але й на тих законодатних пам'ятках, авторство яких йому належить, головне в „Духовному Реґляменті" з його вільним ставленням до церковного авторитету та церковної обрядности.

Для нас важливо, що і католицький, і протестантський напрям, були витворами Західної Европи, і тут Стефан Яворський і Теофан

Прокопович —свідомо чи несвідомо — виявили себе представниками західноевропейської духовости на теренах Східної Европи.

І за козацької державности можна говорити про наш природний зв'язок з Европою, хоч і велика частина України вже з половини XVII ст. опинилася в сфері московських впливів.

Цікаво, що Драгоманів мислив український історичний процес як такий, в якому більше схожого з історичним процесом Західної Европи, ніж Европи Східної. Порівняльною методою Драгоманів доходив, що українська історія розвивалася справді за тими самими шляхами, що й історія Західної Европи. Парляментарні установи в Західній Европі, а у нас козацька рада — це об'єкти, які можна поставити один поруч одного, тільки з тією різницею, що в Західній Европі всі суспільні інститути розвинулися повніше, як це було в Україні.

Безперечно, що й культурне життя України новітніх часів проходило спільно з Західною Европою ті самі етапи. Наша країна так само мала ренесанс і реформацію, барокко та епоху просвічености й раціоналізму, правда, в досить неповних, бідних формах, але, н. пр., барокко з дуже оригінальним власним змістом, багате на форми й з глибоким впливом на українську духовість. Можливо, за Мазепи в барокко знайшли собі найгеніяльніший вияв глибини української душі. Бароковість заявила себе не тільки в архітектурі і взагалі в мистецтві, не тільки в літературі, але і в козацькому літописанні, і тільки вже „Історія Русов" з кінця XVIII ст. віддзеркалює раціоналістичний вік. Ще в XIX ст. барокко підсвідомо діє далі, і коли придивитися ближче, то й стиль Гоголя має в собі виразні барокові ознаки.

Разом з Західною Европою Україна переживає і романтику, і реалізм в літературі і мистецтві. Від раціоналізму „Історії Русов" ми переносимося до релігійної романтики кирило-методіївців. В другій половині XIX ст. і в нас, як і в Европі, з'являється захоплення природознавством і точними науками (В. Антонович, М. Драгоманів), і в нас на кінець століття виходять наперед ідеї соціялізму й парляментаризму.

Це не стоїть у суперечності з тим, що Україна в XIX ст. і на початку XX ст. розвиває свою культуру здебільшого в зв'язку з розвитком культури Росії. Таж культурний розвиток і в Росії XIX ст., і початків XX ст. відбувався в формах, які були передусім наслідуванням европейських зразків.

Ось, наприклад, як висловлюється проф. Д. Антонович про розвиток українського мистецтва: „починаючи історію українського мистецтва від X ст. і до наших часів, ми констатуємо, що історичний процес розвою мистецтва на Україні поступає в тих самих рамцях, як і скрізь в Центральній та Західній Европі. Український народ живе спільним життям з Европою і постійно на Україні мистецька творчість розвивається в тих самих загальних формах, що і в Европі, але разом з тим в деталях у такій мірі пересякає характером укранської індивідуальности, що перестає бути европейським мистецтвом на Україні, але стає українським мистецтвом українського на-

роду. В тій самій мірі, як італійці, французи, англійці, німці й інші народи мають один спільний загальний процес розвитку мистецтва, а завдяки індивідуальності в деталях творять мистецтво італійське, французьке, англійське, німецьке, так до тої ж групи народів належать і українці й побіч них творять у тих же загальних нормах мистецтво українське".

Саме в XIX ст. постає принципова суперечка між видатними представниками української духовости. Постає питання культурної (а разом з нею й політичної) орієнтації. В. Антонович і М. Драгоманів ставлять питання, з ким іти, — і кожний вирішує його по-своєму. Згоди у них нема, але знову виявляється, що й при всій незгоді спосіб їх думання західний у ґрунті речі і сама орієнтація західницька.

В. Антонович писав до М. Драгоманова з Риму 8. вересня 1885 р.: „Я твердив, що найбільшу шкоду в культурнім відношенні приносить українській інтеліґенції те, що вона виховується виключно на російській літературі замість того, щоби шукати джерел світу в якій завгодно літературі західноевропейській.Я пробував довести, що російська література тим шкідлива, що у великій своїй масі приносить осуди і переконання державно-централістичні, або дає самим дешевим коштом обривки ліберальних ідей, відучує від самостійного вироблення та приучає ідеї змінювати як дамські моди майже кожного сезону, одним словом, що за малими виїмками ця література денервуюча , розвратна і розвращаюча".

А Драгоманів відповідав у листі з 10 вересня 1885 року: „Ніхто більше мене не бажав би, щоб наші черпали культуру прямо з европейських жерел, а не з московсько-петербурських водовозних бочок. Але, на жаль, коли земляки... найменше читають европейських книжок, так, що виявляються менш европейцями, ніж кацапи... Та й по совісті не можна не признати, що тепер великоруська література не тільки кількісно, але якісно має в собі більш европейських ідей, ніж українська. А тому і в українськім касаціоннім відношенні щодо цієї літератури є багато неправди і, гірше того, небезпека для проґресу. Тим більше треба це сказати про Галичину. Тут кількість европеїзму в літературі вже цілковито мала („ничтожна"), коли там українофіли добровільно каструють навіть українську літературу з Росії".

Не входячи в саму суть полеміки, зазначимо тільки одне: обидва стоять зовсім послідовно на позиції західництва. Українська культура має бути західноевропейською культурою. Різниця між Антоновичем і Драгомановим полягає тільки в тому, що перший рекомендує користуватися західноевропейською культурою безпосередньо з її західних джерел, а другий вказує на те, що в Росії, в російській літературі є дуже багато елементів західноевропейських (більше, ніж на Україні), а тому й рекомендує — за незнанням або небажанням українців читати европецськими мовами — користатися з цих джерел.

Отже виходить, що сфера західноевропейського культурного життя була природною сферою і для України. Нахили на Україні

завжди були в одному напрямі. Свідомо чи підсвідомо, ми йшли західноевропейським шляхом. Зрештою Україна лежала на окраїнах західноевропейського культурного світу, і сюди певні европейські культурні течії приходили іноді з чималим запізненням.

Проте европейська проблематика була у нас своєю, рідною. В її рямках міг виявити і виявляв себе непримушено й природно український культурний геній, оскільки історична дійсність не робила знову й знову Україну об'єктом чужих експериментів.

Українське слов'янофільство, напр.,що було виявом національно -релігійної романтики українських діячів 40-их років XIX ст., було чистою, безінтересовною ідеєю федерації всіх слов'янських народів (разом з Україною, від якої виходив заклик до з'єднання), без будь якого протиставлення себе Західній Европі. [1]

Безперечно й Москва, починаючи з середини XVII ст. звертається лицем до Европи, за чималим посередництвом самих українців. Часи Петра I переломові. Московщина стає Росією (чи не глибокий сенс в цьому перебранню старого українського, на півночі напів забутого імени), европеїзується на швидку руку, особливо в XVIII і XIX ст.,коли европейські впливи на сході Европи досягають свого вершка.

Але цей процес проходить зовсім не рівно, з великими труднощами й застереженнями. Ввесь час іде боротьба між европеїзаторами й самобутними, між западниками й слав'янофілами. Україна не знає такої боротьби. Новітнє російське слав'янофільство XIX ст., яке зовсім не є слов'янофільством — цей термін вводить тільки в блуд — а самобутництвом, вбачало в Західній Европі гнилий Захід, а на насильні реформи Петра I , виконані за західноевропейськими зразками, дивилося як на такі, що зіпсували історію Росії, відірвали її від власного пня: фальшивій, безбожній, збуржуазненій та матеріялістичній Европі тут протиставляється розвиток з власних підвалин, царсько-православних, народно-російських й общинних.

В наші часи на еміґрації постають ідеологічні напрямки, націоналістичний і державницько-клясократичний, Донцова і Липинського з українського боку, евразійський — з російського. Коли українці розглядають українське питання в рямках загальноевропейської проблематики (особливо природно й ясно виходить це в Липинського), то евразійці виступають з кличами „Геть від Европи і назад до Москви". І вони, як колись слов'янофіли (тут виразне споріднення), проповідують самобутність Росії: Росія (европейська й азіятська вкупі) має являти собою зовсім окрему від Европи цілість, природну, географічну, економічну, культурну і т. д. Це окремий самовистачальний світ, Евразія, обернений лицем до Азії, до монгольського Сходу, світ, що не потребує нічоговід Европи з її ніби занепадною цивілізацією. Отже, замість европеїзації — деевропеїзація.

Свідомо, чи несвідомо ми, українці, жили спільним культурним життям з Західною Европою. Від століть, з самих початків був це

---

[1] Були певні випади проти німців, але як проти того реакційного елементу, на якому стояла держава Миколи I.

для нас нормальний етап. Нас не обтяжувала Европа, нам не говорили якісь таємні голоси, що ми завдяки Західній Европі можемо втратити свою власну душу, свою індивідуальність, в той час, як у росіян все виявлялась боязнь втратити через постійні стосунки з Европою своє „Я", та сильна тенденція відгородитися, не допустити до себе европейського духу як погубного, деморалізуючого, гнилого.

Безперечно, Україна була окраїною Европи, межею проти іншого неевропейського світу. Як Еспанія на Заході, так Україна на Сході Европи боронила останні бастіони европейського духу проти турецько-татарського, чи арабського світу. Але, борючись, вона жила европейським життям. Український розвиток завжди був европейським розвитком. В українців було европейське наставлення, а це рішає.

Тому говорити про европеїзацію України можна тільки з непорозуміння. Україна є частина духової Европи, не зважаючи на всі особливості її розвитку, вимушені обставинами, і тут нема чого европеїзувати: треба тільки підтримувати її вічний европейський дух. Органічний шлях українського розвитку є европейський.

Це так з історичною Україною.

А як буде виглядати в майбутньому, про це нам тяжко говорити. В умовах становлення на Сході окремого континенту з деевропеїзаторськими, самобутними тенденціями вся етнографічна Україна, що входить сьогодні в східноевропейську совєтську систему, стоїть перед поважними небезпеками.

Тим більш відповідальне завдання еміґрації. Їй припадає тримати прапор української европейськости твердо в своїй руці, щоб зберегти в чистоті основні лінії українського культурного розвитку.

Роберт Марксмен (Robert Marksman)

Філософія одної повісті

Німецький екзистенціялізм.

Думав я, як зачати свою розвідку, аж випадково дістав число „Пу-Гу" (з 3-го серпня 1947 р.) і в ньому прочитав статейку проф. Ю. Шереха „Мистецтво і доба". Автор каже, за нашим Шекспіром, що „світ зірвався із завіс" і тому ми тепер повинні „думати й працювати над пекучими проблемами нашої доби", бо і **„большевизм і нацизм і фашизм — це муки народження нової доби"**. Автор нарікає на те, що українці мало думають над **„проблемами сучасности"**. Але, на думку професора, положення не безнадійне, бо „екзистенціялізм говорить про проблеми нашої доби" й тому саме та французька філософія „права", тому виправдане її існування. А між українцями порушує ці проблеми Ю. Косач у своїй повісті „Еней і життя інших", та „на жаль, це тільки поодинокі прояви" серед українців, — нарікає далі автор.

Виходило б, що український професор бачить в екзистенціялізмі одну із спроб розв'язати заплутану проблему нашої доби. Та майже одночасно читаю часописну статтю про екзистенціялізм пера знаного історика філософії проф. Еббінґгавза, який зовсім не бачить у цій філософічній науці розв'язки питань нашої доби й пророчить, що Сартрів екзистенціялізм не може бути ліком на моральні рани повоєнних років, що Сартрова наука готова вдушитися в надмірності своєї власної індивідуальної волі, яка має бути мірилом усіх вартостей. (Die Neue Zeitung ч. 60. 1947 р.).

„По чиєму боці правда?" — спитається читач, — Шереха, чи Еббінґгавза.

Щоб на це відповісти, треба подивитися, як історично виник сьогочасний французький екзистенціялізм.

Про це досить докладно розповідає американець угорського походження, Павло Кечкеметі, у статті „Екзистенціялізм" (Die amerikanische Rundschau, 1947 р. зшиток за травень, ст. 80—96).

В сорокових роках минулого століття з'явився в Данії філософ Кірке́ґард, що зачав говорити нечуваною в філософії мовою. Бож від найдавніших часів філософія старалася відповісти на такі загальні питання, як „істота і змисл життя", „основні закони природи" або „істота правди" і т. п., а Кірке́ґард роздумував тільки над правдами, що відносилися до даної конкретної людської істоти. Він не цікавиться проблемою подружжя взагалі, а лише, чи може „X одружуватися з У". І це початок сьогодні модної (покищо тільки у Франції, а може взагалі тільки Франції) філософії екзистенціялізму.

Екзистенціялізм — це чисто індівідуалістична філософія. Вона й сьогодні узнає правди, що зобов'язують тільки одиницю. Робив це вже Данець Кірке́ґард, який питався:

„Що це є абстрактне думання?"

„Це думання, при якому немає того — хто думає. Чисто логічне й розумове думання є абстрактне думання, воно невтральне супроти проблеми екзистенції одиниці."

Екзистенціялізм Кірке́ґарда був християнським, але його учні, як побачимо далі, виступають проти Бога й релігії. Між сьогоднішніми екзистенціялістами стрічаємо найбільше атеїстів і нігілістів, хоч не бракує між ними і християн-католиків, але ці останні непопулярні.

На навчання Кірке́ґарда звернули більшу увагу аж у XX стол. Зробили це два німецькі філософи: Мартин Ґайдеґґер і Карл Ясперс.

Чого ж учив німецький екзистенціялізм?

„Головна думка екзистенціялізму, за Кечкеметі, є така: окрема людина перебуває завжди в якійсь ситуації. Та ситуація завжди для неї щось означає, і ту ситуацію не можна вивести від тих елементів, що самі не мають екзистенціяльного змислу".[1]

---

[1] Як бачимо, то ця формула не досить прозора. Але це не вина Кечкеметі. Джон Л. Бровн називає твори Кірке́ґарда „загадочними" і каже, що і самого Сартра мало читають у Франції, бо їх важко зрозуміти. Більше читають його учнів. (Нойе Авслезе, 1947, Ч. 4, ст. 48)

Вже Кіркеґард виступав проти абстракції в мисленні. Була це тоді реакція проти гегелівської систематики, що старалася охопити всесвіт, а данський філософ твердив, що „правда завжди суб'єктивна", і що ніяка система не може вияснити буття. І тому то екзистенціялізм ставить завжди людину понад теорією почування, понад абстрактне думання. („Neue Auslese", 1947 р. ч. 4. стор. 48).

Кечкеметі вірно насвітлює клімат, в якому розвивалася філософія екзистенціялізму в Німеччині. Було це після першої світової війни, коли „нага екзистенція" була основною проблемою всякої філософії. Німці програли першу світову війну. На фронті мільйони німців навчилися вмирати й легковажити життя. В країні була матеріяльна нужда, самогубства були щоденним явищем. Молоді німці шукали смерти на всіх можливих фронтах у повоєнному світі.[2] І на такому ґрунті ширилися думки Гайдеґґера, розквітала і його песимітична філософія, що її англійський філософ Бертрамрассель називає „твердим фундаментом розпачу".

Гайдеґґер твердить за Протаґором, що „людина — це мірило всіх речей і вартостей". Можна б німецького філософа пов'язати із славним висловом Декарта „cogito ergo sum" або як це перевертає Косачів професор: „Існую, отже думаю". Найважливіша річ у світі це саме існування. Крісло, як те, „на чому сидять", важливіше для філософа від будьякого фізичного предмета або від всякого змислового поняття. Оця „присутність", оця „істота", завжди повна турбот і жаху.

Жах і страхіття — це основні дійсні прикмети існування.

„В жаху, пише про Гайдеґґера Качкеметі, людська екзистенція найповніше й найосновніше зближається до зрозуміння себе самої, бо жах містить в собі найосновнішу та найрадикальнішу частину знання, що взагалі вможливлене людині, — знання про кінець свого існування. Існування кінчається смертю й єдина смерть робить існування цілісною одиницею. „Дійсність" буває тільки тоді, коли людина вмирає. А саме існування, це тільки „буття", що веде до смерти. Існування — це кинення в невмолимий рвучий потік життя".

Ясперова філософія має деякі спекулятивні відхилення, але в основному також песимістична, як і Гайдеґґерова. І для Яспера і для Гайдеґґера людське існування буває виправдане тільки настільки, наскільки воно протиставить людську одиницю її основним можливостям. Гайдеґґер уважає за останню можливість — смерть; Ясперс розширює „граничні ситуації" на смерть, терпіння і конфлікти. Гайдеґґер навчав, що в обличчі існування є всі люди рівні. Алеж він сам зрадив свою науку, коли став нацистом та вихваляв вищу расовість німецького народу.

Німецький екзистенціялізм не випрацював якоїсь нової теорії вартостей. Він не викував духової зброї, що нею можна було б зни-

---

[2] Може тими самими обставинами треба б пояснювати і сьогоденку популярність драм екзистенціялізму в Німеччині, бо поза Францією екзистенціялізм не приймається в праґматичному англосакському світі.

щити моральну анархію, яка була таким важким фактором у дикунському поході нацизму по Европі. Хоч німецький екзистенціялізм і заперечував абстрактне думання, то в дійсності поза абстракції він сам не вийшов. Нічого путнього не дав він німецькому народові, бо і не міг дати своїм нігілізмом та песимізмом. Людське існування дійсно обмежене жорстокою смертю, алеж німецький екзистенціялізм не давав людині жодної втіхи. Стверджуванням цього факту: єдиним послідовним висновком із навчання цієї песимістичної філософії було б самознищення людини і всього людства. Це зовсім не якась поетична видумка, бо Яспер, отой „віщун нещасть", як його зве Кечкеметі, ще в 1942 році, — коли не було атомової бомби, — писав, як послідовний викладач свого песимізму:

„Якщо б була можливість технічними засобами знищити людське існування, то навіть не можна сумніватися, що цю можливість одного дня здійснено б".

Сьогодні така можливість вже існує, але щоб її не здійснювати, треба закинути песимізм екзистенціялізму та шукати таких моральних вартостей, що підтримуватимуть віру в людське життя й дадуть людям якусь ціль земського існування.

Французький екзистенціялізм.

(Камюс, Сартр та інші)

Згадуваний уже Кечкеметі малює чорними красками ідейне підґрунтя, на якому виріс французький екзистенціялізм. Після першої світової війни французька молода генерація не знала жодної віри в вищі мотиви в ідейні змагання та шляхи свого народу.

„Необмежений егоїзм і абсолютна безвідповідальність були самозрозумілі. Кожний, так здавалося, був собі самому найближчим. Усе було сумнівне, тільки одне ні: одиниця існує і прагне далі існувати...

Правда, були ще живі „міти", такі, як батьківщина, кляса, людство, але вони діяли тільки давньою силою... Були дві сили, перед якими стояла одиниця: це була держава і церква. Але і ті сили впали в 1940 р., коли німці перемогли Францію (стор. 91 згадуваної статті).

Та можна б думати, що американець односторонно малює французькі відносини, тому даймо слово французові Альбертові Камюсові (Camus):

„Література бунтувалася проти мельодії. А філософія вчила, що немає правди, тільки явища... Моральна постава тодішньої генерації була ще радикальніша: націоналізм видавався їй пережитою правдою, подібно і религія".

Такий безідейний ґрунт французької духовости неочікувано був примушений стрічати гітлерівські орди, що заливали Францію. Французи мусили зайняти якусь поставу, бо тепер уже були „явища" були тверді закони німецької окупації. І, згаданий уже, Камюс пише, що французи, які „нічого не ненавиділи в своєму духовому нігізмі, як тільки одну абстрактну ненависть, мусили тепер учитися гострої дисципліни ненависти до ворога." І тут постала криза французької людини, людини французького опору — резистансу.

Ідейний стрижень новій філософії старався надати молодий філософ Жан Поль Сартр у своєму тзорі „Буття і ніщота". Він уважає своїм учителем Гайдеґґера, хоч у дечому змінив вчення свого маестро, але ці зміни — це спекулятивні подробиці — нюанси, що не мають більшого значення.

Сартр — як і Гайдеґґер — атеїст. І для Сартра основною катеґорією, з якої все інше виводиться, це „існування само в собі". Людська істота спочиває спочатку в лоні існування-буття, пізніше відривається ві нього за допомогою неіснуючої ізоляції. Для цього філософа, що спекулює поняттями, „людська екзистенція — це своя власна ніщота",[3] людина не може бути сама собою й вона не може знати саму себе, бо „Я" є трансцендентальне, це значить, „Я" не можу себе знутра знати, подібно, як і інших речей не може знати з їхнього нутра... Невже може хтось думати й вірити, що оце бавлення поняттями може уздоровити людство.

Як наївно Сартр розв'язує таку важливу для людства проблему, як Бога.

Коли ремісник робить якийсь предмет, то раніше мусить знати, як той предмет виглядає і мусить знати техніку своєї праці та призначення предмета. Те саме треба сказати і про Бога, що ніби то сотворив людину. І в Бога мусила бути раніше уява про людину. Уява постати могла тільки тоді, коли Бог бачив людину. Отже, раніше була людина й вона сотворила собі Бога. І ось Сартрів висновок: „Якщо Бог існує, то існує принаймні людина (істота) — екзистенція, і цією екзистенцією — є людина. А людини не можна дефінювати, бо вона спочатку є „ніщота". Людину можна зрозуміти тільки в її існуванні, вона не є щось інше, як тільки те, що вона з себе зробить. Тому людина має тотальну відповідальність за свою екзистенцію. Та мало того, вона одночасно вже самою своєю екзистенцією відповідає й за все людство. Ось послухаймо, як Сартр за допомогою спекуляції доводить цю „правду".

„Те, що ми вибираємо, є добре, бож злого ми не вибираємо для себе. Коли ж воно є добре для нас, то повинно бути добрим і для всіх. Якщо екзистенція випереджує істоту й якщо ми одночасно бажаємо існувати, бо ми формуємо собі наш власний образ, то цей образ є важливим для всіх і для всієї епохи.[4]

Сартр називав свою розвідку „Екзистенціялізм — це гуманізм", і каже, що його наука — це оптимізм. Може хтось захоплюватися Сартровим гуманізмом — але як Гітлер завоював був Францію і хотів знищити всіх ненімців в Европі — то кожна людина знає, що той Гітлерів „вибір" був тоді „добрий" для німців (тепер ні!), але для французів аж ніяк не був добрий, а також і для українців, ані для всього людства.

---

[3] Тут мені пригадується сміх Вашого Шевченка із тогочасної німецької спекулятивної філософії: „І ми — не ми...", „І я — не я..."

[4] Цитат беремо із книжки Карла Авґустина Вебера: Dichtung der Gegenwart. Франкрайх. Мюнхен 1947, ст. 160. На стор. 123—126, стаття Сартра „Екзистенціялізм — це гуманізм". От і гуманізм!

Вірно зазначує Кечкеметі, що Сартр критерієм моральних вартостей вважає волю одиниці. Він наводить таке місце із творів Сартра:

„Тільки моя воля є основою вартостей... і ніщо, і то зовсім ніщо не може виправдати, що я саме таку, або таку вартість або критерій вибрав... І моя воля це є начальна проєкція своєї ніщоти". „Найбільший вияв волі людини право до самогубства. Якщо людині щось із того, що діється, не подобається, то вона кожної хвилі може поповнити самогубство".

„Така проста людська історія" — завважує після тих слів Кечкеметі, що вважає Сартрів екзистенціялізм цікавою філософічною спекуляцією,але без вартости для людських існувань, хоч вона сама і зветься „екзистенціялізмом". Бо що людина вільна, це правда; що вона має право боронити свою волю, це також правда, яку люди вже давно знали. Але, як ці правди мали б виглядати в конкретній дійсності, цього Сартр нам не показує. Найцікавіше те, що сам автор книги „Буття і ніщота" говорить про свою доктрину дослівно таке: „Головний вислід екзистенціяльної аналізи такий, що треба зрезиґнувати із поважної постави до неї".

Кечкеметі вірно зауважує, чи не треба б успіх сартризму записати на конто галійського гумору.

Варто б ще згадати про деяких інших екзистенціялістів. Між ними **Сімона де Бовуар** (Beauvoir) літературно найплідніша учениця Сартра. Вона в статті „Людина і Бог" висловлює такі думки: „Месія каже, що він Месія, але й фальшивий Месія каже те саме: хто зможе їх пізнати? Пізнати можна б їх по їхніх ділах, але як можемо пізнати, чи ці діла добрі, чи злі. Вирішувати можемо тільки на критеріях, що постали в людських головах". Бовуар також чітко підкреслює свій атеїзм. Думки цієї Бовуар наводить і Косач у статті „Театр екзистенціялізму" („Арка", липень 1947, ст. 7—9). Він виписує такі слова із твору цієї песимістки:

Кінцевої мети немає, бо людська мета завжди змагає до нової мети. Речі — створені для людини, а не людина для речей. Людина не може аж ніяк створити собі остаточного й вигідного ліку для душі, бо ні для одиниці, ні для людства нема тут ніякого раю. Суттю людської свободи є змагати завжди далі, за межі її призначення. Людське життя — це вічна боротьба. Людина не потребує раю, ані відпочинку".

Тут багато логічної плутанини. Раз пише вона, що „треба змагати аж поза межі призначення", алеж яке це „призначення" — не каже. І яке це призначення, коли „нема остаточної мети".

Треба б ще згадати і твір **Камюса** „Сизиф", бо всезнайко, професор Кравчук у Косачевій повісті згадує цього мітичного грецького героя. Камюс твердить, що Сизиф — це праобраз всього людства, що при своїй нужді все ж таки не попадає в песимізм, (трагічні оптимісти в Косачевій повісті!), бо „саме змагання, що веде Сизифа до вершка гори, вистачає, щоб заповнити серце людини. Мусимо собі уявити, що Сизиф був щасливий". (Вебер: ст. 129).

Наприкінці розділу про французький екзистенціялізм треба ще

зазначити, що помилково було б уважати цю філософічну доктрину за філософію французького руху опору, т. зв. резистансу. В часі боротьби з німецьким нацизмом у Франції постала велика література, але в ній тільки незначну ролю відогравали екзистенціялісти. Франція перемогла нацизм не завдяки Сартровій науці, а тому тільки, що, як пише Жорж Дюамель, вірила в генія своєї раси, повірила, що „великі нації — це ті, що видають з себе великих духових творців", таких, як Пастер, Ру, Кюріє, Дебюсі, Роден, Моне, і Сезан. Всі ті великі люди жили й діяли за життя Дюамеля, що народився 1884 р.

Екзистенціялізм в Косачевій повісті „Еней і життя інших".

Важко мені, чужинцеві, ствердити, чому Косач написав свою повість про Українську Повстанчу Армію на ідеологічному підложжі французького екзистенціялізму. Думаю, що тільки мода та охота за всяку ціну бути ориґінальним та „передовим" письменником спонукала його до цього. Бож, наскільки мені відомо, серед українців не було такої ідейної руїни, як у Франції перед 1939 р. Українці не мусили шукати виправдання аж у філософії на те, що боролися з німецьким та іншим окупантом. Вони, як мені здається, мали, і тепер мають, ясну мету. Український патріотизм, релігійність християнсько-етичні засади — знані всім чужинцям, що без упередження мали нагоду пізнати їх на чужині, по таборах для переміщених осіб. Можливо, що деяка частина і серед їх інтеліґенції (згадуваний уже голос проф. Шереха!) не має твердих світоглядових основ і вона повинна шукати їх у західноевропейській культурі. На мою думку, перший крок Косача в цьому напрямку не дуже щосливий, бо якби його думки читачі брали надто до серця, то попали б у такий хаос, якого досі не знали. Та не забігаймо вперед, а придивімося до філософії Косачевої повісти.

Вже згори зазначую, що не обійдеться тут без довших цитат, алеж це не наша вина, тільки самої повісти, в якій розмови займають три четвертих місця, а на авторову розповідь і описи залишив автор дуже мало сторінок, захитуючи рівновагу між трьома компонентами епіки: розмовами, описом та авторовою розповіддю.

В повісті „Еней і життя інших" такі головні персонажі: Ірин, Галочка, Вадим Васильович (письменник, ніби сам автор), Лариса, Божок та славний мудрагель, професор Кравчук, що нічого не робить, тільки говорить мовою французьких екзистенціялістів та їсть, що тільки попадеться перед ним на столі. Проф. Шерех в „Часі" (ч. 30, 1947) вважає цього скептика Кравчука **„рупором ідей, що зрушують Ірина в нове життя"**, (підкреслення наше), тому й ми будемо ним найбільше цікавитися. Кравчук не тільки „рупор" дій Ірина, він також ідеологічний двійняк Вадима Васильовича-письменника, який каже говорити професорові „теоретикові" замість себе („Ви скажете за всіх, професоре — а в тім я не теоретик").

Майже всі названі вгорі особи мусіли читати твори французьких філософів екзистенціялізму. Галочка говорить про „неспокій, про вічний бурелім, що в душі й цим неспокоєм ми тавровані. Є в цьому одержимість, є й приреченість. І траґізм нашої доби". А

Еней, цебто Вадим Васильович, додає: „Наше призначення — терпіти в проміжній добі". Кравчук заявляє, що саме тепер ми „віднаходимо глузд існування". І то завдяки скептицизмові. „Скептицизм найдовершеніша, принаймні досі, форма мислення — це реґулятор між надією й безнадійністю... Треба жити й, зрештою, навіть таке убоге життя — краще, ніж ніяке, бо щось із нього таки викільчиться, звичайно, за допомогою нашої волі. — О, ця воля!... Кошмарно почварне життя, за яким стоїть залізна universitas, незрима підойма. Скажімо, — Доля. Скажімо — Бог. Так, мої панове, ви не смійтеся із парадоксальности цього зв'язку: скептизм і Бог. Мусимо признати, що пролите в секунду, підкреслюю, в секунду світостворіння: нехай стане світ! — Повторюю, проміння „гама", пролите в мряковину пустки, це єсть Бог. Інакшого вияснення і не треба й не буде ніколи. Ніколи, ви чуєте?" (підкреслення наше). Далі Кравченко проголошує, що є „єдиний закон. Моральний, Божий, що реґулює нашу ідіотичну diversitas буття".[5]

В повищих цитатах стрічаємо головні думки екзистенціялізму. Є тут і „страхіття нашої доби„ і „призначення терпіти", і Кравчуків вигук: „О воля!" і його ж атеїзм (проміння „гама" — Бог!). Але згадку про „моральний, ніби Божий закон, що діє в природі" — вже треба пояснювати „хаотичністю" професорових думок, бож всякий закон обмежує волю. Цю хаотичність професора ще яскравіше побачимо в дальших його „слововиливах" (дуже влучне слово проф. Шереха), коли він говорить про „призначення" (Хто призначує, чи проміння „гама"?).

„Обставини можуть укладатись різно, але ніхто не в силі перекреслити вітального пляну спільноти — вона його виконує, так як їй призначено (підкреслення наші). Отже нехай вас не лякає ні фраґментарність, ні молодість нашої історії. Здійснення пляну довершується незалежно від нашої волі, нашого романтичного настрою. Прийде час, і результати будуть наявні."

Тут вершок хаосу в думках шановного професора, вищий за найвищу українську дзвіницю, він напевне сягає до якогобудь Цуґшпіце. Бо нащо українцям бути „трагічними оптимістами", чи як на іншому місці говориться, „активними песимістами", коли якесь невідоме „призначення" чигає на те, щоб „здійснити свій плян" і то „незалежно від волі українського народу".[6] Та як можна вимагати від отого „слововиливача" якоїсь логіки в думанні, коли він її, мабуть, не вчився, так само, як не вчився психології, бо мішає „волю" із „романтичним настроєм".

Та професор виясноє, що він сам розуміє під отим „призначенням" — це Діло. „При всій цій різнородності явищ, споввидній

---

[5] Кравчук в одному місці просить вибачення за „хаотичність своєї доповіди". Ми йому вибачаємо, і просимо про те саме шановних читачів.

[6] Зазначую, що Кравчук говорить тут про „українську справу".

різнобіжності діяння існує одна мета. І ми можемо бути спокійні: за всім цим галасом і метушнею стоїть мовчазна, таємна сила — Діло, так, з великої букви, яке завершує своє завдання". Це „Діло" — це мав би бути отой вітальний закон, оте призначення, що таємно всім кермує. Тут справді важко зрозуміти Кравчукову філософію.

Та ми не маємо права вимагати логіки від Кравчука, бож він заперечує конечність її в мистецтві, отже також і в літературі. Кравчук і проти ідейности в мистецтві.

„Романтизм (чи тільки романтизм?!) вічно торочить про ідейність у мистецтві. Але , повірте, що початковий логос, це тільки краса. Ми приймемо заздалегідь, що все, що гарне, дорівнює доброму. *Отже виключім дискусію про обов'язкову ідейність у мистецтві*". (Підкреслення — наше).

„Дилетанти, люди проміжної доби, [7] що не бачать за деревами лісу, вимагають від науки метафізики, *від мистецтва логіки*. Абсурд, мої панове! Мистецтво — це свобода, мистецтво майбутнього визволення. Все, що не вкладається в ці межі, є поза мистецтвом".

Кравчук обороняє й незрозумілість мистецтва.

„Начхать на всіх критиків, на рецензентів на нерозуміючу юрбу. Той мистець, хто сміє дивитись уперед, хто *вільний*, — ви розумієте, *від так званої логіки бо в мистецтві логіки немає, а єсть чудодійність, фікція, фантазія, абстракт, нереальність*". (Підкреслення наше).

Та Вадим Василович, цебто Еней, розумніший за Кравчука, який своїми мистецькими критеріями зразу знищив малощо не всі найкращі твори світових літератур. Вадим гальмує словолив Кравчука заявою, що він, Вадим, тужить „завжди за крижаною логікою, точним висловом". І Кравчук зараз же поправляє свої попередні заяви: „Це не виключається; моєї алогічности не розумійте вульгарно! Я теж за сувору прецизність вислову, але я хочу бачити світ очима мистця, не фотографа".[8] рр

На 51 стороні повісти Кравчук переповідає Сартрові думки про екзистенціялізм.

— „Cogito — ergo sum" каже Вадим.

— „Sum — ergo cogito" поправлляє Кравчук.

Ви відчуваєте, що така формулка нам куди ближча, ніж декартівська. Від існування починається все; це гола правда, не потребує заперечень, або це заперечення, — в кожному випадку це об'єктивна правда, наша діяльність обмежена життям, між народженням

---

[7] Ми вже чули, що і Галочка і Вадим Васильович (Еней) називають себе самих „людьми проміжньої доби". Невже професор забув про те, що написане на 13 сторінці повісти та називає свого „маестра" дилетантом, людиною проміжньої доби...

[8] Тут здивований читач питається: А хіба ж оті „романтики", яких ви, пане професоре Кравчук, так не любите, були — фотографами". Вперше щось таке чую. „Крижана логіка" направду добра річ, коли вона тільки є в тих, що про неї говорять.

і життям існує дійсність волелюбної людини, те, що буде завтра — поза нами, те, що було, переконтрольовуємо нашим сьогодні, одне слово — наше буття в світі — це факт непереможний, як рокованість".

Коли ж затривожена Галочка питається, що ж тоді буде з „нашою вільною людиною", Кравченко відповідає в дусі екзистенціялізму:

„Наперекір усьому — людина вільна. Голе життя, але людина сприймає його, або ні. Себто — сама відповідає за свою долю, б'ючись із життям з його прикрим, недоречним фатумом часової обмежености, людина завжди є собою. Звідси безконечна драма її існування".

На Галоччин закид, що це песимізм, Кравчук каже, що дійсно „надії тут мало, але прагнення волі вистане на виповнення цілого життя людини. Якщо хтось називає це песимізмом, то, додаймо, це песимізм активности".

Та залишімо словесну еквілібристику проф. Кравчука, ми й так забагато його промов змушені були переписувати. Ходімо до закінчення твору, бо там, мабуть, уся її есенція, таж недаром проф. Шерех назвав свою більшу статтю про Косачеву повість многонадійним заголовком „Прощання з учора". Два розділи її друковані в „Часі" (чч. 29 і 30, 1947) під назвою „Чи криза людини визвольного руху?" — ще майже нічого не кажуть про те „завтра", що має прийти.

Людиною, що переживає кризу, є головний герой повісти, Ірин.

„Ірин, — каже Шерех, — майже легенда. Оповитий таємничістю підпілля, всюдисущий, недосяжний, непереможний, незламний, організатор і виконавець воля і розум. Ірин продукт самовиховання. Своєрідного духового спорту. Експерименту над собою й іншими. Самозаперечення, доведеного до шалу опанованої екстази. Сп'яніння тверезістю. Це була сталева дисципліна ордену. Безум тверезости. Мабуть, з таким відчуттям виходили на арену Колізей мученики християнства, — не ті, що рвалися на страту в надземному маренні релігійної пристрасти, а ті, що йшли тому, що переконали себе, що т а к т р е б а (підкрес. Шереха).[9]

Проф. Шерех вірно характеризує цього вйдеалізованого Косачевого героя. Його пригоди в Німеччині — це немов Одисеєва подорож додому з-під Трої. Малюючи зовнішній вигляд Ірина, мусив автор позичати красок аж у норманів, з яких нащадками воював тепер Ірин. „Ірин — с п р а в ж н і й в а р я г". „Стояв непорушно, соколино впершись очима в далечінь, що яскріла. Його русявий кучер, як у г р и д н я - н о р м а н а (як у Г а р а л ь д а С м і л и в о г о — подумав Вадим) ледви шевелів у вечірньому леготі".

Та проф. Шерех не згадує про етичні засади цього Косачевого Заратустри. Йому все вільно. Він удає, що любить Галочку, але од-

---

[9] А хіба ж були і ті другі між християнами? Чому ж тоді „треба" було їм умирати, коли вони не мали „надземного марення релігійної пристрасти". Невже ж і ті мученики християни читали атеїстичні твори французьких екзистенціялістів...

ночасно дарує дитину Ларисі, що вірить в його любов. Вадим, що „вірить у Ірина, як у Бога", обороняє його перед Галочкою, бо „типам Ірина питоменний нахил до полігамії". Сам Ірин заявляє, що „совість — це обмеження людського єства". „Правди взагалі немає, ні в моральному ні в науковому значенні". Про життя і смерть виголошує він такі філософічні афоризми: „А я просто не вірю в смерть. Це є релятивне, як усе на світі. Смерть врешті не є смерть, як... і життя не є життя..."

Автім, Ірин, як уже знаємо, мало говорить. За нього і про нього говорять інші персонажі. Заки Ірин з'явиться на кінці повісті, щоб взяти з собою Галочку й зложити останню програмову заяву про свою „переміну" — то автор заставляє Вадима, Галочку й Ларісу з набожністю говорити про цього велетня, про цю „визволену людину". І тому треба розглянути, що це за таке „визволення".

Вадим виїхав з Ларисою під Відень, де вона повила дитину від Ірина. Обидвоє розмовляють... про Ірина.
Вадим: „Ірин — це людина, що може зламати межі свого існування."
Лариса: „Він не любив мене. Та й її (цебто Галочки) не любив. Ми лише були засобом боротьби з людською рокованістю. Він перейшов межі, які ще нас в'язнять. Я знаю жінок, що пишаються цілковитим визволенням, любов, пхе, це звичайна гра інстинктів! Зректись любови й насолоджуватись, зберігаючи крижану рівновагу, без найменшого тремту так званої душі — це ж визвіл". (Підкрес. наше).

Вадим сміється.

Лариса: „І я сміюся, бо це брехня. Я не знаю жінки, що могла б перейти межі існування. Себто оминути свою істоту. Приборкати волю до любови. А він міг."

Вадим: „Він протиставив волю до любови волі до влади."

Лариса: „Гадаю більше — волі до свободи."

Вадим думає: „Але Лариса збагнула Ірина. Він був одержимий волею до свободи."

Ось, про який „визвіл" говорять ті, що люблять, як Бога, Ірина. Невже це має бути жмут світла, що світитиме в майбутньому? Невже без „приборкання волі до любови" — не можна боротися за волю свого народу?

А як „прощається з учора" сам Ірин? Він проголошує такі тези екзистенціялізму: 1) Теза безнадійности людського існування. 2) Теза неомильности зла. (Підкреслення наше).

„Ми всі вірили, — каже Ірин, — перед війною в можливість перебороти зло. Тепер це виглядає квилінням немовляти, бо зло конечне, неминуче, й непоборне. Ви не сердьтеся, панове, але це так. Ми ждали світанку. Ми ждали доброго дня. Ми проходили крізь кров, знущання, тортури, розпач, зневіру, ґвалт, руїну, смерть. Ми проходили через це все жахіття, стиснувши зуби, самі ставали злими, чому? Бо ми вірили, що це все тимчасове, що зло

треба перемагати злом, що все мине, — зла не буде. Але я питаю вас, чи справді зла немає?...”

„І я приходжу до виснувальної частини мого монологу. Є дві дороги тепер. Перша — єднання зі злом. Компроміс. Пакт неаґресії... Іти назустріч злу, скоритися йому, приймати його таким, як воно є, й чинити єдино можливе: шукати засобів злагіднити зло... А другий шлях для людей, що хочуть бути все ж таки людьми, — це жертва. Може навіть і смерть.”

Ці Іринові заяви доповнює своїми міркуваннямми Вадим.

„Смерть — так. Але було ще й життя інших. Потойбік зневіри. Після чорного провалля ніщоти починалось знову життя... Ірин підходив вже до меж. Він уже був вільний (аж тепер?). Він уже зважився. Він став просто свобідним. (Він іде з Галочкою з Німеччини на Схід). І я знав, що про все, що було вчора, йому зовсім не треба думати. Воно — це розігране вчора, як іскріння пробою, відійде без вороття, не залишаючи ні сліду любови, чи ненависти. Перед ним буде тільки день, той самий день Лариси, що народився в Ґунтрасдорфі біля Відня, в баверській шопі серед синяви однієї весни.”

І тут у нас виринають сумніви в те, чи народжується в Ірині „нова людина” і то „нова людина українського визвольного руху”, як це вмовляє в читача проф. Шерех. Він „визволився” від „учора”, він „подолав бестіяльне в людині”, він „підніс людяне” і т. п.

„Письменник, — пише з захватом Шерех, — показав, як це нове оформляється з старого, показав шлях через кризу, показав вихід із — здавалося б — глухого кутка. Це варте всіх наших численних мертвороджених партійно політичних програм і далеко більше. Дуже можливо, що попередня доба ще відносно довго продержить нас у своїй владі. Звичайний закон інерції... Але елемент її вже скорено”. (Час, ч. 30).

Чи не занадто ризиковні й поспішні висновки пана проф. Шереха? Я, на пр., ніяк не можу повірити, що відродження людства має йти тими шляхами, про які говорить Ірин й його трамтадряцький пан проф. Кравчук. „Так, зло конечне, неминуче й непоборне” — і це народження „нової людини” — на думку Кравчука. Ба, але Ірин говорить і про „жертву”. Але в ім'я чого складати жертви, коли зло непоборне й неминуче. Невже отой чорно песимістичний світогляд Ірина такий цінний для проф. Шереха, що він може уважати **„образ Ірина”, взятий на тлі філософувань професора Кравчука, за справжню програму нового етапу українського визвольного руху?!** Невже український визвольний рух мусить запозичатись аж у атеїстичного екзистенціялізму, щоб могти оновлюватися та відроджуватися, виправдуючи в той спосіб своє право на існування? Невже зачинають українці плювати вже і на вчорашній день своєї історії (Ірин переміг „бестіяльне в людині”), бо досі оплюгавлювали своє минуле тільки із давніх років. Галайкуватий проф. Кравчук згадує про атомну бомбу — чиж ця жахлива зброя буде лагідніша за те, що діялося в часі останньої війни? Сам Ірин говорить про жертву — як же він буде її складати, коли відкине дотеперішні

способи боротьби? Хіба способом частини російської інтеліґенції — не противитися злу, кластися, як баран, під ніж. [10]

Ми розуміємо добре, що Ваша інтеліґенція десятки років жила за залізною заслоною, про яку світ голосно говорить лише тепер, коли вона сотні кілометрів посунулася на захід. Та Косач жив у Европі й тому тим дивніший видається мені його вибір екзистенціялізму, як духового ліку для зморених війною своїх земляків. Після першої світової війни філософ Масарик радив своїм землякам читати англійську й американську літературу. Міг би я зробити таку пораду вам, якби не боявся закидів однобічности. Тому цікавих відсилаю до праці Масарика, де знайдете цікаві арґументи в обороні англо-саської духової культури, яка з успіхом могла б доповнювати духові елементи вашої слов'янської душі.

Нам треба б таки кінчати, щоб не наслідувати балакучости професора Кравчука, якого „алогічністю" так захоплюється проф. Шерех, що уважає її новим етапом українського визвольного руху. Філософія — це в першу чергу наука про поняття. Деякі філософи зискали собі вічну славу своїми науками про логіку. Хто хоче філософувати — повинен про це пам'ятати. Правда — філософічна повість — це не логіка, алеж вона і не те, про що говорив у зв'язку з мистецтвом проф. Кравчук, який, хоч і не любить логіки, то повинен би собі таки прочитати один підручник цієї наукової дисципліни, от хоч би в обсязі знань середньошкільника.

„Антеїзм" в Косачевій повісті.

Ми не були б справедливі, коли б не згадали ще про одну „філософію", що її, на думку проф. Шереха, треба б уважати за „новий український варіянт французького сартризму". Правду сказавши, то про той антеїзм дуже мало говориться в повісті про Енея. Що більше! Галочка навіть заперечує антеїзм відносно своєї особи. [11] Як можна міт про Антея уважати якоюсь філософією — цього таки не розуміємо.

Галочка говорить про „уперте хотіння долі", супроти якої „ми нічого не порадимо", ми тільки мусимо „скорятися". Та Вадим нагадує їй міт про Антея. Галочка каже, що „не забула цього міту, але вважає, що він надто механістично символізує й пояснює обнову патріотичного почуття". Вона стала „українкою зовсім не тому, що бачила соняшники й вишневі садки, що доторкнулась до зримого — до ясних зір, тихих вод". Тільки всього про антеїзм на 12 стор. по-

---

[10] Вадим так і бачив у думці „березки, тагани з баландою, залізні кільця дротів, глуху північ, може рвучий Амур", — коли усвідомив собі, що Ірин піде на Схід із Галочкою. Чи це вихід із ситуації?!

[11] А „антеїзм" повинен би саме до цього персонажу найбільше відноситися, бо вона з національно-несвідомої „малоросіянки" стається після зустрічі з українцями та Україною — українською підпільною діячкою. Але проф. Шерех визнає, мабуть, алогічність проф. Кравчука і в літературній критиці.

вісти, а на 43 ст. знаходимо ще Вадимову рефлексію в такому реченні: „Яка стихія — рідна земля! Яка це правда — міт про Антея". Для повноти треба ще згадати, що Ірин з Галочкою ідуть на рідну землю з Німеччини та що й Ларіса виїхала з дитинкою на рідну землю. Але хіба ж того всього вистачає, щоб можна було говорити, за проф. Шерехом,про „антеїстичний сартризм"? Та проф. Шерех хоче немов висказати недосказане в повісті Косача.

„Історія ця — не нова. Знайдемо тут і Липинського, і Хвильового, і Маланюка, і Юрія Липу. Нове тут хіба поєднання цієї концепції з тією ж Сартровою тезою про свободу діяння людини, що вона, ця свобода виростає не з ідеалізації життя або окремих проявів життя, а навпаки, з песимізму, з скептицизму, з усвідомленням чорноти і неґативности життя. Але це поєднання — (чи дійсно є таке поєднання в повісті і чи воно направду корисне для боротьби за своє й свого народу існування — залишаємо вирішити шановним читачам)' — дуже важливе, **бо саме воно становить філософську основу нового антеїзму:** не зосередженістю в собі, не орденським самозамиканням і самодосконаленням, не конспіраторським змовництвом, а відшуканням ґрунту під ногами можна знайти ту точку прикладання важеля, яка дасть змогу перевернути світ".

В повищих міркуваннях багато Кравчукової алогічности. Бо чи оті „нові люди", ті Антеї, що в особі Ірина будуть складати „жертви" за існування свого народу, знайдуть ґрунт під ногами тільки тоді, коли це будуть „зосереджені в собі" і будуть „самовдосконалюватися"? І чи зможуть вони бути „жертвами" в сьогоднішніх умовинах, коли не будуть на рідних землях, „законспіровуватися"? На це знайти відповідь могли б ми тільки в „монологах проф. Кравчука", який подає „програму Ірина"... Ми ж можемо собі виснити повищу гру поняттями-словами тільки в такий спосіб: Автор хоче дати щось нове в своїй повісті й тому каже своєму двійнякові — Кравчукові виголошувати філософські монологи на багатьох сторінках свого твору. Критик вірить, що Косач дав у образі своєї людини „програму дій нації і навіть простявістя її ближчої долі" і тому довільно доповнює, продовжує, а то і виправляє авторові тези. А щоб „нова філософія" була направду новою — то критик разом із Кравчуком відкидає все те, що було досі, говорячи про „поразки" всіх тих ідеологій, якими жили досі українці: Отже й демократичне партійництво, і хвильовизм, і поезію Олеся з 1917—19 рр, і поезію Ольжича і „вісниківство". [12] Але в чому саме сила „нового" Ірина — ми так і не можемо

[12] Я, як чужинець, не можу належно зрозуміти, чому так тепер виступають проти того журналу. Я читав його вперве в часі своїх студій у Празі і бачив, що той журнал був безкомпромісовим ворогом свого північного сусіда й закликав свій народ орєнтуватися на Европу. Там читав я твори майже всіх українських письменників: Стефаника, Черемшини, Лепкого, Маланюка, Ю. Липи, Ольжича, Бабія, Клена, Теліги, Самчука, Мосендза, Кобилянської, Крижанівського, Хвильового,... Ідеологія „вісниківства" стала фактом у діях вашої УПА... Чому ж тоді — противісниківські виступи?

зрозуміти. Чому Сартрів песимізм, чому аж його думки про „ніщоту життя" мають заступити українцям всі дотеперішні ідейні скарби — цього ніяк не можу собі уявити. Може це тому, що я правдивий демократ і віруючий християнин, що зовсім не замовчує зла на землі, але який знає, що краще одиниці й народам поборювати одиничне і загальне зло тоді, коли віриться в те, що Бог керує життям людини й народів, що Він допомагає в боротьбі покривдженим, що Його справедливість і далі діє, що Божий меч і далі висить над тиранами й що колись він упаде на їхню голову, як упав на, — як могло багатьом здаватися, непереможного колись — Гітлера. Та невже може хтось поважно вірити в те, що скептицизм, песимізм і атеїзм (Кравчука й Ірина) — може бути позитивною силою при вирішуванні вашої дальшої долі. Невже можна за Шерехом вірити, що на Іриновім антеїзмі „нашаровувалися від початків властиві українському рухові месіяністичні нотки й тони". [13] В Косачевій повісті ми цього месіянізму ніде не бачимо, і в цьому випадкові проф. Кравчук логічніший за свого критика.

Месіянізм був завжди притаманний людям на еміґрації. Згадаймо польський месіянізм Товянського, від якого не оборонився на старості літ і великий поет Міцкевич. Месіянізм можна було знайти і між російською еміґрацією. Месіяністичні нотки можна знайти і, — покищо тільки в програмових заявах — тепер в українських письменників на еміґрації. Але месіянізм без віри — неможливий, бо він може зродитися тільки на ґрунті віри. А в Сартра немає тієї віри. Нема її в Косачевій повісті про Енея, в головного героя — Ірина.

Висновки.

Не знаємо, як приймає Косачеву повість українська еміґраційна громадскість. Досі бачили ми тільки дві часописні оцінки. Шерех перецінив „Енея і життя інших". Він побачив в ній навіть те, чого там зовсім не було. Редакція „Часу" не знала, що робити з надісланою рецензією Шереха. Вона видрукувала її, алеж, на всякий випадок, забезпечила себе заввагою, що Шерех „переяскравив деякі твердження". Це для читача. А для автора, свого співробітника, друга частина завваги: „Ми в загальному погоджуємося із тезами Шановного Автора". Голос п. Державина про „Енея" бачили ми в „Українській Трибуні" (від 10 липня 1947). І тут Редакція „не поділяє думок критика". Державин не звертає уваги на думки в повісті Косача, а обмежується тільки до побіжної естетичної оцінки твору. Хаотичності думок у повісті Косача — адекватно відповідає й такий же її стиль. Чи не всі герої в повісті виступають проти романтизму, як літературного й культурного явища. Галочка не любить „романтичної музики", інший герой каже, що „революція — це

---

[13] Думаюча людина не може зрозуміти, як можна при скептицизмі, песимізмі і атеїзмі говорити про „месіянізм"! Хіба Кравчуковим „алогізмом" можна б це зрозуміти...

не романтизм".[14] Ми чули вже нарікання Кравчука, що „романтизм торочить про ідейність в мистецтві". Виходило б, що у творі Косача немає й сліду романтичного „розхрістання", як у це й повірив якийсь критик „Часу" (ч. 21). Та в дійсності в повісті Косача повно романтичного „розхрістання". Ось уривок, що живо нагадує романтичну манеру Хвильового:

„Дороги, дороги в Укаріїні розбіглись, вгружені коліями в чорнозем, дороги доль військових, суспільних, історичних. Все та сама мережа роз'їжджених дороіг, безконечних доріг. І тільки одна — людська".

Якщо отой ліричний уривок не пахне романтизмом, тоді треба б питатися повістевих героїв, що вони розуміють під поняттям романтизму.

Випадало б ще на кінці згадати про те, чи ота, як каже Шерех, „філософська основа нового антеїзму" в Косачевій повісті має відповідні дані на те, щоб прийнятися серед українців. Гадаємо, що ні. Камюс пише, що сьогочасна французька людина екзистенціялізму „не вірить у можливість здійснення загального вдоволення і щастя, але при тім вважає можливим зменшити терпіння людей". Так приходимо до „двоїстости" в думанні Камюса, на що звернув увагу Джон Л. Бравн. Як філософ — він песиміст, але як практична людина чину Камюс каже боротися за справедливість і чистоту людського життя. Можна з повним правом відповісти на таку філософську поставу Камюса сумнівом Дж. Л. Бравна: „Чи вдасться французькому філософові поєднати свої думки з практичним життєвим діянням?" Думаємо, що між українцями не стануть пророками Кравчуки й Ірини, бо ми ще ніколи не бачили пророків без віри. Хто хоче реформувати світ, то в першу чергу мусить сам мати тверду основу під своїми ногами, а не плигати з купинки на купинку, що виринають з трясовини. Щоб підтвердити свої думки, мусимо подивитися на те, що писав Косач в II Збірнику „МУР"-у минулого року (ст. 65.).

„Дух Божий і зустріч з Ним мистця після перемоги демона — це остаточна мета мистецтва, його етичні критерії". А в „Енеї" Кравчук заявляє, що тільки розхрістані романтики домагаються моралі в мистецтві, а другий герой каже, що ніякої правди немає на світі. Та можна б думати, що „духом Божим" міг і тоді Косач вважати проміння „омега" славного філософа Кравчука. Алеж ні! На 64 ст. показував тоді виразно автор „Енея" українським письменникам **„Европу католицького універсалізму з ідеєю онови варварського світу вченням Христа й отців Церкви"**[15] (підкреслення наше).

---

[14] Бідний наш романтичний поет Байрон, що не знав цієї правди і поїхав брати участь у грецькій визвольній війні, де й згинув.

[15] „Друга Европа", на думку Косача, була тоді, перед роком, „Европа вольтеріянська, вільнодумна і раціоналістична", а „третя" — „Европа фавстівська, з прагненням вищости і довершенности, щастя влади". Тепер автор відкрив „четверту" Европу, індивідуа-

Так, Европа — це воля і гуманізм у протиставленні до східної засушеної доктрини про неволю сьогочасности в ім'я „майбутнього щастя". Алеж і в сьогочасній Франції є всі ті три Европи Косача з 1946 року. Філософія французького резистансу — це не тільки сартризм, але також і християнський соціялізм партії міністра Бідо, що відограє поважну ролю в теперішньому політичному житті французького народу, і соціялізм, що бореться з комунізмом.

Так, у світі йде боротьба між вірою й невірством, між християнством Західної Европи й Америки та безбожництвом московського Сходу. Президент могутньої Америки заявляє, що світ можна оновити тільки на моральних засадах християнської етики. Англійський соціялістичний міністер не соромиться написати статтю про тісні зв'язки англійського соціялізму з християнською церквою, а проф. Кравчук у своїх монологах виголошує тезу, що нема Бога, а є тільки він і проміння „омега". А проф. Шерех поспішає запевнити всіх українців, що Крачукові тези — це найцінніший здобуток української думки на еміґрації, що це **„програма** дій націй і навіть **провістя** її ближчої долі" (підкресл. Шереха). (Хорони нас, Боже, від такої „долі" і від такого „провістя"!...)

Блаженні ті, що вірять! Алеж віри між сартристами немає, а гадаю, що й сартристів нема багато між українцями, тому можна бути спокійним за долю українського народу, того, що в 1941 році відкопував церковні ризи та відновлював свої християнські святині, бо хотів набирати сили перед престолом Вічної Божої Правди. Того народу, що й тепер у кожному таборі будує каплиці, а деколи й церкви, щоб мати зв'язок із наймогутнішою силою християнського Бога. Правда, ваша інтеліґенція деколи не розуміє того явища. У святковому числі одного вашого часопису читав я статтю пана доктора філософії про те, що „вся українська інтеліґенція ставиться вороже, а то й байдуже до релігії." Я особисто не вірю в це. Але провідна верства ваша може таки не позбулася ще „антирелігійної моди" матеріялізму XIX віку. Українець Віктор Бер пише в „Арці" (ч. I. 1947) розвідку „криза сучасної фізики" і каже, що „модерна фізика не є метафізикою". „Наш час вдерся в середину природи, але його просякнення в деміюргічні тайни природи не духове, а технічне... **Новий час відкинув ідею чуда й заперечив втручання волі Божої".** А ось що каже сам проф. Плянк — на якого досліди покликується Бер, про цю саму справу: „Дослід над природою конечний є для пізнання, а релігійна віра конечна для діяння: **обидва ці чинники доповнюються й узалежнюються взаємно,** і в спільній боротьбі має значення те саме гасло: **„До Бога, до Творця природи!"** Так отже, сам проф. Плянк твердить, що сьогочасна фізика робить плижок від матеріяльного до нематеріяльного, в країну метафізики, а його коментатор, Віктор Бер, твердить зовсім протилежне. [16]

лістичну, песимістичну й атеїстичну, що не визнає жодних правд ні вартостей сьогочасности.

[16] Д-р Карль Гевельс (Hövels): Die Krise des marksistischen So-

Та ми все ж таки міркуємо, що загал української інтеліґенції тримається твердо віри свого народу і не повірить тезам Іринів і Кравчуків, тільки з твердою вірою в Божу справедливість на цьому таки світі — піде до дальшої боротьби, щоб діждатися свого Воскресення.

А скептицизм Кравчуків і Іринів — це сумніви Датанів і Авіронів, яких перемагає Єгошуа своєю вірою в Обітовану Землю — як це переконливо змальовує ваш великий поет — Іван Франко у славній поемі „Мойсей"!

П. С.

Коли ми скінчили свою розвідку, дістали ми число „Часу" (ч. 32, від 10 серпня 1947) зі статтею Ю. Косача: „Світова література на перепуттях". Ця Косачева стаття виразно стверджує, що автор „Енея" не має чіткої думки про те, що говорив його герой, проф. Кравчук, у повісті. Косач нарікає тепер на те, що „матерія диктує духові, що дух іде на компроміси". І далі пише, що „типовим висловом цього компромісового становища духа є модна сьогодні доктрина екзистенціялізму, що взагалі відмовляється від будьякої вищої цілі для людини, на цій же земній юдолі перебуваючій, і стверджує, що розуміння добра і зла людині не дано, що всі наші змагання встановити точні етично-моральні критерії надаремні... Це ніби мали б бути думки тільки К. Ясперса, на думку Косача, але ми бачили вище, що те все знаходимо й у французькому екзистенціялізмі. Ми бачимо, що й усі інші критики цієї філософічної доктрини так, а не інакше вияснюють екзистенціялізм Жана Поля Сертре (Кечкеметі, Бровн, Еббінґгавз), і що самі французькі філософи твердять, що немає „точних етично-моральних критеріїв". Так ці справи поставлені були в Косачевій повісті. Невже автор хоче тепер злагіднити своє становище в повісті й у тій цілі наводить нові цитати із Сартра? Алеж Сартр і тут уважає одиницю-людину за творця всіх правд, і що ця людина „кожночасно може займати становище супроти всіх політичних і соціяльних подій, що насуваються". Отже далі не можемо зрозуміти, які це будуть „точні морально-етичні критерії", коли їх буде вирішувати кожна одиниця для себе і то ще „кожночасно" зможе їх змінити. На нашу думку, це буде повний нігілізм в етиці, бо ми не можемо вірити в ту софістику, що, мовляв, коли я щось добре вибираю для себе, то воно мусить бути добре і для всіх, як твердить сам Сартр.

Та проф. Шерех мусить тепер у дечому змінити свої висновки. Він писав, що духова основа Ірина відбилася на тлі Кравчукових філософічних міркувань про сартризм — а тут Косач, зовсім у дусі екзистенціялізму („кожночасне становище"!) зачинає відступ від позицій атеїзму та аморалізму, що так голосно пропаґував Кравчук і Ірин у повісті. Тут пригадуються нам насмішливі застереження

zialismus und die Bedeutung der neuesten Ergebnisse der Quantumtheorie und Atomforschung für diese Krise; Celle 1947 ст. 3—4, 17.

проф. Еббінґгавза, який, починаючи свою статтю про екзистенціялізм, зазначував, що забув спитатися редакції, як йому писати про цю філософію: зі становища екзистенціялізму, чи звичайного історика філософії... Про це не знав, мабуть, проф. Шерех і заповажно потрактував монологічні слововиливи проф. Кравчука й тепер діждався легкого спростування від самого маестро, що вже частинно відмежовується від свого теоретика з повісти,... ну, і від похвали свого критика.

„Література нині, пише Косач, це духова постава перш за все, це реакція, це філософія, це ідеологія, це вчення, це релігія" (а як „релігія" — то додамо ми — також і е т и к а, бож без етики ми ще не бачили релігії). Це все правда, хоч і не тільки сьогоднішня як думає Косач, бо її пропаґував і той рух, що його проф. Шерех називає „вісниківством", і який, на думку проф. Шереха — відкидає оновлений Ірин. Щось тут не в порядку між думками письменника Косача і його критика. Чистий „екзистенціялізм", це значить „кожночасне становище"...

Ще в повісті про Енея писав Косач, що література — це вияв особистости самого автора. Те саме каже він і в пізнішій статті в „Часі".

„Йдеться в письменстві перш за все про волю мистця до ствердження своєї особистости, про жагу до п р а в д и, яку він має відкрити й показати".

І це свята правда, і то давно вже знана кожному дійсному письменникові: Згадаймо хоч би таких ваших творців, як: Шевченко, Франко, Леся Українка, Стефаник. Але тут аж напрошується мале застереження: п и с ь м е н н и к — т в о р е ц ь м у с и т ь п е р ш з а в с е с а м б у т и о с о б и с т і с т ю, в і н м у с и т ь с а м м а т и с в о ї т р и в к і п р а в д и, а не тільки екзистенціяльні правди, що їх можна за кожним разом („кожночасно") зміняти. І тут слабе місце ваших Косачів та їхніх хвальків-критиків. Хто хоче оновлювати, будувати, та вести ідейно свій народ, той мусить сам мати тривкі ідейні основи. [17]

---

[17] Ця стаття написана в серпні 1947 р. і тому не використано в ній те все, що написане пізніше. (Редакція).

Бібліографія

В. Домонтович, „Доктор Серафікус", накладом В-ва „Українська Трибуна", Мюнхен, 1947, 8⁰, ст. 174 + (I).

Гарно, з смаком видана книжка, ніби за колишніх, передвоєнних часів. Що за річ, довідуємося аж із долучених в кінці чужомовних резюме, які хотять зацікавити твором і західноевропейського читача. Це — роман. Написаний він, як каже автор у своїй передмові, в р. р. 1928-29 і, належить зовсім відмінній добі, зовсім відмінному часові, ніж теперішній. Змінився час, змінився читач, змінилися вимоги, які час і читач ставлять до твору. Між двома відтинками часу лягла глибока прірва. На сьогодні „Др. Серафікус" є лише документ часу, свідчення про літературу, якою була, або могла бути в другій половині 20-х років.

„Др. Серафікус" читається легко і має композиційно гарний початок. П'ятилітня тендітна Ірця і „абсолютний дивак" професор ІНО, що викладає студентам НОП (Наукову організацію праці) та рефлексологію, автор книжки „Особливості синтакси грецьких написів у ляпідарних пам'ятках північного Причорномор'я", 34-літній, дебелий, лабатий, з непропорційно великою головою, короткозорий і розсіяний Василь Хрисанфович Комаха, він же головний герой др. Серафікус — два подивугідні контрасти. Час — 1926 рік. Ексцентрична жінка Вер між двома різними приятелями: художник Корвин хоче, а вона ні. Знов же Вер хоче, а Комаха не піддається. До часу, правда, бо як жінка захоче... Др. Серафікус пише, мов гімназист, „безмовні діялоги", чи то пак „письмові монологи". А там — кінець першої частини.

Все на тлі рафінованого культурництва і розмов про книжки, жінок, музику, кохання, подружжя, пристрасть, любощі й мистецтво. Наприклад: „Кохань багато, і прагнень ще більше. Але коли є досконале, то воно повинно бути лагідним і мудрим. Що є привабливіше, як поринути в спокій і тишу? Я мрію про таку коханку, що кохала б трохи байдуже, може навіть трохи мляво, але завжди з тією мудрістю ідеальної жінки, що в відомому і повтореному вміє відкрити нове й нібито несподіване". (ст. 83), говорить Корвин. Або: „бажати жінку — це не поважати її. Жінка повинна бути недосяжна!" (ст. 125, слова Комахи).

До тої першої частини доданий „Бедекер до роману" пера Ю. Корибута: 14 ст. петиту. Там і про доробок, і атмосферу, і ідею, і матерію, і манери, і ритм фантасмагорії, і композицію, і природу, і витяток, і раціональне і ірраціональне. Немов це не знати який кляcичний твір, а не книжка для розваги типу Ульштайна, видана вперше. Автор говорить у передмові про „дукумент часу", а інтерпрет про „публікацію історично-літературного характеру".

Дещо про час: „17-й рік Вер стріла лівою з лівих. В революції їй подобався максималізм і з усіх гасел найбільше — гасло заперечення, що було б абсолютним. В революцію вона входила через „Скитів" (ст. 64). Або: „Дзвінким і широким, як крок караулу, словом Kommandantur, написаним чорними літерами на рівно вистругані дощці,

яку повісили проти Міської Думи над входом до „Дворянського Зібрання", 1918 рік ствердив для революції перепочинок. Літо 18 року принесло білий хліб, ясність і спокій, звичайний усталений лад, сонце, пляж, Курбасів „Молодий театр" з Кляйстом і Шекспіром, „Бі-ба-бо" з Аґнівцевим, роздягнену „Леду" Анатоля Каменського, віденську оперетку. Втікачі з Петербургу і Москви переповнили Хрещатик, каварні Франсуа і Семадені, алеї „Купецького саду." Київ став галасливий, людяний (?!), безтурботний. „Чорна біржа" простягалася од Інститутської до цирку на Миколаївській. Двір, сенат, синод, міністри, титули і ордени відновлювали ілюзії реставрованого Петербургу на берегах Дніпра" (ст. 65). Так новітній український автор бачить 1917-18 р. р. у Києві, поминувши, що слово „людяний" це не те саме, що „людний", але виходило б, що без тих приїжджих Київ був мертвим містом. А новітнього критика Ю. Корибута це не дивує. Навпаки він тріюмфує: „вишневий садок заступлено пляжем, грінченківський герой ходив у свиті, новітній — у купелевих плавках". Ніби перед В. Домонтовичем не було наших авторів, які не писали б про інтеліґентське середовище. Панеґірист вигукує: „З усією ймовірністю можна тепер сказати, що тут ішлося про нову сторінку в історії українського роману". Там і „атмосфера італійського триченто з його радісним цинізмом, з його простацькою куртуазією" і багато блискучих сцен. „Образами винятку в великій літературі є Дон Кіхот, Гамлет і Народній Малахій, Осьмаччин Свирид Чичка і Косачів Юрій Переможець". Колись Михайло Рудницький з усіх йому милих письменників робив Шекспірів і Бальзаків, тепер Ю. Корибут творить нову велику світову літературу, думаючи, що український читач не свиня, все з'їсть... Герой Комаха „неповторний образ, образ винятку" вміє зробити „свої слова і вчинки неподібними ні на що". „Автор доходить до ґротеску" — каже критик і вказує на Чарлі Чапліна. Який же той винятковий герой? „В крамниці забував взяти свого пакунка, або ж брав чужий, не брав решти, міг вирушати в одне місце, тим часом поїхати в інше і в дорозі забути, куди він їде, а, приїхавши, не знати, куди приїхав, — що все своє життя забував про найголовніше в житті — кохати жінок"... „Серафікус не людина, а так, амфібія, молюск, якась фікція. Так, паперова сильветка, тінь од людини. Гомункулюс" (ст.82).)Таких диваків-учителів було, 30-40 літ тому, по галицьких гімназіях без числа і тому твердження Ю. Корибута, що це неповторна „ізольована людина технічної функції", гіпертрофована у мистецтво приміток" — неоправдана гіпербола. Твердження, що автор розкриває „отвори у сферичну безконечність просторів і часів" (ст. 172), непереконливе, нічого там „космічного", ані „універсального" нема. „Подих вселенної" відчуває хиба критик Ю. Корибут, можливо також, що ще Видавнича комісія МУРУ, що співпрацювала у виданні книжки. Багато галасу знечев'я.

Автор любить поринути в тишу і спокій. Пам'ятний 1918-й рік, в його уяві, (хоч би через призму спогадів Вер, жінки малоподібної до тих українок, що їх зустрічалося в Києві в 1918 р.) — „пере-

починок, білий хліб, ясність і спокій". Життя героїв ідилічне з ступневою еротичною напругою. Правда, нема тихих верб і вишневих садків, а проблему заступають несмачності: „...мене дивує, чому припускають, що найзручніше становище, щоб милуватися з жіночої вроди, це коли чоловік приймає позу чотириногої тварини, а жінка лягає на спину?"(ст. 127). Нехай це навіть цитата з Плятона. — Або: „Розпуста і шлюб обтяжили і розклали почуття, що не має нічого спільного ані з тим, ані з тим, ніби споглядання вроди обов'язково сполучено з ліжком і розстібнутими ґузиками" (ст.127). Для культурної, рафінованої людини шлюбний акт надто вульґарна річ, щоб можна було наважитися на подібну непристойність (ст. 27).

Ми навели тільки дещо з тих болотяних квіток, які „прикрашають" роман. Думаємо одначе, що вистачить й наведеного. Хіба добавимо ще, що совєтська література тих часів, що до них належить і твір В. Домонтовича, такі несмачності ставила в площину проблемних питань.

Це було соціяльне замовлення большевицької влади, що хотіла розторощити старий буржуазний світ з його мораллю, з його етикою і зі всім тим, що здавалось їй шкідливим пережитком на шляху до утворення світового „комуністичного раю".

Основну і найголовнішу перешкоду большевики вбачали в сім'ї, трактуючи її, як основу дрібновласницьких потягнень.

А тому, що сім'я породжується почуттям кохання з його інтимними принадами, то треба знищити в коханні інтимність, зняти з нього, як писали тоді, „буржуазну позолоту із солов'їв, струмочків, рож", і показати його таким, яким воно є, і яким його мусять бачити.

По клюбах, сельбудах і вузах проводились лекції-диспути на теми: „Кохання і родина", або „Подружжя і соціялізм". Утворювались по великих містах „общества — Долой стид". По вулицях можна було бачити абсолютно голих молодих хлопців і дівчат.

Пушкін, що його сьогодні канонізують большевики, як найбільшого літературного „святого" совєтського союзу в ті часи був посміщищем. Чайковський, Глінка і взагалі всі поети і композитори, що писали колись про кохання, були трактовані, як вороги народу.

Сучасникам, поетам і письменникам було дано завдання: Скинути почуття кохання з п'єдесталу опоетизованої святости до ніг мас, як звичайне статеве прагнення, а щоб людина відчула повне „освободження", повну „волю" треба дати й волю статевим прагненням. — На руїнах сім'ї, — як писав тоді І. Бачеліс, — цієї феодальної фортеці, де ролю князя виконує муж, ми побудуємо вільне співжиття статей. Ніщо не сміє прив'язувати жінку до чоловіка і навпаки, діти родяться для держави, а не для сім'ї.

От, тоді і виникли, „С черомухой і бес черомухі", „Луна слева" і інші „перлини" совєтської літератури і багато дечого іншого, що ми читали його тут, на заході, і дивувались зубоженню розуму людського на теренах Росії.

„Др. Серафікус" В. Домонтовича, як твір, що писався в ті часи, належить таксамо до літератури того порядку.

У В. Домонтовича Вер і Корвін — це представники „свободной любві”.

Вер має мужа, але він живе в іншому місці, він для неї фікція. Вона смалиться на пляжі, оглядає засмалені тіла мужчин і в думці уявляє собі, хто б із всіх міг надатися для неї.

Корвін — це ж та сама Вер, але чоловічого роду.

Комаха, що полюбив маленьку Ірцю, загорівся батьківським почуттям і мучиться над розрішенням проблеми: як би самому, без допомоги жінки, родити дитину.

От, оця антиродинність твору, оце „вільне кохання і вільне обрання”, оця модна на той час „ідея” і примусила В. Домонтовича заляцькувати сторінки свого твору болотяними квітами, що ми про них згадували.

Аналізувати глибше і докладніше цей твір не варто. Яким би хотінням не озброївся серйозний критик, він в ньому нічого конструктивного для української нації не знайде. За те шкідливого, розкладницького, чужого, імпортованого без труднощів — можна знайти на кожній сторінці, навіть нехотя.

Большевики вже давно зрозуміли, що для будови великої російської держави треба мати здорову націю, а здорова нація може бути лише тоді, коли є здорова сім'я.

Почитайте, панове критики, сьогоднішню совєтську літературу, як там борються за сім'ю, за здорову совєтську сім'ю.

Большевикам-росіянам її треба! А нам, українцям, що збираємо сили для боротьби з ними за свою державу — її не треба? Здорова сім'я — зайва?

Ми будемо пропаґувати „свободную любов”? Так, панове критики?

Певно так, коли ви, поминувши ідейну цілеспрямованість твору, здавленими від захоплення ковтками до хрипости почали співати гімни В. Домонтовичеві і... українській літературі.

Співайте, панове критики, В. Домонтовичеві похвали, здоровте його з досягненням, з творчим успіхом, як і чим хочете, але не приплітайте сюди українського духу з його проявом, **бо український дух з цим твором нічого спільного не має.**

Ми розуміємо, видавництво зацікавлене в тому, щоб видана ним книжка мала якнайбільший попит і воно має право популяризувати свої видання, але і в цьому мусить бути почуття міри. Українське видавництво не лише видавництво, а **українське видавництво**, в якому на першому пляні мусить стояти не заробок, а ідея України, а тому відводити для реклями такого твору як „Др. Серафікус” майже в кожному числі „Української Трибуни” цілі сторінки, це багато більше найбільшої норми, хай навіть ці реклямні об'яви підписують і професори і доктори чи просто — псевдоніми.

І скільки б критики ще не написали б про цей твір, якби його не розхвалювали, але найглибшу і найвірнішу критику цьому творові дав малюнком Я. Гніздовський, що змалював др. Серафікуса, як той садить дерево догори коренем.

Так, роман, справді вивертає догори коренем нашу українську

дійсність тогочасну. А та дійсність цікава й варта уваги такого великого майстра, яким безперечно є В. Домонтович. І ми маємо право вимагати від нього, саме від нього, великого твору про Україну з її надіями, з її пориваннями і боротьбою, з її злетами і спадами, і з усім тим, в чому проявляється справжній український дух, як протиставлення творові, що писався, як данина совєтській моді 20-ть років тому і сьогодні витягнений з архіву.

В. Домонтович, як письменник, в боргу перед українським читачем і читач жде боргу.

М. Бачинська-Донцова.

І. Винницька, „Кам'яна сокира" (оповідання). Гайденав, В-во „Бистриця", ст. 60.

З далеких присмерків століть устають образи первісного життя буйної землі. Кам'яна доба, люди культури палеоліту. Над ними простий, невмолимий закон сили — сили людських і звірячих м'язів. Ступінь натуги всіх людський сил — єдина основа, що дає право на життя. Це право треба щодня для себе силою видирати, або пропасти. Дика, первісна природа лісостепу придавлює буйністю свого маєстату дрібних комашок, що ворушаться на дні її густих, високих трав, лісів. Комашкам тим наймення — людина. А землі як наймення? Вона в добі палеоліту назви не має. Але з глибини тисячоліть щось знайоме, щось близьке пригадується. Люди високі, чорноокі, чорноволосі... і другі, „чужі люди", скісні в них очі, присадковате тіла, в шкірах з інакших, цяткованих звірів, наче б з центральної Азії. Напад чужих людей, боротьба на смерть і життя. І ми вже знаємо: в нападі тактика хитроців монгольської крови. Може яких пращурів печенізьких орд, може їх попередників. І чується, що це книжка не тільки для молоді, хоч героєм її малий хоробрий хлопчина, що ціною свого життя привів відсіч нападеній оселі і здобув собі право, непотрібне вже йому, входити в коло войовників племени.

Не про дитячі пригоди ця книжка. З прадавніх, пригаслих попелищ оживає й бурлить дико кров — призабута сторінка з неписаної історії землі української, твердої долі її загинулих людей. З скупих небалакучих рядків її продирається до нас п'янка зелень буйних пралісів. В примітивно нескладних уривках розмов грізною силою напружено тремтять зосереджені в собі дикі серця мовчазних людей. А все проникає й сковує в одну цілість ніде неописаний і ніким неназваний одвічний „закон джунґлі", жорстокий у своїй самозрозумілій простоті і незмінності як для людей, так і для звірів: власними м'язами здобути право на життя, якщо зумієш перемогти.

Ст. Є.

1) **Jurij Kossatsch, „Ukrainische Literatur der Gegenwart"**. Regensburg, 1947, Verlag „Ukrainische Kultur", ст. 36.
2) **Dichtung der Gegenwart, Frankreich.** Herausgegeben von Karl August Weber. München, 1947, ст. 160.

Дві книжки — одночасно два способи інформувати інші народи про літературу свого народу. Косач на 36 сторінках розповідає про

нашу літературу від найдавніших часів аж до сьогоднішнього дня. Література від 1917 року вміщена на 24 сторінках. Автор мусів накопичувати багато прізвищ — всього около 140! — на тих двадцяти сторінках і читач після прочитання книжечки „Українська література сьогочасности" не зможе уявити собі, яка це наша література тепер. Бо що скажуть не нашому читачеві імена Антона і Івана Крушельницьких, що то про них автор згадує на 18 сторінці. Ще якби автор був зібрав разом тих усіх наших письменників, що загинули під теперішнім режимом на рідних землях, то згадка про Крушельницьких була б виправдана. Та автор хотів, мабуть, нікого не поминути і кожного нашого письменника похвалити, або принаймні згадати — і тому деякі сторінки — це реєстр прізвищ, що нічого читачеві не вияснюють (на 31 сторінці, 42 рядки розповідають про 23 письменників!). Хто зможе щонебудь з того запам'ятати?

Не розмежував автор належно тих письменників, що живуть під окупаційним режимом, від тих, що дихають свіжим повітрям волі, і чужий читач міг би подумати, що, напр., „національно настроєні драматурги" (Чирський і Негрицький) писали свої твори поруч офіційного Корнійчука. Взагалі, в Косачевій книжечці немає чіткого впорядкування матеріялу, а це ж у такій інформативній праці конечна річ. Таж кожний роподіл — це вже свого роду клясифікація літературних явищ, бо він мусить бути зроблений на якійсь основі.

Про деяких письменників згадується у двох місцях. Про В. Стефаника на неналежному цьому письменникові місці (ст. 12) згадує автор у трьох рядках, а пізніше, вже між молодшими письменниками зазначує, що Стефаник і Коцюбинський — це два великі дороговкази для сьогочасної української прози, — і знову пише про цього майстра українського слова, але вже в 6 рядках. Подібна історія і з М. Коцюбинським.

Є в праці і деякі суттєві невірності. Українська критика вже давно розбила леґенду про т. зв. „Стефаникову школу", до якої мали б належати Черемшина і Мартович. Тяжко повірити в те, що Хвильвий працював підо впливом літералурної спадщини Стефаника. Не знаємо також, чому Косач повісті В. Петрова про Костомарова і Куліша приписує В. Домонтовичеві, хіба що сам п. Домонтович дав згоду на таку літературну анексію.

Велика шкода, що автор не порадився в когось із літературознавців, от хоч би у вихвалюваного в книжці Ю. Шереха, — а тоді його праця легше могла б сповнити своє завдання: інформувати німців і тих, що по-німецьки читають, про нашу літературу сьогоднішнього дня.

Автор непотрібно перевантажив свою розповідь завеликим числом прізвищ, а самі прізвища нічого читачеві не вияснюють. Між критиками і ессеїстами згадує автор Шереха, Подоляка, Глобенка, Островерху і Державина, але характеризує тільки „блискучого діялектика і предтечу естетичної школи в ділянці української духовости" — Ю. Шереха. Хоч і тут читач радо хотів би почути, в чому саме ця Шерехова „новість", та автор про це не говорить.

Та й ще одна хиба праці — це завелика авторова поблажливість супроти всього, що появилося друком. Знаємо, що Косач часто виступав проти „писарчуків поганих віршів", аж тут нагло показує їх як творців української літератури. В тижневику „Manchester Guardian" (26. VI. 1947) коротку згадку про сьогоднішну італійську літературу надрукувала донька славного італійського філософа, пані Олена Кроче-Кравері. Італійська авторка здивувала мене своєю скромністю, заявляючи, що сьогоднішня література в Італії, — ані ніде-інде, — не видала з себе такої великої вартости, яка могла б бути глибоким ферментом для змучених воєнними страхіттями душ. Ось як підходить італійська авторка до англійського читача.

Карл Августин Вебер задумав інакше — і гадаємо щасливіше — свою книжку про літературу сьогочасної Франції. Він вибрав із французької літератури, думаємо, що не меншої за нашу, — тільки 40 авторів і подав при кінці книжки коротенькі про них бібліографічні відомості. Крім двосторінкового вступу з коротенькою загальною характеристикою французького письменства, — автор казав говорити про себе самим французьким авторам, даючи по кілька уривків із їх творів. Автор упорядкував матеріял таким способом, що поділив письменників на кілька груп: психологічна повість, поезія — як відчуття світу, література французького резистансу, сьогочасна французька драма, католицькі письменники, екзистенціялізм, сюрреалізм і наймолодша французька поезія. Правда, й тут деякі письменники мусять виступати в двох групах, але читач легко може орієнтуватися в багатстві ідей та форм французької літератури.

З книги Вебера бачимо, що сьогочасна французька література старається і надлі бути Европі тим, чим був від віків. Вже Віктор Гюґо твердив, що „література — це цивілізація". Сам Вебер твердить, що література є французові набагато більшим, ніж тільки дзеркалом його духового життя. Вона є йому дійсно самою цивілізацією, першою маніфестацією духа, передумовою культурного і національного розвитку. І тому то не має жадної ділянки людського життя, що не знаходила б відголосу у французькій літературі. Жадна інша країна не може похвалитися таким багатством літературних і критичних публікцій, в жадній іншій країні немає такої готової можливости приймати всі ті вияви, як у Франції. І тому то „перекрій одної епохи французької літератури — дає одночасно загальний образ Франції в тій добі".

Хрестоманія французької літератури Вебера — це показ, як треба б інформувати світ про своє письменство. А „сьогочасність" у книжці Вебера, це не тільки екзистенціялісти, але й Андре Жід (1869), і Поль Кльоден (1868), і Жорж Дюгамель (1884).

А. Граничка.

З пресового фільму

В числі 102-му часопису „Неділя" вміщена замітка — „Закон" Володимира Винниченка на російській сцені, підписана В. О-ко. Автор заздрить, що московський театр у Реґенсбурзі, „немов навмисне, щоб подратувати малоукраїнські душі, поставив „Закон" Винниченка" і дивується: „що українські театри чомусь бойкотують твори цього визначного письменника-драматурга в той час, як російський театр цікавиться його речами?" Це справді дивно! Як рівно ж дивно, чому московські театри ставлять одні — „Жізнь за царя", „Александр Невский" чи „Аскольдова могила", другі — Корнійчука, Шолохова, Островського; видавництва друкують: Первомайського, Іцика Фефера й Тичину, а українці ще того не роблять? Але є ознаки, що це лише покищо, бо напр., „Арка" вже кооптувала М. Танка. Це на початок, а там може кооптують і Первомайського й Фефера, Тичину та інших.

Про М. Танка дивись С. Кафтанов. „Радянська інтелігенція вірнослужить своїй батьківщині", ст. 80, Київ, 1946.

Орган творців „великої літератури" кордонів не знає.

А Винниченко? Може бути й Винниченко, тим більше, що він недавно в Парижі публічно відрікався Самостійної України. Denentio Senelis? І як же ж ним не мають цікавитись москалі — і праві, і ліві, і царські, і совєтські, — але з якої речі цікавиться Винниченком В. О-ко, не знаємо.

— о —

Під „Аркою", ч. 5, не зважаючи на згадку на першій сторінці про листопадові дні, панує „мертве повітря". (Гальчук зве його „олив'яною атмосферою", хоча з оливою воно не має нічого спільного).

Найбільше надається до листопадового числа Костецький з його потрясальною річчю: „Людина, що зникає у темряві".

„— Стерво — сказав Гриць.

— Стерво — відповів Владко, думаючи про тютюн.

— Стерво — наполягав Гринь, думаючи про того, на кого вони пантрували.

—Каракате стерво — зрозумівши, підхопив Владко.

А стерво — тихо сказав Гринь.

Присадкувате стерво — додав Владко.

— Бо стерво — пояснив Гринь.

— Бульбоносе стерво — виточнив Владко". (Ст. 27-28).

Коли прийняти, що Костецький одержує „від рядка", то мусимо визнати, що — „творячи мистецтво доби розкладеного атома", навіть не бувши одеситом, він може за допомогою „словника блатної мови" „перевиконати норму" і щотри дні дати новий „роман", а що може доконати одесит, це скаже хіба Юрій Корибут.

— о —

В ч. 22/174 часопису „Українські Вісті" з 13 березня ц. р. у підвідділі „Література і мистецтво", присвяченому шевченківським роковинам, уміщено вірш Андрія Малишка: „Росло малим собі": убоге, сумне, обірване, — гірка пісня, — чуже поле, — мізерний про-

стір, — лютує економ, — свиту здирає за подушне з плечей, „взагалі" бере Тараса гнів і жаль". І виряджає мати сина, в Сибір далеко виряджа, „а" достиглий плід, гаряче зерно пливе в поміщицький засік. О, дні гіркі! Плакучі ночі. В Тараса сивіють виски... — пісню не спіймать за горло царям-панам, — І шаленіють... — і слава б'є твоя прибоєм! Я вийду над веселим краєм". Гадаю, що цитат уже забагато. Ні. Зазначена ще дата: Харків 1938. А тепер подумайте: чи є що дивного, коли „бере Тараса гнів і жаль?" Чиж це не той самий Малишко, що недавно (згідно з вістками з України за газетою „Час" ч. 7/124 з 15-го лютого) „покаявся"? На вересневому пленумі Спілки письменників УССР критиковано також і його твори, бо в них він мав „представляти образ України поза простором і часом". Андрій Малишко визнав шкідливість своїх писань... і був помилуваний". Хіба ж Малишко не виходив „над **веселим** краєм"? Ходив, ходив та й доходився! Не помогло, що лаяв царів-панів, казав, що „зерно пливе в поміщицький засік". Вони ж там, на пленумі і в Москві, добре знають, куди пливе і хто тепер забирає зерно з України! Тарас не каявся перед владою („Караюсь, мучусь... але не каюсь"), а майбутні орденоносці ввижались його віщим очам, як „раби з кокардою на лобі", як „гниль Москви".

Зате „Час" ч. 11/128 містить цілу сторінку „Шевченко в новій українській поезії". Треба звернути увагу, як модерний поет Ів. Багряний відчуває Шевченка:

„Та все ж іде, гряде урбанізатор.
Прийде — розставить дивні комини.
На твоїм місці буде елеватор,
Дніпро замкнуть у шлюзи, як в штани.
Індустрія!.. Електрика!.. Машини!..

І так, зробивши реверанс в бік улюбленої советської тематики: „ох, машина ти, машина, не машина, а душа!" в Багряного теж:

„Машини, брат, симфонію розчинять",

(ніби симфонія це тісто). Далі Багряний починає пророкувати:

Гуде мотор десь, протинає обрій —
то в новий день **новий** пророк гряде".

Що за пророк? І звідкіля гряде? Чи не з Нового Ульму?

„Йде вік новий, у панцері закутий.
Твій вік давно, одспіваний, пропав.
Мабуть, тому ти глиняний, забутий
і пилом днів, мов попелом припав".

Пропав для Багряного Шевченко, нема і не треба. Забутий, глиняний.

„Ніхто ніде — лиш цвіркуни та вітер.
Ніхто ніде — лиш луки та яри.
І хмурить чоло, шапкою накрите,
забута постать глиняна з гори".

Як то? Іван Багряний поет, письменник і політик „ніхто"? А Новий Ульм „ніде"?

Не тяжко догадатись, чого Кобзар „хмурить чоло"? Хоч ,правда, може і на „Час" та його редакторів?

В Канаді почав видавати проф. І. Огієнко спільно з митрополитом Іларіоном „Слово істини”, що визначається, вживаючи „високоінтеліґентних” висловів одного з трьох Юрків” — „неповною плюральністю”. Ми, звичайно, маємо на увазі не кількість співробітників, щодо цього ми не робімо ніяких недескретних натяків, лише говоримо про неповну всебічність інформації. Там справді подано, і як хворів і як одержав афідавіти, як летів і як сидів, і як дрімав, і як вставав (і т. д. і т. д.) владика Іларіон, але не подано, що саме спричинило, що колишній міністр УНР в газеті „Новий Шлях” визнає створену московським окупантом на Україні „академію” за „нашу Академію Наук”, маріонетковий „уряд” т. зв. „УССР” за „Український уряд”, а загарбані наші землі вважає „повернутими”.

Коли вже видавати „Слово істини”, то в першу чергу треба, щоб в „істині” була істина. Українське громадянство в цьому журналі „з ентузіязмом” читає поетичні вправи владики, що своєю красою й будовою дуже нагадують вірші блаженної пам'яти фершала Ів. Рульки:

„Проміння цілує омлоєну воду
Й купається в тихім озерці
І майською рожею пурпур заходу
Горить у воді й моїм серці”.

Українське громадянство згідне повірити скромному й смиренному запевненню владики: „купається Бог в моїм серці”, але цікавиться обсягом того серця, що в ньому знайшло місце ціле атеїстичне намісництво України на чолі з Хрущовим, цілком добре вживаючися разом... з Богом.

—— о ——

Тяжкі, дуже тяжкі дні і години треба було пережити директорові Інституту Мистецтва, Фольклору та Етнографії, дійсному членові Академії Наук УССР, поетові М. Т. Рильському, коли від бюра політичної пропаганди в Москві одержав він в Києві наказ — дати кандидатові філологічних наук Ф. І. Лаврову фольклорні матеріяли для книги („СТАЛІН в українському фольклорі великої вітчизняної війни”.)

Тяжко було Максимові Тадієвичу, дуже тяжко. Не складав український народ про Сталіна в роках вітчизняної війни ні пісень, ні дум, ні частівок, нема в Інституті нічого, а що значить нема, коли кажуть, щоб „було”. „Москва слезам не веріт”. Максим Тадієвич — дійсний член Академії Наук УССР, він же й поет, і, що значить для поета, що має певний досвід в писанні „восхваленій” устругнуть декілька поезій в стилі: „Із-за гір та за високих, сизокрил орел летить...”

І Максим Тадієвич струже:

Почув голос цей болючий
Батько Сталін рідний
І злетів він на підмогу
Орел сизокрилий .

(Ст. 17.) ——

А в дечому виручає його теж дійсний академік, і теж поет, а

до того щей нарком освіти УССР, П. Г. Тичина, що одколює вірша в стилі „Партія веде":

Наші воїни червоні
З ворогами ведуть бій,
Нас нікому не здолати,
З нами Сталін дорогий! (Ст. 10.)

Треба виходити з положення, коли треба... Український народ Сталіна оспівав, правда не так, як цього хоче бюро політичної пропаґанди, алеж Максим Тадієвич поет і, що, приміром, значить для нього переробити справжній народній фольклор часів колективізації:

А совєцькая власть
До всього добралась:
До корів і до биків
І до бабських сундуків.
Пустка в селах, у дворі,
Пустка в хаті, і в селі,
Ні корови, ні свині, —
Тільки Сталін на стіні.

Тільки в цій переробці талант Максимові Тадієвичу Рильському зрадив. Переробив це Максим Тадієвич, так ніби він не Рильський, а якийнебудь Марко Зісман, або Леонід Первомайський, бо що це за переробка:

А германськая власть
До всього добралась:
До корів і до биків
І до бабських сундуків.
Пустка в селах, у дворі,
Пустка в хаті, і в селі:
Ні корови, ні свині, —
Плями крови на стіні. (Ст. 13.)

А все ж таки це переробив М. Т. Рильський, бо як відповідальний редактор цього видання, він певно не міг довірити ні Зісману, ні Первомайському справжніх матеріялів народної творчости, що лежать в Інституті в шафі „заборонених і недозволених до користування". Коротко кажучи, М. Т. Рильський переробляє, кандидат філологічних наук Ф. І. Лавров бере ці переробки і на їх основі пише книжку, а видавництво „Академія Наук УРСР" видає в Києві в 1947 р., а український народ читає цей колективний „твір", усміхається і говорить:

„Ну й спритні ж, сучі сини; ні, ордена їм дали не дарма, за цими не пропаде."

—— o ——

Юрій Косач розродився „надреальним", (хоча й з перечисленням у вступі історичних джерел), дійством про Юрія Переможця, а якийсь Веб. (Арка, ч. 5) розродився такою ж „надреальною" рецензією. Веб цитує з захопленням декілька ентузіястичних похвал, що їх написав Косач — Косачеві (в передмові), і робить висновок: „тема трагедії юродивий Цезар" викличе з боку „кащенківців" по-

тік обурення й всіляких обвинувачень на адресу автора, але треба визнати, українська література з реґіональної перетворюється на світову і в цьому сенсі твір Ю. Косача не написаний для українського читача... лише поява твору Ю. Косача в перекладах на чужі мови і оцінка світової критики зробить зрозумілим... що не дано збагнути критикам, що радіюс їх обріїв дорівнює нулеві... чи матимуть „кащенківські" критики сором промовчати з приводу появи цієї п'єси, написаної в кожному разі не для них?

Як скажуть „кащенківські" критики — ми не знаємо, це, можливо буде потім, а сьогодні ми говоримо: — Ви, пане Вебе, пропонуєте модерний варіянт казки Андерсена про голого короля, в якій подібні ж „ткачуки" переконували, начебто лише „дурні" не в стані побачити тої чудової тканини, яку вони виткали королеві. Зрозуміло, подібні „ткачуки" страшенно бояться, щоб хтось, не дай Боже, не вигукнув жахливих своєю правдою слів.

„Король голий!"

—— о ——

„Die neue Zeitung" р. II, ч. 4 приносить „Оповідання без політики" пера Е. Джемсона з підтитулом: „Чого нас навчають будні?" Наводимо кінцеве оповідання: „Один паризький журнал помістив поезії кількох модерних французьких поетів без підпису, а посеред них одну поему божевільного. Редакція запросила своїх читачів відгадати: „Котру поезію написав божевільний?" Тільки одинадцять читачів на тисячу вгадали, який вірш юродивого.

Найбільше згадували, що його написав Сартр.

—— о ——

„Арка" ч. 5 містить рецензію на „Оргію" Лесі Українки в театральній студії Й. Гірняка, якогось І. К. Не будемо зупинятися вже на мистецькій неписьменності рецензента, який змішує поняття тону й інтонації і вбачає в слові „різні равіянти" і т. ін. відмітимо лише, що панові рецензентові І. К. дуже не сподобалась „вузько-націоналістична" ідея „Оргії" у Л. Українки. Це видно зі слів:

„Зміст „Оргії" становить проблема, актуальність якої з особливою гостротою вростає в наші дні: два шляхи для духової еліти поневоленої нації. Один — замкнення в собі, ізоляція, бойкотування окупанта, другий — вихід у **широкий світ**, опанування переможця духовими скарбами нації, боротьба довша, затяжніша, складніша, але..."

Тут крапки поставив сам „І. К." — Ми допишемо: перший „вузько-націоналістичний" обрала Леся Українка, за що й несподобалась п. рецензентові, бо пан рецензент хотів би бачити у Л. Українки інший шлях — „вихід у широкий світ", тобто стати погноєм для культури переможця й мати надію на „духові скарби", як на зброю перемоги. На такий шлях стали п. п. Тичини, Смоличі, Корнійчуки й деякі „живі представники органічної України". (Обідрана УССР ховає правду під назвою „квітуча", а кремлівські „роботи" звуть себе „живими", створена ж окупантом штучна пародія України — „органічною Україною").

Людям, що зберегли рештки сумління та йдуть цим „другим" шляхом, дає Антей „добрий приклад" — вішаючись у „На полі крови". Навіть Юда скористався з прикладу, але...

Листування Редакції

Бабій О. Надіслане використаємо. Пришліть до літературних портретів переклади поезій тих авторів.

Брейд Джон. Дякуємо за матеріял. Решта в листі.

о. Волошанок. Частину з надісланого видрукували. Цікавимося перекладною літературою, що відповідала б характерові нашого журналу.

Гоцецька І.: На жаль, використати не можемо, але тематикою з вашого фаху цікавимось. Деталі в листі.

Зьолак М.: Після перекладу на українську мову використаємо все. Хочемо підтримувати з Вами найтісніший зв'язок. Подайте адресу.

І. М.: Співпрацею з Вами задоволені, але щодо статті, то мусимо деякі справи устійнити в усній розмові.

Загуменна М.: так, як думаємо, чому відмовили ЛНВ. Раді з Вашої співпраці.

Роберт Маркевич: Першу статтю містимо. Дякуємо. Решта піде в наступних числах.

Міщак В.: Праця буде використана в другому числі.

Полоцька: За статтю дякуємо. Ваше в листі.

Сірий: Міжуніверситетною Вашою дуже цікавимось. Присилайте.

Скотар Гр.: Використаємо. Очікуємо Вашої дальшої праці.

Арх. Теодорович: Одержали. Дякуємо. Дуже бажали б від Вас мати джерельну працю до проблеми незалежності Української Церкви.

Черінь Г.: Використаємо. Пишіть.

Яковенко М.: В найближчому числі друкуємо. Ждемо на дальші матеріяли.

Літературно-Науковий Вісник

Адреса Видавництва:

München-Freimann, Warner-Kaserne, Bl. A/15.

В інших країнах ЛНВ замовляти в заступників:

Англія:
Meliuk Paul
Gregory str 2a. Newton Heath
Manchester 10
England

Аргентина:
Triskaly Jaroslav
C. Arcasubi Nr. 316
Wilde F. C. S. Avellaneda
Buenos Aires
Rep. Argentina

Бельгія:
Pyrsziak Jaroslav
35 rue de l'industrie
Bruxelles 4
Belgique

Бразилія, Парагвай, Уругвай:
Mgr. Kosiuk Basilio
C. Iglhin 1507
Buenos Aires
Rep. Argentina

Голландія:
Prof. Borowskyj M.
Beethovenstr. 10
Amsterdam
Holland

Канада:
Rev. T. D. Volchanks Box P.O.
Swan Plain
Sask. Canada

Китай:
Mr. John W. Sweet
P. O. Box 4106
Shanghai
China

С. Ш. А.:
Baranetzyj W.
165 Ave. C. New York 9
U. S. A.

Туніс:
Dr. Sawczak Wolodymyr
Dolle Postale 15
Ain — Draham
Tunisie (France). Afrika

Франція:
Julian Zablockyj
13 Rue Taine
Paris 12
France

Швайцарія:
Prokop Roman
Tragsiflach 1326
Bern
Schweiz

Швеція:
Mgr. Skobowytsch Bohdan
Alingsasvagen 26
Hammarbyhöjden
Stockholm
Sverige

Authorized by Publications Control Information Control Division [illegible] IV 1948
Druck: Mitteldeutsche [illegible] Zeitung, Regensburg

З технічних причин 1. число ЛНВ виходить на основі ліцензії Ів на „Час“, але ні Видавництво, ні Редакція „Часу“ з ЛНВ нічого спільного не мають. Редакція

Редактор В. Шульга

Ціна числа РМ. 13.–, в інших країнах рівновартість 1 ам. долара.

ЗМІСТ:

РІЧНИК XXXIII 1949

СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ

КНИЖКА 2 (НА ЧУЖИНІ)

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИДАВНИЦТВО
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК
Мюнхен

А. ГАРАСЕВИЧ

Плачі Єремії

Єреміє, зловісний пророче!

Леся Українка.

Покарав Господь суховієм...
Ніч буремна в даль одгула...
Тільки вітер весною віяв,
Обгорілі, мертві тіла.

Придавили стрімкі бетони,
Затиснули вагою брил.
Море мурів — хвилі холодні
Піднялися в могутній бриг

І застигли в дзвінкім розгоні,
Потопивши все, що було,
Погасивши іскри агоній
І зрівнявши добро і зло

У холоднім, гливкім болоті.
Крізь червоний вечора згар
Помолилися ребра ґотик
До навислих, бездомних хмар,

Що в глибінь відчинили двері
І, впустивши ліс димарів,
Чують і досі луни пропелерів.
На самотній крутій горі,

Що звела обгорілі крила
До гіркої сльози-зорі,
Рве волосся, голосить, квилить,
Плаче-тужить старець похилий:

— Повноквітня весно, не квітни!
Не красуйся! Загинь! Зов'янь!
Чи ж годиться в глиб динамітову
Кидать китиць жагучу грань?

Чи ж годиться, щоб з словом смерти
Ще дзвенів твій нестримний сміх
І лунала блакить над мертвими?
Чи ж годиться ронить на них

Пелюстків безсоромні танці,
Й після заграв нового дня
Розгортати тумани ранкові,
Щоби з них, мов з мулкого дна,

Виринали звуглілі стіни,
Спопелілі гори кісток.
Щоби хмари, хмари запінені
Розплилися в зграю хмарок,

Цих хмарок, що в небо погоже,
Так далека від всіх жалів,
Відкривають для ока Божого
Невгасиме пекло землі.

Боже! Боже!
Твій цвіт не втопить
Неминучу правду кінця.
Чи Ти знаєш, кого викопують
З-під гранітних брил гробівця?

Чи Ти чуєш?
Сверли-мотори
Підгризають грані заліз.
Там, під ними, засипан порохом
Хтось тяжить на гіркій землі.

Чи Ти бачиш?
Прогнилі шмати,
Жовті кости — тисячі рук.
А над ними — молитва матерів,
І зотліле сонце від мук...

Приклоніте старечі чола
На просяклу від крови персть,
І присипте попелом голови.
Хай ніщо не згасить тепер

Сяйво жалю в храмі святому,
В темнім храмі ваших сердець,
Що жевріють єдиним спомином.
Бо забрав вам вишній Творець

Ваших мрій мерехтливі зорі,
Ваших рідних дочок, синів,
Що не вміли жити покорою,
І в покорі душити гнів.

Приклоніте старечі чола
На просяклу від крови персть,
І присипте попелом голови!
Покоріться!
Це — Божий перст! —

Не тужи, не плач, Єреміє,
Невгомонний пророче зла!
Ще не раз буремним повіє
Ненаситна, спрагла земля.

Ще не раз промчать Вавилони,
Залишаючи чорний чад,
І озера заграв червоних.
Ще не раз замахнеться кат

Й під блискуче лезо сокири
Ще покотиться град голов...
Ще не раз лизатимуть звірі
З місця лобного стиглу кров.

Ще не раз топтатимуть коні
Непорочні тіла дітей.
Хто повстане в їх обороні,
Хто загине від кулі, цей

Буде бачити вічне сяйво,
Доки встане страшний сурмач.
Не тужи!
Твоя туга зайва!
Твій жорстокий старечий плач,

Наче осінню дощ невпинний,
Протинає рвучкі вітри,
Вирива з сердець материнних
Крик болючий, нестримний крик,

Крик одчаю, лютої муки.
Понад мороком душ сліпих
Він лунає і в'ялить руки
І згинає покору спин.

І пройнявши кости й каміння,
Що кривавилось в боротьбі,
Він плекатиме покоління
Із п'ятнами підлих рабів,

Що з горіння днів перехресних
Повні жаху підуть без мет,
Промінявши останки чести
На облудливий дзвін монет.

...І програють всі карти — чисто
(Доля виграє з ними гру).
Хай святиться останній вистріл,
Що звалить їх на мокрий брук!

І тоді, із черепеів сірих,
Під стрункі колюмни святинь
Потече трутизна зневіри,
І не стане сліз... Тільки ти

Будеш вити самотним вовком
На попругах ціпких руїн.
Там облетить весна й замовкне,
Де твоя розпростреться тінь.

Той, що йому судиться вмерти,
В синю вічність оберне світ.
Ось граніт —
Приречений смерти
Не скорився смерти граніт.

Прогула війна, прошаліла,
Впав у віддаль залізний крок.
Він ще встане, цвітучобілий,
Мов молитва весни — барок.

Розповзуться тумани з вулиць,
Оживуть кам'яні святі,
На дахи, що давно заснули,
Впаде неба прозора тінь.

У дротах перелитих сонцем
Зашумить електрична кров
...З-під землі грізні оборонці
Підіймуть важку хоругов.

І будови — коштовні квадри
Полонять непорушний брук.
Сторожитимуть гуди фабрик
Вічну працю мозольних рук.

І щасливі люди зароять
Там, де все кричало від ран.
Буде мірра і буде зброя
Під погідним золотом бань,

Будуть простори, будуть дими
А з-над них неторкнутий злом
Осінить Святий Володимир
Княжий город новим хрестом.

М. ГМИРЯ

Тайна

... — Оце, — каже Бог, — даю тобі, людино, три п'ястуки, два, щоб ти бив інших, а одного, щоб бив себе. І з цими словами почепив Господь Бог два п'ястуки на кінці рук людині, а третього вкинув у груди, а сам пішов походити по раю, подивитися, може вже де полуниця яка поспіла, чи часничина де виросла.

Бо в раю, хай вам буде, хлопці, відомо, не так, як тут у нас. В раю і садок, і городець, і колосків пучок, і квітів вінок... Півник співає, свинка хрюкає, а сонечко яснооке качається собі по синьому небу, ніби жовток по яєшні аж усміхається. А небо, Господи Боже мій, синє та високе-високе, а по його краях ніби хтось невидимий збірався, білити віхтем крейдяним тіль-тіль поводив, а потім глянув і сказав: ні, синє ліпше — і покинув.

Так закінчив свою байочку дідусь Клим, що сидів на довгих нарах, підобгавши під себе ноги і накривши плечі стьоганкою. А навколо нього на нарах і біля нар, у всіляких позах, сидять в'язні і слухають. О, для в'язнів Клим не просто дід, а дідусь, і не тільки дідусь, а прокурор і суддя. В цьому довгому, холодному бараці — дідусь закон. Закон неписаний, але всіма поважаний, бажаний, а тому й обов'язковий. Дідусь, поперше, має 60, подруге, в ліс не ходить і не тому не ходить, що його звільняє начальник, ні, його звільнив барак. Так, так! Барак ухвалив виконувати норму за діда в лісі, а дідуся зробити незмінним дижурним, з тим одначе, що піддижурні підмітають, миють, носять дрова, а він — дідусь — має лише топити печі. А ось, коли посходяться після праці в'язні до бараку ввечорі, от тоді дідусь Клим починає свою справжню роботу. І за цю роботу він і має ту повагу, що її ніхто не має, не лише серед сотки мешканців цього бараку, а й взагалі в усьому цьому таборі ГУЛАГ-у[1]).

Всі понад сотку бараків у таборі звуться числами, а барак, де живе дідусь, навіть начальство зве „дідусевим".

Ось днями в наказі, підписаному самим майором Каплуновим, так і стояло: „За систематичне невиконання норм лісорозробок, затверджених виробничим відділом ГУЛАГ'у, бараки 7, 13, 29, 54, 81, 94, і барак „дідуся" перевести на голодний раціон" — так і стояло: „барак дідуся".

Приходять в'язні з лісу, голодні, померзлі, а в бараці вже тепло. Дідусь оглядає, вибирає з-поміж них найслабіших і каже: „От вони сьогодні сплять біля пічок". І ніхто не перечить, бо як же перечити, коли так сказав дідусь?

Питають порад і думки дідуся, як — мовляв — думаєте (обов'язково „думаєте", а не „думаєш — дідусю"), чи мою родину вивезли куди, чи вона там вдома? Або ж: „А як ви думаєте, дідусю, як я відбуду своїх 10 літ, чи мене пустять на Україну, чи ні?". Хай дідусь не відповість, а лише скаже: „А Господь його милосердний знає, ти молися і все буде добре". І ці прості слова дідусь завжди скаже якось так, що той, хто питав, відходить від нього заспокоєний, ніби одержав найправдивішу відповідь.

От і сьогодні дідусь розповідав байочку про серце. А чому про серце? Бо випало якось так, що треба було про серце. Бо про що інше мав дідусь розповідати, коли з нового транспорту до їх бараку приділили в'язня, який, розповідаючи свою справу, обвинувачував не себе і не когось іншого, а

---

[1]) Государственное Управление Лагерей.

серце? Він так і закінчив своє оповідання: „Падлюче серце привело мене в Сибір". От тоді дідусь і почав...

Власнокажучи, справа не в тому, як почав дідусь, а в тому, що коли він закінчив описувати рай, в'язень, що сидів на підлозі, біля нар, зітхнувши промовив: „Ви, дідусю, рай описуєте ніби нашу Херсонщину". Дідусь усміхнувся, а, щоб це сховати, підніс праву руку і, ніби раптом у нього засвербіло в бороді, почав чухати її і промовив: „А ти думаєш, хлопче, де Господь Бог визначив місце для раю? На небі? А нічого подібного! На Україні! Бог усе обчислив, все, так би мовити, врахував, і на Україну дав усе найліпше: і землю, і підсоння, і ріки, і море, — все райське. А Бог уже наперед знав, де буде найбільше мучеників, а для кого ж рай, як не для мучеників? А щоб цим мученикам не мандрувати бозна куди і не питати у прохожих і в проїжджих, де тут, людоньки, дорога до раю, Бог і зробив так, щоб, значить, мученик воскрес і без мандрів у раю. От тому я й кажу, що рай буде у нас над Дніпром, над Бугом, над Дністром. В Карпатах сади будуть, а в Херсонщині виноград, кавуни, а скрізь і повсюди.. краса. Господи Боже мій!".

Це викликало у декого посмішку, а дехто засміявся навіть голосно, але загальний настрій після цих слів дідуся витворився якийсь приємно-скорботний. Кожний відчув у дідусевій розмові щось більше, ніж байочку, і оце „щось" у кожного було своє, а зливалося в одне спільне, загальне. Стоїть ось у куті оте „щось" у цілому дощатому бараці, стоїть перед кожним тепле, хороше і рідне.

І оце „щось" із дідусевої байочки, саме невидиме, перенесло так само невидимо кожного до своєї хати, до родини, на Херсонщину, на Поділля, на Київщину. Повернуло назад минуле і минуле стало перед кожним і кожен мовчки оглядає його. І тому така тиша. Дихають і то крадькома, бо кожен боїться, щоб подихом, бува, не сколихнути його, бо воно — минуле, красиве як пташка, і таке ж як вона, полохливе. Хтось чутно зідхне, чи кашляне простужено, хрипло, і воно відлітає, зникає. От тому і мовчать. Лише чути, як в печах сердито сичать мокрі дрова і час-від-часу з глухим тріском вилетить крізь дверця полум'я і, ніби розгніваний демон, бликне оком сердитим, засміється беззвучно з тих, що зачаровані сидять на нарах, під нарами, і знову розтане в холодних барачних сутінках.

Але ті, що сидять, не бачать того. Очі кожного бачать своє. Один щепить груші й яблуні, інший продовжує писати наукову роботу в своїм інституті, в своїм кабінеті, а той обнімає дружину... А більшість готує свій реманент, бо білії нивки в степу полисіли і земля розкриває уста і ніжними пахами пару просить зерна з його рук. Упиваючись тишею, кожен бачить своє.

Аж раптом: „А знаєте, братці, (це свіжий, що сьогодні прибув) — я думав оце про Шевченка. Ой Боже ж мій, Боже! Як це він мудро сказав:

„Читай, читай, і слухай дзвона,
А серцеві не потурай!
Воно тебе весь вік дурило.
Воно тебе в Сибір водило.
Приспи ж його і занехай!"

Боже мій, Боже! Та це ж про мене! Їй богу, братці, про мене!" Останні слова він викрикнув майже крізь сльози і підійшов ближче до нар. „Дідусю, ви чуєте: „Приспи його і занехай!".

Всі незадоволено підводять голови і на розставання, з загоствившим минулим — зідхають. А один не витримав. Не витримав і крикнув: „Ну викинь його, до бісової матері, своє серце в тайгу! Хай енкаведівські собаки зжеруть твоє серце, коли воно в тебе погане таке!"

Свіжий повернувся до нього, хотів щось сказати, а потім обвів усіх здивованим поглядом і присів біля нар на підлогу. І знову настала мовчанка. Тільки тепер уже мовчанка була змістом відмінна. В ній не було тої одностайности, що була в першій мовчанці. Одні гнівались на Свіжого, що він сполохнув їм минуле і поблажливо всміхались до того, що йому так зненацька і зле відповів. А інші дивились на Свіжого, як той, ніби бажаючи втекти, або провалиться крізь землю, звернувся калачиком і сунеться по холодній, мокрій долівці під нари. Ці шкодували його. Шкодували тому, що він свіжий, не має ще звички. І не знає, що кожен тут має своє лихо, свої болі, думи і страждання, непевен, чи повернеться завтра з тайги? Чи винесе й завтра, як виніс сьогодні, цей, йому лиш відомий, тягар? Чи й не кинеться й він під зрізану товстющу сосну, коли валиться вона, ламаючи галуззя своє й сусіднє? Чи не кине під неї, під тіло сосни він тіло своє разом здумами, стражданнями і муками?

Чи не кинеться й він, як кинулись учора, ніби по змові, втікать 18 таджиків із криком „Алла!" — до воріт?

Чи не будуть тягать і його пронизане кулями тіло сірі, ситі собаки, як тягали вони тіла таджиків?

Чи стане ще й завтра сили боротися з спокусою вмерти?

Свіжий ще свіжий, не знає цього і думає, що немає більшого лиха, як у нього, ніде і ні в кого. І його так і зрозуміли ті, що шкодували. Зрозумів його так і дідусь. Він нагнувся з нар і промовив тихо і ніжно: „Що ж то ти, друже, під нари, сідай-но сюди, не бійся, тут люди хороші. Посуньтесь, хлопці!

І Свіжий, ніби дитя, що чимсь завинило перед старшими і раптом побачило, що старші прощають йому, сідає на нари і по-дитячому тулиться до дідусевої сьоганки.

Дідусь обнімає його і таємниче питає: „Так як там Тарас про серце говорить? Приспи його і занехай?! Бачиш, писав, а свого не приспав, бо коли б приспав, жив би у панських хоромах, десь у Петербурзі. З його розмови був би він паном московським великим. А то бач, не приспав свого серця і воно по сибірах водило його. Не всім Господь Бог дає серце, яке можна приспати. От і в тебе, земляче серце неспляче. Бо бачиш, в колгоспі було вас багато голодних, роздягнених, босих, багато вас їло макуху і багато вас бачило той орден, що носив його ваш голова на грудях, де серце. І багато вас знало, що орден одержав цей голова за той хліб, що відняв від ваших дітей. І багато вас навіть не ховало, а як ти кажеш, засипали землицею маленьких дітей, а ніхто з багатьох, лише ти, поховавши синка, пішов до голови колгоспу і вгнав у груди його, в те місце, де орден, ножа.

Дідусь говорив потихеньку, поволі, ніби пригадуючи, а потім замовк.

Всі навколо раніш чули історію Свіжого, знали її, здіймали як кажуть, її з перших уст і чомусь вона тоді всім здавалась такою буденною і звиклою, що ніхто не звернув уваги, ні на орден голови, ні на те, що пухли люди в колгоспі, що присипали землицею маленьких дітей, а тепер ось, після слів дідуся, історія Свіжого стала ніби їх власною і Свіжий стає всім, ніби давнім знайомим, ніби родичем близьким і всі почувають себе перед

А той „єдиний" сидить і ніби чекає, поки підійдуть усі з усього бараку, чекає, поки стихне плющавіння мокрих ніг по долівці, доки кожен знайде зручне місце і сяде, чи стане.

Тріщать у печах дрова. Плачуть шиби сльозами скапин та чути, як сопілкою хриплою перед закипом чайник голосить.

Дідусь розпочав:

„Почалось це зовсім неждано. От так, ніби грім з ясного неба. Приїхав я верстов за двадцять з радгоспу на бричці двома рисаками у двір експортника[1]) — коваля, щоб купити його кузню з горном, з молотками, зі стріхою і навіть, як наказали мені у парткомі, і з самим ковалем. Приїхав купить, бо в радгоспі без доброї кузні мука, та й годі. Людей у коваля повен двір: все село. Ходять купками, розглядають ковалеве майно: спідниці, сорочки, кочерги, горшки, діжечки, полумиски, ложки — геть усе, що людина трудом своїм, потом своїм стягає під хату, під цю родинну покришку, де ділить і радість і горе і всім цим майном плекає надію: „А може і я колись вискочу в люди". От так, певно, думав колись і коваль. І стягав під свою покришку, як стягає хом'як у свою нору. І настягав коваль — не їв і ночами не спав. — І ніколи не думав цей дядько коваль, що прийдуть до нього незванно-неждванно, винесуть усе добро його з хати, з комор, розкладуть по двору, мов перекупки на базарі, всю його кривавицю і будуть кричати: „Хто більше?".

Я на ґанку ковалевої хати серед тих, що продають і купують. Голова виконкому, секретар парткому, завідувач фінвідділу, завідувач земвідділу, голови довколішніх сільрад. А між ними і я. Одним словом, я серед влади. Стоїмо і посміхаємось. Нам здавався надто смішним той експортник-коваль, що бігав простоволосий по двору, серед людей і кричав: „Вітаю вас добрі люди. Сьогодні ярмарок у мене, а завтра він буде у вас. Купуйте!" І підбігав до якоїсь купи речей, брав у руки старе лахміття і кричав ще голосніше, підіймаючи його над головою: „Це чудесна, найкраща Прісьчина спідниця! То нічого, що вона в кізяках і потрюхла від поту. У Пріськи вона була святкова. Купуйте! Це ж куркуляча!" А потім підбігав до другої купи з реманентом, брав в руки заступа і кричав: „Гробокопателі капіталізми! Ось заступ! Купуйте! Закопуйте кляту капіталізму! А щоб вона, бува, не вивернулася, лягайте на неї зверху самі...Купуйте заступи!"

Ми стояли на ґанку, слухали це все і, правду кажучи, лише удавали, що нам дуже весело. А весело нам не було. У дворі повільно купами ходили селяни. І не лише нічого не купували, а навіть і не дивились на той крам, що мав бути перевернений на гроші й піти до держбанку на конто індустріялізації. Люди не купували, зате ходили за ковалем насуплені, мовчазні. І ми, як сільська влада, що добре знає село, розуміли — заборонити ковалеві говорити ми не в силі, бо в цій людській мовчанці є щось страшніше за карабіни в руках міліції, що теж із селян. А тому ми, не змовляючись, стояли на ґанку, слухали викрики коваля і штучно голосно реготались. Цим ми намагались прогнати той страх, що почав поволі пролазити, ніби мороз, до шкіри кожного з нас. А люди ходять і ходять. А коваль усе кричить і кричить: „Купуйте, людоньки! Ось плуг! Подивіться на чепіги! Бачите, як витерті і вигладжені вони моїми дармоїдськими руками! Моїми куркулячими водянками і мозолями! Купуйте! Чудесний плужок! Коні подохнуть, самого запряжуть! В самотужки будеш орать, був би легенький плужок — купуйте!".

---

[1]) Експортники — багаті господарі, що обкладалися високим податком.

Ми бачимо з ґанку, що люди до двору пливом пливуть і все насуплені і все мовчазні. Врешті ми, влада, перестали сміятись. Я не знаю, як інші з влади, але я відчував: „Не доведи Господи, хтось у цьому дворі покаже зараз пальцем на ґанок і викрикне: „Бий їх падлюк!" — і нам усім, як кажуть моряки: „Амба!". Не знаю, що відчував секретар парткому, чи те саме, що й я, коли давав нам своє розпорядження: „Ідіть — мовляв — між людей і започаткуйте купівлю. Треба — каже — лише почати, а потім піде, як по маслу". Ми комуністи. Наказ є наказ. Ми зійшли з ґанку у двір. Я також. Бо й я комуніст. Ходжу по двору і відчуваю, що мені шкода коваля, відчуваю, що тут щось не те...

Але я комуніст! І як комуніст, я переконано вірив, що все, що робиться тут з ковалем, це потрібне. Це конче потрібне, бо без цього неможна. Хай коваль, хай тисячі цих ковалів, але ми мусимо це робить, бо ми хочемо будувати соціялізм.

Я підійшов до одної з куп ковалевого майна і вибрав собі смушкову шапку і нового синього жупана. Я мав що зодягати, тимбільше, що й шапка і жупан були звичайно селянські, а я ходив тоді по-міському, але все ж таки я це купив. І, як зараз, пригадую, у мене по всьому тілу тоді від серця пішов якийсь приємний лоскіт. Я шапку на голову, капелюх під паху, а жупана перекинув на руку, і зібрався підійти до другої ќупи зі збруєю. І от тільки зробив я пару кроків, аж чую: „Щоб тебе завтра в цьому убранні на лаву поклали проклятущого!". Я оглянувся. Навколо, весь двір, сотки очей дивляться на мене і в кожній парі очей світиться ненависть, блискає злість. А в вухах у мене звучить: „Щоб тебе завтра поклали на лаву". А тут іще підійшов до мене коваль. Торкнувсь жупана двома пальцями і каже сумно так, сумно: „Це мого сина покійного. Справив йому, думав женить, а він узяв і помер". Сказав це і схлипнув. І раптом я чую, як ковалева смушкова шапка, ніби залізний обруч, давить мою голову, а на руці, де був жупан, я відчув такий тягар, ніби на ній був не жупан з тонкої синьої вовни, а сам його мертвий господар — син коваля. А навколо сотки сердитих очей, а коло мене коваль схлипує і я бачу, як сльози його дзюрком випливають з очей і від морозу інеєм беруться на щоках, на бороді, на довгих вусах.

Я якось несвідомо, не думаючи, зняв з голови шапку, ткнув її на тиновий кілок, а свого капелюха, також не думаючи, нап'яв на себе. На тин не повісив, а кинув жупан. Відійшов і присів на колоду. А перед очима в мене почало таньцювати геть усе: Хата, комори, хліви, речі і люди, а в вухах такі стуки, ніби на мою голову хтось зодяг бляшаного баняка і лупцює по ньому трьома молотками відразу.

Я хотів би піти, хотів би встати, але чую, що сили не маю.

І от у цей самий мент, саме в цей мент, я чую, як у стукіт в моїх ухах вплітається спів, далекий і тихий. Я підвів очі і бачу мовчазні і суворі люди в ковалевім дворі скидають шапки, а спів усе ближче і ближчає. Я не знаю, чому і навіщо, знову ж таки зовсім несвідомо, зняв і свого капелюха і так само несвідомо підвівся з колоди. А спів уже тут рядом зі мною. Я вже чую слова: „Надгробноє риданіє". Я дивлюся в той бік, звідкіля воно ллеться і бачу: Коругви, ікони, хрести і ніби пливе по повітрю між ними труна. А це саме „Надгробноє риданіє" заповнює двір, комори, клуню, хліви і ніби там йому тісно і воно б'ється мені я груди, в вуха, в голову, в серце... „Надгробноє риданіє"...

Ковалева хата стояла на роздоріжжі, а по звичаях церкви, на роз-

доріжжі зупиняються завжди з мерцем і правлять коротесеньку Божую Службу. Стали з тим мерцем і біля ковалевої хати.

Треба вам знати, що я виріс і зріс і майже постарівсь і ніколи в голові моїй не виринало питання про Бога. До революції до церкви ходив. Ходив, бо ходили. Прийшла революція і сказали: „Віра — це опіюм". Опіюм, так опіюм. І я перестав. Став комуністом. І став, як всі комуністи, поборювати віру.

А от тут раптом, біля ковалевого двору, і знов же, не знаю чому, я раптом забув, що „Віра, це опіюм". Я напружував слух свій і ловив кожне слово, боючись, щоб його не перехопив хтось раніше за мене. Ловив ці слова слухом і зором.

Старенький священик читав поволі, навіть неголосно. Та кожне його слово було якимсь таким, ніби воно із уст його зірвавшись, прилітає і сідає живим тобі на уста і лишає на них присмак чогось одноразового і неповторного: „Як прийде Син чоловічий у славі своїй і всі святі янголи з Ним, тоді сяде Він на престолі слави своєї і зберуться перед Ним усі народи і відлучить Він їх одних від одних. Як пастух одлучає овець од баранів. І поставить овець по правиці себе, а баранів по лівиці. Тоді скаже Цар тим, що по правиці: „Прийдіть благословенні Отця мого, осягніть царство, приготовлене вам од основанія світу".

Я, слухаючи слова, слухаю те, що читає священик про тих, що приймали Господа, а як не Його самого, то Його менших братів. І дивлюсь на коваля, і дивлюсь на всіх мовчазливих і суворих людей, що в нього у дворі, на цих, у свитках, дядьків і шепчу: „Це вони, це коваль, це мільйони оцих ковалів, це про них читає священик: „Прийдіть благословенні Отця мого". Це вони будуть по правиці від нього. А я? Де буду я? — раптом зірвалось у мене: „Куди поставиш мене, Господи?". І я почув, як по моїх нахололих щоках поплила гаряча сльоза. А вуха мої ловили: „Не дивуйтеся цьому, бо прийде час, що в гробах почують голос його і повиходять котрі добро робили — у воскресіння життя. А котрі зло робили — у воскресіння суду".

Я слухав й перед мною зникло все. Я не бачу нікого і нічого: ні людей, ні коваля, ні його хати, ні двора. Я став ніби сліпий. Я лише слухав. Мої вуха ловили все, чим сповнений світ. Я не бачив, а чув, як підійшов до священика начальник міліції і кричав на нього: „Провалівай! — Доки ти будеш читать?!". Я не бачив, а чув, як священик на це не відповів ні словечком і не підвів навіть очей, а читав і читав.

І коли заспівали: „Слава Тобі, Господи, слава Тобі", я ніби прокинувсь і очі мої знову побачили: Між корогвами і хрестами пливе труна, а за нею люди. Скрізь люди, а в дворі я сам. Та на ґанку стоїть дехто з влади. А „Житейськоє море" бренить, охоплює серце моє і ніби говорить мені, що я одинокий, не лиш ось у цьому дворі одинокий, а взагалі одинокий. Життя з тими, що пішли за труною, а тут мертво, безлюдно, страшно...

Я рушив з місця. Вийшов з двору і майже побіг за мерцем. Мене наздогнав голова райземвідділу: „Ви куди, товаришу директоре?". Я зупинився. І не знаю чому — проговорив до нього: „І зберуться тоді всі народи і одлучить Він їх одних від одних, як одлучає пастух овець від баранів" — і знову побіг за мерцем, чужим і мені незнайомим. Покинув бричку, рисаків, забув за кузьню, і побіг на цвинтар. Я відчував себе так, як почував себе певно один із тих немічних, що йому повернув сили Христос, коли ще ходив по землі і творив чудеса.

На другий день зрання я заніс до райкому свій партквиток, мовчки поклав його на стіл перед секретарем — і пішов.

І коли забирав мене уповноважений НКВД уночі, я не відчував ні страху, ні жалю. Навпаки, мав якийсь спокій, якого раніше не знав. Три роки по тюрмах, льохах, пересилках і тут, у тайзі, я ні разу не пошкодував, що так трапилось. Я молюсь, завжди молюсь за незнаного мені раба Божого Миколу і дякую милосердному, що він показав свою ласку мені, грішному і недостойному."

Дідусь замовк. Всі сиділи навколо — мовчали. І лише Свіжий встав і тихо промовив: „А я думав за байочку...".

У печах погасло. У вибиті шиби в бараці залітала пороша і падала на порожні нари.

„Ну, спати! Спати пора!" — промовив дідусь.

Розходились усі навшпиньках, ніби боялись когось розбудити, хоча в бараці ніхто не спав. І коли вже лежали на нарах і кожен думав своє, один, далеко в кутку, біля самих дверей, вголос промовив: „Не дивуйтесь цьому, бо прийде час і в гробах почують голос Його!".

В. Білик.

Два вірші

Над світом прошумлять могутні крила літ,
Нові сузір'я розцвітуть у зоряних просторах,
Сучасних пам'ятників мармур і граніт
Час невблаганний перетре на порох.

І по музеях тлітиме прапорів оксамит,
Вінок лавровий теж там не один зів'яне...
І тільки хрест березовий, як неповторний міт,
Пройде крізь вир сторіч. Звичайний дерев'яний,

Він сяятиме вічно на шляхах звитяг,
Над тими, хто любов не розділяв на чверти.
Незмінним символом одвічности життя,
Творцем воздвигнений величний знак безсмертя!

*

Вечір двері рипучі відчинить
Й приведе до моєї хати
Синьооку і мрійну дівчину,
Вбрану в місячні шати.

І підійде дівчина до мене,
Сяде рядом тут на ослоні
Й голубами мені на рамена,
Її злинуть долоні...

Там сади у п'янливім цвітінні...
Чи не краще туди піти нам?
Грають там нерозгадані тіні
У піжмурки під тином.

Там чиїсь голоси невловимі
Солов'їний колише щебет,
Може вимовлю там твоє ім'я
І припаду до тебе.

У мені від нежданої з'яви
У присмерку тихої хати
Все змішалося раптом в уяві:
Люди, події, дати...

Тільки образ живе: на узліссі
Мерзлу землю крешуть підкови,
Ми з тобою за руки взялися
У тумані ранковім.

Кличуть друзі мене за собою,
На раменах тренчі ремінні...
З уст затислих, як мідні набої
У моїм карабіні,

Не злетіло те слово ласкаве,
Що для тебе його леліяв,
Лиш тремкі твої руки стискав я
В очі дивився твої я.

І коли вже в дорогу знялися,
На дзвінких підвівшись стременах,
Я бачив — ти стояла край лісу...
Ти молилась за мене.

Вечір двері рипучі відчинить
Й приведе до моєї хати
Синьооку і мрійну дівчину,
Вбрану в місячні шати.

Ольга Кміть

З оповідань Ганни Коноплич

Її блуканина почалась, як вона каже, не тепер, а з того часу, коли над ґанком райпарткому, рядом з вивіскою „Районовий Партійний Комітет", якось уночі з'явилась повішена за шию зозуляста курка, що тримала зв'язаними лапками записку: „Не маючи змоги виконати яйцевий податок, протестую самогубством".

З цього дня — каже Ганна Коноплич — і почалась моя блуканина. Треба — каже — блукати було, коли за тобою, мов хорти за зайцем, полювала всяка нечисть: і в хаті, і на дворі, і в селі, і в місті, скрізь і повсюди.

Хто повісив оту зозулясту курку на ґанку райпарткому, я не знаю і досьогодні, лише певна, що то не Максим. А Максима причепили до цієї справи так, „ні сіло — ні впало".

Та й не одного Максима. Причепили сюди ще й одного лікаря, двох аґрономів, одну учительку і так просто молодих селян, що хотіли стояти осторонь від тих таганів, що на них варилось московське „вариво" — колективізація.

Мій Максим був учителем у семилітці. Учив дітей історії та літератури, тобто, значить, про князів говорив їм, про гетьманів, про Шевченка, Котляревського і певно говорив не так, як треба було парткомам — виконкомам.

Коли, значить, ото повісилась та курка, то кинулась влада по всьому району перевірять, у кого бракує у дворі курки.

А кури тоді були на тзв. курячому обліку. Ніхто не смів самочинно ні продати, ні зварити, не ризикуючи попасти до в'язниці принаймні на два-три роки. Одним словом: діло господаря стерегти, здавати яйця, і дивитись, щоб, борони Боже, шуліка не вхопив, або з голоду не здохла. Бо кожна записана в сільрадській описі і за кожну розписався господар, за її недоторканість і за її цілість.

Прийшли перевірять і до нас. І дійсно по сільрадській описі за нами числиться 19 курок, а у нас у дворі лише бігає 18, а у кого не хватає, того забирає міліція. Забрали отож і Максима.

Не знаю, що там з ним говорили, але він прийшов аж увечорі. Прийшов, сів якось мовчки на ослоні та й каже: „Нав'язуйте, мамо, торбу". А це ж ти куди, синку, питаю. В світ за очі, каже, аби не до льоху ГПУ. А сам — уже, бачу, книжечки перебирає. А як же — питаю — синку, зі мною. З вами? І зітхнув мій Максим. Але зітхнув якось так, що я зрозуміла — зразу зрозуміла, що вже не до розмов і не до розпитів. Треба поспішати.

Зібрала я на поспіх, що могла, копійчину, яку мала, сальця пару кусників, а потім загорнула в хустину ще материн золотий хрестик та обручку. Може пригодиться — думала собі — бо золото, все ж таки золото. Любили його буржуї, не геньбують ним і пролитарі.

Спорядила я, як могла, Максима, поблагословила, поцілувала і він пішов. Пішов Максим. Не пройшло і пів години, як прийшла міліція. Де Максим? А я кажу, не знаю. Як пішов тоді ще ранком до вас же, до міліції, то я його більше не бачила. Почали шукать: і по горищі, і по клуні, і по хаті. Перевертають подушки, заглядають у піч, у підпіччя, перетрушують книжечки, в миснику переглядають миски, трусять настільника, ніби Максим мій голка, не людина і міг сховатись, як у тій казці ховався від людожера Петрусь нездоланний, що перетворювався раз у голку, раз у нитку, раз у вітку суху, все хитрував Петрусь нездоланний, щоб подолати людожера-ненаситу.

Певно й Максим мій здавався їм Петрусем нездоланним, бо коли вже все обшукали, начальник їх процідив крізь зуби: „Змився петлюрівський недобиток" — і подивившись на мене погрозливо продовжив: „але не втіче".

Викликали мене декілька разів до себе, а я все своєї: „Як пішов ще тоді зранку, то й сьогодні немає".

Разів з п'ять залітали у двір ночами на конях. Де твій син? Шукають — нема. А я й направду не знала тоді, де Максим. Пішов — і ніби розтанув у вечірній імлі.

І коли приїжджають шукати його, то повірите, людоньки, мені на душі робилось якось радісно, весело. Шукають — значить, живий. Не впіймали, значить, його. А коли їх довго нема, тоді мені тяжко. Тоді — зда-

ється мені — мій Максим — уже не живе, а як і живе, то животіє десь, у льосі холоднім, голодним, змученим.

Не було якось тих антихристів тижнів зо три. Сумувала я, зсохлась. Чекала їх так, як колись не чекала — здається — й рідної матінки в гості, коли тільки побрались ми з покійним чоловіком. І от дочекалась.

Приїхали пізно. Село, як село. Кури на сідало, а людей уже зсниділо. Ніде, ані світла у вікні, ні голосу на вулиці. Тільки вітер хугує порошою у вікна, мов віхтем дротяним шкребеться, у комин проситься, стогне, гуде. Страшно самій і сумно самій. І от приїжджають. Стукають у двері і в кожне вікно одноразово. Я відчинила. Скочили з ґвинтівками, з наганами і зразу до полу, до печі, до мене: „Де заховала — говори"! А я дивлюся на них і так мені радісно. — Не знаю — кажу — їй богу, товаришочки — не знаю! Як пішов тоді з міліцією, це вже два місяці скоро, так ніби у воду канув, а у самої на серці у мене так, ніби воно не серце, а пташка крилата і не в грудях воно, а літає по хаті. Літає і щебече: живий, живий, а я дивлюсь на кожного з тих антихристів і не гніваюсь. До кожного з них на устах моїх жевриться тепле словечко вдячности. А хата моя, ніби зовсім не моя, не сумна, не холодна, а простірна й тепла, а по ній, прямо бачу я, радість літає з куточка в куточок, од вікна до вікна... Пороша, що в шибки раніше сумно дзвонила, тепер ніби скрипкою грає, а вітер бубоном гуде у димарі, а я стою й не знаю: чи втерплю, чи не піду в танок, чи не викажу радости своєї?

Шукають вони, а я стою і всміхаюсь. Сама їм ключа від комори даю, сама лямпу тримаю, коли на горище полізли. Шукайте! — Рийтеся в сіні! Шурайте баґнетами — веселіть мене, воріженьки мої! Я сміюсь, я радуюсь! Шукаєте — значить, не знайшли! Значить, допоміг йому Бог милосердний добре від вас схоронитись! Пошукали, сіли й поїхали, й не сказали мені ні словечка.

Я лягла, а спати не можу. Чую, як у мені щось росте, щось підіймає мене, щось рухає мною й не дає вії прикрити. Неспокій якийсь примішався до радости. Я засвітила лямпадку, стала на коліна і почала молитись. Довго молилась, коли чую, ніби щось шкрябає в шибку. Не стукає, а шкрябає. Я молюсь і прислуховуюсь, але не підводжусь. Може здається мені? Ні, шкрябає. Тепер уже шкрябає і пристукує. Я не підводжусь. Коли чую: „Мамо! Мамо! Відчиніть! На мене холодом, ніби з долівки, повіяло щось і огорнуло геть всю. Чую знову: „Це я, мамо, відчиніть! Я хочу бігти, а ноги, ніби дерев'яні, а долівка, немазана, суха і слизька. Я сіла на ослона. Знаю, що я мушу йти відомкнути, знаю, що то Максим, а сіла й сиджу, а він знову: „Відчиніть, мамо!" Чую, це вже він говорить голосно, якось ніби сердито. Я схоплююсь і біжу до дверей.

Не знаю, як я відсовувала двері, не бачила, як він зайшов, схаменулась лише тоді, коли з його уст почула запах його, відчула його поцілунок на руці, а потім на щоці і почула слова: „От і побачились, от і зустрілись, значить, і врятуємось — одягайтеся, мамо, треба тікати".

Увійшли в хату і я запитала: „Куди, Максиме, втікати і як втечеш?" — „Як — будемо бачити, а куди, то я вже знаю! Зодягайтесь".

Я дивлюсь на Максима, пізнаю його і ніби не впізнала і подумала в цей час: і як це в його чорна борода, коли у його батька була рудувата. Подумала це і подивилась на нього, а на голові у нього, замість смушкової шапки, що він у ній пішов з дому, зодягнене якесь — кат-зна-що з козирком.

От так і розглядаю я його, а сама говорю: „Як же ж утікати, від живого йти і шукать мертвого?".

„Ні, — каже — навпаки — від мертвого, шукати бодай поганого, але живого — одягайтесь!".

Я змовкла. Мені було якось не по собі. Гляну на його голову, на оте „кат-зна-що з козирком" і мені здається, що це не Максим, що це хтось чужий. Але чую, що пахне Максимом.

Подивилась я навколо і мені здається, ніби кожний куточок у моїй хаті, де ще годину тому радість літала, шепче до мене:

„Не кидай нас, ми ж твої, а ти наша — і ми збудовані, ми прикрашені, ми випещені твоїми руками, в кожному з нас живе шматочок твоєї душі, куди ж ти підеш від нас?".

Повернула я очі свої до Максима, а він уже хустку приніс, із жердки зняв кожушанку й каже: „Щоб до ранку поспіти вийти за балку".

Я слухаю це, ніби крізь сон, ніби все це сниться мені, а справдішнє — це он куточки, стіни, сволок з написом Року Божого 1911. Це ж я, з моїм чоловіком, з Максимовим батьком, її будувала, а Максимко бігав тоді п'ятирічний, на палиці верхи і співав: „А по саду Загайдачний"...

Ні, кажу, Максиме, ти йди сам, а я не піду, бо як же лишити все...

Максим зняв з голови оце „кат-зна-що з козирком" і зітхнув: „Ну, так судилося — не піду, мамо, і я".

Подивилась я на нього і він мені здався зовсім не теперішнім, не дорослим Максимом, а Максимком, що співав: „А по саду Загайдачний". Сидить він на ослоні, а до нього з усіх боків тягнуться руки кістляві і я їх бачу вже коло його горла, коло його очей, я крикнула: „Не дам!" — кинулась до нього і кажу — ходім!

Як одяглася, що говорила, що говорив Максимко мені — не пам'ятаю. Пам'ятаю лише, що сікла шибки пороша, та вітер гув у димарі.

Стала я серед хати, дивлюся на божницю, а там ікони стоять. Старі дерев'яні образи — то діда й баби, а то он батька й матері, теж дерев'яні, а оце ось внизу, в срібних шатах, це моє благословіння. Он рушники, що вишивала ночами колись, на досвітках, дівчиною, а то он лямпадка горить, її моя мама покійна принесла з богоміля, з Печерської Лаври. І все це, ніби живе, і все промовляє до мене рідним і близьким. Далеким і рідним. Он мисник, дерев'яні ложки, коло печі рогачі і кочерги — все це моє і як же покинути це все? Стою серед хати і плачу — і плачу і от у цей час, саме в цей час, у хліві заревіла корівка. Господь його зна милосердний, чого саме в цей час. Ніколи до ночі цієї вона не ревіла вночі, а тут заревіла так жалібно, жалібно... І отут, ніби серце моє хтось рукою холодною та так придавив, що йому й ворохнутись неможна, а корівка реве й реве... Я впала навколішки. Боженьку — Боженьку! Милосердний мій Боженьку! Молюсь я, ридаю, а перед очима моїми — і то не в пам'яті, а перед очима, стоять мої літа молодії. Ніби вони, ці літа молоді, ходили десь погуляти, а тепер ось вернулись, стали й стоять, мов живі...

Максимко в колисці, я колишу його і співаю йому про котика, а думкою молю Бога, щоб Всеблагий він дав, Максимкові розум, щоб до слів його прислуховувався світ, як прислуховується він, ось Максимко, до моїх колискових. Стою на колінах і молюсь. Молюсь тепер, як молилась і колись, і знову, як колись, прошу Господа Бога розуму синові Максимкові, щоб слів його слухать приходили люди.

Повернулась, щоб глянуть, чи спить мій маленький Максимко, — і зникло минуле... Поруч мене, на колінах стоїть мій дорослий Максим

і молиться. Я дивлюсь: Максим ударив три поклони, підвівся й каже: „ Тепер уже можна йти". Взяв за руку мене. Підійшли ми вдвох до божниці, перецілували кожну іконку, поцілували одвірки хатніх дверей і вийшли у двір, а надворі вітер і сніг, шугає і б'є, ніби різками в обличчя. Ніби вітер і сніг хочуть загнати обох нас до хати назад. Ніби вони теж говорять: „Куди ви, верніться!".

Я на ґанку. Дивлюсь навкруги. Он хлів, он там клуня, а корівка реве й реве. Як же я буду прощатися з нею? А тут, чую, заревло й телятко. Кинулась я до хліва, півник прокинувся, крилами ляскнув і заспівав... І мені здалось, що заспівав він не так, як завжди. Заспівав придушено, ніби крізь сльози. Стала я на порозі, у хліві, а звідти тягне рідним теплом, молочком. Кинулась я до корівки, припала до шиї її щокою і не плачу, а ридаю. Слів не находжу, ніби всі слова перевернулись у камінці, підпирають під горло, вийти не можуть, бо багато їх. Дуже багато тих слів.

Корівка своїм теплом дихає в обличчя мені, язиком сухим лиже руки мої. Злизує сльози, а мені здається, що плачу не я, плаче корівка, лисе телятко, півник голосить...

Поруч Максим. Стоїть, дивиться на мене, а потім говорить: „Я сіна сюди наношу, курям під сідало насиплю пашні, щоб було на той час, поки їх заберуть до колгоспу. Сказав це й вийшов. Скільки часу була я в хліві, що говорила корівці, теляті, курям — не знаю, тільки, коли вже Максим скінчив носить сіно і пашню і підійшов знову до мене, я витерла сльози й сказала: „Як іти, то йти".

Одв'язала корівку, пустила до неї телятко, прикрила сарай.

Вийшли на вулицю. Навкола тихо, тільки вітер та сніг. І я чую, крізь вітер і сніг, чую, як смокче телятко, смакує...

Пішли ми городами, а потім полями. Кажуть, що сум любить мовчання, а ми сумували і в сумі мовчали.

І вже, коли одійшли далеко від дому і сіли в степу спочити під скиртою, щоб день пересидіти і не попастись на людське око, Максим промовив до мене: „Так, мамо, ми тепер з вами не Конопличі, а Круглікови. Ви Палагея Круглікова, а я Максим Кругліков" — і замовк.

Мене зразу це якось ніби й не вразило. Хіба мені тепер не однаково, чи я Конoплич, чи я Круглікова: „Як то так, синочку, Круглікови, коли твій батько, твій дід і прадід були Конопличами?".

„Так — каже — треба, мамо. Будемо Конопличами, не виживемо, а будемо Кругліковими, то доки не взнають, що ми Конопличі, будемо жити".

Нічого я не відповіла на це синові, бо якось сталось так, що я відчула, що в мене ноги не мої, а чужі і руки мої, не мої, а чужі. Зарилась я в сіно, натягла на обличчя хустку й заснула. І сниться мені, що я в хаті. Рядом зо мною чоловік мій покійний, а мати покійна моя бавиться з маленьким Максимком. А мені хочеться спати. От сниться так, хочеться спати — і я сплю. Прокинулась увечорі. Вітер притих, небо зоряне, ясне. Волосожар миготить. Чую, Максимко не спить, а зітхає. Давай — кажу — будемо йти.

Встали, мовчки пішли. Скирта сіна відплила вже далеко від нас, а ми йдемо і мовчимо, а навколо біло і тихо. Аж раптом Максим: „Нате вам, мамо, пашпорта Палагеї Круглікової, народжена 1863 року, руська, оце ваш вид на жительство. Взяла я мовчки і мовчки сховала в кишеню.

Мовчав і Максим. Але в його мовчанні чулось щось недокінчене. Я відчувала, що Максим не все ще сказав. І правда. Пройшли ми так гонів з п'ять, Максим покашляв, а потім так ніби аж винувато промовив:

„Ви тільки, мамо, не гнівайтесь, тут, бачите, справа така: Ви не вчились, по Московії ніколи не їздили і їхньої мови не знаєте, а як заговорите серед москвинів по-нашому, вони впізнають, що ми втікачі з України". І знову замовк. А я йду й думаю: І що ж це він говорить? А його питаю: „Так що ж — кажу — синку робити?" Він подивився на мене й зітхнув.

Десь недалеко брехали собаки, вітер ніс насупроти нас запахи близької оселі. Оце вже і стація — промовив Максим — і ще раз зітхнув.

Ну так що ж — питаю — синку, робити, що я цієї мови не знаю — московської? Максим зразу мені не відповів, а вже згодом почав говорити: „Я — каже — й будиночок винайняв, там, на Тамбовщині, серед москвинів, і владі всій уже сказав, що маю маму, але мама моя глуха й німа. Сказав, що ви оніміли тоді, як банди Антонова забили нашого батька".

Проказав це все Максим мій поспішаючи, швидко, ніби боявся, що я буду протестувати. А я почула про це і ні словечка, бо що я могла сказати йому. Він придумав це, щоб рятувати себе й мене. Що ж я могла заперечувати. Я йшла й мовчала. Мовчки я сіла на потяг. Мовчки й сиділа в ваґоні. Поруч мене сидів якийсь військовик і все дивився на мене, зиркне раз на мене, а потім підведе свої очі вбік, а потім зиркне на Максима. І так декілька разів. А потім питає: „Куди їдеш, старенька?" Я збиралась була вже відповісти, але мене випередив Максим: „Вона — каже — глуха й німа, я везу її до лікаря в Тамбов". І чую, мій син, мій Максим, так бреше по-московському, ніби справжній москвин. Говорять вони з військовим і про Антонова, і про всякі справи. Я чую це все і, повірите, людоньки, подумала грішна, що може я їду, а це й не Максим, не мій син, а звичайний москвин прикинувся ним, підробився під нього. Сиджу й не зводжу очей з Максима. Може мені туману напустили на очі. Аж ні, таки ні! Таки він, мій син, мій Максим! Значить так треба! Значить, мушу я стати глухою й німою, а німою стати, людоньки нелегко. Коли ти не німа, коли Бог в уста твої вклав голос співучий, вклав мову, щоб ділитися з іншими радістю, смутком і всім, що пошле на душу тобі Господь милосердний. І от цього я добровільно мушу зректися. Це не легко, людоньки, ой, як це нелегко, але хочемо жити і часом мусимо німіти, мусимо глухнути. І я оглухла й оніміла.

І німою була я з того проклятого тридцятого року аж по рік 1941.

І от дивуються отут, на скитальщині всі хто знає мене, дивуються, що я розмовляю багато. Продражнили мене балакучою бабою Ганною. А якже ж мені не говорити тепер, коли язик мій, коли уста мої були замкнені 11 літ? Якже ж мені не говорити, коли я добула собі право, хай отут на цій чужій чужині, виговорить словами, вилить з душі, вилить з думок все, що з слізми ковтала одинадцять літ. От і говорю і буду говорити і, коли я чую, як дражнять мене балакучою бабою Ганною, я радію і, сміючись, говорю: А вже ж балакуча, бо слава Всевишньому, на цій чужій чужині мені він наказав говорити на кожному кроці і всім, хто хоче лиш слухать про ті прокляті роки німії.

Так от приїхали ми на Тамбовщину. Хата брудна, невеличка, а працю знайшов уже — як Кругліков — Максим у якомусь радгоспі. Я, повірите, так перенялась німотою своєю, що й з Максимом — було — щось шепну, а то більше мовчу.

Зима затяглася довго, предовго. Весну полонили певно наші степи і вона забарилася там. А на Тамбовщині і квітень цвіте білими метелицями та з неба порошить. Воно мені й на руку. Зимою, як кажуть, у нас,

для баби в печі пироги, під піччю вороги, а на печі літо й весна. Сиджу собі. Мене не тягне і вже звиклась. Хай би весни й не було. Аж ні, Бог і на Тамбовщину, бо Він милостивий, одпустив клаптик весни.

І от коли прийшов оцей клаптик, от тоді я вже в хаті сидіти не можу. Все мене тягне за село, подивитися, як парує тамбовська земля. Чи так, як у нас, пахощі линуть з землі? Чи жайворонок теж і в Тамбовщині співає, як співає у нас?

Було зварю, що Бог пошле, замкну свою хату і йду. Іду на тамбовський степ. А степ той... Бог знав, кому що давати... А все ж таки я на нього ходила, і то майже щодня.

Якось раз пішла я на степ, подивилась, пригадались наші розлогі степи запашні. Поплакала і зібралась вертатись назад. А потім, це вже певно так Бог послав, подумала: А дай, я піду подивлюсь на отой верболіз, що то за левада. Пішла. І тільки спустилась горбочком, коли йде напроти дівчатко і бачу здаля, пильно так дивиться, і бачу звертає з дороги навскіс і підходить до мене: „Тьотю Ганно! Це ви?" Я не знаю, чи то тому, що я давно нашого слова не чула, я зупинилась і дивлюсь на дівча. А воно раптом підбігло до мене, обняло мою шию, цілує і плачеплаче... Я мовчу, я хочу мовчати, бо я мушу мовчати, а воно крізь сльози: „Значить, ви тут, а я бачила Максима, та подумала, що я помилилась, а тепер ось побачила і вас". І плаче дівчатко, і сміється.

І тут я забула, що я німа й глуха. Я забула, що Круглікова я, обнімаю її і сама плачу і питаю: „А хто ж ти, чия ти?" — а вона: „Я Катруся Гришко — батька ж до Сибіру одправили і маму і старшу сестру, а я втекла і живу тут, як Бикова Паша". Поговорили ми з нею, поплакали і розійшлись.

Вечером, коли повернувся Максим, я йому розповіла про Катрусю. Він мовчав, а потім почав нервово ходити від порогу до столу і від столу до порогу. Зупинився проти мене і промовив: „От тепер, мамо, всьому кінець" — все пропало. Завтра будуть знать, що ми не Круглікови, а Кономпличі". Та як же — кажу — синку? „А так, мамо. За кожним слідкує невсипущеє око, а за нами оком ходила Гришко Катря". На мене, ніби хтось вилив відро окропу. Я лише спитала — і не Максима спитала, — а самої себе: Хіба може бути здатна людина на те, щоб заподіяти кривду невинному — і в думці сама собі відповіла — може. Тепер усе може.

Тяжко було в хаті тамбовській. Вже стемніло давно і не хотілось лямпи світити. Сиділи обоє і мовчали.

І от раптом у цей час відчиняються двері і в хату вбігає Катруся і прямо до мене: „Тьотю Ганно, не говоріть нікому, що зовуть мене Катрею, не говоріть, що я з України, не говоріть, що я Гришко", впало на руки мені дівча і ридає. Максим підійшов, підвів її, посадив поруч себе до столу і каже: „Не бійсь, ми нікому не скажемо, не говори й ти нікому нічого про нас".

Говорили в той вечір ми довго. Місяць з-за білої хмарки заглядав у вікно і здавалось — усміхався і місяць, бо здавалось йому, що він заглядає в українську хату, де дух запашний, де розмови, мов пісня.

Після цього Катруся заходила майже щодня. І якось знову ж певно дав Бог, полюбилися з Максимом, а після Спаса вона прийшла вже до нас, як дружина Максимова. Уже не кажу про Максима, про Катрю, вони молоді, а мені скільки радости принесла ця Катруся. Я вже не буду завжди німою, я вже маю з ким говорити. А душі розмова — як дощ землі, як покосам сонечко, бо якже ж без розмови. От так і живемо. Я дивлюсь

на молодят, як милуються вони, а сама собі думаю: Діточки мої — діточки! Ви маєте щастя, але не повне воно, бо справжнє щастя не у вируванні молодої крови, а в чомусь іншому, в чомусь значно більшому. Я знаю, хай буде у вас на цій от Тамбовщині повна хата всього, буде що їсти, буде що пити і, як пошле Бог діточок, будете мати у що їх і одягати, але потім ви відчуєте, що вам не вистачає чогось... І тоді ви зрозумієте, що справжнього щастя ви ще не знаєте. Там, де для тебе не сіяно, там і не вродить для тебе.

Бог висіяв по всіх нивах землі людське щастя і кожному народові одвів окрему нивку. Бережи оцю нивку — сказав, — пильнуй її, тут твоє щастя, рости його тут, а десь не шукай, бо не знайдеш.

І от, коли я дивилась, як мої голуб'ята милуються, я виходила в сіни, поверталась до схід сонця і просила у Бога: Збережи нас у купочці, Боже, поки не повернеш ти нас на ту нивку, що призначив для нас і для діточок наших.

Бо про що я могла ще молить Милосердного, щоб у них не було, як у наших сусідів на Тамбовщині, бійок і сварок, щоб жили вони дружно? Я знала, що у них цього не буде, бо в них уже у крові ця дружність, перейшла від дідів, від прапрадідів, сонце на нашій землі нам дружність родинну теплом своїм шле.

Вийде наша людина в степ і бачить — дружно сходить пшениця, вийде пізніше — дружно вона вже колоситься, а ще потім вийде — а пшеничка, скільки оком окинеш, — дружно вся спіє, як один колосок. Дружно цвітуть і сади. Все у нас дружно на нашій землі, то якже подружжю дружним не бути?!

А в Тамбовщині щойно вечір і вже чути крик, лайки і бійки. То так подружжя тамбовське живе, бо нема дружби і в полі тамбовськім. На одному шматку ще й не сіяно, на другому вже жовкнуть збирається, те деревце вже в цвіту, а те ще й листя не має.

Так отож я молилась — кажу, щоб зберіг нас укупі Господь, щоб не розлучила нас ніяка сила.

Але, чи молилась я якось так, як не треба було, чи Богові треба було до кінця випробувати на нас, скільки то може людина пережить, не ремструючи на Його святого, — не знаю. Але трапилось так, що розсипалась наша купка родинна.

На весні якось обікрали в нас церобкоп. Ми прочули про це на базарі з Катрусею, але нам і чужий церебкоп, чужий у ньому крам, чи він обікрадений, чи завідувач розтринькав це сам, а потім підробив цю крадіжку, щоб сліди замести, — нас це не цікавило. Почули тоді на базарі, на базарі й забули.

Але підходимо до нашої хати і бачимо — у дворі повно людей, а двері до хати навстіж відкриті. На порозі міліція. Подивились ми одна на одну, холодно якось зробилось. Не знаю, що подумала Катруся, а мені зразу в голову вдарило: Пронюхали, хіба зайцеві втекти від хортів? Хіба Конопличам можна сховатись навіть на круглі́ківській Тамбовщині?

Входимо до двору. Нас заводять до хати і питають у Катрусі: „Де був твій чоловік цієї ночі?" Вона відповідає: Всю ніч працював у радгоспі.

Так от — каже якийсь міліцист — є всі ознаки, що він працював цеї ночі в церобкопі. Це він, Максим Кругліков, обікрав церобкоп. Це він, цей хронічний злодюга, знову прийнявся за своє ремесло. Я чую це і мені ніби гора скотилась з грудей моїх. Значить, шукають не Коноплича.

Значить, думають, що Максим — мій Максим, це справжнісінький Кругліков.
Допитали Катрусю, а мене не чіпають, бо я ж глуха і німа. Поїхали. Сидимо ми з Катрусею вдвох і думаємо, кожен своє.

Увечорі Максим не вернувся додому.

Катруся побігла до радгоспу, була у директора, була у профкома, була й у парткома. Всі її заспокоюють і кажуть, що якраз є свідків багато, що Максим працював цієї ночі і не виходив з радгоспу нікуди. І ще їй сказали: Ми, коли приймали Максима, ми знали, що приймаємо злодія, що за своїми плечима має безліч грабунків, два вбивства, дві втечі з тюрми, і ми слідкували за ним. А тому ми переконані зараз, що він виправився зовсім, і тепер є чесний, совєтський чоловік. І це — мовляв — непорозуміння і більш нічого.

Вернулась Катруся, розповідає мені це все, а у мене серце у грудях стискається, а слізоньки солоним дощем... Катрусі мовчу, а сама собі думаю: Купив Максим чуже ім'я, а з ним купив і все, що таїло в собі це ім'я". Плачу я, гірко мені.

В голові моїй думки, мов бджоли у вулику з затуленим вічком, гудуть, б'ються в стінки, а вийти не можуть. І крутяться і сплітаються всі навколо одного: чи не краще, якби зараз Максимко сказав, що він не є Кругліков, що він споконвіку є Коноплич.

Думала, думала й сказала про це я Катрусі. І ще я сказала, що — мовляв — він працює, до нього всі ставляться дуже гарно, що можливо й простили б йому. Катруся довго мовчала, а потім зітхнувши, промовила: — не до мене, а ніби до себе самої — „Ні, хай ліпше лишиться він Кругліков".

І знов ми лишилися з думками, але чого варті думки двох безпорадних жінок?

А Максимко вже два дні в тюрмі. Аж ось надвечір приходять з радгоспу — секретар парткому тамтешнього і голова профкому. Приходять і кажуть Катрусі: „Не сумуй, завтра Максим буде вдома. Ми й наші люди доказали вже слідчим органам, що Максим у той час, коли обікрали церобкоп, був на праці в радгоспі, а потім оце візьми і одвези завтра ранком до району міліції. Це характеристика, як робітника, Максима Круглікова. Тут ми пишемо, що він чесний і порядний робітник і що він є ударник.

Дали вони оцей папір Катрусі і заспокоюють: „Не сумуй, завтра буде Максим уже вдома. То, що він крав колись, то не біда, хто з нас не крав? Злодія виправить можна, а от контрреволюцію — цю вже не виправиш. Максим свій, в доску парняга, а що крав, грабував, то нічого. Буржуї — куркулі не грабували, вони свого мали. Грабували пролитарі, які нічого не мали.

Пішли вони. Катруся підійшла до мене, обняла мене і цілує, цілує і каже крізь сльози: „Бачите, мамо, як добре бути Кругліковим, навіть убивцеві — злодієві.

І обом нам було в той вечір так легко, проговорили з Катрусею майже до ранку. Ранком заснули. Коли чуємо хтось грюкає в двері. Кинулись ми до дверей разом обидві. Увійшов міліціонер: — Збирайтесь поїдете і станете перед очі арештованого Максима Круглікова. Ми не збирались. Як стояли, сіли й поїхали. І лише дорогою я запитала себе: Чого ж це везуть і мене? Що я їм скажу, коли я глуха й німа? І тривога, ніби голка,

вколола мене в серцеі примусила стискатись його частіше з якоюсь, ніби аж терпкістю.

Подивилась я в очі Катрусі, а вони блищать так самісенько, як блищали тоді, коли вона вперше лишилась наніч у нас і тривога і щастя, невідоме й радість, все це разом світилось в її синьо-прозорих очах. Побачила це і мені стало спокійніше на серці.

Приїхали. Повели нас по коридору і впустили в кімнату. За столом сидить якийсь чоловік у зеленій тужурці, без шапки і, показуючи нам на ослона, що стояв під стіною, буркнув зпід носа: „Сідайте". Ми сіли. Він — бачу — дивиться прижмуреним оком на мене і такий у нього вираз обличчя, ніби він хотів усміхнутись, аж раптом його щось укололо в бік і він не всміхнувсь і не ойкнув, а лише рота роззявив і завмер. І потім крізьз зуби до мене: „Як твоє прізвище, бабко?".

Мені, ніби кинув хтось за шию тертого льоду. І холодно і гаряче стало, але я очей не підводжу, бо ж не чую, я ж глуха. Він ще раз спитав те саме, але голосніше.

Катруся йому — чую — говорить: Вона, товаришу, глуха і німа, а він раптом, як крикне: „Глуха? німа? у нас одглухне, у нас одніміє! Контрреволюційне падло"... А потім до Катрусі: „А твоє, як прізвище?" — Катруся говорить, чую, вже перелякана: „Круглікова". Той за столом зареготав: „Кажеш Круглікова? — побачим — побачим". І от у цей час відчинилися двері і не ввели, а впхнули Максима рушницями.

Я, як побачила, зхопилась й кинутись хотіла до нього, а той за столом прохрипів: „Глуха й німа! Сядь!" Я сіла. Катруся притулилась до мене, а в мене перед очима плавають жовтії плями і здається мені, я не сиджу, а стою головою вниз і крізь жовтії плями бачу Максима, що теж не стоїть, а крутиться швидко, ніби млинок і я відчуваю, що я буду кричати, але я розумію, я не смію, я не можу кричати, я глуха й німа. Я глуха й німа — повторюю це я собі в думці безліч разів, я глуха й німа, я не смію кричать... І примкнула я очі.

І ось чую питає Максима: „Як твоє прізвище?". Я чую, Максим мій говорить: „Максим Коноплич" і ще чую Катруся крикнула: „Боже!".

І ось тут, я не знаю чому, підвелась я з ослона і проказала: „Я його мати — Ганна Коноплич".

В кімнаті стало тихо. Ніхто не промовив ні слова, лише Катруся припала обличчям на груди мені і шепче крізь сльози: „Боже мій, Боже мій".

Той, що сидів за столом, підвівся, підійшов до Максима і напричуд тихо і ніби аж ласкаво, проговорив: „Міг мати волю, а тепер десь зогниєш у далеких місцевостях — дурень!" — і відійшов знову до столу. Почав швидко писати. Потім спитав, грізно спитав: „Як ти дістав пашпорта і де?" — Максим відповів: „Я купив його у Курську, дав за нього 500 карб, грішми, золоті обручку і хрестик". Той усе писав. А потім знову спитав: „А з якої причини ти відважився розкрити самого себе?" — „З якої причини — це Максим перепитував — з причини чесности роду мого, з причини чистоти роду мого. От тут, сидючи у вас у льосі, я зрозумів, громадянине слідчий: Коноплич ніколи не зможе стати Кругліковим, як і Кругліков Конопличем. Коноплич може, хоча я й не робив цього, повісити курку над ґанком райпарткому, але не зможе, як Кругліков, зайти до чужої хати, забрати пожитки чужі, йому неналежні. Коноплич може взять зброю, хоча я й не робив цього, і йти вмирати за правду, але не може, як це може Кругліков, забити безневинно двох немічних старців. Коноплич може і я ро-

бив це, ненавидіти тих, що обікрали мій край, мій народ, але він не може, як Кругліков...".

І раптом той, що сидів за столом, крикнув: „Петлюрівська сволоч, заберіть його геть!".

І отут — я не знаю, — як трапилось, я схопилась з ослона і крикнула: „Спаси тебе, Боже, синочку!", а у вухах у мене, тисячами голосів, бренять його речі останні: Коноплич може... Так, Конопличі можуть і зможуть! — кричу я Максимові навздогін, — але Кругліковими не стануть! Не стануть, бо не можуть!

І коли ми з Катрусею сиділи вже в льосі, мені снилось: я знову молода, сиджу у своїй хаті, колишу Максимка і молюсь Всеблагому, щоб він дав йому розум і голос такий, щоб слухав його і прислуховувався до нього увесь народ, увесь великий наш рід.

Отож, хай кажуть мені, хай сміються і дражнять мене балакучою, а я не замовкну, бо я маю дуже багато чого розказати цій чужій-чужині, що бачила я і пережила за ті одинадцять літ мовчання мого.

Євген Маланюк

П'ята Симфонія

So pocht das Schicksal an die Pforte.
Напис Л. ван-Бетговена на партитурі П'ятої Симфонії.

I. Тернопіль, 31 травня, 1919 р.

Так стукає судьба у дверці серця
І треба вміть почути віщий стук.

То мить була, коли скалками терцій
Дробило час. Нервово бгав п'ястук
Пустий наказ, безсилу смугу друку.
Чекать? Розпорошитися? О, ні!
Ось стукає судьба і криця стуку
Скресає в іскрах вже нестримний гнів.

Чекать, аж хвилі зійдуться над нами,
Чи закликать лякливих просвітян?..
...Штабний ваґон у тужаві нестями
А обріями — смертоносний тан.

Вагон мовчав. Втопивши в мапу очі,
Чекав на вислід Сінклер. Щось лічив
Рухливий Капустянський. Мельник крочив.
Темнів Тютюнник.
Всіх тягар чавив:
Уява, відвічальність, обов'язок.
І лиш Наказний згублено блукав
Блудливим зором, де мольба й образа
Лучились з голим ляком пацюка.

І умлівіч спадали реквізити, —
Опереткова надма, штучний шал,
Плащ Бонапарта, хитрістю підшитий,
Проблематична ранґа „ґенерал".

Тоді Тютюнник, зовсім потемнілий
З глухого стриму, стиснувши уста:
„Пробачте, наше місце там, де сили
Чекають керівництва. Хай і так,
Що розтіч, що розшарпано бриґади,
Що Запорожці в маршу і що зник
Так званий **фронт.** Дозвольте нагадати —
Ще є **маневр!**"
І то був майже крик
Обурення й погорди. Мов прошито
Осецького тим криком. Та за мить
Він розміркож старого єзуїта
Для себе вихід вже здолав схопить.

І, стримавши злорадість, він облесно,
Замішуючи в сахарині яд,
Промовив: „Все складається чудесно.
Ви горите відвагою. І я,
Яко Наказний, взяв би гріх на плечі,
Коли б почав затримувати Вас.
Ви хочете? — Будь ласка — молодечі
Пориви ушляхетнювали й нас.
То ж прошу, їдьте з власного почину,
Всю повновласть даю Вам **на той час.**
Хай Біг хоронить. Зараз, за хвилину —
Полковнику — зготуєте наказ!"

Так паперова душечка зраділа
Нагоді відштовхнути мить і чин,
І знов затріпотіло жирне тіло
Дрібним життям украдених годин.
Лиш усміхом лицарсько-поблажливим
Подякував Тютюнник за „наказ",
Чи пак „ласкавий дозвіл". В лютій зливі
Подій нестримних, у заглади час,
Коли дробився він скалками терцій
Й крізь шкло ваґону ріс червневий гук...

Так стукає судьба у двері серця
І треба вміть схопити віщий звук.
Шкода часу і на найменші жести.
Перед двірцем вже двиготів мотор,
Щоб як на крилах пристрасти понести
В страсного дня розіскрений прозор.

II. Автом

Для безпосереднього керування північними групами (С. С., Волинською та Запорізькою) з огляду на те, що з ними важко держати зв'язок, з Тернополя в Крем'янець виїхав помішник Наштадарма от. Тютюнник.

М. Капустянський — „Похід Українських армій..." т. І. стор. 44.

Він сидів, затоплений в собі.
Очі і дивились, і не бачили,
Як пливли далини голубі,
Як стовпи подільську віддаль значили,
Що переливалась у Волинь.

День імлистий був. Лиш сонце плямами
Обсипало сизу далечінь,
Криючи за голубими брамами
Променисті золоті мечі.

І на мить майнуло в хвилі сяєва,
Десь за смугою тонких борів,
Несказанне видиво Почаєва
На віками вибраній горі.

Тут що миля, то стопа історії, —
Адже ж ген за обріями знать:
Берестечко волиняк заорює
І ніяк не може заорать.

Все, що десь Данило твердо витичив,
Витерла злочинная рука
І незрячий край віками дідичів
Рвані очодоли Василька.

От і йде ночами невидющими,
Спотикаючися на горбах,
Тягнучи поліссями та пущами
Чорні злидні і червоний жах.

Ані опритому, ані вислову —
Все завмерло і лукаво жде:
Може доля мудрість Осмомислову
На дулібів бідних наведе.

І зрадила дика жадоба,
І всі перемоги — внівець.
Допалюй, рокована добо, —
Стає початком твій кінець!

III. У Запорожців.

Західнє сонце вдарило в лісок,
Мов золота ґраната. І на схилі,
Де заіскривсь протоптаний пісок,
Штаб Запорожців заживав дозвілля:
Полковник Воскобійник друкував,
Зкоцюрбившись на коробі набоїв,
А Сальський в телефон спокійно кляв
Від „лежнів, невігласів і героїв"

А жо „герой" була в той час хіба
Чи не найгірша лайка, — виглядало
На певне подратовання... Та ба,
Тому важких причин було не мало:
Румунами обдертий до кісток,
Це вже не був колишній гордий Корпус, —
Беззбройний, без чобіт і сорочок,
Обдертий запорожець тільки торбу
Приніс з собою. (Місяцем пізніш
Набої наші ж — прокляті цигани! —
Нам продавали за великий гріш).

Тютюнник перервав терпкі догани:

„Панове — прошу — стан у нас такий:
Поляки в Краснім з розвідкою в Бродах,
На Дубно ріжуть нас большевики
І перстень замикається.
Пригода
Ось розрослась в потвору, що як гад
Нас стискує й, бігме, злама хребта нам,
Якщо не кинемось. Вперед — назад —
Не важно. Найважніше бути паном
Своєї долі. І тому, якстій,
Все підтягнуть і на світанку — в наступ."

— „Дозвольте (— Сальський). Це слова — пусті.
Де ж база? Тил? Де кулемети? Вкрасти?
А де ж гарматний той дівізіон,
Що нам його обіцюють тижнями?
Ні, вибачте: закон війни — закон.
То треба знать. Інакше межи нами
Не буде мови спільної..."
„ — Чому?" —
Камінно відповів Тютюнник зразу:
„Допоки військо — військом, то йому
Старчає мови ладу і наказу".
„Так це наказ?.. А хто ж його..."
„ — Папір?
О, прошу, — ось, печатка, підпис, дата —
Час утікає — вужчає простір:

Закон війни, що теж не шкода знати.
Та балачки залишмо до пори.
Дівізіон надходить. Кулемети
У Ланівцях.
Великі наші мети, —
Та Вам одна лиш: зфорсувать Горинь."

І Воскобійник мапу розіслав,
І Сальському вже чоло у задумі,
І телефон бадьоро заспівав,
І ординарці почвалали. В шумі
Мотору падали вже на кінець
Останні вказівки: зв'язок з Стрільцями,
Що тимчасовий постій — Крем'янець,
Що напрям — Миколаїв.
І вже плями
Низького заходу пливли тихцем,
Й на тлі, що сяв мов золота запона,
Вершина Бони — черн'ю й багрецем —
Різьбилась, як надщерблена корона.

IV. Крем'янець.

Захід сіяв злотавий попіл
Над цим містом сторожевим,
То на згарищах дальних Европи
Не зникав ні вогонь, ні дим.

То конала Війна Велика
І ніяк не могла сконать —
Розкуйовджена, багрянолика,
Многозначно-таємна стать.

То конала Війна й перед сконом
Засівала свій засів знов,
Щоб землі животворче лоно
Обагряла родильна кров.

І в новій купались Каялі
Воскреслі із мертвих полки,
І підносилися охлялі
Нової війни — вояки.

V. Крем'янець.

„Штаб С. С.? Говорить Тютюнник.
Попросіть Начальника Штабу"
Польові телефонні струни
Проспівали (...осібну звабу
Мали ті телефонні розмови...)
„Поважання, пане Полковнику.
Що то там Ваш Отаман робить?

Так. О шостій. Треба — тактовно.
А зараз зайдіть для подробиць".

І за кілька хвилин короткий
Стук у двері і точний крок.
То — Безручко: крицеві нотки й
Глухуватий спокійний басок.

„Нас притисли і тиснуть знову.
Досить вузько, але невтомно.
Розуміється — настрій нервовий:
Крем'янець може стати мішком нам.
А позначилась тільки загроза,
Постягалися горизонти, —
Зростати почали обози
За рахунок фронту.

І — найвищий час..."
„ — Отже зрана
Запорожці рвуть на Проскурів.
Ви — уступом — за лівим крилом
І я певен, вже в першій турі,
Переведеній бездоганно,
Доконаємо наш пролом.

А пролом — це вже щось. Це вихід
З мишоловки. Деражня й Гречани
Зліквідують ворожий тил.
Удовиченко вдарить зтиха —
Залізниця і постачання —
І вже гра буде вільних сил.

Як з набоями?"
„Решта є ще".
„Влийте вишкіл. Тил прикрутіть.
Пам'ятайте — стискаються клещі,
Губить кожна згублена мить".

„Я тут питання дозволю".
„Прошу".
„Наш лівий фланг
Є цілковито заголений".
„ — Як?
А волинці?"
„ — На ранок
Будуть вже тут".
„Ви поважно?
Що це — розвал?.. Утома?..
Добре — тепер вже не страшно.
Добре, хоч Вас повідомили.

Не сподівавсь переляку...
Отже виходить — вабанк:
Так глибоко не підуть Поляки —
Ви загнете свій лівий фланґ.

Надпсули мені мій задум:
Я хотів в нашім стиснутім колі
Урухомити тільки півколо,
А виходить — взірець позаду,
У Богдановім „гуляй-полі"...

Що ж? — підемо **рухомим колом.**

Тільки хуткість — наша надія,
Не втопитись у власнім виварі.
Хай історики потім потіють
Про ці „Канни — навиворіт".

VI. Крем'янець.

Директиву розіслано заздалегідь
Ще в Збаражу. Накази пішли додатково.
„Особистий зв'язок" — це одне з верховіть
У мистецтві війни — о, живучеє слово!

Неприємність з Волинською... спад і заник
Волевої напруги і — „втрачене серце" —
(О, який же він влучний, військовий словник
Без аттицької солі й пікантного перцю).

Ґенерала „розважного" враз замінив
Більш відважний полковник.
І сталося чудо,
Бо замість ешелонів — біваки і спів,
І частини — замість подорожнього люду.

Повінь паніки, що затопила була
Вулички Крем'янецькі (багато-багато
Вони бачили), ось прогула й перейшла
І заникла.
І ніч урочиста, як свято,
Ніч червнева осяяла всесвіт безмеж,
Землю й небо молитвою тиші з'єднала
Аж до ранку.
А ранком — ізнову навала
І війни клекотіння, і хмари пожеж.

VII. **Крем'янець.**

Drzy Ukraina bodiakiem
Pod kolujacym zodjakiem

Польська поетка

Під розсипом зір перлистих
Виситься Бона над містом,
Над тихою річкою вулиці,
Де домик до домика тулиться.

І людський труд згасило,
І бруд жидівський змило,
І місто — таємна влоговина,
Де — диво! — хтось грає Бетговена.

То пані Словацька, може,
Про мертвого сина ворожить.
В сонати місячнім сяєві,
Можливо, й сам тут блукає він,

Шукаючи Батьківщини...
І лине музика...
лине,

Зливаючись з тишою, з горами,
Й міжзоряними просторами.

1942-1944.

Мосендз в листах
Особисте

(З листів Л. Мосендза до родини інж. Арсена Шумовського)

...Я був надзвичайно втішений, діставши Вашого ласкавого листа. Та й справді, теє грізне „миле минуле" залишилось в моїм серці разом з кавалком Гнівані, сучасткою якої були й Ви. Я часто згадував про Вас... Маю лише 2-х річну доньку Марійку, яка з дружиною залишилася в Празі. Тепер турбуюся про Їхній приїзд сюди, але покищо безуспішно.

Я такий самий як і був: „тренірований на резвость", як казали мені тоді, а тому сухий і „від віку" злющий, так, що всі бояться Мосендза. Був стільки разів хворий на легені, що ТБЦ немає вже чого гризти й з розпуки замінила мене, — принаймні я себе тим потішаю, але дійсно вона не любить старого м'яса (48 років), а шукає м'якенької „телятинки".

Жию тепер в Інсбруці, працюю в Червоному Хресті, пишу...

27. IX. 1946.

...Я в Санаторії, пробую позбутися тепер своєї недуги.

На повернення до України я ще вірю. Лише, що я персонально туди вже не поїду. Я романтик, а все те, що було мені миле і любе, там — зни-

щено й Україна тепер вже не та, що живе в моїй уяві. А працювати для України можна й не в Україні.

Моя дружина знаходиться в Братиславі й це, знаєте, краще поки. Бо вона там має дім, учиться (медицини), маленькій Марійці там добре, а тут лише б серце її боліло при мені і тіло страждало. Там їх не чіпають, хоч радо хапнули б. Звичайно, не чехи й не словаки. Я пишу. Пишу охоче й багато. Мабуть, ще цього року пощастить видати закінчену поему „Волинський рік", та кінчатиму роман „Останній пророк", що його пишу вже шість років. Є в мене охота до праці. Може то як з рослиною, що спішиться чимскорше відцвісти, поки не засохла.

Я б радо переселився, але хто й де потребує мене з моїми бацилями? Такої землі ще немає. Я вже так був урадувався, що Богомолець винайшов еліксир життя (бо не люблю смерти), а автор сам взяв та помер! От і еліксир!

...Моїй Марійці лише три роки й вона пише таткові та вірить, що він приїде. Боже, яке життя хороше!

14. VI. 47.

...Глюкозу при ТВС стосують не як лік, а як засіб для підтримання відживи, коли вже й шлунок нападений бацилями. Це не є лік, але мені впорскують усілякі інші, менше — більше сензаційні вакцини і сера, яких ще мої бацильки не коштували, але вони лише облизуються і нічого з того собі не роблять... В Америці тепер уживають проти ТВС стрептоміцин. Але від нього часто люди сліпнуть, а, подруге, його треба на 5000 швайцарських франків, себто 1300 дол. Ні, вмерти вже значно рентабельніше... А знаєте, до мене сестра обізвалася з Кубані... Ах, нещасні вони там люди.

Боже! Дай здоров'я Труменові...

...Ваш старий підтоптаний (але ще не сивий)

Мосендз

27. VII. 47.

„Хто має матір — ще молодий"... кажуть. Молоді й Ви, якщо Ваші мати живуть! Дай їм Боже! А коли моя мати вмерла й її ховали, то пам'ятаю, пані Ганна була на похороні. Був це січень, день вогкий, мрячний... Відтоді я лише раз плакав...

Моя сестра на Кавказі. Була вислана (замість мене) до Казахстану, потім повернулася на Кавказ. Одружена 2-й раз. Чоловік дуже порядна людина, значно старша від неї, сам інженер. Після 11 років написала мені до Братислави. Запрошує приїхати. Я відповів, що лікарі мені не радять жити в полярному кліматі... Ох, наївні там люди.

... Я дістаю листи з Канади від свого колишнього приятеля М. Ф., що став методистом-проповідником. Їхній часопис — чепуха! Я уявляв собі, що то річ більш поважна ті їхні методисти. Але підтримувати свій рух лайкою на православних і католиків — це ознака низькости природи. Та й сам часопис талаболить про всіляку акустичну любов, але... Ох, не люблю я конвертирів, хоч би то навіть жид був. Бо хто віру міняє — матір продасть... Більше з ними я в жадну переписку не входив. Та й що я їм буду писати? „Дайте, та не минайте?... Тфу!

Досі мені Док. К-т у Філядельфії позичив 400 дол. Я маю намір їх віддати. Бо міг би не віддати добре забезпеченому приятелеві, але бути об'єктом філянтропії дуже тяжко...

Гумор мене не покидає, тільки секреція бациль зробила його шорстким і жеручим. Та й є чого. Наше життя повне дуже вдячних цілей для мого їдкого гумору. Шкода лише, що з друком тепер тяжко.

...Чи побачимось з нашими близькими? Не знаю. У кожнім разі на Україну під жадним оглядом повертатися не збираюся.

Для неї можна працювати і закордоном. А життя серед тих галічменосхідняків мене зжере. То невесела перспектива.

... Моя Бабійка старша вчиться. За рік буде лікарем, маючи 32 роки. Я за пару місяців матиму 50. Але лише легені у мене „підтоптані", а я сам ще готовий боротися.

... Боже мій, яка біда з тою ТВС! Як вона тяжко з людини лізе! Думаю, що це також проблема психологічна: Хто дуже „жереться", швидше хворіє. Мій стан трохи покращав, але покищо тяжко щось сказати. Бо я важу 53 кг, цебто стільки, як в Гнівані (прим. Ред. 1919 р.).

... Дорогі мої приятелі! Я Вам найщиріше вдячний, що в таких тяжких умовах Ви маєте час, а також і серце ще турбуватися й про мене. Дякую Вам щиро!... Зараз неділя. Тут так гарно, так пречудово над Женевським озером, гарно, що й тяжко уявити щось кращого, нашого Поділля.

11-та 13. XI. 47.

... Не гнівайтеся на мене, що ніби то „пустив кантом" тих канарків з „World Church Council". Пастор Ф. написав мені листа, я йому відповів, що його цікавило. Що ще я маю йому писати? До 50 років не навчився я нікого використовувати, не навчуся, мабуть, і на старі літа, хочби і самому.... (С....) до науки попав. Написав мені привіт К., я йому теж відповів. Маю голоситися „Дайте та не минайте?"... Воно, правда, що хто просить, тому й дають, але як на таких „вопрошателів" дивляться — про це, на жаль, у Євангелії не стоїть. На жаль, також не маю бегемотячої шкіри. За адресу Ф. дякую.

... Ще про тих „птичек певчих" з пастором Ф. на чолі. Коли я був написав йому відповідь на його епістоли, то дав листа прочитати нашій секретарці в канцелярії, щоб виправила мої німецькі хиби. Вона це зробила, а потім, сміючись, каже: „Лише не чекайте від них жадної помочі. Вони відомі всюди, як ті, що лише багато і шляхетно співають". Я теж засміявся... Ви пишете, що К. є бізнесмен. Який зі мною може бути бізнес? Лише дефіцитовий.

... Я докінчую 3-ю частину свого роману „Останній пророк". Перша і друга частина давно в Брюселі і ніби то мають до нового року вийти. Що в тому правди —не знаю. Х — ксьондзович і я йому не вірю. Але де друкувати?...

... Ох, якби я був здоровий, я б, мабуть, подався до Англії. Пішов би працювати до лябораторії якої, до шпиталю... Жінка вже записала 9 симестр медицини і приправляє вже другий ригороз. Буде за 1 і пів року лікарем. А моя каверна стоїть і ані взад, ані вперед! Були гарячки, стримані колойдним золотом. Стрептоміцин проти кавернозної tbc недійсний, операції не можна робити, бо маю 50 років і 53 і пів кг. Треба лежати і чекати! А пани бацилі продукують свої токсини, й я сам уже роблюся, як куслива, стара осіння муха.

Моя Марійка — Бабка є солодка й люба, як бувають у 4 роки дівчатка. Я їй пишу казки і оповідання. Тепер хочу написати для неї історію Старого Завіту. Чому там у Вас ніхто за це не візьметься? От колись Дік-

кенс не соромився написати таку, а наші маестра не хочуть, чи не вміють. А І. пише дурні вірші про Марію Магдаліну.

о. І. вітайте. Він мені не пише, бо ... боїться мого язика. Він один із тих, що, вивівши його з Содоми — решту полив би асфальтом і запалив.

30. XI. 47.

Клена мені шкода! Осиротіла моя душечка! Відслужіть за нього, прошу Вас, панахиду. Мені легче буде. Про кленову смерть я, на жаль, довідався найскорше, як був і поінформований про його хворобу. Причиною — підвижива. Смерть — не витримало серце атаки коховських бациль і пневмококів. Три місяці Клен голодував і організм сам себе споживав... Ми дійсно були дуже дружні. Я часто старого дуже лаяв по своїй природі сварливого Мосендза, і він тоді був дуже мирний і тихий, як святий під бичами мучителів на старих образах. Якби я був у Зеефельді, — він би не пішов до Німеччини, бо я б видер йому десь гроша. У забезпечення його родини нашими установами не вірю. Радив Кленисі використати тимчасове „розм'якшення почуттів" і вистаратись дозвіл на виїзд до Канади, як їй обіцяв К. Вона є безпомічно — прибита особа (зрештою такою була завжди, законсервувавшись у фаху „перманентної київської баришні") і на виданні творів її обдурять наші спритуни.

Про смерть Клена писав мені і п. К. в „слезоточивих" виразах і питався, чи не потребую (котрий раз уже питається!) допомоги. Я відповів, що потребую, щоб мені позичили на лікування, поки дружина буде самостійна. Результати досі американські.

... Плакати хочеться, коли подумаєш, що наші діти не мають ані Закону Божого, ані катехизису, ані молитовників, а старий цап вірші дурні пише. Почав я зі злости оповісти з Історії Старого Завіту, але хто видасть?

... Я тут дуже самітний. Але тримаюся. Жінка щось там продала, вислала мені 300 фр. — на 5 тижнів ще буде. Швайцарці погані для нас люди. Зрештою — „Pas d'argent, pas de Suisse — старе гасло. Вони йому вірні й досі. Увесь той трам-тарарам коло їхнього гуманізму на 75 проц. трам-тарарам лише. Зараз у Швайцарії йде процес проти фірм, що висилали пакети в т. зв. „Дарунковій акції". Це є прекрасний зарібок на гуманності. Тут за все треба платити, особливо таким безбатченкам, як ми. Всі допомогові установи обслуговують лише ізраеля. Дорогою ціною купив він цю прероґативу (зрештою я ніколи не „горнувся" до допомог). Чужинців тут дуже не люблять, а тих, що без грошей — два рази ні. Такий еміґрант, як я, тут знаходиться в становищі Gemeiner'а австрійської армії до капраля: „Ту суть пан капраль, ту купа г..., далі на милю нічого, знов купа г... і нарешті стрілець, чи то пак „пан еміґрант". Процес тзв. інтернаціонального уряду був великим скандалом хабарництва і злодійства. Одне є тут для нас добре: безпека від „батюшки" і розгляд по світу. Молю Бога про видужання, щоб скорше звідси податись до світу, де менше нас „люблять". Чи є таке місце?

Кашляю я менше, маю апетит, але страва зла. Продукти добрі, лише гірше варити вже не можна. Знавці одначе кажуть, що в Анґлії ще гірше приправляють. І пощо ці люди живуть? Грошей мають — навіть самі з себе сміються, що швайцарці все такі сумні, бо бояться, що з кожним роком їм буде вестися все краще і краще!...

„По-хранцузькому" вже читаю і розумію досить, але не люблю ані тої мови, ані літератури. Все якесь поверхове, гниле, як той їхній Нобельпрайстрегер А. Жід. Жах! І дурна „Арка" захлистується від інтервю з цим

педерастом. Ну — „доста!". Як кричить моя Марійка, коли дістає по „задку".

12. I. 48.

... Лише здоров'я бажаю Вам в Новому Році. Решта — „приложиться". Якщо б мій стан був видужуванням — я б дуже радів. Але... А ще, як прийдеться передчасно покинути Швайцарію! Тоді побачимося з Кленом напевне швидко. Читаю про нього спомини й критичні замітки тих, що звали його за життя партачем, різних Косачів, Шерехів, та Державіних. Чи то доля людини, чи то доля хахла? А він же ж і не був чистим хахлом, а що то про мене скажуть?...

... Тепер про Клена пищуть, що то геній і то ті, що раніш рахували його партачем. Був це великий поет і велика людина, тим сумніше, що не українець. Але це все таки була сила українського духа і української правди, що його до нас приєднала. Мені без нього дуже тяжке. Трохи турбуюсь долею його родини.

7—8. II. 48

... Приготовтеся. Маю охоту до герцю. У всіх отруєних відпадами tbc — бациль — настрої міняються, як марцева погода.

Посмертні панегірики на честь Клена — це, звичайно, нормальна річ. Але як їх співають ті, що вчора його прозивали партачем і графоманом, а сьогодні звуть генієм — то правда тут рішучо не посередині. А таким критикам ідіотським треба заїхати „раз", бо це не критика, а деморалізація...

... А знаєте, Дорогий, чи властиво пам'ятаєте, як я в 1920 р., весною, після маминої смерти хотів попом бути? Я вже почав і студіювати, але, поїхавши до винницького епископа Володимира, довідався, що обов'язково треба женитися. А я не хотів. А потому прийшла Армія УНР... Перша світова війна, смерть мого брата, на моїх руках у дорозі, ті страшні смерти тифозних, що, пам'ятаєте, були у нас в Гнівані, смерть моєї матері і бабуні у мене на руках, все це обернуло мою душу до середини, „внутр", почала вона ридати, як каже Сковорода...

Року 1922 мене з Чех запрошували до Риму, щоб я перейшов на католицтво і студіював теологію. Я б і зробив це дуже охоче, якби не те, що треба змінити віру. „Козак віри не міняє" — за мене ручалися мої батьки, коли мене хрестили, й я б зрадив їх. Бо я зовсім не переконаний, що православ'я ліпше від католицизму, чи останній — гірший від православ'я. Я лише не люблю конвертирів, навіть жидів. Хто-зна, якби винницький епископ був більшим психологом — може б я був вже давно епископом? Але, мабуть, ні. Мій професор Вондрачек на техніці в Брні казав, що, як людина не вірить, а має теологічну освіту, то з неї може бути чудовий біскуп. Мав, мабуть, рацію. Були на Волині такі діячі українсько-польські — Власовський і Богуславський. Обох я їх добре знав. Це вони в 1913 р. одержали першу всеросійську нагороду за спільний твір „Трехсотлетие дома Романових". Обидва вони з Духовної Академії. Не знаю, як Власовський, але Богуславський мені сам казав у 1922 р., що він у Бога не вірить, бо хто побував у Академії — стратив віру в Бога... Цього у мене немає, бо в Бога я вірю і ніколи не приходжу до колізій сумніву в його бутті. Лише стаю зНим часом на прю: „чому і навіщо?". Може піп з мене був би незлий. Року 1939 на Карпатській Україні пропонував мені Приходько висвятитись знову. Але я мав тоді наречену (моя жінка католичка) і не хо-

тів. Але все життя я мав нахил до цього шляхетного стану, який так легко можна зогидити і поплямити низьким душам...

Перед тижнем одвідав мене Др. К. Зробив на мене дуже добре враження. Але він не є політик. Мабуть, тому, що дуже чесний. Цікаво — він мені казав, що не любить галичан, хоч сам галичанин. Казав, що з ними не можна нічого творити...

... Мої бацилі щось не дуже мене турбують. Я знову важу 56 кг. Буде залежати від весни. Як тепер не матиму температури на весні — значить видужаю. Тепер спробую ще стрептоміцин — як не поможе — змушений буду дати КВ право горожанства в моїх легенях.

19. III. 48.

... Листи, книжки, думки — єдина моя втіха. Я один раз сумний, один раз веселий і все те від того, який маю настрій, тобто який мені настрій створять токсини. Звичайно, що й об'єктивні дані мені часом не роблять легче. А для того тепер маю досить причин. Отож „поплачу в жилєтку" — може хоч легше буде. Поперше — мій роман Х. стратив. Дав його до Парижу комусь переписувати. Того переїхало авто. Прізвища шофера і адреси, на жаль, не знаю, а то попросив би переїхати ще Х. Ну, й прохвост! Жадна людина ще не зробила мені такої шкоди. І сів я писати наново першу і другу частину. Не маю потрібних історичних матеріялів, і мені до плачу, до реву, до ма... усіх „директорів" посилаю, at mamatam futurum, як казав Зеров. Пишу, а воно мені і фізично тяжко, 7—8 отаких сторінок від руки написати. Болить рука, а від неї і груди. Подруге — стан у ЧСР: боюся за жінку. Хоч писала мені, хоч поки ніхто не чіпав. Потретє — матеріяльний стан... На Бога надія... От перед вікном товчуться горобці і я пригадую, що про кожного з них теж турбується Той...

Тепер кінець части „вопіятельной", прийде часть „ручательная" в помішку зі „славословієм".

Мені подобається, що думаєте до Англії. Там знайдете працю і спокій. Але я цікавий, як будуть бріти нас сприймати? Мабуть, як ми себе самі — значить зле. Але всеж я згоден, що ми ростемо. Лише біда, що Д. не ростуть. Він робить дійсно приємне враження. Але правди він не шукає: і він приїхав з готовою політграмотою, лише пробує ґрунт, де можна її вчепити. Чи не думаєте Ви, що диявол теж випадає симпатично? Напевно! І так, як Д. правди не шукає. Лише справа в тім, що раніше, ніж шукати правди, треба відкинути стару „лжу", а він нічого не відкинув, лише як „великий діалектик" шукає щілини, кудою б міг пролізти до еміґрантської душі. Пішлю Вам одну річ під псевдонімом. Не зраджуйте автором — мене. Проти тої брудної „злочинної" постаті — „Хвильового"...

Ах, Дорогий Приятелю! Не буде з мене католика. Я так само, як і Ви, рахую себе приналежним до всіх християнських конфесій. А я ще й містик трохи — за мене присягалися мої хрещені батьки — може знаєте Памарських — й я їх не смію зрадити. Таїнство для мене — це таїнство. До Шептицького маю пошану. Але, коли почну читати випадкові галицькі панегірики — блювати хочеться. Від тих суперлятивів нічого вже від Христа не залишається. І попом уже не буду. Залишуся християнином, дуже грішним, але все ж християнином. І православним. От постать такого Вишенського на мене величезне враження робить... Православ'є всетаки чудова річ! Лише наше православ'є! Тільки православні нічого не варті! А наші муфтії — ще менше ніж турецькі для нас. На еміґрації дійсно варто бути лише християнином.

... Не люблю віршів Осьмачки — взагалі віршів не люблю і пишу їх з великим болем — а проза — те, що знаю, — гарне по формі і дрібне по духу. Дрібне!

Ох, хахол! Навіть у націоналізмі не можуть піднестися над Просвітою! Україна! А далі! В якому концерті і який інструмент гратиме? Все у нас співи, хори, а опери немає, немає синтези, а як є — синтеза спільного котьолка, синтеза політграмоти, Дивничів, Багряних, слв'янства... Один Клен розумів це, коли писав свій „попіл". Був великий поет! Скільки ми з ним доброго говорили. А я лаявся. А він дивився на мене сумирно, наче хотів сказати: „Говори до гори!"...

Питаєтеся, чому я не публікую. Де? Я спробував і мені так почеркали, що не варто. Ті імпотентні „ліценціянти" хотять і інших оскопити так, як це з ними вже зроби Господь...

... П. Г. духом чує, що є за хиба в Осьмачці. Я з нею. Бо я теж трохи „баба", цебто дуже стабільний. Мабуть, з мене був би добрий викладач карт і снів... А коли вже ми при снах — перед роками снився мені сон: був я на небі, на широкій хмарі під темним зоряним небом і ангел показував мені будинки. А в одному була вітрина велика за склом і там стояли на чорних підставках блискучі діяманти. Бачу їх! „Це народи світу", — сказав ангел. „А де ж Україна?" — запитав я. „Ось" — і показав на сьомий з ряду діямант. Не був він такий великий, як ті перед ним, але стрункий і блискучий, наче готична вежа... і досі пам'ятаю, досі відчуваю я той трепет. Я дуже люблю сни. Літаю в них — ще й досі — високо! Сьогодні напр., літав над військом якимось.

... У нас не криза письменства, а криза письменників — дрібних продажних людців. Конрад був поляк, але Велс відомий своєю філянтропією. І Шов бере не гонорари, а лише проценти зі зиску. Ні, порівнювати наших з ними не можна. Ні, ні! Ні, ні!

Мені передавали, що Державин боїться, щоб я не почав писати критичні статті. Мені наплювать. Але не міг би писати про нулю стільки, як Шерех. Справа в тім, що наші критики значно освіченіші за сучасних письменників, тому і пишуть так, що навіть, коли вилають, то автор гордий, як той москаль: „сам" изволили в рило заехать!...

... Шкода мені Академії (Духовної — ред.). В р. 1945 пропонував я нашим духовним кастратам від політики закладення однієї школи. Виробив програму, напрямні... Не зробили... Страх конкуренції!... А ну ж Мосендза на вожді „бросить!".

Я тут зустрічався з англійцями. Знаєте, що вони всі такі, як К. Всі на наш характер малопродуктивні, всі чесні. Але нам чужі. Хоч К. найменше. Бодай не паскар.

... Дай Боже Вам до Англії! Я б радо виїхав туди. Але мене нікуди не приймуть. Чи розумієте Ви — н-і-к-у-д-и!...

У свого „пророка" вкладав я так багато. Думав — буде епопея. Вийшов пшик, бо дався я себе злапати такій останній погані, як той „директор".

Пишу новелю про ченця, що ціле життя молився за чорта, щоб над ним змилувався Госпедь. Бо все зло від чорта, а як ум'якшиться серце диявольське, не буде спокуси, не буде і зла на світі. Молився за диявола. Його гонять від усюди, а він умирає, й нарешті його приймає сам Христос у Хвилину смерти.

8. IV. 48.

... Тішить мене, що мої листи дають Вам трохи розваги. Боюся одначе, що вони не для дам, бо їхня термінологія заставляє бажати всього кра-

щого... Та постараюся відповідати hoffähig. Звичайно, одержавши Вашого листа, я хапаюся за перо і папір, бо сверблять пальці і язик.

Так і тепер. Надзвичайно мене зацікавили квакери. Не тепер лише. Я вже тут випитував про їхню доктрину, але не маю жадного поняття, бо ось я переписуюся з таким Ф., що став євангеликом, а Іа К. у Канаді. Ми з ним в гострій переписці. Справа в тім, що в своєму органі „Євангельська Правда" вони нападають на інші конфесії. Й це мене вразило. Бо, на мою думку, жодна конфесія не меже поборювати іншу, якщо вона вважає себе за євангельську. Притча про Митаря і Фарисея — моральне уґрунтовання мого твердження. Ф. боронить цього права „поборювати". І я вже до їхньої церкви байдужий. Така це сама секта, як інша, що присвоює собі право на ключі від царства небесного. Їх є в Америці тисячі. Це вони посилали до Трумена ганебну петицію, щоб перервав зносини з Папою. Чого від них учитися?... Хоч я вірю, що серед них є справжні християни. Але мені це знову доказ, що жодна конфесія не є перешкодою для духа Христового. Жодна не є краща. От тут, напр., бабтисти у Швайцарії. У такому готелі власник бабтист. Удень він виставляє рахунки, збирає „трінкгельди", свариться за мідяки, а ввечорі виступає, як проповідник бабтистичний і, закочуючи кліпки, взиває духа, щоб „накатіл"... Був я в Братиславі на такому духовному бабтистичному накачуванні. Сидів, дивився, слухав і серце моє ані хвилинку не веселилося; після я довідався ще, що проповідник, спець од благодати, жив, як півень серед стада вірних куріпок (з усіма привилеями такого султана) й був нарешті „бит по ланитамь", — й „изиде сь позоромь" на друге поприще. Знаю я секту тзв. свідків Єгови. Це люди! Ніхто так мужньо не тримався в концентраках, як вони. Ні один з них не заломився. Але почитайте їхню літературу (суддя Рутефорд) і Вам волосся дубом стає від жаху, глибини неуцтва, темноти й ненависти, з якою вони, напр., поборюють католицтво. Тому мені дуже й дуже прийшовся вітер од квакерів, щеб міг пізнати їхню доктрину. Якщо вони не хотять бути добрими на рахунок інших — це велика, величезна християнська заслуга.

... Пам'ятаєте Ви „Моцарта і Сальєрі" Пушкіна? Найбільша річ того пустомелі. Є там вираз Моцарта до самооскарження Сальєрі: „Ти геній Сальєрі! А геній і злодейство — двє вещі несовмєстние"...

Ото ж і я скажу: „сутенерство і письменництво — „двє вещі несовмєстние". Письменником бути, та ще в наші часи — це щось більше, ніж пером водити по папері. Це — покликання Боже. Як колись Джьотто перед початкем картини молилися і постилися — так і тепер дух письменника мусить бути чистий і вартий тих високих слів, що комбінує на папері його вправлена рука.

... Доктора Серафікуса не читав, але критику читав і розумнішим від тог не став, але з того, як Шерех намагається — мені здається, що там щось теє.... Москвой плюс А. Жід смердить.

... Нарешті вийшов мій „Волинський рік". Прислали мені 25 примірників. Обгортка Гніздовського гарна. Але в середині повно помилок. Неохайне видання.

... От хотять мої статті до ЛНВ. Але пощо? Писати, як маслосоюзний директор, я не вмію. А вони „гострих" статтей не вміщатимуть. Щоб усе було тихо, сумирно, чесно.... „Друг дружку — а деньки в кружку". От є моя стаття про Хвильового. Гостра. Я не чиновник „особих порученій", що „с одной сторони не согласітса, а с другой не признатса" — тому краще не писати. А не помістять вони тої статті, бо то треба потім відгризатися,

боротися, вміти сказати „ні!" — і не всупитися. Бо треба мати характери, хребти, а не бути „моральной вязигой".

Тому Донцов був чимось, що мав сміливість не бути об'єктивним, (тобто літеплим Mist'ом). Тому його ще й тепер бояться, шанують навіть „коли спить — без палиці повз не ходять"... А хто шанує Х, У, З. (від політики), чи XX — цю бабу Палажку від публіцистики. Хто має пошану до УУ? (від письменства). Тому із ЛНВ не буде нічого — хіба еміґраційна „Ніва".

Я б дуже хотів видати свій роман. Потім би і помер. Їй богу молюся часом, щоб Мати Божа випросила мені сили для докінчення цієї праці й друку (от бачите, як козакові Мати Божої зречися? Та ж він тоді пропав, бо за його свиняче життя Христос навіть і говорити з ним на останньому суді не схоче). Ох, якби Ви якось вплинули на Х. („директора"), щоб повернув мені рукопис!...

Був у мене навідвидинах... православний священик з Волині. Зробив прегарне враження. Лише, чи матиме силу казати ні? Цього чекаємо тепер від владик і попів. Знаєте, православ'я все було інертне, духовно близьке до Христа, але практично... Потребуємо братства, сестрицтва, освічених ченців. От я бачив на фотографії в „The spere" грецького митрополита: йде по Парижу, в простому одязі й нема в нім нічого з муфтієвської монументальности. Що ми знаємо про інші православні церкви?...

... А от ... Д. це цікавий тип. Клен його любив. Писав мені (Клен), що Д. страждає на захвати меншевартости й плаче й кається. Як та свиня, що ціле життя каялася і зрікалася золота не їсти, а досі споживає... То є все типи одного сорту... це Москва. Це наші туми духовні, над якими плакати треба, але, мабуть, треба знищити. (Говорю тут як політик, не як християнин)...

... Я весь час перестерігаю о. І. — те саме — шукайте людей. А хто буде співпрацювати з ними? Я маю такі жорстокі розчарування і сумніви за цих три роки! Бо „галічмен" за дешеву славу, за „пропечатання" тата продасть і стриєчного брата на „паход" прибавить! От де перекривилося „іщучи собі чти, а князю слави!"...

... Політикою з чортом — лише буком по голові. Але в найвищому аспекті — я з Оріґеном — мусить прийти час, коли Бог простить диявола. Думаєте, що Бог сотворив зло? Звідки воно взялося? Мабуть, було поза його істотністю, як істотність хаосу. Але тоді виходить, що хаос майже як Бог, тобто Зло й Добро, Ормузд і Аріман, Ад і Рай. І, нарешті, Христова перемога. Хто про це думає? Для католицтва Папа потрібен. Щоб було з Ватиканом, якщо б в 1922 Мусоліні не скрутив червоним карк?...

... Мені зле. Шлункова нервоза, грошеві трудноці, біда. Світ остогид часом. Але помолюся — й легче стає.

21. IV. 48.

... Перед кількома днями по дорозі до Канади був у мене пан о. М. Дуже приємна людина. При цій нагоді я висповідався і причастився, чого не робив 28 років. І стало мені по тому так легко „как после доброй перки". Добра річ сповідь. Отці церкри, давно ще перед Фройдом знали і не без підстави завели психоаналізу. Дійсно, мудрі були!

... Питаєтеся про ґенезу „Волинського року"? Не знаю що й відповісти. Мабуть, ґенеза така, як у тій анекдоті: „Добре тому письменникові! Коли сумно — сів, написав щось, прочитав, ось і розвеселився"... Писав зі споминів про свого діда, про Костопільщину, про бабу, про перекази... Все до-

купи для доньки, яка вже того всього не зазнає. А хто прочитає тепер — може відпічне тому на хвильку душа.

... Читаю Талмуд — в німецькому перекладі, звичайно. Моя вчителька староґебрайської мови — жидівка з Палестини — померла, навчивши мене лише трохи читати і писати „їдіш". Стара ґебрайська затяжка для мене. Страшна і темна це мева, як і Талмуд темний, — темний, аж боязко читати часом. Потребую дещо для свого роману.

... Чому Ви жалуєтесь на своє інженерство? Хоч це справді не „духовостний" фах, але чи нам треба бути обов'язково всім Бердяєвими? Ми — аматори, — філарети, а це значить, що дійсно щиро відчуваємо ті речі, за які ломимо списи. Хто має всі теології — мало вартий, не вірить ані в Бога, ані в чорта. Я ж теж хемік-інженер. Чим хемія вища за проєктування передач і зубових коліс, чи пальників?" Составлєніє кіслих щей і вакси"...

... Пишете про книжку, що займається особами Пасій (Страстей Христових). Я читав життя Христа Папіні, Мережковського. Прекрасні речі. Де там до Ренана, або таких протестантських вправ, a'la Bulovex Sytton. Живі речі. Особливо Папіні добрий.

... Ні, я не всіх лаю. Принаймні декого, не лаю лише тому, що нічого про нього не знаю. Бачите! А по тому люди сходяться лише на неґативних оцінках: майже ніколи на позитивних. Особливо в родині. Клена я теж лаяв; за те, що він український поет, говорить в родині по-московськи, за те, що діти його не знають української мови, за те, що, говорячи про німців, він часто говорив „ми". І моя лайка помогла. Діти навчилися по-українськи, бодай трохи, бодай у моїй присутнесті соромились говорити помосковськи. Що не кажіть, а „в родині мусить бути вовк", як казала моя бабуня.

... Мою статтю, що мала бути в ЛНВ, вже видрукували. Її спотворили. Але не видавайте мого псевдоніма нікому. Хай полають мене трохи... смердючі. Гострої статті писати не варто — пощо писати літеплі? На це мають своїх маслосоюзників.

Ах, Дорогий Приятелю! Коли Ви пишете мені про „іскру Божу в кожній людині" — мене шляк трафляє. То правда! Але висновки які з того? Що „ведь ми люді, ведь ми человєкі?" „Понять, — простить"! Ні, я не хочу обмежитися лише тим, щоб „понять". Цього мало. Я хочу „зайняти становище". Може пристрасне, гостре, терпке — але становище. Хочу хоч злої долі, але долі, лише не „простить". Бо простити всіх — лише Христос це зробить колись. А нам Він наказав не лише любити, але й ненавидіти. „Блажен, хто душу свою покладе за други своя"... Чому ту душу треба покладати? Бо треба, як Микола Святош з мечем втинатися в вороже військо. І ось він був святий. А чи знаєте, хто є патрон нашої землі? Сам св. Михайло, що ненавидить сатану! Що не хоче прощати його! Сам Архистратиг, небесний Маршал! Мені колись казав знайомий чех: „Страшного маєте патрона! Будете великим народом". Одним із сьоми діямантів.

... Моя стара „Мосєєндзка" вчиться, а молода теж учиться... шкоду робити. Казала мамі, що любить її „на 30", тата „на 70", — а діда „на 1", бо той їй по траві забороняє бігати. А тато далеко!

11. V. 48.

... Шкода дуже, що моя брошура пропала. Хоч цензури вже й немає, але мене тут цензурують, бо я одержую забагато пошти... Найкраще тепер бути „свинопасом". До того ніхто претензій не матиме...

... Книга Мережковського, про котру я думав, це „Іисус Неизвестний". Вийшла вона була закордоном. Велика людина був цей Мережковський. Тільки дійсно українець міг написати такі глибокі речі, як він.

... Про союз християнських партій в Лондоні я не чув. Але боюсь, що з того буде щось, як тут у нас у Швайцарії „Оксфордський рух". Гарні слова, годовані сери і леді, а за всім тим лише стремління „примилитися" до Бога і до світу... Внизу, 1 кілометр під горбком, де стоїть Mottex, лежить Clarens, містечко, де жив Руссо — великий словоблудник і обманець душ. Його був раз одвідав наш Сковорода, довго розмовляв про вихову і нарешті запитав: „А де ж його, Руссові, діти?". Руссо відповів, що віддав їх до притулку. Сковорода перервав розмову і залишив дім. От це був справді квекер. Христовий квекер, що не дав себе обманути порожніми словами. Тому то світ і не спіймав його, як ловить усіх наших хахлів.

... Я кінчив перший том Талмуду в німецькім перекладі „Дер Бабільоніше Тальмуд" (бо є ще єрусалимський). Трактати про благословення, десятину й суботу. Величезний томище. Звичайно, всього не прочитав, але я маю властивість вибирати одним зором зі сторінки все головне. Багато дрібниць, полови, дурниць. Але ядро здорове: Не лише знати закон, але просякти ним кожну клітинку жидівського буття. Тому жидівство вічне, не зважаючи на Селевкідів, Гітлєра і майбутніх ще Гітлєрів. У органі жидівства у Швайцарії „Israelitische Wochenblatt" на цей Песах була стаття, в якій згадується всі переслідування жидівства в Европі і стояло, між іншим, і про „Chmelnitzkys Horden". Залив їм, мабуть, старий Хмель сала за шкуру! Але чому ці „Горден" так робили — звичайно, не сказано. Тепер дістану собі Дубнова „Історію жидівського народу". Мусить бути в університетській бібліотеці.

... Чекаю з дня на день стрептоміцини. Єдина надія. Бо інакше одчай зашпарується в моє серце. Я по природі прудкий, швидкий, ще й тепер бігаю по сходах. А тут мушу лежати, втомляюся, кашляю й ... гризуся.

24. V. 48.

... Пишете, що жінки не люблять „безгрошев'я", безробіття і бездіяльних чоловіків. Егеж! Це вже було й у печерної леді: хто більшу медвежу шинку приніс — той і найбільший успіх мав. А за що Ксантипа не любила Сократа? Балакун був, позер, а в хаті порожньо. Це в природі самиці лежить: гнати самця, щоб робив, ловив, заробляв, бо треба жити, треба втримувати рід. А вони, ці самці мізерні, вигадали всякі куншти, від яких лише шкода їм, і нащадкам. Ні? От я тут привчив кількох синичок. Беруть горішки в мене з руки і залітають до кімнати. І тепер „стара" десь на гнізді сидить, а він ввесь розтріпаний метушиться цілий день, залітаючи часом на терасу, щоб вхопити трішки горішків і мчить в кущі. Проблем він з цього не робить, залишаючи це вже нам, людям...

... Писати більше на цю тему (Хвильового) не буду. Бо маю іншої праці багато. Треба закінчувати роман, що його, нарешті, мені переслали... (я загрозив поліцією...). Виправили на 60 сторінок (якийсь Д...). Добре, але хіба на це треба аж 13 місяців! Почав писати нову поему: „Дві житті й смерті Козака Мамая" — на тему леґенди Сизифа. Але роман, передусім роман. Він жере мене!

Що ми всі до більшої, або меншої міри, „малороси" — це так. Пам'ятаєте, чим уґрунтував Господь свій присуд, щоб жиди блукали 40 років по пустині? „Щоб вимерли ті, які пам'ятають, мовляв — ситість єгипетських горнят"... Так мусить бути й з нами! Якщо я доживу, напр., до повороту,

то я сам добровільно вже в Україну не поверну. І звідси можна їй служити. Ви згадуєте про недоговореність Донцова. Маєте рацію! Мабуть, у моєму романі знайдете і відповідь. Любов до України велика річ, але треба ще собі усвідомити навіщо нам тая Україна потрібна. Бо якщо ми в ній запровадимо своє НКВД, яке вже смакують Фітільовщики, то чи варто мати Україну?...

... Я познайомився тут з Оксфордським рухом. Це щось прекрасного. Але про це я писатиму Вам окремого листа на кількох сторінках. Скажу лише, що він мені багато додав духу й відваги людської і християнської. А головне, що він неконфесійний...

Сердечно вітаю Вас і п. Ганну. Знаєте, чому мій підпис з таким гаком вгорі? Це 1919 р. я підписувався так: Леонід Мосендз (гак до низу), а п. Г. якось сказала, що це підпис зарозумілої людини і відтоді я підписуюся: Леонід Мосендз (гак до гори).

17. VI. 48.

... З того ЛНВ не буде нічого. Бо галичани здібні лише на „Світ і Знання" — чи як то було. Або на рабінські статті a la П. — Відносно браку легеня воно не так страшно. Бо це би мало значити, що має каверну й не одну. А хто має каверну, той не ходить, а мусить лежати, хоч би і не хотів. Мабуть, поверхова туберкульоза. А з нею можна жити до 100 років. Жив я і працював з нею до 50 років майже...

... Ах, Горотак! Як можете — пришліть мені два примірники. Я один з них виправлю, доповню і Вам перешлю. Так, це ми з покійником Кленом написали за два дні. Деякі речі в двох писані, дещо не ввійшло. Навмисне дали туди і чепуху останню, щоб ніхто не пізнав. Але старий все розказав (слаб був на язик покійний), а потому помер, а з ним і „Горотак II".

... Загальноосвітній бік едукації лежить завше по боці замилування. Якщо людина немає охоти — ніщо не поможе. А головне, треба вміти читати. Я читаю не окремі слова, а зразу цілий рядок, цілі речення. Тому, напр., у слов'янських мовах — читаю по 60—80 сторінок на годину. Наукові речі 30—40; по-німецьки 30 сторінок. Ця спеціяльна техніка читання дала мені можливість прочитати стільки книжок, що я тут англійцям розказую про їхню літературу. Правда, таке читання не є глибоке. Але глибоко читати я потребую лише щось для праці. Як почати з олівцем і записувати нічого не прочитається. Тому я не читаю, а ковтаю. На всі ці речі маю досі незлу пам'ять, але перед гніванським тифом була ще краща. Лежачи тоді в гарячці, я читав пам'ятаю, „Оправданіє дорба" Соловйова Досі навіть дещо пам'ятаю. Й тепер читаю безліч, від жидівських часописів до лікарських журналів. Між іншими, знаєте, що Вяч. Іванов чудові вірші мав: „Ища забав, бить может сатана является порой у нас в столице"... страшна річ! ‚ ‚Сменовехнулся" із Шангаю повернувся до Сталіна р. 1945.

Не шкодуйте, що не пішли на філософію! Одна філософія (з теологією) безплідні речі. От так зробити, як Швайцер: раніше теологію, потім медицину, або Гаспер — медицина і філософія. Бо ті дивні філософи: мелють, мелють, а часом навіть не уявляють, як діти родяться. Теж і теологія.

... Моя хемія була добра. Лише я з неї покористав мало. Коли р. 1931 працював над дисертацією на техніці чеській у Брні, малося на меті, що опісля поїду до Англії спеціялізуватися на газовому ділі... Докторат зробив, але Академія луснула. Потім я працював як інженер — будівник —

простував дороги, на кампанію їздив на цукроварні. Варто було для того робити докторат? З 1939 до 1945 був хеміком, при державному словацькому винарському Інституті. Канцелярщина і рутина. У Брні без мене були люди. Знаєте Ви, що таке „тяжка вода?" За її відкриття Урей дістав Нобелеву премію. Я про неї знав перед Уреєм. А де було робити? Було ще декілька речей, от, напр., тепер модерні силікони. Я пропонував професорові ще р. 1930 над ними попрацювати, але ці речі робляться лише в лябораторії. Добра це річ, чиста, прецизна! Одна така мікровага чого варта (а я вже й забув на ній важити!). От тепер з мене „він і хемік і поет — одним словом, вінігрет!".

... Галічмени цупкі на московську отрую. Звичайно лише факультативно. Бо в них не виробилися ще відповідні сторони спільні з Москвою. Але, як побуде Галичина під Москвою 25 років, стануть і з них східняки...

... Про Оксфордський рух Ви вже довідаєтеся в Англії. Це б треба цілу дисертацію. Але це чудова річ.

... Стрептоміцин я одержав і досі мені впорскнули 22 грами. Нема гарячки, дуже мало кашлю, мало випльовую, добрий апетит, прибавився 2 кг. Але каверна стоїть, як і була. Без операції не обійдеться, але, як буду сильніший.

P. S. Важу знов 58 кг., а важив торік 52!

10.VII. 48.

Перед тижнем одержав я Вашого листа від 1.VII., але не зібрався зараз відповісти, бо находжуся в „піднесеному стані": Чекаю на теракопляєтику. 9 — 10 ребер мають мені виняти, щоб стулити каверну, бо стрептоміцин не помагає, тобто поміг тим, що приправив мене до операції. Без нього б вона була неможлива. Отож у мене настрій всілякий. Не добили німці і москалі, доріжуть швайцарці, бо при цій операції дуже часто стається, що вона вдається, але пацієнт ґеґає. Моя дружина підтримує мене в добрій надії. Але я маю всетаки „Kleine Seele". Знаєте, як той кінь, що побував у вогні, не хоче вже до нього йти. Але без стрептоміцину неможлива б була операція, без операції — видужання. Дай Боже!...

...Мій псевдонім — це призвіще мого діда — лісничого в Костополі — Осип Лясковець. Його перші дві жінки — це були, здається, сестри Боруцькі. Знаєте таких попів з Волині? Третьою була моя баба — полька — Серможицька — Корзонь, значно молодша від нього, що в нього закохалася (натяк на це в „Волинський рік"). Мати цього Лясковця була ще грекокатоличка, що десь у 30 роках минулого століття мусіла „навернутися". Це також у „В. Р." —

Прикладаю Вам два переклади Клена. Віддайте їх до Вісника.

...Ах, як я сміявся, коли я почув, що „Мосендза бояться". Зрештою, трошки можуть, бо їхню гнилу східняцько-малоросійську душу бачу наскрізь, читаю в ній, як у свїій (бо ж і сам східняк, хоч ніколи в житті не був малоросом!)... Справді я тепер хворий. Але, якби був здоровий — написав би я про Хвильового таке, що їм би раком душа стала...

...Так, філософія, як фах, дуже дорога річ. Цікаво, хто у нас студіює ці дві нерентабельні речі: філософію і астрономію? Ніхто, здається!

...Паротяги я дуже люблю! Ще з дитячих років. Запах диму з паротяга мене ще й досі зворушує й нетерплю цих електровозів!... Скажіть мені, пощо вагони й льокомотиви роблять такі „цибаті". Якби я був інженером, я б сконструював такий потяг, як плаз: низький, широкий, щось ніби танк. А то все вгору лізе... Зло в не в техніці, а тільки в людині. Та

і хлібом можна вбити людину. Чи буде винен хліб? Дурень і молитвою носа розквасить. Техніка не має вини! Лише моральний поступ (якщо взагалі таке є) не поспіває за матеріяльним. Або, як казав Salda: „Наші ноги досягають річей скорше, ніж наше серце". Чи можна відсунути техніку? Для Мірчука, як для особи, можна. Для людства — ні. І не потрібно. Треба лише не забувати про Христа. Та християнином можна бути й, будуючи радари та циклотони. Лише справжній християнин не мав би приймати участи у будові Vn. Та коли до цього дійде? Одначе мусить об'явитися така особа. Це буде початок... Ну, бувайте здорові! Обіймаю Вас міцно! Якби що зі мною сталося, то напишіть листа моїй дружині: (адреса). Хай Вас Бог і далі при здоров'ї тримає. Ваш відданий Л. М.

26.VII. 48.

...Ще не було операції, але Ваша згадка щира і сердечна не минеться з учинком напевно. Прошу Вас поцікавтеся Оксфордським рухом, не будете шкодувати! І може ще більше відчуваєте вагу і силу молитви, як її часом відчуваю й я. Якщо будете в Англії — поможіть, чи поглибте зв'язки наших автокефалістів з англіканцями. Знаю, що в Англії за ними питаються. Я ввесь час у стані очікування. Пишу, читаю (догризаю Талмуд) й думаю. Останнє найгірше: „когда бедний еврейский мальчик начинает думать"...

Моя дружина дороблює останні іспити і я чекаю на її приїзд. Тепер — здається — наш приїзд знов відкладається...

І сміх і гріх, читаючи оці всі гандлі з „кризами"... Та, передусім, тепер операція. За океани я б не радо їхав. Мама Европа є найліпша з усіх „мам". До Франції б шкурнув, хоч цей нарід йде мені на нерви. Щоб лише подивитися на Верзаль, де колись жили люди, а не „сітоєни". Більше мене нічого не цікавить. Бувайте здорові. Обнімаю Вас — Л. М.

21.IX. 48.

Пробачте, що на Вашого великого паризького листа відповідаю лише тепер і то в такій формі. Справа в тім, що мені в міжчасі зробили одну операцію. Вирізали ззаду п'ять ребер на довжину 58 см. і трохи стиснули каверну. Ще мають вирізати спереду 2 — 3 ребра. Операція була тяжка і я ледь-ледь вирвався з костей Тітки. Але вона ще шанси має при другій операції. Тепер я в Mottex знов, бо робили мені операцію в Leysin. Пишіть мені! Як буду мати більше сил, напишу Вам цілий роман про Лазаря Мосендза й його ребра. А тепер досить і цього, бо я стратив після операції більше 5 кг. і мушу знов приправитися до другої. Де Ви? Ще у Франції, чи в Англії? Чи не став із Вас уже заступник deaгі'а Кентерберійського? Бо я, що далі, тим більше люблю нашу нещасну православну церкву. Чи варті ми кращої? Пишіть мені на стару адресу, а якби я вже не був на цім світі, то листа Вам повернуть. І згадайте в своїх молитвах „безребренника Леоніда".

3.X. 48.

...Чекаю на другу операцію і обмацую решту ребер, які прийдеться офірувати бациляному богові. Ага! Дуже прошу Вас, якщо це недорого, прислати мені роман H. Wells'а „Машина часу". Чи в англійському оригіналі, чи у французькому перекладі. Може бути антикварне видання, не конче нове. Зрештою зі Швайцарії можна посилати гроші й я пришлю Вам купони міжнародні в конверті. Дякую. Нарешті післав до Німеччини

першу частину свого роману. Буде ґевалт коло нього. Або й не буде нічого. Бо лише б мені трохи здоров'я і буду воювати. Читаючи гру „батюшки" з Альбіоном і Янки, мав я велику сатисфакцію. Нарешті і вони пізнають школу хамства і підлоти. Але, вони, як той маркіз De la Rue у А. Толстого: „Вонзил кінджал убийца щетупленний у грудь de la rue, а тот сказал з улибкой благосклонной: „благодарю!" etc.

Знаєте? Цікаво, як довго будуть дякувати. Але я думаю, що хитрий грузин дасть Янці якусь концесію в Азії і прощай свобода Европи...

12.X. 48.

Дорогі приятелі!

Горять костри горючие
Кипат котли кипучие,
Блестят ножи булатние —
— Хотят козла зарезати...

цебто завтра має бути друга операція... Саме вчора прочитав я ще не знані мені новелі Garlworthy. Що за краса! Що за майстерство! Тож соромно після нього писати. Це звичайно не Huxleg'ї теперішні, і Mangham'ові далеко до „великого Джона", а H. Walpole просто партач!... Між „бе" стався якийсь скандал родинний. Знаєте, Коломия. З націоналізму зробили Маслосоюз.

Ах, як добре бути здоровим і працювати! Як добре. А заробляєте Ви дуже мало. Це 30 фунтів на місяць. Але Ви за те вільна людина, серед вільних людей, а це варто не фунтів, а кіло. Коли я буду? І чи буду? Настрій у мене мінорний, хоч і докучило вже довше бути хворим. На видужання є добра надія, але... серце моє отруїли бацилі і воно слабне...

Обнімаю Вас обох, бажаю багато здоров'я. Пишіть.

Вам щиро відданий Мосендз.

Юрій Клен

Переклади з Р. М. Рільке

Пора, о Боже! Літу доцвісти
Ти дав. Кинь тінь на сонячний годинник,
вітри в ланах широких розпусти.
Останнім овочам своє зерно
дай доплекать; даруй два дні тепліші.
Дозріти їм звели й пройми п'янкіше
Останньою солодкістю вино.

Хто ще бездомний і самітній — втіх
вже не зазнав, ніч не буде спати,
писати довгі лиш листи, читати,
алеями блукати, між доріг,
де осінь мертве листя буде гнати.

*

Останні там хатки і міста грань.
Нові будівлі рвуться із неволі,
Зорять, шукаючи початок поля,
Грудьми вузькими пнуться з рештувань.

Весна там недоквітла і смутна,
І лихоманка трусить літню змору,
Черешні миршаві, а діти хворі,
І тільки осінь далеччю ясна,

Бо вечорами позолоть сліпа
Стікає на отари і на лан, де
В кожусі темно тулиться чабан до
Останнього лихтарного стовпа.

*

Масок, масок! Знести немогота
Ероса обличчя вогневе,
коли він, мов день сонцевороту,
гру предлітню провесні урве.

Як розмова раптом споважніє:
Десь розтявся крик!... (як це бува),
так незнаним трепотом обвіє
бог той, наче тиша храмова.

Ухопив в обійми, взяв в неволю...
Димом, димом все пішло.
Корчиться життя, родилась доля,
плаче в тобі джерело.

О. В.

Якою має бути література

(передрук із газети „Гомін України" ч. 3. з 15 січня 1949 року)*)

Розклад, який переходить світ, відбився і на його літературі. Кріза її сягає давніх часів, а осбливо виявилася яскраво в занепадницькому 19-ому і в нашому віці.

Перед тим зовсім іншою була література, як тепер, іншими були погляди на її завдання. Про старі часи на Україні писала п. Єфименко, знаний український історик. Коли повставали, коли творилися козаки на Україні, „замешкалі на пограниччю кочовими ордами, ці лицарі все були готові зложити свої голови" в боротьбі за життя. Ці нові осадники на нових землях „не покладали на державу, ні на правлячу клясу, журбу про свою безпеку", брали це завдання у власні руки. „Сильне, горде, свободолюбне населення цих земель, видвигає зпоміж себе людей, які мало дорожили приємностями осілого хліборобського життя", яке не забезпечувало їм завтрішнього дня. Вважали за краще, „за привабливіше, більш займаюче, з переслідуваної звірини обернутися в сторожевого, чи ловчого пса, помінятися ролями з ворогом". Так повстала на Україні верства людей особли-

*) З огляду на актуальність питань літератури порушених автором О. В. Редакція ЛНВ найшла потрібним передрукувати цю статтю.

вого типу, що визначався загартованістю, мужньою погордою смерти, любов'ю до свободи. „Козак „не дорожив життям, не дорожив і майном". **Оця верства створила з часом і свою літературу,** подібну до літератури їх фізичних і духових предків, князівських дружинників з їх „Словом о полку Ігоревім". Це була література Дум козацьких, „Милости Божії" про Богданову славу і про кодекс чести лицарської. Той самий дух горів в творах Котляревського, Наріжного, Гоголя, Шевченка. Особливо останнього, який оспівував „славу країни" своєї, її „великих вождів", що „боронили народ козацький і Святу Церкву", „які були местниками" за наругу над рідним краєм". Ця література будила у читачів „великий дух предків", віру в „Бога-сили, Бога-слави", будила гордість, погорду до приємностей особистих і дрібних справ дрібної людини, потяг до річей взнеслих і величних („Микита Гайдай" Шевченка).

Такою духом була література західньої Европи давніших часів. В добу наших Ігорів і Володимирів, французькі міністрелі величали подвиги королів та їх лицарів, і житія святих. Французькі історики тих часів підкреслюють, що було тоді два джерела поетичного надхнення, два почуття знаходили свій поетичний вияв — **бравура й віра.** Та поволі, на зміну цеї літератури, прийшла нова, а її переломовим щаблем був 19-й вік. Література почала звертатися до „малої людини", нею лише цікавитися. Героїв і святих стали викпивати. Вольтер, в своїй „Пюсель" („Правичка") намагається принизити і спростачити надхненну постать визволительки Франції від завойовнка — Жанну д, Арк. Сто з чимсь літ по нім, М. Шаповал висміює „Слово о полку Ігоря", яке Шевченко називав „невеличкою та премудрою книгою". Тим самим шляхом пішов у музиці син кантора Кельнської синагоги, Оффенбах у своїх оперетах, повних цинічної й розпасаної наруги над богами і героями. Почалося у письменстві від симпатії, від співчуття з усіма „униженными и оскорбленными" (Достоєвський), з нової релігії „гуманности" і „людяности" Діккенса, Толстого, Гюґо, Достоєвського. Потім перейшла література від опису **пересічної людини,** з її дрібними турботами, особистими насолодами та ідеалами, до звеличування цієї людини, ставлення пересічної людини на постумент. Лише її радощі і горе стали поволі предметом літератури. Проблематика над — особиста, що виходила поза межі вузького кругу захоплень пересічної людини, зникла. Зникли типи людей, для яких на першім місці йшло почуття чести, служення високим ідеалам, отчизні, боротьбі з злом, Богові. Поняття Бога взагалі щезло, а в осередку всього для нових „гуманістів" стала „людина", з усіма її добрими і лихими сторонами. Цю „малу людину" треба було жаліти й любити і в біді, **і навіть в її збоченнях.** За ці збочення, а навіть за злочини, вчив Руссо, вона невідповідальна; винна була суспільність, не вона. А потім просто прийшло до ґльорифікації тої „малої людини", навіть її найгірших інстинктів і вибриків. „Героями" нової літератури стали проститутки, Сонічки, убийники Разкольникові Достоєвського, вульґарні вітрогони, й грошолюби в роді „Бель-Амі" Мопасана. Дальше пішли еротомани Арцибашева, Винниченка, Цвайґа, повії „Хлопчиці" Марґеріта, завошивлені мужики Толстого, як носії „нової людини", гуліґани Маяковського, деґенерати й деґенератки п. Коллєт, які жили дрібними насолодами і пристрастями тіла, нарешті „герої" Сартра, циніки, сцептики і еґоїсти, які не знають іншого закону над собою, опріч власних забаганок і низьких потягів. До цеї категорії письменників належать Гемінґвей, Сінклєр Люїс, Клєр Бутц, всюду найбільші свинства, на які здібна людина визволена від

всякого сенсу самоконтролі і віддана на поталу своїх найнижчих інстинктів, описані так, ніби були вони щось гідне наслідування.

З літератури відраза до всього високого проникла до фільму. Рідко тепер можна побачити фільми з дійсними героями, як напр. фільм про великого противника Наполеона — Пітта молодшого, або французькі фільми з Блянш-Шаром, напр. „Полковник Імперії", де можна подивляти людину шляхетну, мужню, героїчну, людину чести, яка дихає і живе не дрібними еґоїстичними приємностями „малої людини", а одною великою ідеєю — пристрастю, понад буденні радощі малого чоловічка і за свою ідею віддає життя. Частіше побачите дрібні пригоди ґанґстерів, повій, тзв. „вампів", дрібних клерків, що думають лише про гріх, виграну на перегонах посаду, або навіть шахрайство і злочин. Як напр. в огиднім фільмі старого циніка Чапліна — „Пан Біду", де виведена історія „Синьої Бороди", французького Ляндрю, що для зиску і гроша холоднокровно мордував свої жінки; фільм, в якім убійник і каналія представлений „жертвою середовища", не без симпатій і який стрів похвали в большевізантській пресі і **в українській „Арці"**, де свідомо плекається культ „малої людини", позбавленої поняття добра і зла, **або попросту малої каналії.**

Ідеологічне підложжя має така література і в критиці. А ця критика твердить, що письменник має право описувати всякі емоції „малої людини" і гарні і нікчемні. На ділі, на останнє звертає критика найбільш свою ласкаву увагу.

Чи потрібна нам така література? Які вона матиме моральні наслідки для людини і суспільности, серед якої паношиться, захвалювана такими простацькими критиками, як і автори, на це відповіді не почуєте у тих критиків. Вони просто твердять, (Шерех), що щойно в цій бігуновости свого „Я", є людина справжньою „цілою людиною", „цілим чоловіком". Тому цей критик і критики йому подібні захвалюють нам твори брукової літератури, літератури для голоти, морального шумовиння, боронять Достоєвського, Винниченка, особливо циніка Сартра, доводять, що не мають нас вчити автори моралі, ані не повинні мати якийсь світогляд, себто не повинні розріжняти між добром і злом, між вчинком шляхетним і просто свинством. Світоглядом — іронія! — мають займатися публіцисти. Інакше дивився на проблему „цілого чоловіка" такий Франко. Він писав, що той цілий чоловік, в якім буяє надія, хто любить, терпить, кого бій ще манить. А як погасне шляхетне чуття, як людина втомиться, або заломиться, як в ній надія замре, як прохолоне серце для всього шляхетного, — то тоді наступають для людини „поганії дні", болотянії дні", яких звеселити потрапить лише згадка, коли людина була вся порив, вся боротьба, вся стремління до добра, — „юні дні, дні весни".

Але це писав Франко, а модерні критики „малої людини" кохають в ній лише худобу, або звіря, і відмовляють людині права називатися „цілим чоловіком", коли вона стряслася від своїх худоб'ячих нахилів.

Для таких критиків найкращі письменники це дуешвні евнухи, кастрати, без мужеського первня, нездібні помужеськи реагувати на удари долі, або скептики, без горячої віри в щоб-то не було, або циніки і еротомани. Такі критики захвалюють Барку за його українську „патріархальність", за його „ідиличну — селянську" фолософію життя, за його нахил до „спокою і статики", цебто до непорушности „капусти головатої", безсилої активно реагувати на життя. Хоч і самого криика вражає небезпечна „закам'янілість" та ізоляція „від доби" цеї фолософії, пасивність її виклику коловоротові подій та все ж воліє він це. Не зносить фолософії людини

твердої й характерної. Не для нього світ людей, які погорджують і дією й особистим щастям, що не миряться з злом, з ним воюють і в боротьбі вмирають: не для нього світ „істериків", осоружний світ „нічних вершників, світ прорізаний сурмами й атентатами". Не їх любить отой критик, а „просту людину", як „вершок, як зразок людини", без поривів, без викликів, що спокійно порпається в рідній кучі гною, в надії „пересидіти тихо". Воліє людину, яка вміє лише пасивно стверджувати, що „милосердя на землі нема".

Люблять ті критики такі твори Плужника, від яких віє зневірою людини, якій в житті лишилися тільки „втома, зморщки та старі листи"; люблять за те, що переважає в нього мелянхолія, резиґнація та песимізмом забарвлений скепсіс. Більше того! Особливо сподобався критикові той автор за те, „що таке банальне тло його думок"... Подобається критикові І. Костецький за „Божественну лжу" від якої вульгарности і сопуха треба носа затикати читаючи. Подобається Косач за „Енея", чи „Сонату б-моль", де революціонерки українські виведені або самичками, або просто повіями і де дуже багато місця присвячено альковy. Такий критик захвалює авторів і твори, в яких нема ніякого світогляду, в яких автори розкошують в ідилічних настроях, або вибриках звироднілих людських павіянів. Все згідно з теорією, що письменник повинен займатися малою людиною, малою розумом, малою почуванням, малою волею, причім дуже часто „мале" і вульгарне майже ототожнюється; людину не так з простими, як простацькими емоціями. В теорії стоїть, що авторові вільно малювати всякі почуття, на практиці — і самі ті автори, і їх крикики — звеличники любуються найбільше в тривіяльнім і вульгарнім.

Чи така література здорова? Чи вона потрібна спільноті людській? Чи потрібна нам? Чи справді письменник має право описувати всі почуття своїх „героїв", і взнеслі і ті, що будять несмак і огиду, деправуючи характер читачів і схамлюючи його інтелект?

В інші часи, вистарчилоби поставити таке питання, щоб була ясною і однозгідною відповідь. Інакше в наші часи — тріюмфу хама. На питання поставлене вгорі треба дати відповідь. Тому погляньмо, як велетні слова дивилися на ці проблеми. Ще старі елліни від яких стільки взяли наші предки, вчили, що й література, і фолософія моральна, мають вчити нас, що є чесне, що безчесне, що справедливе, що ні, що шляхетне, що простацьке. Плютарх вчить, що поет не має права змальовувати у творах всякі позитивні і негативні зворушення, не займаючи до них становища, їх хвалючи, або ганячи. Читати треба лише такого автора, який недвозначно осуджує простацькі, вульгарні почуття і думки і з похвалою відноситься до емоцій благородних, як робив напр. Гомер. Поет повинен уникати ординарної тематики і не робити читачам привабливими подлі характери, чи вчинки, не сміють автори у творах зневажати героїв і богів. Письменник повинен будити у душах читачів, особливо молодих, **відразу до нікчемного і потяг до благородного;** повинен вщеплювати нахил до героїчного, погорду до трусливого і еґоїстичного, любов до отчизни, й готовість для неї жити і за неї вмірати. Плютарх вчив дивитися у творах не лиш на їх зовнішню форму, а й на внутрішню суть, звертати увагу якраз на, так зненавиджений голотськими критиками, світогляд письменника; на те, чи його твір кріпить, чи розслаблює, ублагороднює, чи спідлює характер читача; що не для забави, чи розледачення суспільства створена література, а для його виховання. Ніщо може так добре не свідчить про свідомо руйнуючу роботу цеї „критики", як крик, який здіймають ці критики, ко-

ли здемаскувати їх роботу. Тоді вони репетують про „свободу” письменника й творця; про те, що не можна йому накидати тематики, чи підходу до своїх „героїв”, чи світогляду ітп. Репетують про терор, дух середньовіччя, насильство, кострища інквізиції і прочі страхи. Але ж ніхто їх не палить і не ріже, ми тільки хочемо приєднати читачів до нашого погляду на літературу, як вони охчуть приєднати до свого. Ми тільки хочемо звернути увагу загалу на **деморалізуючий вплив їх письменницького наплювізму,** і будемо це робити без пощади не дивлячись на ображені дрібні амбіційки тої чи іншої „малої людини”. Бо треба залізної метли слова, щоб вимести це сміття з нашого письменства.

Про завдання письменства писав Гоголь: „Обов'язок письменника не лише в тім, щоб доставити приємне заняття душі, чи смаку; його потягнеться до суворої відповідальности, коли від творів його не вийде щось пожиточне душі, коли нічого не лишиться по нім в науку людям”, автор повинен „в живих образах накреслити правила поведінки людині”, учити її, що „з бідою треба людині змагатися”, що не треба „впадати в „униніе”. Автор повинен вчити, що „в хвилини бід і нещасть особливо треба звертатися з молитвою до Бога”; автор повинен „нагадати людині, те краще, те найсвктіше, що є в ній”. Гоголя разила безсила й пасивна лірика. Не вистане нам — писав він — пускати в рух „самі м'ягкі й ніжні струни нашої слов'янської природи”, письменник повинен перебирати й „ті густі і кріпкі її струни, від яких нас переймає таємний жах і дрож”. Поетові потрібний інший ліризм, той, який „вже до нічого іншого не може взноситися, як тільки до Бога”; який, „суворий, не любить велємовности, якому осоружно все на землі, що не має на собі відблиску бежественного”. Цей ліризм, є ліризм” суворого, вищого душевного благородства”, якому бридке все нікчемне, низьке й простацьке.

Ще виразніше пише Гоголь про театр. „Театр, це катедра, з якої багато можна світові сказати добра; лиш виділить властивий, вищий театр від всяких балетових скакань, водевілів, мельодрам і тих дешево — блискотливих видовищ, що догоджають розпустному смаку, або розпустному серцю”. Театр повинен давати „високу трагедію, або комедію”, які „мали би морально хосенний вплив на глядачів”. І Гоголь для прикладу називає Шекспіра, Молієра, Ґете, Шіллєра. Театр повинен давати п'єси, які „не відвертали би в нічим від пошанівку до предметів високих”. В п'єсах може бути насміх, але насміх „над лицемірством, над блюзнірством, але ніколи над тим, що творить корінь чеснот людських”. Театральна п'єса повинна „кріпити суспільність в непорушних правилах” життя й поведінки, кріпити характер людини. Театр повинен відкидати п'єси, „порожні й легкі”, що роблять загал „легкодушним і вітрогонним”. На думку Гоголя є два театри — один для людей лучших, шляхатних і другий — для голоти. Є й різні ентузіязми різної публики: „одне — це захоплення якоюсь балєтною танечницею, а друге захоплення — це захоплення, коли ґеніяльний актор стрясає нас словом, підносячи вгору ті високі почування в людині. Інша річ — сльози від того, що приїзжий співак лоскоче музикалєне вухо людини, а інша річ сльози від того, коли через живе представлення високого подвигу людини, весь наскрізь освіжується глядач виходячи з театру і береться з новими силами за свій обов'язок, побачивши в такім виконанні героїчний подвиг”. Поет мусить бути обдарований двома силами — „силою, що картає, і силою, що взносить вгору”. Гоголь пише — „взнести вгору треба тих, які зніяковіли від страхіть, що їх окружають, і лайдацтв, скартати тих, які в святі хвилини небесного гніву

і повсюдних страждань, сміють віддаватися буйству, всяких скакань і ганебного шукання радощів і забав". Підносячись до патосу пророків так зрозумілого в наші часи, пише Гоголь про завдання письменника: „треба, щоб вірші поета так стали в очах всіх, як букви на бенкеті Вальтассара, від яких жах огорнув всіх, заки збагнути вони могли їх сенс". Поет повинен „картати мудрих, але зрозпачених людей", показати, що людина, яка „впадає в униніє" є „голота в усіх відношеннях, бо униніє прокляте Богом".

Поет повинен „взивати до прекрасного", яке дрімає в людині, і ганьбити плюгавство, щоб збудити відразу до підлоти і бажання змагатися чинно з злом. Поет мусить „просити в Бога гніву і любови, гніву на те, що губить людину, любови до бідної душі людини, яку гублять з усіх сторін і яка губить сама себе". З уст поета повинні „злітати вогні, не слова", а мусить він „так покохати спасіння землі своєї, як спасіння свого народу покохали стародавні пророки". Бо „бувають часи, коли не можна спрямувати суспільство, а навіть ціле покоління, до ідеалу прекрасного, поки не покажеш йому цілу глибінь його сучасного плюгавства". Плюгавство, в якім почав тонути світ, Гоголь вже бачив своєю ґеніяльною інтуїцією. Надхнення — писав він — це іскра божія в поеті, а тому „християнським вищим виховуванням повинен тепер виховуватися поет". Інакше не зможе служити ідеалові „дійсно прекрасного, яке вигнало з суспільства теперішнє безглузду життя", бо — перестерігає він — „диявол виступив вже без маски у світ"!

Які ці слова жахливо на часі! Як сміло накреслюють завдання письменника, як пророка й вихователя, як духового провідника народу! І як ці погляди відбігають від блазенств писак та їх критиків, які замість в Божественнім, шукають надхнення своєї творчости в забаганках „малої людини", „визволеній" від всього високого в нашій душі, зведеній до стану покірної своїм найнижчим інстинктам худоби! Завважу, що не інакше дивився на письменство та його виховуюче завдання і Шевченко, який ніколи не був „невтральним", ніколи не стояв поза добром і злом; який в кожнім своїм творі займав яскраво — притакуюче, або заперечуюче становище супроти виводжуваних ним постатей, або змальовуваних емоцій й вчинків; який проповідував не ідеал дрібної чи підлої людини, лише ідеал людини благородної, характерної і віруючої.

Є дві літератури і є два типи людей: людина віруюча, що спрямована до високого і гарного, і людина голоти, яка шукає забави й розривки, шукає бенкету навіть підчас чуми, або приємності і насолоди дрібними пасивними зворушеннями, еґоїстичними насолодами, або емоціями скиглення, смутку і плачу. Шевченко був думки, що письменство має бути „морально-повчаючим". Про свою власну творчість, свої думи і сльози, писав він? що вірить, що з них виростуть ножі обоюдні, які розпанахають гниле серце сучасників, вицідять з них гнилу їх кров, а наллють чистої, живої, шляхетної, не голотської, а козацької крови. Так високо ставив він завдання поета! Біблія була для нього „прибіжище, покров і упованіє". Писане слово має „кріпити і робити мужнею душу". Старокиївським „Патериком" захоплюється, „бо є в нім чудові повчаючі ідеї". В „Слові о полку Ігоря" знаходив велику мудрість. Мистецтво взагалі мало бути — на його думку — „високе і ділати на душу людини", ублагороднюючи її. Мистецька творчість була „Божественною тайною", він уважав, що лише поетів мистців створив Бог по своєму образу і подобі. Думи козацькі любить за те, що є вони „прості, прекрасні і взнеслі". Ці думи „обновляли, воскрешали свіжу, живу силу духа" поета, обновляли „духом святої

поезії". Він був просто „одержимий" Думами. Добрий роман — пише поет — повинен „загострити уяву і ублагороднити серце читача". Письменство повинно „ширити прекрасне і повчаюче в суспільстві і бути угодним Богові". А „джерелом і підоймою мистецтва у давніх народів все була релігія". Не може бути ні письменником, ні мистцем взагалі „безбожницька, аморальна потвора". І країну свою він пристрасно любив не за її ідилічно-розніжуючу красу, а за те, що була вона „прекрасна і велична", що духом величі віяло від її давнини.

А тзв. „мала людина"? „Малу людину" та її мистецтво Шевченко не дуже поважав. Малі люди — це були для нього — „бідні, жалюгідні раби своїх нікчемних, вузеньких, маленьких пристрастей" („страстішек"). Не любив він в письменстві нічого, що тхнуло „простацтвом" і „мужицьким розумінням естетики", причім не селянство розумів він під „мужицтвом", а щось голотське, простацьке, вульґарне. Коли в однім кріпакумузиці побачив справжнього мистця, і надхненням і обличчям, — з приємністю, як найвищу похвалу, нотує Шевченко про нього, що „в тім обличчі не було нічого кріпацького". Це „кріпацьке" ненавидів він так само, як „льокайське". Не терпить „солодкавої нудности" літератури голоти, з чужих авторів його займають Шекспір, Шіллер, Вальтер Скот, особливо в творах, де цей описує „хрестових лицарів". В „малій людині" все його вражало і від неї відпихало — її естетика, її обличчя, її смаки, її буденні „ідеали". Артист повинен бути „горячий, запальний з палкою уявою". Не терпів людей „позитивних", „статечних", їх „холодної, монотонної акуратности і щоденної, одноманітно-волової діяльности". Не любив людей пересічних, людей „середньої дороги", бо в мистецтві — писав поет — „і взагалі в духовій діяльности, середня дорога не доведе до нічого". Середня дорога — „придушує до землі Божественне мистецтво". Не зносив „плебейських фізіономій", цебто голотських облич, не терпів ярмаркового, лубочного мистецтва". Ті малі люди, в їх гойданні від високих взлетів до занурювання в бруд і грязюку, якими захоплюється як „цілими людинами" голотські критики, — ті малі люди є для Шевченка „скити і варвари", як пише в однім листі. Найвище за все ставив осоружну для „тверезих людей" фантазію. „Фантазіє! — пише він — уявлюване щастя! Поки що й того досить. Для душ люблячих і співчуваючих, замки в повітрі є більш тревалі і прекрасні, ніж матеріяльні палати еґоіста. Ця психологічна істина незрозуміла людям „статечним"... Бо й хто ж ліпше за нього знав, що та фантазія, уявні ідеї, віра в них, якраз є те, з чого повстає видимий, реальний світ? Якраз оці фантастичні почування, виражені в слові, в літературі, запалюють наші серця, відроджують їх, просвітлюють думку, виховують характер, збуджують пориви, що будують й руйнують світи. І навпаки, коли ці слова письменницькі нікчемні і вульгарна його тематика, коли образи й вчинки, змальовувані автором, збуджують смак до гнилого і плюгавого, — **тоді наступає те звироднiння характерів і думки, те зхудоблення людини, що до руїни провадить держави і нації.**

Чи по тім, що сказав на цю тему Шевченко, що сказав Гоголь, треба ще робити ясніші підсумки? Є дві літератури, є два типи людей. Є ота „мала людина", яка хутко перероджується в нікчему, і якої захоплених критиків я назвав вище. Для них ні література, ні критика не має чого виховувати загал, ані мати якийсь там світогляд, який розріжняв би добре від злого, шляхетне від паскудства, високе від низького, ні мати ідеалів, чи ідей. Для них всі зворушення людини вільно захвалювати, й ви-

сокі і низькі. Ці люди та їх — з дозволу сказати — література розкохані в низьких потягах нашого тілесного, плоцького Я, не здисциплінованого, не взятого в карби моральних приказів, або ідейних дороговказів. Таке еґоцентричне Я людини, що вигнала з свого серця Бога, **обертається в худоб'яче „я"**. Ці люди, література, прагнуть втекти від конфліктів, мати „святий спокій", здалека від змагу за якийсь великий ідеал, воліючи, як та черепаха, перед небезпекою ховатися в скорупу, або заткати вуха, щоб не нарушили їх ідилії, ідилії сажу. Героями такої літератури є або сентиментальні плачки, або гулігани-босяки. Тематика їх літератури — дебож, або лоскотання нездорової цікавости, або видавлювання безсилих сліз там, де треба будити Божественний гнів і силу спротиву злу. Але є й друга література, яка мов ножем картає гидоту і малість, безхарактерність і плазунство; яка хоче формувати все високе, сильне, шляхетне в людській душі, силу характеру, витревалість, почуття гідности, всі чесноти нашого Божеського Я, не для ідилії, чи насолоди розривки, а для боротьби за цілі вищі, за наше марне і скороминуче фізичне Я. Література ця прагне формувати думку, дух, душу, характер людини, її світогляд, формувати сильне і здорове суспільство, сильне й здорове покоління нації, яке було б не по імені лише, а й своєю суттю поколінням християнської культури.

Україна, як древняя Еллада, стоїть на роздорожжю великих шляхів історії. Не для неї література, чи ідеали без ідейности і безхарактерности, ідеали черепахи, чи „малої людини" з її девізою „моя хата з краю". Історія засудила нас принести світові нову правду в слові і в чині, як це лежить в наших традиціях історичних. Відповідно до того мусить бути і наша література. І така література, не зважаючи на репет голоти, — вже повстала і росте. В творах Є. Маланюка, О. Теліги, О. Ольжича, Л. Мосендза, Ю. Клена, Позичанюка, вірна дороговказам Шевченка, Лесі Українки, Котляревського. Ця література повинна виступати сміло, сильно, активно, яскраво, своєю мовою картаючих і закликаючих пророків. І вона зробить це, бо ще ясніше нам, ніж це було ясно Гоголю, що „диявол вже виступив без маски у світ"! На відтинку, де поставила нас історія, мусимо звести з ним безпощадну і безкомпромісову боротьбу. З дияволом і з його більшими, чи малими слугами — в ім'я тої правди Христа, яка натхнула творчість Шевченка.

Петро Оксаненко.

На початку було слово

(До 150-ліття українського національного відродження. 1798 — 1948)

Рік 1798 став навіки пам'ятною історичною датою не тільки в історії українського письменства, а також і в історії українського національного відродження. Перші три частини „Перелицьованої Енеїди", що того року з'явилися в Петербурзі коштом конотопського дворянина Максима Парпури, позначили не тільки нову добу в історії нашого письменства та в розвитку нашої літературної мови, — „Енеїда" стала й першою ластівкою нашого національного відродження. „Вона та книжечка, — каже С. Єфремов, — завершила собою попередню еволюцію національного життя на Україні й стала за вихідний пункт для дальшої; закристалізувавши

в художній формі минуле, вона разом із тим стала зерном для майбутнього...

„Енеїда з'явилася в добу найбільшого занепаду й поневолення українського народу, в добу „розграблення національної власности", як влучно сказав П. Куліш. Усе 18 століття, а особливо його друга половина, багато лиха принесла Україні.

Після Полтавської трагедії 1709 р. з її нещасливими наслідками незабаром настали ще гірші часи: ліквідація гетьманщини (1764), знесення полкового устрою на Слобожанщині (1765), зруйнування запорізької січі (1775), знищення решток політичної автономії України, закріпачення селянства (1783), знесення церковної самоуправи (1786), урядові русифікаційні заходи, денаціоналізація козацької старшини і перетворення її в „благородное россинское дворянство", — все це були окремі ланки добре продуманої системи цілковитого поневолення України, цілковитого знищення українського національного організму.

Одночасно з цілковитим занепадом національного та політичного життя на Україні і наша національна культура та письменство зокрема зазнали також тяжких ударів з боку російського уряду. Йде непослабна боротьба проти „особого наречия" українців, проти української вимови, друкуються і поширюються на Україні спеціяльні підручники російської ортоепії та ортографії, що мали завдання полегшити вихованцям місцевих шкіл на Україні засвоєння правильної російської вимови і російського правопису, поширюється зневага до української мови — старої літературної і живої народньої, а також до всієї народньо-поетичної традиції, як до чогось варварського і дикого. Школи, друкарні, навіть стиль архітектурний — все це Москва намагається підпорядкувати своєму впливові. Укранській нації загрожувала смертельна небезпека. Здавалося, що увесь хід історичного розвитку невпинно і невблаганно вів Україну до остаточної загибелі, до цілковитої втрати національного обличчя. Здавалось, що в таких обставинах годі було чекати звідкись порятунку.

„Коли раптом" — веселий зневажливий сміх серед мертвої тиші почувся". То сміявся Іван Котляревський і дошкульним бичем свого сміху гостро вдарив по совісті земляків. Совість заговорила"... (С. Єфремов).

Іван Петрович Котляревський належав до тієї нечисленної групи українців, що в цих несприятливих обставинах зуміли зберегти любов до свого рідного краю і народу, до рідної мови, що не забули і славного минулого свого народу. До цих людей належали сільські священики, дрібновласницьке дворянство та провінціяльне чиновництво. Для них, як каже М. Зеров, „грубі слова" і „козацькі подвиги" „ не втратили ще свого чару" відбиті в кольоритній пісні народній". Котляревський вийшов із цієї ж соціяльної групи. Він свідомо звернувся до народньої мови і своєю літературною діяльністю започаткував нову добу в рідному письменстві.

Творчість Котляревського базується на попередньому розвитку української літератури. Різдвяні та великодні вірші мандрівних дяків, інтермедії та інтерлюдії дали Котляревському зразки травестійно-бурлескного стилю, які він використав у своїй „Енеїді". Багатий український фольклор був для Котляревського невичерпним джерелом мовних народніх скарбів. „Народ був, — каже С. Єфремов, — тією матеріяльною підвалиною, на якій заснував свою діяльність батько нового українського письменства; ґрунтом для неї була попередня література — чи то в формі на причуд багатої народньої поезії, чи в інтермедіях відомих авторів попереднього періоду; чи в віршах мандрівних дяків, чи в історичних творах,

як літопис Величка з їхньою любов'ю до рідної землі та в етичній науці українського філософа Гр. Сковороди з його свідомою прихильністю до „чорного народу".

Зрісши в добу занепаду старої літературної мови, Котляревський мав перед собою один шлях — шлях використати живу народню мову в літературній творчості. А як тодішня українська традиція давала тільки один зразок використання народньої мови — інтермедію, різдвяні та великодні вірші з їх бурлескним стилем, то й Котляревський (а ще до нього П. Лобосевич) відповідно до традиції спинився на формі жартівливої перелицьованої поеми. Отже, звернувшися до живої народньої мови, І. Котляревський „не наважився про те розірвати з традицією, обмежився „підлим стилем" і бурлескною формою, єдиними, де народня мова припускалася тогочасними теоріями (М. Зеров). Проте мова „Енеїди" та інших творів І. Котляревського була в тому часі великим досягненням. Українська народня мова інтермедій та побутового змісту віршів базувалася на північно-українських діялектах і користувалася такими вузько провінціяльними формами як ,плуд', ,вуйт', ,дуйдуть', ,пойшол' тощо. До того ж відзначалася вона великою засміченістю словника: в ній повно було польонізмів і навіть латинських слів. Натомість Котляревський свою „Енеїду" та інші твори написав центральною полтавсько-київською говіркою, яка з того часу стала й основою української літературної мови. Шевченко ствердив її остаточно і назавжди. Лексика Котляревського незрівняно чистіша від лексики давніших письменників. Але найбільша заслуга мови Котляревського — незвичайне багатство її словника. Отже Котляревський був не тільки батьком нового українського письменства, а основоположником, батьком сучасної української літературної мови.

Великою новиною для української літератури була й віршова форма „Енеїди". Попередні письменники, наприклад Некрашевич та автори бурлескної літератури писали силабічні у своїй основі вірші. Десятирядкова строфа „Енеїди" з її правильним чергуванням рим, чотиристопний ямб, легкий та дзвінкий, ритмічне багатство і різноманітність — все це було цілком нове і незвичайне в українській літературі. Новиною був і небувалий до того часу розмір твору, написаного народньою мовою. „Енеїда" — це вже не короткий бурлескний вірш, — це велика поема, і вона натурально, звернула на себе велику увагу читачів.

Новатор мови і віршованої форми — Котляревський вніс і багато нового в ідейний зміст українського письменства. Не зважаючи на травестійний, бурлескний характер своєї поеми, Котляревський і в цій, здавалося б, не відповідній для серйозного змісту формі, зумів сказати нове слово, висловити нові думки, подати правдиві картини тогочасного українського життя з елементами гострої сатири. Використавши сюжетну схему Вергілієвої „Енеїди", Котляревський цілком відкинув урочистий, поважний тон славнозвісної латинської поеми, замінивши його веселим, легковажним, гумористичним тоном. В образах героїв латинської мови Котляревський показав українців з їх національними і побутовими рисами. Українські імене багатьох героїв (Тарас замість Поліцура, Охрім замість Невтеса і т. д. українське вбрання героїв, українські народні пісні, звичаї, народні страви, ігри, адміністративні назви старої України, правдиво змальований укранський побуті т. ін. — Цей етнографічний реалізм „Енеїди" є найхарактеристичніша риса травестійної маніри Котляревського.

Але не тільки саму цю зовнішню „українізацію" знаходимо в „Енеїді". Котляревський українізує не тільки зовнішній вигляд героїв своєї поеми

— він українізує і їх психологію, їх характер, їх вчинки, їх внутрішню сутність, показуючи в образах латинської поеми типових представників різних соціяльних верств українського суспільства 18 ст. з усіма їхніми найхарактеристичнішими ознаками і особливостями. В образах олімпійських богів, що провадять свій час у бенкетах і розвагах, забувши про людське горе, не важно впізнати з опису одежі, звичаїв, побуту та їх стосунків з простими смертними. Тут яскраво показує Котляревський і поміщика-самодура (в образі Зевса), і ласого до грошей царського чиновника-хабарника (в образі Нептуна) і т. ін. Елементи сатири знаходимо і в зображенні земних героїв. Описи пекла і раю найвиразніше свідчать про соціяльні симпатії та антипатії автора. Пани — кріпосники — це перші грішники, яких Еней побачив у пеклі і яких мордували за те, що вони „людям льготи не давали і ставили їх за скотів".

Протистуючи проти кріпацтва, засуджуючи жорстокість панську, плямуючи огидну кривду, Котляревський у ряді картин поеми піднісся до гострої громадської сатири. Ось, напр., ціла галерія представників тогочасної влади, що за свої гріхи відбувають кару в пеклі:

Се все десятські та соцькії,
Начальники, п'явки людськії,
І всі прокляті писарі,
Ісправники все ваканцьові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені секретарі.

А далі знову йдуть:

„Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І обдирали хабарі".

І навпаки, малюючи картини раю, Котляревський показує тут серед праведників — бідних, обездолених людей, удів, сиріт, а також тих, хто допомагає іншим; зрідка тут зустрічаються й пани, „які правдиву жизнь вели", але „не квапляться на се вони".

Показуючи в сатеричному освітленні „новоиспеченное благородное дворянство", Котляревський з великою прихильністю і теплотою згадує старий вільний лад, на Україні, згадує славне минуле. В образах троянців Котляревський показує запорозьких козаків, що здатні не тільки пити та гуляти, а здатні і на героїчні подвиги; що відзначається хоробрістю й відвагою, завзяттям справжніх патріотів і борців за волю свого народу. Описуючи старий устрій козацького війська часів гетьманщини, автор вихвиляє „славнії полки козацькі: Лубенський, Гадяцький, Полтавський", з помітним захопленням підкреслюючи їх хоробрість:

„Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть".

Ідеї любови до батьківщини, ідеї патріотичного обов'язку висловлює автор устами Евріяла, який на першому місці ставить спільну громадську справу („общеє добро"), повинність громадянина. Любов до рідного краю, є найбільша сила, перед якою не устоїть ворог, бо груди патріота сильніші від гармат. Таким чином поруч із сатирою в „Енеїді" знаходимо також „оповиті щирим смутком та жалем спомини про вільну старовину, про незабутнє минуле" (С. Єфремов).

В умовах загальної розтічі, денаціоналізації і неминуче зв'язаної з нею деморалізації Котляревський не тільки висміяв неґативні сторони сучасного йому життя, а й спробував показати шляхи у майбутнє, пригадавши своїм сучасникам про **честь**, про героїчну любов і забуту повинність до рідного краю, про вагу громадського обов'язку. Хоч дехто за зовнішніми греко-римськими аксесуарами та за веселим сміхом, може, й непомітив цього заперечення тогочасної згубної для України політики російського уряду, цієї „мужицької правди колючої", — проте більшість сучасників зрозуміла схований за маскою бурлескної травестійности поеми справжній ідейний зміст „Енеїди" Котляревського. І саме це зрозуміння й спричинилося до величезної популярности „Енеїди" серед найширших кіл читачів. „Енеїду" читали не тільки на Україні, її знали й високо цінили тодішні еміґранти з України, — недобитки запорожців за Дунаєм, примірник „Енеїди" вивіз з собою у Францію Наполеон І, як варту уваги пам'ятку. Тому цілком безпідставно деякі представники нашої критики (Куліш, Євшан) намагалися зменшити значення „Енеїди". Натомість цілковиту рацію мають М. Костомарів, П. Житецький, С. Єфремов та інші, що добачали в Котляревському свідомого своєї мети сатирика і оновителя української літератури. „Моральна велич Котляревського, — каже П. Житецький — полягає в тому, що він розв'язав нові завдання, як поет-ідеаліст, що не втратив гуманних почуттів у той вік, коли негуманні почуття знаходили підтримку в кріпосницькому рабстві, яке саме запроваджувалося на Україні, спотворюючи здорові громадські поняття й найкращі добрі наміри та настрої". „З Котляревським, — каже С. Єфремов, — до літератури нашої увійшов народ і сів у ній на покуті, остаючись там і по сей день бажаним гостем... Котляревський для свого народу зробив величезної ваги, просто таки геніяльне наслідками діло, давши свідомий почин молодому, свіжому письменству й громадському рухові наново відродженого народу. До Котляревського українське письменство **не було народнім**, бо не прийняло ще до себе найпотрібнішого для всякого щиронародного письменства елементу — народньої мови, а коли й приймало, то спорадично і не додержувалось її твердо й непорушно. Тільки з Котляревського почавши, народня мова увіходить у письменство, як неодмінна складова його частина, якої вже не можна вилучити з того, що ми розуміємо під письменством".

„Енеїда" Котляревського не тільки започаткувала нову добу в історії українського письменства, — вона відограла також велику ролю в історії національного відродження нашого народу, вона справді стала тим „Зерном, з якого однаково росте і письменство українське, і громадський рух на Україні, як певний комплекс ідей, що кладуть свою познаку на всій національній справі" (С. Єфремов). І тому не дивно, що 100-ліття „Енеїди" всі українські землі святкували як національне свято відродження нашої нації, а відкритття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві в 1903 р. перетворилося в справжню всеукраїнську національну маніфестацію.

Серед сучасників творчість Котляревського викликала не тільки велике зацікавлення, не тільки відограла вирішальну ролю в справі розбудження національної свідомости, але й викликала цілу школу поетів, що за прикладом Котляревського і під його безпосереднім впливом стали писати українською народньою мовою. Щоправда, їхня літературна продукція була дуже низької мистецької та ідейної вартости, проте слідом за епіґоном Котляревського незабаром з'явилися і нові талановиті поети — Гу-

лак Артемовський, Є. Гребінка, а далі батько української повісти Гр. Квітка-Основ'яненко. І нарешті Т. Г. Шевченко. За ним Куліш, Марко Вовчок, Нечуй Левицький, Панас Мирний, Борис Грінченко та інші продовжували велику справу розвитку рідної мови, літератури і культури. Франко, Коцюбинський і Леся Українка — це славне сузір'я завершило процес блискучого розцвіту. Довгий, складний і тернистий шлях пройшла наша література від травестійної бурлескної поеми Котляревського до поважної високо мистецької творчости Лесі Українки. У своїх взаєминах із всесвітнім письменством, на думку А. Ніковського, нова укранська література пройшла три ступені: 1) ступінь травестії, 2) ступінь перекладів (Біблія, Гомерові поеми, Софокл, Шекспір і т. ін.) і 3) ступінь власних композицій на всесвітні теми (Леся Українка з її „Камінним Господарем" та інш. творами). Це справжня вершина, на яку українська поезія виходить з безсмертною творчістю Лесі Українки. Письменники ставлять перед собою ширші завдання, в парі з цим іде невпинний розвиток і збагачення літературної мови: „Жартівлива, трохи шаржована в травестіях, вона пристосовується до сантиментального патосу Квітки, набуває гнучкости, ніжности і сили в Шевченковій ліриці, розцвітає медовими квітами в романтичних повістях М. Вовчка, а в Кулішевих перекладах пробує перемогти західньоевропейських поетів і вийти на широкий шлях засвоєння найкращих здобутків світового письменства" (М. Зеров).

150-літній шлях нової української літератури позначений найрізноманітнішими постатями, напрямками, стилями та літературними творами. Впродовж цих 150 років відбувалися зміни в соціяльно-психологічному складі українських письменників, зміни смаків, зміни ідей, що відбивалися на виборі сюжетів і дійових осіб, що позначалися на методах і засобах художньої творчости.

Але є одно, що незмінно жило впродовж 150 років, що червоною ниткою проходить через усю нову українську літературу — це **національно визвольна ідея.** Ця ідея відродила наше письменство і врятувала його від загибелі; ця ідея дала силу нашим письменникам в найнесприятливіших умовах царського гніту і поневолення, в умовах суворих заборон українського слова, валуєвських циркулярів і т. д. завзято боротися проти гніту і сваволі і в цій нерівній боротьбі здобути блискучу перемогу над ворогом.

Українське письменство продовж 150 років високо тримало прапор боротьби за національну самобутність і незалежність.

Утративши на тернистому шляху своєї трагічної історії і політичну самостійність і право на вільний розвиток своїх культурних і національних особливостей, український народ зберіг рідну мову, рідне слово. Рідна мова „була єсть тим живчиком, що кидався і тріпотів безупину в занепалому організмі народньому, показуючи, що живий ще той народ і жити він хоче і жити він буде." (С. Єфремов). Велику вагу рідного слова для української національної справи добре розуміли наші найкращі поети і письменники. І тому геніяльний Шевченко свідомо поставив своє палке поетичне слово на службу своєму народові:

„Возвелечу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю с л о в о!

Тому й Великий Франко, відкидаючи гасло „мистецтва для мистецтва", всю свою творчість підпорядкував громадським завданням і національно-

визвольній боротьбі; і своєю творчістю Франко довів власне твердження про те, що

„... огонь в одежі слова —
безсмертна чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

Тому і Леся Українка своє сильне і мужне поетичне слово також свідомо поставила на службу національним інтересам:

„Слово! моя ти єдиная зброє!
Ми не повинні загинуть обоє —
Може в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.

І слово рідне дійсно стало могутньою зброєю в боротьбі нашого народу, воно відограло найбільшу ролю у нашому національному відродженню, початок якому дав Котляревський 150 років тому. Вирішальним чинником нашого національного відродження, первопідставою, первопричиною його стала рідна мова, рідне слово. Так справдилась в історії українського відродження відома євангельська істина:

„На початку було слово!

Рідне слово впродовж 150 років будило приспану неволею національну свідомість нашого народу, воно було тим справжнім **Євшаном-зіллям**, що повертало на рідний ґрунт багатьох денаціоналізованих земляків наших, воно виховувало в багатьох поколіннях нашого народу святі почуття любови до рідного краю, воно кликало до боротьби за світлі ідеали волі, правди і справедливости. Слово рідне було для нашого народу тим невмирущим, незгасаючим вогнем, тим життєдайним сонцем, що продовж 150 років живило і нашу літературу і нашу боротьбу за національне визволення та державну незалежність. І в міру того як росла, розвивалася, міцнішала і удосконалювалася наша мова — міцнішала наша національна свідомість і наша державно-політична думка.

Відзначаючи славний ювілей 150-ліття нашого нового письменства і разом з тим і нашого національного відродження, віримо, що наша література, не зважаючи на тяжкі обставини, додержуватиметься славних 150-літніх традицій і в майбутньому продовжуватиме **служити словом справі українського національного визволення.** Віримо, що гостро відточене слово зброя відограватиме і в майбутньому велику ролю в нашій боротьбі за державно-політичну незалежність України!

В. Щербаківський

Відкриття пам'ятника Котляревському

(СПОГАДИ — 1903 Р.)

Влітку мало відбутися відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Хор Лисенка, власне хор аматорів під проводом Лисенка, заздалегідь готовився до цього відкриття, бажаючи взяти участь в концерті. Ми училися дуже совісно. Я розучував разом із сестрою свої партії. Вона акомпаніювала і це облегчувало розучування. Особливо багато праці завдали нам

кантати „На вічну пам'ять Котляревському" і „Б'ють пороги". В кантатах мала брати участь ще й орхестра і полтавський архієрейський хор, що мав дуже добрі голоси. В нашім київськім хорі брав участь тоді ввесь старий семінарський склад. Так, напр., був Микола Чеховський, який тоді вже, здається, був офіцером, звичайно Гулачок-Артемовський, Влодек і багато інших. До хору ввійшов, здається, і Чернявський, до якого хор ставився чомусь із великим застереженням. Співав теж гарний бас студент Шило, який потім оженився з Галею Лисенковою. Співала теж у хорі Галя і моя сестра Женя і, здається, Гоженко Марія Григорівна. Сольові номери мали співати добрі співачки — артисти. З Києва збиралася їхати велика маса старших українців. Для виїзду хору Гулачок заготовив окремий ваґон. Хор мав виїхати за два дні до відкриття, щоб зробити кілька проб уже із злученим хором і орхестрою. У Лисенка, в якого я бував що-дня, бо в нього кватирувала моя сестра, я довідався, що будуть численні гості з Галичини. Наш поїзд відходив у 9 годині ввечорі і мав приїхати до Полтави у восьмій годині ранку. Наш ваґон 3-ої кляси містив, як звичайно, 65 осіб. Зараз ми попіднімали полиці, розміщуючи спати жіночу групу. Як тільки поїзд рушив, хлопці вшкварили: „Ой, у полі билинонька коливається". Через декілька хвилин до нас увійшли Лисенко і галичанин Романчук та Смаль-Стоцький. Їх принадив наш спів. З нами їхав і Грінченко з жінкою. Лисенко представив їм галицьких гостей. Представив гостям і мене. Хор співав по черзі „Ой, у полі билинонька коливається", „А в Києві на ринку п'ють чумаки горілку", „Ой, що ж бо то та й за ворон", „Та щука риба в морі", „На городі калинонька, по дорозі терен" та інші. Гості були вдоволені гарним і особливо темпераментним співом, що тягся добру годину, опісля вони розійшлися по своїх ваґонах. Приїхавши у Полтаву, ми дістали помешкання в якійсь школі і там же в залі відбували проби спільно з полтавським хором. Він був добре вивчений, мав добрі голоси і проби йшли добре. Орхестра була теж непогана, тільки гобоїст був зовсім глухий і то зовсім глухий, а йому треба було в одному місці грати сольо. Це трохи бентежило Лисенка, але й це пройшло добре. Коли по обіді хлопці-хористи лягли спати, то Чеховський і ще один, здається, Барвінський, видумали дивну забаву: по черзі брали лежачого за ноги і, зробивши тзв. салазки, били долонями по м'яких частях. Так прийшла черга й на Чернявського, що, як і інші, не противився, але його так били, що він аж закричав. Тоді йому всипали ще кілька гарячих. Тільки значно пізніше я довідався, що це була змова проти Чернявського за якусь його капість. Але його, ніби жартами, таки добре відлупили.

Вночі коло 2-ої години було зібрання старших українців та представників молоді. Радили вони над тим, що робити, коли заборонять читати українські адреси на засіданні городської управи, яке мало відбутися на другий день увечорі. Тут були: Лисенко, Старицький, Леся Українка, Ілля Шраг, Порш, Грінченко з жінкою, Коцюбинський, Микола Міхновський і багато інших. Представники студентів і ерупістів стояли за радикальні способи виступу і навіть погрожували старшому поколінню виступити окремо. Нарада молоді відбувалася у якомусь лісі, але їй, здається, перешкодила поліція. Через те, чи через інші причини, молодь, як не помиляюсь, уступила старшим, застерігаючи собі на всякий випадок свободу поступування. Адвокати Міхновський і Шраг мали, в разі потреби, внести законний протест і скаргу до суду.

Ранком другого дня зібралися люди біля закритого полотном пам'ятника. В соборі була Служба Божа і потім звідти прийшла церковна про-

цесія, відслужено молебень і після ще якихсь дрібних процедур відкрито пам'ятник.
Цього ж дня, чи на другий — тепер уже добре не пам'ятаю — відбувся в залі театру концерт. Тут хор Лисенка разом з полтавським хором і оркестрою пописався дуже гарно. Були й сольові виступи. Але наймогутніше враження зробила деклямація Старицького. Це була його лебедина пісня. Височезна могутня постать з гордою поставою вже сама собою робила величезне враження. Але, коли він, з властивою йому експресією звернувся до переповненої залі із своїм власним віршом: „Гей, ти ниво!", то ціла заля ніби завмерла, вона зрозуміла, що це „Гайда ж в поле, гине нива, додамо до праці руки, й хоч не ми, то може внуки, дочекають того жнива!", відноситься до нас молодших. Могутня постать Старицького якось коливалась, в його голосі чувся останній заповіт, палкий заклик до молоді. Коли завмерли останні слова деклямації, то ще декілька секунд заля мовчала, як загіпнотизована, а потім залунали буревійні аплодисменти й крики „браво, біс".

Довго ще гомоніла заля. Дуже могутньо пройшла кантата „На вічну пам'ять Котляревському". Ввечорі було засідання городської управи, на якому мала здати звіт з будови пам'ятника та відбутися читання адрес. Остання точка притягала до себе найбільшу увагу громадянства, бо ходило про те, як вив'яжеться городський голова Тригубов з свого важкого завдання: він з приводу цього звертався до міністра внутрішніх справ Плеве, а той відповів: „Предоставляю на усмотреніе городского голови". Заля театру, де відбувалося це святочне засідання, була вщерть заповнена. Я з іншими членами хору сидів на ґалерії ліворуч входу. Партер був переповнений полтавським бомондом і духовенством. В першому ряді сидів архієрей з протоєреєм і вищі жандармські чини. В льожах цвіли уборами дами. На сцені, за довгим столом, сидів голова з радними. Коли відкрили засідання, секретар прочитав звідомлення про будову пам'ятника і грошові збірки на нього. Потім почалось читання адрес. Спочатку йшли адреси від різних офіційних установ, звичайно російською мовою. Всі вони, за малими винятками, були довгі й досить скучні. З черги перейшли до приватних товариств і установ. Тут перше місце було дано заграничним гостям з Галичини. Першим виступив Романчук, як член парляменту і найстарший. І от уперше в Полтаві залунали українські промови, не поетичними віршами, а діловою мовою. Для нас молодих українських патріотів це мало велике символічне значення. Це був голос з волі, голос свобідного парляментарного життя, такого для нас приманливого і такого далекого й недосяжного. Чудова вимова старого парляментарного оратора, такі свобідні, вільні речення і не селянська мова, а гарна, інтеліґентна і щодо змісту і щодо форми, коротка і сильна, незвичайна для нас у той час. Потім виступали інші промовці: Смаль-Стоцький, О. Колесса, Вахнянин, Студинський, і з Зеленої Буковини, з Чернівців В. Сімович і нарешті останній, теж із Буковини, з Хотина над Дністром. Мене це здивувало, бо Хотин лежав на нашій стороні границі, а не по австрійській. Це промовляв доктор Немоловський. Але ні городський голова, ні багато інших не дуже були знайомі з географією російської імперії і ця адреса пройшла без інциденту і при таких же гучних оплесках, як і попередні галицько-буковинські промови. Після цього виступила якась дама. Треба сказати, що всі промовці були на сцені й виступали кожен перед голову міста, ближче до публіки на кон. Дама говорила теж по-українськи і голова її не перебивав, але коли вона закінчила тим, що виступає від жіночого ко-

ла, чи гуртка чернігівських жінок, він заявив, що далі їй говорити не дозволяє і прийняти адреси не може. Публіка з цікавістю затаїла дихання. Тоді піднявся колосальний Ілля Шраг і своїм низьким, густим, звучним голосом сказав, що він теж із Чернігова і теж хоче читати адресу від Української громади по-українському. Голова заявив, що не може дозволити йому промовляти. Шраг відповів, що це є незаконне, бо закон не забороняє говорити українською мовою, тим більше подяки, але з огляду на заборону він говорити не буде й просить голову прийняти адресу, яку доручено йому передати. Голова адресу прийняв. За ним зараз же виступає Микола Міхновський і заявляє, що він теж має українську адресу. Голова забороняє й йому. Міхновський опонує, кажучи, що заборона незаконна і він оскаржить її в судовому порядку, але тому, що голова не хоче прийняти подяки в українській мові, то він адресу забирає, одначе течку, адресовану до Полтавської громадської управи, передає голові, як історичний документ. Голова бере течку, але в той же час щось приходить на думку Гулак-Артемовському, який сидів недалеко від мене на ґалереї, і він, підіймаючись, кричить своїм голосним тенором: „Українці, додому, нам нічого тут робити!". Моментально, ніби у відповідь на цей заклик, встає в першому ряді архієрей і виходить, за ним встають та виходять і всі священики, яких було коло третини в партері. Голова, побачивши, що архієрей і духовенство виходять, не діждавшись закриття, взяв це за співчуття з їх боку на заклик з ґалереї, підняв руки і зараз же упав із стільця, зімлівши.

Я гадаю, що не будь заклику Гулачка, то й городський голова не зімлів би, бо й архієрей і публіка сиділи б спокійно й чекали б кінця. Але, коли Гулачок спонтанно викрикнув „Українці, додому!", то зараз же схопився жандармський полковник і махнув рукою на поліцаїв, що стояли неподалік. Це зауважив архієрей і духовенство, бо сиділи близько полковника і, думаючи, що поліція почне затримувати та переписувати публіку, поспішилися вийти, щоб уникнути скандалу. За ними встала й почала виходити вся публіка з перших рядів і з партеру. Голова гадав, що архієрей і духовенство прилучаються до протесту і демонстративно покидають залю, хоч він не сказав ще приготованого ним слова на закінчення і зборів не закрив. Він відчув це як афронт, подумав, що зробив помилку, і від сорому зімлів. В дійсності вийшло непорозуміння, бо духовенство з архієреєм утікало від страху перед поліцією, а не з бажання демонстрації, а все наробив заклик Гулачка.

Голову приводили до притомности до 12-ої години ночі, та усе носили лід з недалекої гостинниці „Монголія". Публіка пішла вечеряти в городський сад, у буфет. Там мало бути й прийняття заграничних та своїх далеких гостей з Києва, Харкова, Москви, Петербургу тощо. Головою комісії для прийняття був Грінченко і декілька письменників. Головним організатором, що збирав гроші на вечерю для 100 душ, був поет Вороний. Він десь забарився, не прийшов на час і не розподілив місць, а тим часом увірвалася й позаймала місця чужа публіка, що не платила грошей. Вороний щось кричав, але даремно. Грінченко був дуже обурений на нього. „Як вам не соромно, — дорікав він йому, — ви соромите нас перед чужими людьми". І дійсно вийшов сором. Правда, заграничних та інших почесних гостей якось усадовили, але чужу публіку не можна було прогнати. Тут найшлася і провокація. Якийсь з чорної сотні, мабуть, надісланий поліцією, ходив і обурено кричав: „Що це за українці, сидять за столами і вечеряють в шапках, це жиди, а не українці! — Українські козаки — запорожці, по-православному, а не в шапках їли хліб святий, а це жиди!"

Цього пана аж силою мусіли вивести. До сотні людей стояло і буфетовий сказав, що не може всіх нагодувати. Тоді Саксаганський і ще дехто повели решту своєї публіки в якийсь інший ресторан, чи не в ту саму „Монголію" і там уже довечерювали окремо. Так закінчилося святкування відкриття пам'ятника Котляревському.

П. Тернівський

Невідоме про Котляревського

Нижче містимо коротеньку звістку про сім'ю славетного автора „Перелицьованої Енеїди", що надіслав нам один з читачів ЛНВ.

Звістка ця походить від праправнука Івана Котляревського. п. Миколи К., що до останнього часу перебував в англійському полоні, в одному з таборів, де поселено перевезених з Італії українських полонених „Рімінців".

Коротенька ця звістка викликає сумні рефлексії. Скільки часу треба було чекати, щоб дістати оці скупі, та проте цікаві відомості про основоположника нової української літератури.

Треба було аж світового катаклізму, треба було потомкові славного полтавця опинитися в полоні, щоб ці відомості дійшли до ширшого загалу. Неначе за 110 років від смерти Котляревського не було кому подати значно ширші інформації про його рідню.

Сором сказати, але, що ми маємо за ці сто з гаком літ кращого за посмертну статтю про нього Ст. Стеблин-Каменського? Невже так тяжко було розпитати свого часу про життя Котляревського, його сучасників, людей, що його знали, розвідатися про нього у його рідні та й довідатися докладно і про саму цю рідню? В інших народів існують спеціяльні товариства імени видатних мистців рідного слова, які опікуються їх могилами, займаються вивченням їх життя, творчости тощо. А що є в нас? Є тільки товариство ім. Шевченка, але засноване в 1873 р., воно цілих двадцять років не озвалося ніже єдиним словом про свого патрона. Та й пізніше довго треба було ждати, щоб діждатися заснування окремої комісії при цьому товаристві, що мала студіювати все, про великого пророка України. А ще Шевченко був щасливіший за інших наших письменників, все ж про нього маємо трохи спогадів, хоч було б їх значно більше, якби сучасники його подбали завчасу про це. Все ж таки можна відмітити, як відрадне явище, той факт, що березневі числа „Київської Старини", а за нею і львівської „Зорі" все були присвячені Шевченкові і містили і статті і різні дрібні знадібки до його біографії, або творчости. На жаль, пізніше, коли ці часописи перестали виходити, ніхто не пішов за цим гарним звичаєм. Правда, ВУАН розпочала була спеціяльне видавництво, присвячене Шевченкознавству, та жорстокий московський мороз знівечив цей гарний почин. Але Шевченко, хоч як великий, та не один у нас. Чи не могло в Полтаві давним-давно існувати товариство ім. Котляревського, або Сковороди, або Гребінки, на зразок хоча б Музею ім. М. Коцюбинського у Винниці й Чернігові?

У нас, правда, засновано товариства імени родоначальника нового укр. письменства і в Галичині і навіть в Америці, але вони мали тільки вивіску його імени, а поза тим нічого не зробили для його культу. На жаль, такою неґацією пам'яті своїх власних предків грішила вся Собор-

на Україна. Певна річ, большевицька окупація Наддніпрянщини не сприяла такому культові, але ж до р. 1920, або й до р. 1930 можна було б зробити щось більше для увічнення пам'яти й Котляревського, і Гребінки, і Глібова й інших, списати спогади про них на місцях, позбирати всякі урядові матеріяли до їх біографії, подбати про охорону їх могил тощо. Сумом віє від вісток про занедбання на цьому полі, про зруйнування хутора й могили Гребінки, хатини Лесі Українки на Волині і т. д.

Щороку ми згадуємо про С. В. Петлюру, про Є. Коновальця і багатьох інших, а що ми знаємо більше про них, крім прізвищ? А на житті цих людей можна виховувати нашу молодь, воно може бути зразком для всіх майбутніх поколінь. Почитайте, напр., листи й твори Петлюри, скільки є там для нас, що хочемо йти його шляхом, повчального. Та ми настільки не цікавимося життям великого борця за волю України, що навіть забули, що він мав сім'ю, яка десь мусить жити, але з чого? І раптом довідуємося, що улюблена й талановита його донька Леся вмерла серед злиднів від сухот, а вдова — глуха й мало не сліпа, самітна жінка, доживає віку у нужді і горі. Але ж це не таємниця, що у великих ділах Петлюри не останню ролю відогравала і його, така скромна, дружина.

І хотілося б, щоб ця коротенька інформація про батька нової української літератури була для нас пригадкою, щоб ми не забували про пам'ять наших заслужених небіжчиків, а їх у нас на скитальщині вже чимало. Скільки видатних людей відійшло від нас ще перед війною, в часі війни і відходить тепер. А що ми знаємо про них? Озвуться, або й ні про них сухими рядками наші часописи й потім порох забуття прикриває їх славні імена. Ну, от, чи давно помер Юрій Клен, або Леонід Мосендз, а що ми знаємо про їх життя і творчість? Сумно стає і соромно. І хочеться гукнути: „Схаменімся! Не забуваймо тих, що протоптували нам шлях, а сумлінно фіксуймо все, що відноситься до їх життя і діяльности!"

ЛНВ радо дасть свої сторінки для увічнення їх пам'яти.

Редакція.

Як відомо, Іван Котляревський не був одружений і дітей не мав. П. Микола К. походить із роду поетового дядька Федора Котляревського. Свої цікаві відомості про рід письменника він подає на підставі родинних спогадів, що пильно зберігаються серед нащадків славетного поета.

Згідно з цими спогадами, рід Котляревських ще в XVII столітті жив на Полтавщині, між Золотоношею і Кременчуком. Дід письменника, диякон полтавського катедрального собору, Іван Котляревський, народився близько Золотоноші, звідки на початку XVIII ст. переїхав до Полтави. У нього було три сини: Федір, Петро і Степан. До Полтави він переїхав разом із Петром (поетовим батьком), а Степан залишився в Золотонощині, звідки згодом переїхав на Харківщину, в село Вільхівку. Син цього поетового дядька Петро Степанович Котляревський (1771 — 1831 рр.) разом із січовиками Харком Чепігою й Антоном Головатим був одним із основоположників Чорноморського Війська, і його ім'ям названо на Кубані станицю Котляревську.

Щодо старшого з братів поетового діда Івана — Федора, то він жив на Кременчуччині, в селі Пронозівка, де був спершу за диякона, а потім священиком.

Спиняючись докладніше на рідні Федора Івановича Котляревського, п. Микола К. згадує, що о. Федір мав кількоро дітей і серед них сина Вартоломія, що народився приблизно р. 1772, а помер у 1809 р., забитий

розбійниками, коли вертався додому з Полтави. Після нього залишилися діти — дочка Марія і син Дмитро.

Марія Вартоломіївна Катляревська (прабаба п. Миколи К.) вийшла заміж за заможнього чумака Тимофія Білаша з села Білаші на Миргородщині, що загинув у дорозі, вертаючись з Дону з чумацькою валкою. Донька Марії Вартоломіївни Котляревської — Білаш Параскева вийшла заміж за козака Федора Радченка з міста Крилова, що походив із стародавнього роду, покріпаченого за часів Катерини II генералом Галецьким. Дочка Параскеви Білаш — Радченко Марія є мати п. Миколи К.

Отже, згаданий вище Вартоломій Іванович Котляревський доводиться йому рідним прапрадідом, а поет (брат Вартоломія уперших) — прапрадідом нерідним.

На підставі тих же родинних спогадів відомо, що письменник знав Марію Вартоломіївну особисто, часто гостював у неї на хуторі, коло села Пронозівка і приятелював з її братом священиком, о. Дмитром Котляревським, який частенько відвідував письменника в Полтаві. Марія Вартоломіївна розповідала своїм нащадкам, що рід Котляревських нараховує вже 15 поколінь і за давніших поколінь мав свій герб і маєтності.

З пізнішого потомства роду Котляревських п. Микола К. згадує про о. Василя Котляревського, що був у Полтаві благочинним, і священика о. Івана Котляревського: обидва загинули на засланні в Соловках. За його словами, він знав двох своїх нерідних дідів, Котляревських, Степана й Олександра, братів у-перших його баби Параскеви Білаш-Радченко, причому обидва були дуже схожі обличчям із письменником. У брата Марії Вартоломіївни Котляревської-Білаш — о. Дмитра Котляревського, було четверо дітей: Дмитро, Степан, Олександер і дочка Катерина, нащадки яких і досі живуть у Полтаві.

М. Мухин

За і проти оборони нашої землі

Остання „літературна" суперечка Франка з Драгомановим

У львівському журналі „Життя і Слово" на початку року 1895 Іван Франко умістив свою віршовану драму „Сон князя Святослава". Сюжет цієї драми досить романтичний (київський князь Святослав перебирається на розбійника, навіть пристає до розбишацької ватаги); основний мотив „Сну князя Святослава" треба визнати патріотичним. Ідея оборони батьківщини, рідного краю, — Києва — перед чужинцями проведена в цім творі цілком виразно і яскраво.

Коли один з розбійників, Кунаш, проголошує свою прихильність до чужого князя Всеслава і свою ворожість до київського князя Святослава, то йому відповідає другий розбійник Овлур (що давніше був боярином, але за вбивство Добрині-воєводи був вилучений з суспільства і став ізгоєм), що не годиться кликати чужого князя, бо свій був добрий — боронив свій край, хоч і вішав таких розбійників, як вони самі:

Кунаш: Воліємо Всеслава-Чародія,
ніж сего скупендрягу без душі.

Овлур: А все ж сей скупендряга нас водив
І на Половців і в Литву і всюди
Своїм мечем писав він руську славу.
Сей скупендряга лад завів у краю.
Кунаш: А кілько нас повішав?
Овлур: Таке вже наше ремесло нещасне.

Наприкінці драми князь Святослав кличе нарід до оборони Київської землі і нарід одностайно підтримує князя Святослава, що кличе до боротьби із зрадниками, що запрошують Всеслава на київський стіл.

Князь: Сі зрадники Всеслава завізвали
На нашу землю. Треба якнайшвидше
Нам готуватись всім до оборони.

У своїй драмі Франко заторкнув події, що сталися в Києві в р. 1068. Лише не тримався їх стисло історично.

Особливу цікавість викликає постать полоцького князя Всеслава.

Онук Ізяслава Полоцького, сина Рогнідиного, Всеслав Брячиславич воював уперто з онуками Ярослава І-го за свойого бурхливого життя, сповненого міжусобиць і походів. Року 1060 він ще разом із Ярославичами, Ізяславом, Святославом та Всеволодом ходив воювати з Торками, але вже р. 1067 Всеслав виступив проти Ярославичів і зайняв Новгород Великий. Ярославичі зустрінулись з Всеславом на Немизі — „бисть січа зла, падоша мнозі і одолів Ізяслав, Святослав і Всеволод, а Всеслав біжав". Хитрощами захопили переможці Всеслава на Рші біля Смоленська, і замкнули в Києві у вязниці разом „з двоіма синкома". Але вже на другий рік, в 1068, коли половці розбили Ярославичів, Ізяслав з Всеволодом опустили Київ, а чернь поставила Всеслава князем у Києві. Але незабаром при зустрічі з військом Ізяслава під Білгородом Всеслав потайки від киян вночі втік до Полоцька, бо почував, що його гру програно і що йому далі не втриматися на Київському столі — так на підставі Іпатіївського літопису подає історію Всеслава акад. В. Перетц.[1])

Отже проти покликання чужого князя, Всеслава, ініціятора роздорів та колотнечі, Франко рішуче висловлюється в цій своїй драмі.

На заклик князя Святослава стати до оборони проти ворога юрба киян відповідає:

„Всі підемо, старі й малі. Не буде
Над нами панувати князь, що руки
Свої у братній крови полоскав".

А розбійник Овлур закінчує побажанням, щоби згинув той, хто кривавить країну роздором.

Спиводу цієї драми дня 18. лютого 1895 р. Драгоманов з Софії вельми роздратовано писав Франкові, рівночасно при цьому закидаючи йому симпатичну постать старенького попа в давнім Франковім творі „Панські жарти", а понад усе дорікаючи Франкові за зраду реалізмові і за романтичні скоки, навіть більше того — псевдокласичні ухили в дусі історичних поем Богдана Дідицького. Отже в цім своїм листі Драгоманов питав тоном великого інквізитора:

„Для чого Ви писали Сон князя Святослава? — Ні поезії, ні тенденції, яка була в Захарі Беркуті, речі все таки рутенській. Взагалі для чого Ви завидуєте лаврам Дідицького? — Ви часто вскакуєте в романтику. —

---

[1]) Слово о полку Ігоревім, Київ, 1926, ст. 291.

Для чого ще скакати в псевдоклассіку. По мойому Ви не шануєте Вашого таланту такими скоками од реальности. Ну, що Ви зробили з „Панськими жартами", заставивши для реалістики німця говорити Бог зна як, і видумавши попа, котрого ніколи не було (як се признали мені колись і Окуневський і Кобринська)".[2])

Нічого дивного в тих докорах Драгоманова Франкові зрештою немає, бо як до ідеї українського патріотизму й націоналізму, так і до церкви і її представників, він завжди ставився послідовно вороже.

Франко у своїй відповіді з дня 13 березня 1895 р. зазначає Драгоманову, що він від нього й сам не сподівався кращого ставлення до „Сну князя Святослава", далі дає дуже важне виясненння свойого становища супроти реалізму й романтики, окреслюючи себе за романтика, якого примушували писати речі реалістичні. Нарешті Франко гаряче й докладно боронить виведену ним у „Панських жартах" постать старого пан-отця:

„Ваш суд про Святослава мене не здивував, а тим менше вразив. Я його від Вас і надіявся, хоч так як є, він мені видається трохи за острим, а то ось чому. Ви трохи не вірно оцінюєте сам характер мого таланту. Я вдачею своєю далеко більше романтик, ніж реаліст. Всі річи реального змісту, які я писав, справляли мені при писанню далеко більше муки, прикрости, зденервовання ніж ті романтичні „скоки", при котрих я просто спочиваю душею. Таким спочинком, такою рекреацією був для мене й Святослав. Впрочім мені здаєсь, що від творів Дідицького все таки дещо його відріжняє, а тема сама, взята зі звісного середньовічного Dit de l'empereur у мене з німецької версії в поемі Karlmeynet видаєсь мені високопоетичною.

„А за Панські жарти я постою. Мені дивно трохи, що Ви в своїм суді не хочете стати висше, як мої галицькі критики Цеглінський та Огоновський і як Окуневський та Коба, котрі обоє в купі не знають тих часів, ані того життя, яке я там зобразив. Дивне мені, що Ви напр. що до попа вірите Ок. і Коб., котрі кажуть, що такого попа ніколи не було, а не вірите напр. Павликові, котрий в своїх читальнях наводить звістку про одного такого попа Григоровича, що ціле життя бився за мужиків з панами і з урядом. У мене в листах, переказах і рукописах є ціла низка звісток про попів перед 1848 р., що пильно занималися школами, записували свій маєток на школи, приватно вчили мужицькі діти разом зі своїми і т. д. Я маю напр. рукописний буквар з р. 1845 попа Щавінського, зладжений „для дітей своїх і парафіян". Звістку про те, як попа з парохіянами в урочисте свято гнали на панщину, я взяв від Устіяновича (попа!). Тай чиж піп в Панських жартах такий вже виідеалізований. Звісно, для Цеглінських і Огоновських вистарчило те, що він там показаний симпатичною фігурою, щоби з него зробити ідеал, та мені здавалося, що більше тямучий критик догляне в описі того попа й темних сторін його діяльности, — тої пропаґанди квієтизму та уляглости для властей, того гальмовання всякого живого людового руху, тах невинних piae fraudes, якими він послугується часом в прикрій хвилі і котрі так характерні для вдачі інтеліґентного гал. русина. Я тямлю, що моя жінка, читаючи поему

---

[2]) Постаті старенького попа в „Панських жартах" Драгоманов взагалі не міг пробачити Франкові. Ще раніше, дня 18 жовтня 1893, в листі до Павлика, Драгоманов також з прикрістю згадував, як Окуневський з Кобринською „дуже хвалять ту поему, де єсть гароїчний піп". (Переписка Др. з Павликом, т. VII, 310-311).

в рукописі, обурювалася на того попа — і се було для мене вспокоєнням против того закиду, що я підхлібив попівству в своїм малюнку".

Франкові слід повірити, що реалістом він був з примусу (і то здебільшого драгоманівського), романтика була йому ближча і рідніша.

Звернім увагу хоч би на те, з якою приємністю чи навіть більше того — насолодою Франко розгортає крила романтичного натхнення напр. у Пролозі до „Лісової ідилії", написаної в р. 1900, коли Драгоманов не міг вже сіпати його за націоналістичні та романтичні „ухили", коли він нарешті був вільний від реалістичного та раціоналістичного диктату женевсько-софійського Мефіста:

„На романтичного коня сідаю.
Крилатий звірю, не пручайсь, не ржи!
Неси мене, куди я загадаю,
На фантастичні ті шпилі біжи,
Де вихор грає, стогне гомін гаю,
Де на вузькій мов ниточка межі
Фантазія і дійсність спина в спину
Глядять у мрій квітчастую країну".

По двохмісячній перерві Франко дня 18. травня 1895 р. з радістю повідомляє Драгоманова, що в одній карпато-українській збірці народніх переказів він знайшов зміст „Сну Святослава", аналогічного до давно знаного т. зв. переказу про цісаря Константина:

„Молоді, та й то навіть радикали, домагаються від мене, щоб я викинув рубрики „Із уст народа" та „Із старих рукописів", а натомісць печатав переклади з Ібзена, Метерлінка та інших модерністів. А тимчасом рубрика „Із уст народа" починає по провінції будити нову охоту до збирання творів народніх і я дістаю раз у раз нові збірочки, в котрих обік звісного, попадаються нові й дуже інтересні матеріяли. Так в одній збірці з гірського села Хитара знаходжу зміст мого „Сну Святослава" (Dit de l'empereur Constantin).

У відповідь на це повідомлення Драгоманов дня 25. травня 1895 р. ще раз гостро осуджує франківську драму, проголошуючи її мертвою, бо перш за все далекою від добрих російських зразків... При цім Драгоманов ще раз зазначує, що справжня поезія завжди реалістична, а щодо знайдення сюжету „Сну Святослава" в українських народніх переказах сухо зазначає, що цей переказ міг забрести звідкись з Тибету до Карпат, отже і це в його очах не виправдує хиб Франкової драми:

„З поводу попереднього Вашого листу треба говорити про „Сон князя". Скажу коротко: не в тім діло, що в Вас наклін до романтизму як кажете, а не до реалізму. Поезія завше реалістична при всіх своїх напрямках, а напр. анґлійські основателі новіщого романтизму були вкупі і основателі новіщого реалізму. А в тім діло, що в Вас рутенщина прибила нюх до реалізму і поезії правди. Треба ліків, м. і. дози французької, анґлійської і россійської літератури доброї школи. „Сон" мертвий і ні до чого, а всего менше до руського життя старої епохи. Коли тема його є в фольклорі так те нічо не показує — зайшла з Тибету або що, тай годі. У нас князів злодіїв Гарунів Аль-рашидів не було. І через те нічого й не викрутиш із сеї теми"[3]).

[3]) Листування Франка з Драгомановим, вид. Всеукр. Академії Наук, ст. 495, 497, 499, 499-500.

Несповна місяць по написанні цих докорів на адресу Франка Драгоманов вмирає дня 18. червня 1895 р. у Софії в Болгарії, і таким чином ця суперечка між Драгомановим і Франком спридоду „Сну князя Святослава" сталася їх останньою і хто знає чи цілком і до кінця довершеною „дискусією".

⁂

Серед закидів Драгоманова деякі цілком ясні, деякі ж неначе недоговорені, таємничо зашифровані. Що значить напр. вираз його про „Сон кн. Святослава", що цей твір є „мертвий". Для вияснення справжнього значіння цього терміну в устах Драгоманова слід перечитати уривок з давнього його листа до Мелітона Бучинського з дня 18. січня 1873 р. в якому Драгоманов проголошує батьком „мертвеччини" в українській літературі не кого іншого, як самого Т. Шевченка. В цьому листі Драгоманов писав:

„Да хранить Бог наших белетристів і од бондарні українофілів, — бо все, що зроблено було досі живого в нашій беллетристиці і поезії було зроблено людьми, котрі були влекомі або поетичною інтуіцією, або общечоловічим, соціальним або гуманним ідеалом — Квітка, Шевченко, у лучшому і М. Вовчок у І. части оповіданій, де вони стояли за народ, а не народність традиціонну. Треба признатися, що той имже превознесохомся, був батьком і нашої мертвяччини, хомяковщини української — т. є. Шевченко". [4])

Отже тепер стає нарешті ясним, що „мертвеччина", „мертве" є на погляд Драгоманова все, що звязане з „традиційною народністю" — отже з традицією старо-українською, княжою добою, як у „Сні Святослава" у Франка, з українським козацтвом — у Шевченка.

На прикладі драгоманівських докорів Франкові за „Сон Святослава" можна ясно бачити, як Драгоманов до самого кінця своїх днів невтомно змагався з найменшим натяком чи проявом української національно-державної ідеї, бо саме в „Сні Святослава" проведена ідея вірности своїй країні, ідея оборони батьківщини. Цього було досить, щоби Драгоманов назвав цей твір „мертвим".

Варто звернути увагу на те, що в своїм протишевченківськім памфлеті „Шевченко, українофіли і соціялізм" Драгоманов урочисто солідаризується навіть із знаним протишевченківським становищем відомого російського критика Бєлінського. При цьому Драгоманов робить кілька застережень чи обмежень, але в основному він приймає всі цілком безпідставні й явно продиктовані національною ворожнечею догани та докори Бєлінського на адресу автора „Гайдамаків". Рецепцію протишевченківських випадів Бєлінського Драгоманов оформив так:

„Ми думаємо, що Бєлінський таки сказав багато правди в свойому строгому суді про „Гайдамаків", хоч і був неправий в тому, що не вважав потрібним українське письменство взагалі. Ось що казав тоді Бєлінський: „Якщо панове **Кобзарі** гадають своїми поемами принести користь низчій верстві своїх співплемінників, то в цім вони дуже помиляються: їхні поеми, не вважаючи на надмір найзвичайніших та вуличних слів та виразів, позбавлені простоти задуму та оповідання, переповнені викрутасами та замашками, питомими всім кепським піітам, — часто зовсім не народні, хоч і ґрунтуються посиланнями на історію, пісні та перекази, — і значить з усіх цих причин — вони не зрозумілі простому народові і не мають

---

[4]) (Переписка Др. з Бучинським. Львів, 1910, ст. 263).

у собі нічого з ним симпатизуючого. (Отечественныя записки, 1842, кн. 5). „Замашек плохого піїти” справді чимало у Шевченка, Бєлінський тільки не бачив, що Шевченко не „плохий піїта” а поет, якому не було доброї школи”.[5])

Крізь усе це цілком яскраво проглядає явна відраза й нехіть Драгоманова супроти Шевченка, відраза до того цілковито забарвлена тонами чисто чужинецького зневажання та несприймання творчости та особи автора „Кобзаря”. Нехіть тотожна з нехіттю Бєлінського.

Для розкриття справжнього відношення Драгоманова до українських авторів та до української літератури всі ці вгорі наведені слова його мають першорядне значіння.

Слід простежити, що далеко не один Шевченко викликає в Драгоманова почуття шаленої люті, висловлюючись терміном модернішим — навіть викликає в нього стан амоку.

Отже навіть супроти сердечно йому відданого Михайла Старицького немає в Драгоманова ані тіні милосердя. Дня 8. травня 1873, писав Драгоманов Бучинському незвичайно злісно про Старицького „который без науки, без знання самої мови народньої і з добрим запасом панства причепивсь до українського писання (я не можу, не злившись, читати його переклади сербських дум, до котрих я сам його навів од перекладу Фета, — бо так вони не оброблені, такі в них чудні акценти на словах”). Двома місяцями пізніше дня 15 липня 1873 він пише вже до Володимира Навроцького: „Не знаю, чи ви бачили новий перевод казок Андерсена Старицького. Він мені справив болість на три дні своїм самовольно й безграмотно кованим язиком. Господи! Яких слів не видумав, що не покалічив”.[6])

Старицький був визначний майстер віршованої форми і добрий знавець мови, сучасна українська мова прийняла й засвоїла переважаючу більшість словарних новотворів його[7]). Натомість перед у нападах на Старицького поруч з Драгомановим вела російська україножерська преса (Кіевлянин, Новое Время і ін.), що протягом довгих десятиліть глумилася з Старицького.

Про несамовиту лютість на жаль незбереженого до наших часів листа Драгоманова з явно несправедливими нападами на Старицького довідуємося з жалісного листа останнього до Драгоманова, з дня 14 листопаду 1876; в цьому листі, якого Старицький під впливом зворушення та образ намагався писати „урядовою” себто російською мовою, читаємо (в перекладі): „щойно повернувся від Антиповича, де в товаристві багатьох знайомих та приятелів, читався твій останній лист до нього... Дякую, не сподівався! Такого призирливого з твого боку зречення властиво не чекав. Най ця образа буде останньою! І який ти буваєш несправедливий до смертних з високости свого гніву!.. Що ж торкається того, що ти посвяту мою називаєш перед товаришами настирливою та недозволеною, то ти жорстоко помиляєшся. Пригадай 1875 року, 8 листопаду, в день мого янгола ти був у мене з Лідою; тоді щойно вийшли з друку перші аркуші (сербських) „дум”. Ти розглядав їх у кабінеті, сидячи у фотелі, і я до тебе звернувся з таким проханням: „дозволь мені, Михайле Петровичу, при-

---

[5]) Драгоманов: Шевченко, українофіли і соціялізм, Львів, 1906, ст. 197.

[6]) За Сто літ, т. І., 135.

[7]) Див. статтю П. Филиповича про М. Старицького в „Житті й революції”, К. 1928.

святити ці думи тобі, бо ти ж і перший винуватець цього перекладу!" На що ти відповів: „Таких речей не дозволяють, а дякують лише за них". І скріпив це поцілунком. Чи ж міг я уявити, що треба буде формального паперу, з затвердженням підписів становим (урядовцем)... Моє становище... і смішно і прикро: за наше жито та нас і бито". [8])

Неймовірна дводушність та двозначність поведінки Драгоманова, який спочатку зворушено згоджується, щоби переклад сербських дум був йому присвячений, а потім — улаштовує скандал Старицькому за цю присвяту![9])

Такою ж несамовитою люттю тхне й від майже по двадцяти літах по цьому написаного дня 19 квітня 1894 листа Драгоманова своїй сестрі Олені Пчілці, де знову всі громи й блискавиці небесні в мові його серця, себто московській, падають на бідолашну українську суспільність та літературу і на Старицького; з цього останнього рафіновано знущається Драгоманов, по черзі порівнюючи його то з англійським Шекспіром, то з мадярським Йовкаєм: „Наша публика еще сердится, почему Старицкому... публика 100.000 гульденов не поднесла, как Іокаю. За одно би уже и монумент потребовать и в Лебеховке и в Париже, как Шексипру! Право есть отчего в отчаяніе прійти и я не понимаю, как ти, Оля, можешь надежди еще возлагать на такую літературу и публику. Их бить нужно и бить, три шкури спустить, то может бить четвертая будет людськая"[10]).

Гнів Драгоманова на українську літературу та суспільність цим разом виллявся у формі гідній хіба що римського Каліґулі чи там перського Ксеркса чи Камбіза — гнів чисто орієнтального деспота.

Недурно у богатьох сучасників та свідків полемічного „гарцювання" Драгоманова не раз зривалися в тих роках вирази здивовання й обурення.

Кониський в листі до Дикарева 15 квітня 1895 року гірко скаржиться на гукання, гавкання й колотнечу, яку править Драгоманов.[11]).

Так само Кониський в тих роках уважав, що „великої шкоди завдає Драгоманов серед темних людей своїми фразами, своїми причепами сам себе принижає до того, що стає земським начальником у літературі".[12])

Так само реаґує на протиукраїнську колотнечу Драгоманова, що він її розвинув у своїм знанім памфлеті „Чудацькі думки про українську справу", інший визначний тогочасний український діяч, київський філолог Кость Михальчук. Про становище і погляди Михальчука довідуємося з львівської реляції Павлика Драгоманову з дня 21 липня 1891:

„Вчора ми з Франком зайшли до Михальчука, що вернувся з Ґлайхенберґу (Каринтія), Вам (Михальчук) не писав через те, що лютий на Ваші „Чудацькі думки". Головно, каже, не видно, на який конець вони писані, писано про все ґазетним способом, вилаяно українських писателів перед широкою публикою, котра з того може винести тільки: які вони сучі сини".[13]).

---

[8]) Архів Драгоманова, Варшава, 1938, т. I, 179.

[9]) В однім листі до А. С. Суворіна Драгоманов писав, що він гордий з того, що наштовхнув Старицького на переклади сербських пісень (Україна, К. 1927, кн. 4).

[10]) Зап. Іст. Філ. Від. ВУАН, т. XVIII, 261.

[11]) Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. CL, 384.

[12]) Уривок з листа Кониського у передмові Волинського до нового видання „Юрія Горовенка" Кониського.

[13]) Переписка, т. VI, 234.

У цих коротких заключеннях Михальчука вірно відгадана справжня мета драгоманівської протиукраїнської колотнечі — метою її була дискредитація українських письменників, позбавлення їх авторитету в очах української суспільности. Другим завданням, яке собі ставив Драгоманов — було звеличення російської літератури і російських письменників.

Донька Драгоманова, Лідія Шишманова у своїх спогадах зазначає, що її батько створив у своїм домі та родині справжній культ знаного своїм українофобством московського письменника Турґєнєва: „Коли почта приносила „Вєстнік Європи" з новим романом Турґєнєва, це для нього було празником. Читали книжку всі разом, то тато, то мама. Батько мав дійсний культ для особи Турґєнєва".[14])

Цілком подібно збожнював Драгоманов ще іншого земляка Турґєнєва — Ґончарова і зокрема знаний роман цього останнього — „Абломоф". Дня 1. червня р. 1888 Драгоманов з величезним обуренням писав до редакції львівського „Діла" спиводу скорочення перекладу „Абломова": „Глянувши в прилогу — „Абломова" — я просто охолонув, побачивши на стн. 118, що викинуто — „Сон Абламова" — цей перл літератури не тільки російської, але европейської: Бога ради, як небудь поправте цей пропуск, дайте Сон Абломова хоч в кінці роману, а то засміють вас люде та в купі й усіх нас українців".[15])

„Я читаю Турґєнєва, як свого рідного" — пише Драгоманов дня 13. вересня 1894, позаочному приятелеві своїх останніх років, запеклому москвофілові Юліянові Яворському.[16])

У тім то й полягає справа, що Турґєнєвих та Пушкіних Драгоманов читав (і „почитав"), як рідних, як своїх. Натомість до українських письменників він ставився з щиро-чужинецькою ворожістю, зневагою та недовір'ям.

Це ми вже бачили на численних вгорі наведених прикладах. Додамо до них ще один: дня 15 березня 1892, Драгоманов довго і старанно (майже стилем „письма Петру от Кочубея" чи „доноса царю" запевнює листовно свого давнього петербурзького знайомого Пипіна, що вірш Чубинського „Ще не вмерла Україна" — „зовсім кепський в мистецькім та ідейнім відношенні".[17]) Дуже повчально й характеристично, що в тім самім своїм листі до Павлика від 18. жовтня р. 1893, де він дає вислів своєму обуренню спиводу Франкових „Панських жартів", Драгоманов пише про ще недруковану нову повість Франка: „Повість Франка, наперед думаю, буде плоха".[18])

Власне це **„наперед думаю,** буде плоха", мало би свідчити про незмінно-сталу й орґанічну ворожість та злість Драгоманова супроти Франка, як рівнож проти всіх основних націотворчих ідей Франка... В „Панських жартах", це була єдність українських станів, у „Сні кн. Святослава" оборона рідної землі, які припали не до вподоби Драгоманову. В іншому місці цієї праці я наводжу дуже негативну й ворожу оцінку Драгомановим тек-

---

[14]) Нова Україна, Прага, 1922, XIII-XV, 39.

[15]) Україна, двомісячник українознавства, Київ 1926, V, 146.

[16]) Життя і Слово, 1896, V, 385.

[17]) За Сто Літ, т. III, 90. До того Др. запопадливо інформує свого петербурзького колеґу, що цей вірш свого часу — у 60-тих рр. XIX ст. — співали у Києві по коршмах „на мотив якоїсь чеської пісні".

[18]) Переписка з Павликом, т. VII, 310.

сту „Ще не вмерла Україна" в листі до Пипіна. Це може бути вистачаючим доповненням, що розкриває інакше невисловлені до кінця справжні погляди й ставлення Драгоманова до українських патріотичних елементів у наведених двох франківських творах.

В. Щербаківський

З молодих літ

Постійно виступаючи співаком у хорі Лисенка, я ближче познайомився з Яковим Петровичем Гулак-Артимовським, але якихсь глибших взаємин між нами не могло завязатись, бо його інтеліґенція була невисока, значно нижча, ніж напр., у Василя Цимбала, великого українського патріота, але препоганого віршомаза. Цимбал визначався страшною нудотою, був більш начитаний і справді займався українськими справами, він учився в школі Лисенка деклямацій. Звільнений за українофільство з посади, він навіть не без успіху виступав, як деклятматор.

Помер Цимбал з голоду, здається, в 1919, або 1920 р. Яків Петрович працював в управлінні „Юго-Зап. жел. дор." з місячною платнею не то 75, не то 100 руб. Жив скупувато, без претензій, в мешканні з двох кімнат, але дуже бідно обставлених. Містилося його мешкання десь на краю пустиря, ззаду за садом Дикого, на Обсерваторнім провулку. В цьому пустирі я полював з Гулаком на сорокопудів. Був він нотаріюсом у хорі Лисенка, тобто відав нотами, їхньою перепискою тощо. Мав тенор, але якийсь тремтячий, чи навіть скоріше тарахкотливий, так, що ніколи сам не співав у хорі, хоч завжди зберігав притензії на якогось соліста і вчився співати в якоїсь невдяхи артистки-московки. Оженившися з нею після першої революції, він цілком зійшов з українського обрію.

В той час Гулак мав уже сорок літ. Він мав якісь зносини з російськими революціонерами ще в 1903-1904 р. Якось бувши у нього, я бачив якогось жидка. Яків Петрович опісля виянсював, що це ховається у нього якийсь небезпечний революціонер з цієї банди, що вела перестрілку з поліцією, якраз незадовго перед тим. З другого боку він належав до українських груп, якими керував Єфремов. Гулак запросив мене і мою сестру Женю до цієї групи. В ній брали участь: Цимбал, Іван Іванович Федорченко та його молодший брат і ще дві-три особи, про яких не пам'ятаю, хто вони були (Чернявський і т. п.). Ми збиралися щотижня до Гулака, то у Федорченка, то ще у когонебудь. Приносили українські книжки і часописи, напр., „Діло". Українських часописів одержувати звичайній людині в Києві і взагалі в Росії не можна було без особливо на те дозволу. В Києві одержував „Діло" та інші галицькі часописи й книжки леґально тільки Єфремов. Від нього, по черзі від гуртка до гуртка доходило „Діло" й до нас. Читали ми в голос за чергою, щоб привчитися читати, та ще й розуміти „Діло", бо особливі політичні статті, і всякі поточні справи були написані в „Ділі" такою мовою, що її звали у нас крутою, ніби як крута каша, що нелегко дається їсти. Щохвилини доводилося перепитувати, що означає одне, або друге слово, бо тодішня галицька газетна мова була вщерть пересипана „перлинами" з німецької та польської мови, або такими специфічно австрійськими урядовими термінами, що нам, не знавши німецької мови, незвичайно тяжко було пере-

варювати цю кашу. Але за пів року ми вже читали добре і швидко та навіть пишалися тим, щотак гарно знаємо „рідну мову".

Не пригадую собі тепер докладно, в якому це було році, чи восени 1904, чи весною 1905 р., а може ще навіть у 1903-1904 р. тільки на одному з таких наших журфіксів прийшла нам до голови думка, чи не добре було б зробити так, щоб якась звичайна російська газета почала друкувати у себе українські фейлетони. Але російські часописи дуже вороже ставилися до української мови і всі спроби, навіть з найбільш ліберальними часописами у Києві, закінчилися неґативно. Тоді я запропонував таку думку: Скрізь по волостях і тзв. „чайнях" товариства тверезости, звичайно, розсипалися за обов'язкову передплату таких часописів: „Дружественния речі" князя Мещерського, його ж „Гражданін", „Паломник", або може „Русскій паломник" — вже не пам'ятаю тепер, „Світ" генерала Комарова (дуже темний) і т. п. Чи не вдалось би підвести одного з тих редакторів, особливо кн. Мещерського, друкувати щось українською мовою, в противагу соціялістичній пропаґанді, яка велася українською мовою. В ті часи вже відомі були факти, що по селах розкидалися українські соціялістичні летючки, в яких особливо підкреслювалося відібрання у поміщиків землі. Отже по-моєму, треба було написати лист, або декілька листів. ніби від поміщиків, або попів, до князя Мещерського, щоб він в українській мові писав свої „Дружественния речі", або частину їх. Ми ухвалили сказати про це Єфремову і приготувати декілька таких листів, прочитати їх в нашому гуртку і, вибравши відповідні, найкраще написані, передати їх Єфремову до дальшого вжитку. Листи обіцяв злагодити Ів. Федорченко, який уважав себе модерним поетом, написав декілька поем як напр., „Іродіяда богоблудниця", якої я ніколи не міг дочитати до кінця і зрозуміти, чому вона саме написана. Проте ми дивилися на нього, як на старшого і досвідченого і надіялися, що він якраз вліпить добре. На другий раз мені, як ініціяторові, теж було доручено, але я не був письменником і не вважав себе здатним до писання й не любив писати, а особливо листів. Але з огляду на дисципліну нашого гуртка, написав я два листи від диякона і справника з варіянтами. Коли почали читати наші твори, то першим був лист Федорченка, але якийсь такий неясний і невиразний, що, прочитавши вголос, сам автор відчув, що він не годиться і забрав його назад. Чернявського лист був ніби від попа, але надто довгий і в ньому там виразно просвічувала тенденція, щоб статті були писані українською мовою, не було сумніву, що князь на такий голий гачок не зловиться. Прийшлося предложити тоді і мої, за які я дуже боявся. Перший лист у мене був ніби від сільського диякона. Він починався з „акафистного" мотто: „Откуду почну плакати и искати души моей спасения", а дальше йшло: „Ваше Сіятельство, Високоуважаємий Князь! Ви один — наше прибежище и спасение, наше упование и надежда. Спасите нас иначе ми погибли. Ми здесь неми и безсильни. Злоказненний враг Бога и человечества изощряеться в приготовлении нам погибели. Дошло даже до того, что каждое утро возле колодязей появляются печатанние листки, призивающие к низвержению вечного порядка и к потрясению самих основ человеческаго существования. Невозможно словами виразить чувства негодования. Негодяи злокозненние довели свое злодейство до такой степени, что подбросили такой листок к моему колодязю и я сам, вставши рано, собственними руками поднял его и собственними очами видел его, видел его, но не мог читать, как от волнения и негодования, так и потому, что ети исчадия ада печатают свои листки

на местном наречии хахлацком, чтоби легче бить понятним народу, особенно что касается отнития земли, как церковной, так и помещицкой и собственницкой. Сердце кровю обливается, а ми безсильни потому, что ми виучени только возносить Господу и воспевать добрия дела деяния Богом помазанних или от начальства поставленних людей, язиком, каким написано слово Господне на незиблемих от сотворения міра основах, а язиком врагов Бога и человечества писанним ми даже и за деньги и на приказ не можем розпоряжатся. Ваше Сіятельство, Ви один только все знаете и все понимаете, ваши „Дружественния речи", ето чистое миро, возстановляющее здравие миропомазанного, ето елей освященний, просвещающий темних, утешающій страждущих, возстановояющий к бодрости немощних. Ваше Сіятельство, просветите нас и народ, вразумите и спасите! К сердцу добраго народа Ви всегда сумеете найти дорогу и Ваше слово будет всегда священно, если оно даже будет пользоватся язиком грешним. Язиком врагов для облегчения победи над врагом і злом к возстановленню блага и спокойствия. Во всенижайшей покорности пребивающий вечний Ваш молитвенник, Сергей Бродяков, діякон села Веровки, Кіевской губ." До цього листа мав я ще два варіянти. Коли я читав, то всі дуже реготалися і постановили, скомбінувавши всі три варіянти, викинувши дещо з одного і вставивши дещо з другого, передати Єфремову. Тоді я відважився подати під увагу другий лист.

Цей лист був зовсім іншого характеру. Він звучав:

„Ваше Сіятельство! Имею честь доложить Вам следующія потрясающіе факти. Проходя по своим собственним владениям в моем именни, я увидел, что по моему полю идет женщина с ребенком в руках и с серпом и перевеслами за спиной. Я подошел к ней и спросил ее, а на каком основании она идет по моему полю. Она ответила дерзко, что она спешит домой и по моей дороге ближе к ея дому, а что уже вечер и она спешит. Я тогда сказал ей, чтоб она не смела никогда больше ходит по моим дорогам. Тогда она с полною дерзкостю и совсем визивающе сказала: „А вот тепер есть слух, то все ето наше будет" и пошла далие. От волнения и негодования при етих словах я просто остолбел и не мог даже двинутся с места, а она бистро пошла домой. Такая смелость — ето факт ужасний і ясно, что близится катастрофа. Нужно принять все мери, чтоби предупредить катастрофу и спасти нас, помещиков на которих, собственно говоря, держится вся Россия. При етом имею честь обратить внимание Вашего Сіятельства на ту особенность современной пропаганди, что большенство печатних листков, разбрасиваемих социялистическими партиями среди крестьян в здешней области, печатани на тзв. „галицком язике", более понятним местному населению, и хотя население вообще неграмотно, но они соберутся кучками, один читает, а все слушают и понимают. Полицейския мери безсильни. Против противогосударственной пропаганди нужно тоже боротся словом. Ето не каждий может и не каждий умеет. Ваше Сиятельство, только Ви один в своих „Дружественних речах" можете боротся с етим злом и парализовать пропаганду. Но мне кажется, что следовало би использовать малороссийский язик, как более понятний, чем галицкий, которим пользуются социалисти и прочие злодеи. Впрочем Ви, Ваше Сіятельство, все ето понимаете лучше, чем я, и ето не моего ума дело. Я только имел честь донести Вам факти и просить о нашом спасении. С полним уважанием и преданностю остаюсь всегда готовий к услугам К. Швецов, бившей исправник. Помещик из дворян".

Тут теж запропонував я деякі варіянти. Знову всі щиро сміялися і знову, скомбінувавши до купи варіянти, постановили передати Єфремову. Листи були переписані різними почерками і пішли до князя Мещерського в Петербург. Щось місяців через чотири після цього в „Друж. речах" появилися фейлетони українською мовою.

Наступним кроком мало бути прохання про дозвіл українського часопису, або мішаного часопису, в якому хоч частина друкувалася б по-українськи, хоч фейлетон. Ми думали, що друкування українських фейлетонів у „Друж. речах" дасть прецедент для дозволу на подібний часопис і у нас, але тут уже скінчилася японська війна і наближалася перша революція, яка принесла сяку-таку волю українському друкованому слову і нам не треба було вдаватися до подібних хитрощів. (дб)

Оксен А. Мартенко

Основа нації

(Соціологічно-етнопсихологічна студія)

ВСТУП

Дике поле. Ні одної справи українського життя не знехтувала так українська наука й популярно-наївний погляд, як найважливіше життєве питання — самознання народу. Займаючись різними справами та проблемами, прослідожуючи їх менш або більш глибоко, в чому поважну ролю грав притаманний українцям критицизм, чомусь то українці вдовольнялися і вдовольняються найбільшими нісенітницями, висказаними про себе самих, чомусь то від 60 рр. минулого століття стали хворобливо вишукувати, а то й видумувати, найтемніші сторінки української душі, стали до зануди повторювати найнікчемніші наклепи і, неначе з насолодою бовтатися в тому багні, в яке самі себе затоптали. Ці наклепи на українську націю творять справжнє **дике поле,** на якому й сьогодні справляють безшабашні герці всілякі безвідповідальні одиниці: невдахи — на кандидатів в диктатори, нікчемні позери на спасителів України, незрівноважені імітатори чужини, наївні, хоч часом щирі, манякальні патріоти та хворобливі дефетисти, що не вміють ходити без милиць по Божому світу.

Ці всі судді української нації спричиняють самим українцям найбільшу кривду, бо не тільки ображають українську націю, але ще більше викликають велику кількість у найвищому ступні шкідливих суґестій.

Щоб зрозуміти зміст цих суддів і усвідомити собі шкідливість їх осудів, мусимо, бодай коротенько, у цьому вступі сказати про тих, що започаткували ці осуди. Тобто, щоб зрозуміти діяння синів, розглянемо батьків.

Треба вже на цьому місці підкреслити, що до 60 рр. минулого століття українська нація не мала й сліду ні суддів, ні їх осудів.

Підкреслимо ще й це, що геній української нації Шевченко є типовим **контрастом** до суддів, бо в його історіософії чітко підкреслені два моменти: гордість з української крови та глибокий конструктивний аристократизм, властивий українській одноверстовості. Треба пам'ятати, що: а) осуди про українську націю, чи вірніше присуди на неї почалися, як ми відмітили раніше, в другій половині XIX століття; б) судді в українській нації, що висувають обвинувачення проти неї, є дуже малі в своїй кількості, але

більшість з них зуміла в різний спосіб знайти послух серед широких шарів української інтеліґенції.

Залишаймо тепер набоці знане в історії явище валення власної держави в часи сумерку княжої і козацької держави цими представниками українських верхів, що, нехтуючи своїми, переймали чужі уладові форми, відчужувалися від маси одноверство формованого народу, через це тратили почуття своєї вартости і ставали типовими рабами, що безсоромно корилися перед чужими. Обмежуючися до короткого вичислення цього ланцюга причин і наслідків появи деструктивних типів серед української інтеліґенції, мусимо ствердити, що й теперішня поява нового українського руїнника — раба, обумовлена тими самими причинами, що і в історичному минулому української нації.

Розглядаючи ґалерею суддів української нації, бачимо на її чолі Пантелеймона Куліша, що перший кинув у вічі нації нервовий пасквільний виклик: „Народе без пуття, чести й поваги". Цей виклик прогомонів без широкого переємництва з двох причин: а) заміти, зроблені Кулішем, не могли торкатися народу у значенні нації, бо нації не можна характеризувати цими хибами, ані діяметрально протилежними прикметами.

Цього не можна розуміти так, наче б читачі творів Куліша знали етнопсихологію, бо ж вона ще тоді не зродилася. Але підсвідомо вичували, що заміти, зроблені Кулішем, адресовані до певної кількости одиниць, що можуть справді визначатися цими хибами, а не до нації, чи навіть фізично живого, сучасного Кулішеві, українського покоління, б) Число антагоністів політичної концепції Куліша було таке велике, що він майже одинцем боровся проти многоголового противника. Через те маліла можливість переємництва заміту Куліша, і тільки згодом повторяли її даліші „судді", піддержуючи цими його словами свої власні обвинувачення, скеровані проти української нації.

Та вже член Кирило-Методіївського Брацтва історик старого типу, отже обсерватор конкретних осіб і подій, а не синтетик — Микола Костомаров зробив українській нації виразний закид анархізму, що валить завжди українську державу. Звертаємо увагу на цьому місці на хибну стилізацію заміту; його треба б конструювати, як схильність до бездержавницького, отже неорганізованого життя, що в тенденціях одиниць може і мусить проявлятися, як вроджений кожній одиниці, чи гуртам одиниць, анархізм; нація ж сама не може бути анархічна.

Науково перестилізований заміт, як бачимо третить відразу свою вартість, бо просто стає неемпіричний (такий, що його дійсності не можна прослідити), навпаки, поверхова обсервація життя виказує в українському народі зовсім виразну перевагу конструктивних одиниць над деструктивними, а вже в акціях мас, цього деструктивізму, чи скажім словами Костомарова — анархізму, помітити не можна.

Що в даних історичних епохах виглядає так, наче б то ці деструктивні одиниці, (бо тільки про одиниці можна й говорити) повалили українську державу, то тут і лежить основна помилка: упадок української держави (першої княжої, другої козацької, чи третьої у поч. XX. ст.) спричинений масою інших причин, що їх на цьому місці аналізувати заскоро, самі ж анархістичні типи були і є тільки продуктом занепаду, а втім, якщо йде про українську історіографію, то нові спорадичні досліди викривають величезні й основні її помилки.

Отже заміт Костомарова може бути замітом, зверненим проти невеликої кількости одиниць, а не проти цілої нації так, як і багато, хоч і прита-

манних українським масам прикмет (прив'язання до природи, квітів, чистоти, ладу, духовий зміст любови тощо.).

Таксамо хибна є антитеза — в розумінні Костомарова — українців-москалів. Останні — за його словами — є найкращим державнотворчим елементом. А втім Костомаров вміє обсервувати зовнішні форми, отже вислідні на конкретах, але глибини змісту, отже духової основи, цих конкретів не відчуває.

До логічного розгляду заміту анархізму незабаром ще повернемо, а йдучи вперед, зупинимося на дальшій замітці про українську націю, що її зробив чоловік, який фатально, заважив на розвоєвому процесі української нації, зупинивши його на декілька десятків років, та скрививши українську психіку в добу, яка могла і повинна була стати періодом підготовки до здобуття власної державности. Цим чоловіком був Михайло Драгоманов. Зводячи у своїх творах боротьбу з духом української нації, накладаючи силоміць на її обличчя огидну маску, за якою вже її не можна було впізнати, хотів Драгоманов бачити її, як націю плебеїв, чи докладніше, як плебейську націю.[1])

Ця демагогічна фраза зовсім не емпірична, бо, за історичним значенням кляси плебеїв, вона не наповнена ніяким окресленим змістом. Все ж таки можна було б шукати — хоч без успіху — її означення, або у світогляді, або в уладових формах, або у вигляді світоглядових емоцій — в культурі. Отже: 1) у світогляді українця немає і сліду „рівняння на низ", чогось у роді теперішньої большевицької фрази, як „диктатура пролетаріяту". Навпаки, глибоко відчута єрархія вартостей, глибокий аристократизм духа, що мислить абстрактами, перекреслюють цей заміт в цілості; зокрема аристократична є українська культура в усіх видах її вияву; 2) Щождо уладових емоцій, то її перекреслює теж єрархія уладу, ідея „батька" тощо. Причина цієї помилки Драгоманова (однієї з багатьох) лежить в його матеріялістичному світогляді, що його в усіх ділянках силоміць накидав він українській громаді; цей матеріялістичний світогляд велів Драгоманову розуміти націю, як суму фізично живих одиниць, що більше — як суму фізично живих селян, а ще докладніше, як суму селян-бідняків. Несуттєвість його заміту вже видно з цих розважань: з логічного ж і методологічного боку він ще більше нестійний. Свій висновок міг Драгоманів добути тільки дорогою припущення логічної помилки: зміни об'єму та змісту поняття „нація", більшість фізично дослідного матеріялу, отже фізично живих одиниць населення України становило в його добу бідне селянство, що в безпосередній обсервації визначалося примітивними плебейськими формами побуту. Це селянство, як суму фізично живих одиниць, взяв Драгоманів хибно за націю. В цьому моменті є ще друга, ще різкіша помилка Драгоманова: зовнішні форми побуту, отже сам витвір видань зідентифікував Драгоманів з духом нації, при чому цей витвір міг бути викликаний безпосередньо не духом, але біологічними потребами суми цих одиниць. На цій самій основі зродився згодом і висновок В. Старосольського про те, що „різниці культури йдуть по межі кляс, а не націй"[2]). Цей хибний висновок згаданих авторів облегчила та обставина, що матеріялістичний XIX. вік затер різницю між культурою, як витвором і проявом

---

[1]) Див. його „La litteratura di una nazione plebea, Milano 1880 в „Rivista Internazionale del Socialismo" ч. 4 та інш. творах, нпр. — „Историческая Польша".

[2]) В. Старосольський: „Теорія націй" — Відень 1922 р.

духа нації, та цивілізацією, як витвором практичних буднів, що має створити ліпші умови фізичного життя одиниць.

З цих двох основних висновків: 1) українці — анархічна нація і 2) українці — плебейська нація — випливали, як консеквенції, дальші заміти, супроти яких навіть пошана до української культури зводилася до вичислення всіх чужонаціональних елементів, що їх викривали дослідники (часто зовсім хибно) в українській культурі, та які мали в сумі становити українську культуру.

Цією — так би мовити — слідчою методою, що ніяк не виявнює явища, та зводить дослід на манівці, визначається у великій мірі українська наука кінця XIX в. Ця метода досліду перекреслювала можливість викрити напрям і спосіб перетвору чужого сирого матеріялу українською нацією на власну її духову вартість і тим самим зупиняла можливість викрити прояви духа нації. Ця метода, врешті, забула про велику життєву правду, що її можна сказати словами: **„Великий дух потребує багато чужих формальних засобів на те, щоб висловити себе".** Ці чужі формальні засоби перетворює він згодом у **свою духову власність.** Отже, згадані вгорі дослідники зупинялися на вичисленні й описі (повторюємо: часто хибному) елементів цієї чужої форми, за якою вже й зовсім не добачали власного духового змісту.

Згаданими вгорі двома хибними висновками пересуджувано майбутність української нації: першим висновком вирішувано її загибіль, бо ж анархісти не могли будувати життя, другим зводилось поступ української нації до формального переємництва, а в найкращому випадку наслідування чужини нацією, що якимось дивним чином мала право на розвиток власної культури; такого переємництва домагався саме Драгоманов, що без духового мита пустив в українську культуру струм західньоевропейських, а головне російської культури: такого переємництва в драстичній наївній формі вимагають духові спадкоємці Драгоманова ще й сьогодні.

Коли ж помимо цього смертельного присуду українська нація далі розвивається, коли питання поступу розв'язувала і розв'язує поза лінією поступу чужих націй, то це й є доказом її великих духових вартостей. Та з другого боку, цитовані хибні висновки, що витворили масові суґестії в цьому напрямі, зупиняли й далі припинять розвиток української нації та поступ її питомої культури — коли б уже навіть не згадати про хибні дороги укранської політики, основаної на цих осудах.

Коли слідкувати за методою досліду психіки української нації у вищенаведених осудах, то вони виразно вказують, чи радше зводяться до індукційної методи розумування, це значить, що автори осудів беруть ряд конкретних, поодиноких прикладів і з них виводять загальні висновки.

Принципіяльно ця метода дозволена в досліді, якщо відповідає двом вимогам: 1) вистачальності індукційного ланцюга і 2) якісному добору ланок цього ланцюга. В конкретному випадку — згаданих осудах — несповнено першої вимоги, бо пропущено цілий індукційний ланцюг, за винятком самої конклюзії. Таке спрощення індукційного розумування можливе лише в розговірній мові, але невиправдане в науковому досліді. Крім цього, воно часто трапляється, якщо: а) конклюзія сама має про себе наявну вартість правди, б) коли переємник може сам на основі власного життевого досвіду добудовувати ланки індукційного ланцюга.

Здавалося б на перший погляд, що в нашому конкретному випадку висновок недобудованої індукції сповняє саме ці дві вимоги, значить: переємник не підносить замітів проти змісту осудів, (що є саме цими виснов-

ками), бо а) ці осуди мали б бути виразно правдиві, б) легко знайти йому потрібну кількість доказового матеріялу (напр., проявів анархізму, чи видів плебейства). На ділі однак так не є. Коли позірно можна виправдати брак першої вимоги вистачальности індукції, то контроля другої вимоги вистачальности викаже повну її безвартісність. Вже вище старались ми добувати індукційний ланцюг у згаданих осудах про українську націю. З цього короткого добудування виходить ясно, що автори осудів дозволили собі говорити про дві відмінні якості: про дуже обмежену суму фізично живих одиниць у додуманих ланках ланцюга, та про націю — у висновку.

Значить, що всі можливі ланки індукційного ланцюга були б окремими осудами про фізично живі одиниці, або гурт однииць (замість анархізму), або осудами про форму витвору фізично живої одиниці, чи суми таких одиниць, — а всновок відносвся б до нації. Можна було б теоретично дозволити собі на таку індукцію (заміт анархізму), але прикладів на анархізм треба було б знайти кільканадцять мільйонів з усіх періодів української історії, щоб осуд про анархізм мав високий ступінь правдоподібности. в іншому випадку цей ступінь обнижується так, що висновок з такого невистачального ланцюга добути не можна.

Хоч би кількість знаних нам прикладів анархізму була дуже велика, (але непомітно менша від числа цих кільканадцяти мільйонів з усіх періодів історії) — то вона ніяк не дає права говорити про анархізм української **нації,** тільки про анархізм певної суми **одиниць.**

Важливе при цьому було б визначення якости цих анархічних одиниць, також і умов, серед яких виринають прояви анархізму. Щойно це могло б дати спромогу робити обережні висновки про націю, або перекреслило б цю спромогу. Заки розглянемо ці питання в майбутніх розділах, мусимо звернути увагу на мериторичний бік питання про націю. Отже, треба ствердити й затямити собі, **що нація не є сумою фізично живих одиниць, а дух нації не є сумою душ цих одиниць.**

Ще більше слідна індукція в осуді про плебейскість української нації. Як згадували ми вище, тільки зовнішні форми побуту більшости українців, що ними є маса селянства, не можуть в ніякому разі послужити матеріялом до осуду про психіку нації; тут навіть непомірне помноження конкретних прикладів не дозволило б на конклюзію про якість нації. Годі зупинюватись довше на цьому моменті, бо він наявно неправдивий. Дійти до вищезгаданих висновків (українці є анархісти та плебеї) могли отже автори осудів на дорозі хибного розуміння нації, як суми фізично живих одиниць. Якість такої суми визначає завжди пересічний тип, напр., про якість породи слонів говоримо на основі переведеної обсервації одного примірника. Коли ж нація не є сумою одиниць, то ця **біологічна метода досліду** ніяк не надається до досліду нації. Введення цієї методи в дослід нації нищить вартість згаданої індукції. З цієї методи випливає теж хибний погляд, що усі види людської дії прямують до одної цілі: задоволення біологічних потреб одиниць. На цьому фоні виринув осуд про плебейскість української нації.

Завершує цю групу суддів української нації Яким Ярема[3]). Від своїх попередників різниться Ярема тим, що не стверджує якоїсь хиби у українській психіці дорогою невистачальної індукції, лише старається погли-

[3]) Др. Яким Ярема: „Українська духовість в її культурно-історичних виявах, Львів 1937 р. (відбитка зі збірника праць I. Укр. Педагогічного З'їзду у Львові у днях 1, 2. XI.).

бити заміт анархізму, шукаючи його основи. Приймаючи за факт український анархізм, намагається Ярема вияснити його окремим **психічним типом так званим інтраверсійним,** який уводить у вияснення перемін розвоєвого віку дитини психологію одиниці[4]), цей тип мав би саме обумовлювати український індивідуалізм і його драстичні відміни.

Так звані інтраверсійні типи (назва походить від латинських слів: intra у нутрі, до нутра: verto вертаємо, скермовуємо) визначаються таким психічним життям, що скермовується виключно на сам підмет, що його переживає. Одиниці того типу не цікавляться зовнішнім світом, тільки власним духовим життям, в якому хробливо гребуть, відчужуються від людей — як одиниці так і громади, не признають потреби пізнавати речі, здобувати їх, не знають ціни матеріяльним вартостям, (зовсім протилежні є т. зв. екстраверсійні типи). Типами інтравертиків і рівночасно українців мали б бути: Сковорода і чомусь то Шевченко, На ствердження інтраверсії в Шевченка немає найменшої основи!).

Залишаючи на боці вартість заміту анархізму, робить Я. Ярема основну похибку в тому, що теорію психології одиниць хоче перенести на поле психології нації. Ця остання ж не знає й не може признати інтра — й екстраверсійних націй, бо ці психічні види виступають тільки в фізично живій людській одиниці. Іншими словами: у Яреми є виразний матеріялістичний погляд на націю, його ж метода є біологічна, бо відкликується до пересічних типів, а втім приклади підібрані зовсім хибно. Якщо йде про становище етнопсихології до типу інтравертика, то вона мусить його викинути із своїх розважань тому, що він перекреслював би згори можливість існування всіляких форм гуртового життя, тим більше не міг би він витворити духа збірноти, чим саме визначається нація — бо ж кожна одиниця жила б сама про себе, в ізоляції від усіх інших одиниць. Що ж говорити тоді про українську націю, якої історичне життя складалося саме проти неї? Яким чином уціліла вона у заверюсі історичних катаклізмів? Цих і подібних питань не розв'язала б етнопсихологія, приймаючи існування інтраверсійного типу, як представника нації.

У своїй студії порівнював Ярема українців з індусами, що мали б бути також нацією інтравертиків, дарма, що про цих останніх не сказала ще свого слова етнопсихологія, наші ж відомості про них тільки фраґментарні й до цього непевні.

Погляд Я. Яреми не скріпив загальної суґестії про український анархізм тільки тому, що його не спопуляризовано. Однак **сильно скріпила та скріплює цю суґестію друга група суддів української нації, що її творять ідеологи нових** (і не нових) **збірних рухів.** Якщо йде про заміт анархізму, то цей осуд став вихідним пунктом будови цілої їх теорії. Тут належать: Вячеслав Липинський[5]) і група ФНЄ[6]). Не в тому відношенні до осуду про українську націю стоїть Дмитро Донцов[7]), що висунув на чоло хиб української нації брак волі, сантименталізм і т. зв. провансальство. Ці замітки, повторювані раніше в наївних осудах, увів у свою теорію згаданий ідеолог. Та для нього не є вони, як у попередніх, вихідним пунктом

[4]) S. G. Jung: Psychologische Typen, Zürich 1921.

[5]) Вячеслав Липинський: Листи до братів хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 р.

[6]) Див.: Статті різних авторів у органах групи: Українські Вісті, Батьківщина, Перемога.

[7]) Дмитро Донцов: Націоналізм. Львів, 1926 р.

розумування, але — так би мовити — відбивною для його теорії: вихідним пунктом служить йому інша теза т. зв. звироднілих і модерних рас.

Ця ненаукова теза Донцова ділить націю на дві раси: модерні — з волевим світоглядом, і звироднілі — без цього світогляду. Залишаючи на боці не згідну з поглядами сучасної соціології та й етнопсихології термінологію, треба ствердити, що в основі раси як психофізичної одиниці лежить її незмінність, супроти чого вимога Донцова „позбутися духовости звироднілих рас"[8]) тратить свою практичну вартість. Говорити на цьому місці про змістову вартість цієї вимоги було б завчасно, заки не усвідомимо собі суті української нації зокрема і нації взагалі.

Хоч осуд про анархізм української нації, повторений Липинським, має іншу ролю в будові його теорії, як осуд Донцова, то між ними є певна збіжність у структурі теорії. Для Липинського важливим доказовим матеріялом є також вигадана аналогія, що заходить між українцями та іншими націями, тільки площа обсервацій тут цілком інша. Коли у Донцова чужа психіка є вихідним пунктом у будові теорії, а осуд про українську націю відбивною, то у Липинського треба це відношення відвернути: вихідним пунктом є для нього осуд про українську націю, а відбивною обсерваційний матеріял з чужини.

Ще інше місце займають у цій групі Н. Пушкар та інші автори в органах УСРП. (Української Соціялістично-Радикальної Партії)[9]), що популяризують погляд Драгоманова про плебейскість української нації. Висування цього моменту диктовано згаданому гуртові тільки практичними, партійними мотивами, так, як загалом толерування нації диктоване цими мотивами у всіх соціялістичних концепціях і партіях, мимо цього, що вони з рації своїх заложень не можуть признати націям, як ірраціональному явищу, права на існування. А тому соціялісти не повинні б говорити взагалі про націю, а коли всупереч ідеології та своєму світоглядові, вони все ж таки говорять про неї, то це випливає з практики життя, що надто чітко протиставляє цьому світоглядові і цій ідеології націю з її власними прямуваннями. Тим то і соціялізм не може практично знехтувати нації. Він примушений завдяки своєму наївному двоєвір'ю лявірувати між національною стихією та площиною соціялістичної думки. На цьому місці ми не можемо розглядати цієї справи, бо наразі йде нам про ствердження факту, що соціялізм та його ідеологи прагнуть теж зайняти окреме становище у вирішуванні майбутнього української нації.

Це прямування зводить соціялістів з іншими членами другої групи суддів української нації.

На цьому місці згадати треба про большевицьку тенденцію знищити українську націю, вбити її духа шляхом зміни умовин життя сучасної ґенерації, (колективізація, урбанізація).

Повна дезорієнтація в питанні суті нації спричинює трагічне явище: большевицькі засоби підносять до ступня пробоєвого клича нових часів такі люди, що належать до ворожих большевикам таборів: порівняйте дику боротьбу з українським „ставком, млинком і вишневим садком", що просто стало модою, пропаґанду урбанізації українців, яка вже прямує до „повного перетомлення" українців з рільничого народу у „нову націю

---

[8]) у згаданому творі.

[9]) Часопис „Громадський голос".

з новим національним господарством"[10]) — боротьбу з осілістю (стаття Стецюка в „Новому Часі", Великодне число, 1931 р.).

Ціллю тієї другої групи є нормувати майбутнє української нації, (коли ціллю першої був осуд про неї), **отже або вирішувати уладові форми нації** (Липинський, соціялісти) **або перетворювати психіку української нації** (Донцов, ФНЄ). Метода їх розумування зовсім відмінна від методи першої групи; коли в **першій** можна було бачити, або виразно додуматися **індукційного шляху,** отже виведення загальноио висновку з поодиноких прикладів, то в **другій групі є виразна дедукційна метода,** в якій з більше загальної преміси, чи кількох преміс (інакше звемо дедукційного ключа) виведемо висновок менш загального змісту. У Липинського і групи ФНЄ головно премісою є осуд про українську націю, у Донцова теза „звироднілих і модерних рас", у соціялістів взагалі соціялістичний світогляд.

Осуд про українську націю займає у Донцова місце преміси (не головної!).

З огляду на те, що осуд про українську націю не є ціллю, або іншими словами: не стоїть у висновку, здається, що можна б було промовчати ці голоси й підголоси, однак не можна цього зробити з двох причин:

1) друга група піддержує та скріплює заглаьну суґестію витворену першою групою;

2) вона береться вирішувати майбутнє нації, іґноруючи її розвоєву лінію.

Залишаючи покищо на боці ствердження **неможливости перетворювати духа нації на зовсім інший, —**

що вирине з розгляду суті та змісту нації —

Мусимо на цьому місці звернути увагу на дві речі:

1) про дедукцію, як окрему форму розумування, говоримо в значенні форми та змісту. Перша є матеріялом логіки, друга даної теорії. Іншими словами: перша дає схему, в яку щойно можна відставляти певні вартості, друга послуговується вже тими вартостями. Коли першій байдуже про матеріяльну вартість (згідність із життєвим досвідом) преміс, бо її завдання є встановити загальні закони цієї методи розумування, то друга мусить саме зберігати цю матеріяльну вартість преміс, бо знехтування цього моменту веде до хибних висновків.

Отже, коли **друга група суддів української нації не прослідхує вартости своїх преміс** (очевидну правду, що не потребує доказу, якого зрештою перевести не можна), **хибні осуди про українську націю** (чи загалом хибні осуди), **мусить доходити до хибних висновків.**

2) **Дедукційною методою не можна вирішувати в ніякому разі суті нації, ані лінії її розвитку так довго, поки не прослідженo тієї суті.** Ніякий чужий досвідний матеріял, цебто: ніякі аналогії до чужих націй, хоч би як глибоко продумані, не можуть бути вистачальним матеріялом у вирішуванні ліні нації. **Єдиним матеріялом до вирішування цього питання є тільки зміст духа даної нації, що саме визначає лінію її розвитку.**

Коли премісами (частинами дедукційного ключа) є розумові, не добуті дорогою обсервації й досвіду (отже коли ними є так зв. апріорні) за-

---

[10]) Др. Ю. Стецюк: Революція і господарство, Перемога. Р. І. Ч. 11. Ця сама думка у статті Іванейка: Ідеологічні підстави творчого націоналізму. Перемога. Р. II. Ч. 30.

ложення, висновку про суть і розвоєву лінію нації виводити не можна. Коли це робимо, тоді химерно експериментуємо майбутністю нації.

З наведених мотивів виринає конечність присвятити більше уваги другій групі суддів української нації.

Не від обсервації власної нації, а **від механічної концепції уладу держави вийшов Вячеслав Липинський**[11]) і тим легше дійшов до хибних осудів про українську націю. Її хиби — за думкою Липинського — це, поза **анархізмом** („вроджені анархічні інстинкти... нахил до всякого індивідуалістичного анархізму")[12]), **різнорасовість українців** („неусталеність раси")[13]), врешті **„перевага в українському характері емоціональности** (чутливости) **над волею та інтеліґентністю"**[14]). Поза знаними нам уже замітом анархізму виступають тут ще два інші, та коли до них приглянутися ближче й прослідити текст „Листів", остаємося при одному головному заміті анархізму, бо дві інші хиби є безпосередньою, або посередньою причиною (підложжям) першої. Про ґенезу проявів анархізму говоритимемо на іншому місці, тут зупинимося на двох інших замітах, що хоч підрядні, вимагають контролі. Важко одначе переводити цю контролю, бо Липинський не додержується наукової термінології, супроти чого назви, що їх уживає, є різко різнозначні.

Драстичним прикладом цього є заміт неусталености раси українців. Не йде тут про антропологічну расу, бо й антропологія ствердила, що українці виказують більшу вирівняність і суцільність антропологічних рас, як інші, навіть сильні й державницькі, нації. Може йде тут про духову расу — з викладу Липинського це ясно не виходить.

„Расової єдности — каже він — не було на тій землі між Полянами, Сіверянами, Деревлянами, Дулібами, Тиверцями; все це були назви територіяльні, а не родові... що ж допіру казати про часи пізніші"[15]).

Звернім увагу на стилізацію цього вислову: сам автор стверджує, що не йде тут про родові назви, отже не йде про антропологічну, а навіть і духову расу — тільки про можливі різниці між окремими землями, що продовж якогось довшого часу жили в окремих умовинах, — різниці у зовнішних формах життя. Інших різниць не міг ствердити й Липинський, бо й сам літописець, що їх подає, не добачає їх вже в сучасній собі добі. А в тім, історія[16]) здискваліфікувала погляд літописця на давні племена, що могли різнитися тільки ступенем цивілізації, а не якістю культури, яку творить раса. З етнопсихічного боку вислів Липинського затрачує свою стійність, бо момент територіяльної злуки замітний у вищій стадії розвитку суспільства, кровнородивий виступає раніше у стадії патріярхально-ординській.

Дальша непослідовність Липинського лежить у тому, що пізніші територіяльні різниці, про які він згадує, не в'яжуться зовсім з давніми, поданими літописцями різницями між згаданими племенами, а є витвором московської політики продовж другої половини 18 й 19 в., коли то гинуло у масах почуття всенаціональної злуки, та витворювалися льо-

---

[11]) Вячеслав Липинський: Листи до Братів Хліборобів 1919-1926.

[12]) Там, стор. 423 й інші.

[13]) Вячеслав Липинський: Листи до Братів Хліборобів 1919-1926 стор. 424-26.

[14]) Там, стор. 426.

[15]) Там, стор. 425.

[16]) М. Грушевський: Історія України-Руси. Т. І.

кальні патріотизми. І знову треба ствердити, що ці додумані (здогадані) різниці не витворили різних культур, коли не згадувати про завжди однакову лінію масових реакцій на аналогічні зовнішні подразки.

У питання раси увів Липинський ще замішання через поділ етнічної групи на „активну расу" володарів і „пасивну расу" мас низу. В такому поділі „активна раса" — це частина народу, що править і має за собою традицію влади, „пасивна раса" навпаки має традицію послуху вищій расі. Такий суспільний поділ міг справді бачити Липинський у народів з двоверствовими уладовими емоціями, та не бачив його в українців, хіба що до своєї теорії нагинав історію. Брак цих двох „рас" в українців перекреслював би заміт їх різнорасовости, якої не міг також Липинський виснувати з помічування різниць між окремими землями (губерніями). Так само різнозначна в Липинського назва „емоціональність". У наведеному місці вона пояснена додатковою назвою „чутливість", та з протиставлення її вольовості вона означала б розніженість, плаксивість, сантиментальність. З таким замітом зустрічаємося часто в наївних поглядах, що одначе не дає нам права повторювати його вже як аксіону, що не вимагає контролі.
В іншому місці говорить Липинський таке: „ця наша емоціональність, якої не можна набути в жадній школі... дозволить нам здобути в короткий час те, на що інші нації... потребували б багато більше часу". Тут Липинському йде про глибинність відчування й переживання, чим і справді визначаються українці. Та ця емоціональність ніяк не стоїть на дорозі розвитку волі й інтеліґенції.

В консеквенції таких органічних хиб духа нації — про які говорить Липинський — **не могло б постати навіть плем'я, як найвищий ступінь спільноти, бо її перекреслювала б різнорасовість та розбивав би анархізм. Остання ж хиба ослаблювала б організм національної спільноти, не зоорyжувала б його до боротьби із супротивною хвилею, а в тім формувала б** інакше зміст української культури. Так видається справа логічно.

Лишаємо на боці нервовий, непродуманий пасквіль Донцова[17]) про бастардизм української нації, бо його безвартісність виказало саме життя в два місяці після його появи, коли то 1917 рік сколихнув українське сучасне покоління й дав почин новій українській державності. В полум'ї цього й наступних років заглух визов Донцова.

Ця логічна консеквенція згаданих органічних хиб, що згори перекреслювала б можливості власного розвитку нації, **стає вихідним пунктом заспокоєння журби про майбутнє,** — журби, що палить Липинського, Донцова і групу ФНЄ.

В тому місці зроблено **першу похибку:** непрослідженйй погляд на зміст духа нації піднесено до ступня аксоми, що її стверджувати не потрібно.

Щоб, отже, розв'язати це майбутнє, треба **перетворити націю,** змінити її на зовсім іншу; в допомогу такому плянові стає давнє розуміння нації, як змінної суми фізично живих одиниць.

Тут зроблено **другу похибку:** прийнято давній матеріялістичний погляд на суть нації, та знехтовано досліди нової соціології й етнопсихології, що повалили цей давній погляд.

Тепер виринуло питання: хто і як це має зробити?

---

[17]) Д. Донцов: Народ — бастард. **Шляхи. Львів.** Зшиток за січень 1917 р.

Відповідь на це питання мала бути саме висновком (конклюзією) дедукції, — та вартість цього висновку знищили дві попередні похибки.

У вирішенні цього питання: добору підмета та способу наміченого перетворення нації, позначилися **різниці в цих трьох ідеологічних групах,** бо в неґативності осудів про українську націю, як в розумінні суті нації, вони не різняться.

Не згадуємо в цьому місці про ідеологію соціялістів, бо вони всю журбу про майбутність української нації поклали на соціялізм, самі ж узяли на себе обов'язок тільки усувати з дороги запори соціялізмові, щоб він міг свобідно, без перепони діяти. А в тім нація для них — це тільки переходова фаза розвитку суспільного життя, бо за нацією прийде вищий її ступінь — людство, більша сума фізично живих одиниць. Обстоювати окремішність нації є зайвою річчю, бо для соціялістів нація не є ніякою змістово визначеною вартістю. Наївний арґумент, що його вони висувають, домагаючись признання собі монополю говорити про націю — мовляв — соціялісти будували останню українську державу й перші між українцями говорили про націю („створили українську націологію") — побудований на глибокому непорозумінні.

Вирішуючи питання добору підмета та способу перетворювати націю, стоїть В. Липинський на безоглядно матеріялістичній площі: вийшовши із заложення, що нація є сумою фізично живих одиниць, Липинський має формальне право визначити момент створення нації та основу приналежности одиниці до неї. Коли для Липинського „Українцем, своїм близьким, людиною одної нації є кожна людина, що органічно[18]) (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною не-українцем, чужим, людиною чужої нації, є кожний мешканець і іншої землі, хоч би він визнавав ту саму віру, належав до того самого стану, чи кляси, говорив тою самою мовою і хоч би в його жилах текла та сама кров одних і тих самих предків". — Тут вже зовсім ясно, що нація — це держава, отже замкнена межами кількість одиниць на даній території, без огляду на „кровне походження", расу, мову, культурну приналежність і т. д.

Розуміння процесу творення такої „нації" у Липинського безоглядно механічне. Націю — державу творить якась суспільна кляса, визначена родом виробництва, в якій зродилося хотіння будувати власну державу. Ця кляса має силу притягати інші кляси, що, з'єднані разом, згодом творять націю. Єднальним чинником між усіма клясами, одиницями, а навіть землями, що мали б мати найширшу автономію, має бути особа монарха. Тепер щойно, коли це все сповнено, почнеться процес перетворювання української нації у цілком іншу, без давніх хиб. Розглядаючи теоретичні заложення Липинського, зустрічаємо в них безліч непослідовностей, що випливають із конфронтації матеріялістичних заложень з обсерваційним матеріялом, що його Липинському давало життя. Тому і Липинський признає існування якомусь національному монолітові з певною сумою хиб, — а з другого боку державу — націю хоче будувати не конечно з цього моноліту. Тому однакову вартість признає клясам виробництва, що з погляду соціології є тільки спілками, й цьому монолітові, що ми його називаємо нацією, а який з погляду соціології т. зв. спільнота є іншою вартістю. Тому джерелом руху для Липинського не є справжня нація, що раз є яки-

---

[18]) Термін „органічного" вжито тут зовсім хибно; це ж саме типово неорганічна, а формально — технічна сполука. Таке непрослідження назов веде Липинського до його похибок.

мось монолітом із згаданими хибами, то знову конвенційною назвою, але виробнича кляса.

Згубившися у нетрах своєї спекулятивної теорії, відчуваючи рівночасно силу національної стихії, що не давала себе заперечити, шукає Липинський причини недержавности української нації в браку двоверствого уладу: консервативної верстви володарів і поступової маси.

В іншому місці ці верстви зазначені іншими прикметами: перша — рухом, друга — безрухом.

Бажаючи зберегти послідовність своєї теорії та сподіваючися, що большевики створять українську пролетарську клясу, а тим самим верству „консервативної аристократії", бажав Липинський нав'язати з ними обмін думок, бо йому йшло не про „гнилий мир соціяльний", а про „боротьбу чесну і одверту кляс".[19])

Цим способом вирішив Липинський суть і основу поступу, в чому цілком зійшовся з соціялізмом.

Зосередивши свою увагу на кістяку своєї спекулятивної теорії, залишив Липинський багато незавершених концепцій і недобудованих думок. Не маємо змоги на цьому місці переводити основно критики теорії Липинського, та звернемо увагу на кілька невияснених моментів:

1) Приймаючи за правду існування хиб в українській нації, Липинський закинув потребу схарактеризувати це явище, хоч розгляд його має основне значення у вирішуванні його розвоєвої лінії.

2) Приймаючи за підмет соціяльної дії (творення нації) виробничу клясу, отже суму одиниць, злучених тільки технікою виконуваної праці, Липинський без ніякої підстави додумується у ній зародків духа, з яких згодом мав би витворитися сам дух. Рівночасно духа не бачить він у нації.

Не так різко з матеріялістично-механістичного розуміння сутті нації виходить група ФНЄ.[20]) Обмежившися до методи перетворювання нації, залишає без відповіді питання: що є нація? Замість цієї відповіді вдовольняється аксіомою: українська нація є анархістична й доходить до висновку, що треба її змінити.

Повторюючи тезу про український анархізм, наслідує ще група ФНЄ Липинського в тому, що пропагує думку про расову неодноцільність („татарську кров") українців[21]), врешті в тому, що вирішує творити расу володарів, а тим самим довести до витворення пасивного низу.

Методою, що мала б перевести цю зміну, це **„залізні обручі" дисципліни, що їх треба наложити на сучасну українську ґенерацію,** які мали б заховстати „розгукану сваволю степу". Таким чином сподівалася група ФНЄ витворити цілий ряд звичок, чи радше психічних диспозицій, що умовляли б іншу лінію та зміст реакції одиниць, що входять в склад нації. Цей механічно-матеріялістичний погляд відбився на концепціях „оздоровити українську національну структуру урбанізацією, омістовленням нації[22]), або ще рішучіше „повним перетопленням, щоб зробить з рільничого народу нову націю з новим національним господарством"; автор другого

---

[19]) Там. стр. 55 і дальше.

[20]) ФНЄ — Фронт Національної Єдности, партія Дмитра Палієва, що окреслювала свою ідеологію назвою „Творчий націоналізм" у протиставленні до націоналізму.

[21]) Стаття М. Іванейка в Українських Вістях, з половини вересня 1937.

[22]) Іванейко: Ідеологічні підстави творчого націоналізму. Перемога, Р. II. ч: 30 (4).

погляду[23]) не жахається навіть думки перемінити осіле українське покоління на типово кочове.

Залишається на боці ненауковість поглядів про те, щоб витворені дорогою звички диспозиції могли переноситися на дальші покоління, маємо до діла з **механістичною методою** досліду нації, на основі якої витворення зовнішніх умовин життя має творити згори передбачені й умовлені цими умовинами духові схильності, що в сумі дали б обличчя нації. З огляду на те, що ціла ця намічена виховна дія зводиться до одиниці, дальше з огляду на те, що в сумі змінені одиниці вирішували б зміну духа нації, не може ФНЄ інакше розуміти нації як тільки у формі змінної суми фізично живих одиниць. Таким чином, промовчуючи концепцію нації у своїй теорії, **доходить таке ФНЄ** з фатальною конечністю до **матеріялістичного розуміння суті нації.**

З іншої площі вийшов Дмитро Донцов у своїй ідеології.[24])

Без апріорних заложень, в чому беззастережна його вищість над двома згаданими ідеологічними таборами, **підлягає Донцов силі стихійного зросту української нації, що починає проявлятися на початку 20 рр. 20 в.** З огляду на те, що **зроджена стихія визначається головно напругою збірних акцій і реакцій на зовнішні підразники, через що затирається зміст емоцій, міг Донцов охопити ясно тільки цю силу переживань** тодішньої ґенерації й **легко зробити похибку: напругу, отже кількісний момент емоцій, узяти за їх зміст (якість).** Не зрозумів цього моменту Липинський, що у вступі до видання своїх „листів" зробив Донцову докір пляґіяту. На ділі поза фразеологічною подібностю та збіжністю деяких змістових елементів, що у Липинського з'явилися випадково, у Донцова ж були консеквенцією цілої теорії, немає між ними збіжних моментів. Інша річ, що дальша інтерпретація основного заложення Донцова доведе його до механістичної методи вирішувати розвоєву лінію нації. Другий заміт, що його зроблено Донцову, полягав у тому, що він — мовляв — наслідує чужі рухи. Заміт облегшувала обставина, що нові рухи почалися теж від вияву пруживости й не визначалися виразним духовим змістом, та цього замало, щоб його поставити. Теорія Донцова є тільки аналогічним явищем, а не копією чужини. А втім, дальша його творчість розійшлася з практикою життя цих нових рухів. Дійшовши до хибного вияснення суті стихійного розвою української нації на дорозі заміни змісту (якости) ступнем життєвих реакцій (кількістю), **зробив Донцов дальшу кардинальну похибку, що вже зрівняла площину його дальшого розумування з матеріялістичними концепціями нації.** Сталося це наслідком того, що Донцов узяв увесь обсерваційний матеріял з поля психології одиниці. Сильна — в розумінні Донцова — одиниця стала доказовим матеріялом на ствердження конклюзії про потребу перебудови духа нації.

Кілька прикладів:

З поля психології одиниці бере Донцов такий портрет „героя". „Герой або наказує свою волю окруженню, перемагає, або **не приймає цього окруження,** не дає йому зігнути свою несмертельну волю, не хилиться перед ним, але **не узнає чужої влади над собою.** Він **з чисто самолюбних мотивів** шукає смерти, воліючи її від упокорення перед зненавидженим окруженням, часто-густо **видумує собі різні мотиви** своїх героїчних вчинків, але ці мотиви не є їх джерелом. Вони ділають, або ні, в залежності від того,

---

[23]) Др. Ю. Стецюк — Революція і господарство. Р. І. ч: 1.

[24]) Див. Дмитро Доноцов: Націоналізм, Львів 1926.

чи вони здибаються водиниці або ні з іншими елементами. Цей елемент — це є **чисто фізіологічне протиставлення свого суб'єктивного Я, своєї волі об'єктивному і бажання перемогти це останнє, вміння кинути в обличчя зовнішньому світові** своє безмотивне фізіологічне: Ні! Це є сліпий відрух істоти на кожний замах, на **її незалежне Я.** Це є **френетичне рішення не змінити ані його своїй постанові. ...Це є абстрактна втіха повставати проти всякої чужої волі, яка хоче себе нам накинути,** упоєння цим Ні, що хоче затримати незалежність свого Я; **чистий рефлекс бойового півня,** який у присутності іншого так ніби відчуває у цій присутності виклики усіх зовнішніх сил... **Це чисте ago quia absurdum, це чудовий егоїзм почуття сили,** джерело найбільшої насолоди, що хоче проти всіх утвердити свою волю влади.[25]). З такого портрету виринає й чисто індивідуалістична концепція моралі. „Мораль сильних — уживати життя, розвивати всі свої сили, розкошувати щастям свого Я, навіть контом ТИ.[26]). Подібно **воля** у Донцова це є **„боротьба для боротьби,** змагання для змагання, аґресія, експанзія, бажання крови, щастя ножа, аморальний порив.„

Погляд Донцова окреслили ми як індивідуалістичний; коли іде мова про докладність означення світогляду автора „Націоналізму" скористаємо з глибокої аналізи індивідуалізму, що її перевів О. Spann;[27] він розрізняв три головні форми індивідуалістичної думки, а це анархізм, макіявелізм і т. зв. теорію умови (Vertagstheorie або Naturrechtslehre). Анархізм, що вміщується в основному заложенні Stirnner'a: „мене ніщо не обходить поза мною".[28]), заперечує загалом основи співжиття й тим самим державу. Теорія умови виводить державу від „війни всіх проти всіх" і „страху всіх перед всіма", що мали існувати (за англійським філософом Hobbes'ом) у прадавнині людського роду, та від умови (праумови) передати владу якійсь централі, щоб таким чином здобути порядок, право й закон. Для макіявелізму держава й суспільство постали наслідком перемоги сильнішого над слабшим, через те виправдані є і моральні середники; Macchiaveli[29]) каже: „володар, що хоче зберегти владу, мусить знати, коли має зле поступити".

Аналіза цих відмін індивідуалізму показує, що й Донцова можна вмістити серед макіявелістів, хоча виразні в нього і штірнерівські нотки. Коли у вищенаведених прикладах губиться момент доцільности, то він у конкретних прикладах вже зводиться до економічного інтересу одиниці. Донцов так ілюструє поступ: поступом є (побудування асуанської греблі в Єгипті) для того, що „фабриканти бавовни в Манчестері хотіли цієї греблі, щоби заробити, держава їй сприяла, щоб забезпечити собі Єгипет, сер Ернест Кассель позичив гроші, щоб дістати відсотки, Вількокс і Барк зробили пляни, гонені амбіцією. (Ефект мав визначити суть поступу): Гребля подарувала два мільйони морґів урожайної землі.[30])

Всі цитовані приклади зводяться до одиниці, її особистих цілей, і матеріяльного добра. Яким чином ці індивідуальні вартості, що їх витворив матеріялістичний демолібералістичний світ, який в основі своїх зусиль поставив сильну еґоїстичну одиницю — можна транспортувати на духові вар-

---

[25]) Там, стор. 166—7.

[26]) Там, стор. 119.

[27]) Otlmar Spann: Gesellschaftsphilosophie. München-Berlin 1928, ст. 11.

[28]) Див. його Der Einzige und sein Eigentum.

[29]) Його: Володар (в нім. перекладі: Der Fürst.)

[30]) там же, стр. 205.

тості національної збірноти, цього Донцов не розв'язав, бо й не міг розв'язати. Вихід був би тільки один: однаково сформувати кожну одиницю, але під умовою, що **нація** не була б нічим іншим, тільки **змінною сумою фізично живих одиниць.**

Така концепція нації мусить виринути з теорії Донцова. Поставивши в основу своєї ідеології витворення вольовости, зустрівся Донцов з українською дійсністю XIX і поч. XX. в. Брак волоьового елементу, в акціях, головно ж реакціях старої ґенерації, повний брак її волоьовости у психіці ґенерації другої половини XIX в., викликував у Донцова, а радше підтверджував хибний погляд про сантиментальність і безвольність української етнічної групи. Зміст вольовости, докладніше мотиви — її відродження у стихійних, підсвідомих, та ще невловних реакціях української маси у 20-х роках XX. в. вияснив собі Донцов, як власне бажання: в цьому напрямі перевиховати націю.

Що це був саме стихійний рух нації, яка йде до відродження, видно з того, що в масових проявах він заповнюється українським духовим змістом, а не розвивається тільки в напрямі пруживости, отже не в лінії заложень теорії Донцова. Стверджуючи брак вольового елементу в духовості українства 19 і початку 20 в., не міг добачити його Донцов в часах героїчних змагань України в давнині. Це явище вияснив Донцов так: „Є дві України: Україна щасливих гречкосіїв, Україна „бідних невольників" і „Україна XVII в. та стара князівська Русь". Зсинтезувати хлібороба і лицаря не зумів Донцов, бо не відчував Донцов змісту стихії, а тільки підсвідомо ловив її напругу. Зазначуємо ще раз, що в „Націоналізмі" згадував не раз Донцов про потребу розбудови власного духового змісту та цього змісту якісно не скваліфікував. Не скваліфікував — бо його не вловив. Треба однак справедливо признати, що вже в 1941 р. Донцов доходить до зовсім протилежних висновків.[31])

З'ясована вище площа осудів про українську націю це і є те „дике поле", на якому дозволяється кожному без відповідально гарцювати.

Корінь лиха. У згаданих і не згаданих угорі хибних осудах про українську націю лежить **спільне джерело всіх помилок: це закорінені давні погляди на суть нації**, яких — доречі — не знає загал інтеліґентів українців у їх науковій формі.

Через те справа стає тим більш драстична, бо можливість переконати оборонця наївного — й хибного заразом — погляду маліє в міру того, як росте ступінь наївности цих поглядів.

З дальшого розгляду цього питання вирине **основа цих здискредитованих поглядів,** якою **є матеріялістичний світогляд.** Коли ж пригадаємо собі, що **між несправедливими суддями української нації були й є ідеологи боротьби з матеріялізмом,** то питання це набере з одного боку ознак трагічного непорозуміння, з другого буде вимагати тим **більшої обережности** у виданні осудів про націю. Врешті майже загальне затемнювання духового обличчя нації й через те викривлювання її розвоєвої лінії згаданими вгорі осудами, які викликають **фальшиві суґестії,** спричинює **пагубні наслідки браку самосвідомости маси й одиниці** як часового фізично живого корелятиву, чи представника нації. Про це говорить найвизначніший ет-

---

[31]) Див. „Чим завалити большевизм?" про цю знамениту статтю, що схоплює суттєві риси української нації, будемо основно говорити в дальших розділах.

нопсихолог W. M. Dougall: **„Нація існує завжди тільки тоді, коли ідея маси, чи нації як цілости, є у свідомості одиниць і визначає їх діла... Нація існує справді та є життездатна тільки тоді, коли її самосвідомість є повна й виразна... Поступ нації, її могутність і щастя залежить головно від повноти й ширини, глибини й багатства змісту самосвідости, від докладности й певности, з якою цілість відбивається в кожній індивідуальній душі... від сили почувань, що концентрується на цій цілості".**[32])

На хвилину дозволимо собі на відхід від основного питання, щоб виянити ще одну важну справу. Вище згадали ми про майже загальне затемнювання духового обличчя нації, що стає поважною перешкодою на дорозі вияснення змісту духа української нації. Маємо на думці українську науку, яка могла запобігти у витворенні загальної суґестії про руїнницькі схильності українців, — загально: суґестії про нижчевартість української національної групи.

Наука (гуманістична) могла висвітлити багато моментів, що ілюстрували б духовність українців, рівночасно нівечили б погубні наслідки недовір'я до себе. Треба однак ствердити, що українська наука, за малими винятками, цього завдання не виконала з двох причин:

1) зайнята збірництвом „сирого" матеріялу, що був витвором українського духа продовж довгих сторіч, зустрілася з такою великою його масою, що цілком присвятила йому увагу;

2) перейшовши на другий ступінь наукової праці, зустрілася вже з масою чужих синтетичних творів, у яких чужа наука вспіла дійти до загальних висновків (— дарма, що часто хибних —) на тему джерел, шляхів і врешті, менш або більше певних, осередків світової культури. Ця нагла зустріч української зародкової науки з чужою, на вищому ступні її розвитку, спонукала першу в багатьох випадках зловитися саме за ці синтетичні висновки, без дослідження їх вартости з одного боку й без зрівнання якости української культури з якістю чужих культур з другого. Занедбування цієї другої вимоги визначило українській науці зразу схиблений кут її обсервації. Перша стадія[33]) української науки, що представлялася згаданим збірництвом, чого вислідом були неоцінені скарби духа забажала однак для себе автономного місця, (що облегшувала клітинність науки 19 в., яка так різко характеризує розпорошеність сторого світу) й беззастережної поваги. Не забираючися до синтези, що було збережене для інших автономних клітин науки, обмежилася вона до опису зовнішніх форм відкритих цінностей. онсаон

Обсервація зовнішніх форм довела до того, що затерлася межа між **змістом,** як духовим витвором, та **формою,** як конечним засобом висловити цей зміст. Тому, що форма накидалася зразу при обсервації, зміст же треба було щойно розшифровувати дорогою синтези всіх видів культури нації, а цього завдання наука того ступня не могла виконати, **подано форму за зміст,** за якою вже годі було не тільки побачити, але й відчути духа нації, як творця досліджуваного твору.

Тепер прийшла до голосу наука другого ступня, що замість залишити

---

[32]) Wlliam Mc. Dougall: The Group Mind.

[33]) Коли говоримо про першу стадію, то хоч вона звичайно випереджує синтетичну добу, не можна розуміти її так, наче б вона була вже завершена. Ні, завжди є ще безліч невідкритих вартостей, які треба відкрити й оголосити. Тому цей ступінь науки є природно рівнобіжний з другими.

свою попередницю на хибних шляхах розвитку... покористувалася її похибкою, або загалом дала себе під її впливом засуґерувати формою досліджуваного твору. Маючи перед очима вислід чужої синтетичної науки, з другого боку людську одиницю зрівняну з іншими її подібними в теоретичне людство, та переводячи синтезу вже форми, але не змісту свого твору, викрила ця наука в українській культурі безліч чужих елементів: асирійських, халдейських, гетитських, егейських, геленських, римських, німецьких і т. д. Українська культура стала дивною мішаниною чужини, в найкращому випадку, якимось чудернацьким стопом.

Ця „метода" живе й досьогодні, кидаючи тінь на всі прояви української духовости. Та й не тільки у витворах культури бачили дослідники ці чужі елементи, вони викривали їх і в світогляді українців. У висліді таких дослідів став українець якимось дивоглядом з татауржем різних культур на обличчі; йому наказано навіть глядіти на світ Божий масою чужих очей. Коли говоримо про чужину — то цим самим не заперечуємо чужої, запозиченої форми українській культурі; та дух нації вжив її на висловлення свого багатого змісту, перетворивши її на свою духову власність.

Ця обставина, що українська нація скористувалася чужою формою на висловлення свого духового змісту, ніяк не говорить про її нижчевартісність; навпаки: **великий дух потребує багато запозиченої форми, щоб себе висловити.** Не всюди одначе так безвиглядно представляється справа українського духа. Між творцями української науки, чи мистецтва загалом, були — як каже один з перших етнопсихологів Le Bon — „расові душі", що стали виразниками свого національного духа, та в безлічі псевдонаукових нісенітниць згубилися ці науковці, а мистців представлено українській громаді й чужині з чудернацькою маскою на обличчі. Так сконструйована, як це раніше з'ясовано, українська наука не лише не могла повалити хибних осудів про українську націю, але навпаки: утвердила їх шляхом обезціннення українського духа.

Ця маса відкритого матеріялу є, і відкривають їх далі; а в тім „расові душі" в українській науці й мистецтві є, і до них треба знову звернутися й читати їх так, як сказав Шевченко у своєму програмовому творі, що його адресував до нації (не тільки до сучасної собі ґенерації):

„Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову —
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте ані титли
Ніже тії коми;
Все розберіть, та спитайте
Тоді себе: Що ми?"

Нехай нікого не дивує ця цитата з одного твору; його вартість можна прослідити тільки під кутом становища, що його займає в нації Шевченко.

Ця остання заввага могла б уже звільнити нас від евентуального заміту менторства, мусимо однак додати тут ще одну заввагу: досьогочасна українська наука у своїй сумі повернула українській нації її повагу, що її настирливо нищила тенденційна пропаґанда; ця наука сповнила теж важливу функцію служити формальним засобом у поступі української нації; (так, наприклад, українська філологія виказала нестійність погляду, наче б то українська мова була говором „для домащняго обихода", отже оборонила її самостійність, довела її до уніфікації, створюючи літературну мову, розбудовує історичну граматику української мови й т. д.), але з дру-

гого боку окремі ділянки досьогочасної української науки не могли ставати самим собі ціллю. Коли ж ставали на цей хибний шлях, коли їх сприймачі повірили в їх абсолютну вартість і, коли врешті в них українська нація виходила в недійсному, карикатурному образі, вони мусіли зупинювати природний її поступ. Своїми скромними заввагами бажали б ми ще звернути увагу деяким українським дослідникам на потребу зайнятися такими питаннями, що мають безпосередню вартість для української нації, відкриваючи її справжнє обличчя й накреслюючи правильний шлях її розвитку. Для того старалися ми та й старатимемося відмітити у вузьких рямках цього огляду важніші осяги української науки, що вже взяла на себе цей відповідальний обов'язок.

Питання окреслити суть нації виринає доволі пізно — щойно у 18 в.

З чого одначе не випливає брак різниць між народами й менший або більший у них ступінь самоусвідомлення цих різниць.

Та саме це, що про нації (чи народи) заговорено в добу виключного панування раціоналізму в погляді щодо доцільности життя, а матеріялізму в світогляді, поклало печать на означення суті нації.

Для Voltairea, Montesquieu й інших раціоналістів нація є тільки кожночасною сумою фізично живих людських одиниць.

З такого означування суті нації випливає повне нерозрізнювання назов: нація — народ; вони обидві рівнозначні, стали синонімами однієї й тієї самої вартости. Про під — і надрядність цих понять, в будьякому розумінні, тут нема й мови.

Коли говоримо про раціоналізм, як площу, на якій зродилися перші дефініції нації, то дозволяємо собі, на певну недокладність, бо не сам раціоналізм вплинув безпосередньо на визначення суті нації, але зробив це матеріялістичний світогляд, в якому з його природи не поміщуються елементи, чи прояви духа й сам дух. Для матеріяліста матерія вичерпує всю містоту світу й поза світу, а рух її є для нього цілим змістом життя. Через те **матеріяліст не може признати нічого іншого нацією, як тільки певну суму живих людських одиниць.** Відвернувши це твердження, мусимо сказати без формальної речевої похибки, що **той, хто свідомо називає нацією певну суму фізично живих людських одиниць, є матеріяліст.**

Несвідомість при такому означуванні нації не може бути виправданням автора теорії, ідеології, чи просто автора осуду, бо вона саме відбирає право говорити про націю.

Для матеріяліста дійсним, реальним предметом досліду в питанні нації (народу), (іншими словами: емпіричним предметом) **є тільки дана фізично жива людська одиниця,** чи згуртування цих одиниць. **Все, що стоїть поза нею,** стоїть рівночасно позадійснстю, є **ірреальним явищем.** Типом такого ірреального явища є для матеріяліста **дух нації,** що через те **мусить перейти в ділянку фантазії, міту й абсурду.**

З конечности одначе мусить матеріялізм рахуватися з певними сполуками людських одиниць, що називають себе народами, чи націями. Вони надто виразно маніфестують себе назовні, щоб можна було їх поминути в практичній діяльності. Таке явище як нація, цікаве головно з боку його ґенези, для матеріяліста мусить з конечности набрати іншої вартости. Досліджування постання націй довело б матеріяліста до заперечення свого світогляду, тому й матеріялізм визначує націю, чи народ, зовнішніми ознаками, що мали б заступити брак ґенетичного вияснення.

Матеріяліст бачить фізично живі людські одиниці й їх групи, що говорять однією мовою, мають певну суму своїх споминів, що становить їх

традицію, та бере це за момент сполуки одиниць і за причину тієї сполуки. **Ці зовнішні ознаки нації, отже мова та традиція, не є одначе рушійними силами нації, бо вони не показують доцільности в розвою,** навпаки, якщо йде про традицію, показують в дечому пристосування до загального змісту ментальности історичної доби, яка поза тим визначається економічними явищами, що їх свідомо створює одиниця, або якийсь гурт одиниць, який одначе ніяк не є рівнозначний з групою, що називає себе нацією, чи народом. Наслідком того насувається матеріялістові таке вияснення: свідоме створення даних економічних умовин є причиною зміни гурту, що називається нацією, чи народом, а тим самим **нація перестає бути чимось незмінним, постійним, чимось замкненим у собі, своєрідним.** Навпаки, для матеріяліста нація є змінна, нестійна, як змінна є завжди кожночасна сума фізично живих одиниць. Через те нація не може бути замкнена, її межі завжди розбиває змінність змінної суми одиниць, через те, врешті, така сама сума може повторитися де-ін-де. Нації можуть своїми змістами покриватися без решти, якщо інші умовини, що надають їй такий, а не інший зміст, підлягають однаковій зміні.

Таке розуміння нації, як змінної суми фізично живих одиниць, названо в соціології[34]**) атомістичною теорією нації.**

Те, що сказано вгорі про консеквенції такого розуміння, притаманне атомістичній теорії, як притаманні суттєві для неї є дальші раціоналістичні висновки.

Коли ж ці останні зміни (ними можуть стати й інші умовини, неконечно, економічні (викликає свідомо одиниця, то справжнім творцем нації може бути одиниця, чи гурт фізично живих одиниць. Іншими словами: творцем нації й усякого гуртового життя для атоміста є людський розум (лат: ratio), звідси назва теорії: раціоналізму. Розум є одинокою силою суспільного (соціяльного) життя; тільки він править світом, він же може змінити економічні (чи інші) умовини, та цим самим чином може змінити і зміст нації на зовсім інше, творити іншу націю, чи народ, байдуже, що вона збереже собі цю саму назву.

Вистачить отже змінити в сумі одиниць однаково кожну з них і нація стане зовсім іншою. Для раціоналіста існування національних індивідуальностей неможливе. Бо ж супроти абсолютної незмінности законів розуму, раціоналізм не признає індивідуальностей взагалі.

Так матеріялізмові стає в допомогу раціоналізм, що на ділі не є другою теорією поруч матеріялізму, тільки, так би мовити, відворотною його стороною.

Тепер стане ясно, що **шляхом матеріялізму й раціоналізму йдуть ці теорії, чи ідеологічні напрямки, що хочуть на основі своїх розумових заложень,** байдуже який буде їх зміст, **зміняти духа нації** на зовсім інший.

Ці всі ідеологічні напрями є створені виключно з погляду фізично живої одиниці, яка для матеріялізму і раціоналізму є одиноким емпіричним явищем людського життя, але, якщо йде про практичну розв'язку цього останнього, є ця сама фізично жива одиниця **ціллю соціяльної дії** байдуже, чи буде вона нею безпосередньо в теорії тзв. демократичного лібералізму, чи посередньо, в теорії соціялізму. Тільки шляхи розв'язки цієї останньої цілі будуть інші. Не маємо змоги на цьому місці вияснити тепер шляхів, що ними прямують до однієї мети демолібералізм і соціялізм, бо про те

---

[34]) Див. праці Vierkandta, Tönnies'a і др.

будемо говорити в дальших працях, на цьому місці звернемо увагу на дальші наслідки атомізму.

Коли нація є кожночасною змінною сумою фізично живих одиниць, коли існує можливість змінювати суть нації, тоді треба витворити такі зовнішні форми життя, в яких саме могла б відбуватися бажана зміна, треба створити механізм, що унормує масу економічних (і соціяльних), умовин і в цьому механізмі довершиться бажана зміна. Цим механізмом є держава, що розв'яже і спрямує у визначене річище силу одиниці і мас, чи маси пролетаріяту. Саме життя буде розвиватися за діялектикою розуму, що має згори заложені абсолютні вартості. Хід розумування такий: 1) на початку є розум, що має якісь цілі, 2) він зустрічається з будьякою сумою людських одиниць, 3) бажає вжити їх до переведення цілі й 4) тому створює механізм їх з'єдинення — цебто державу. Шлях: розум — воля — чин, середник: сума живих людських одиниць. Чи цей механізм буде самим з'єднанням, значить, чи поза ним це з'єднання (сполука) одиниць не існує, це вже підрядне питання. Чи хитро промовчить його демократичний лібералізм, чи розв'яже його консеквентно соціялізм, заперечуючи можливість з'єдинення поза механізмом — питання це згори вирішене матеріялізмом і раціоналізмом: „Нації немає!"

Щодо соціялізму характеризує це питання Старосольський так: **„Не тільки соціял-демократія, — каже він, — але всі соціялістичні партії і концепції визначаються неґативним відношенням до нації.** Безперечно це відношення випливає з раціоналістичного становища спільного всім соціялістичним системам, яке теоретично **не може погодитися з таким виразно ірраціональним явищем, як нація.**[35])

Байдуже, що практично соціялізм зустрічається з націями й експлюатує прояви їх духа, стаючи „кличем боротьби" й витворюючи ілюзоричну спільноти — бо це не може змінити критеріїв, з яких вийшов соціялізм й лібералізм, цебто матеріялізму й раціоналізму.

Один і другий не може признавати нації безоглядного права на існування, тільки людству, або обидва мусять бути визначені космополітично, бо остаточно їх ціллю є інтерес одиниці.

Тут треба занотувати важливе явище: в добу панування матеріялізму, боротьба ішла і йде за форму механізму держави, а не за націю: демолібералізм проти абсолютизму, соціялізм проти демолібералізму. Тепер уже гинуть розходження між демолібералістичним і соціялістичним світом в обличчі боротьби з націями.

З вищесказаного виходить, що **хто вірить у єдину можливість споєння фізично живих людських одиниць шляхом механізації, є матеріяліст.**

Не виправдує від заміту матеріялізму автора дикого осуду те, що в ланцюг свого розуміння уводить духа нації, бо матеріялістична основа заложення вирішує цілість осуду в користь матеріялізму; дух же в цій цілості буде тільки оманою (ілюзією) без життєвого значення. Ще менше в користь даного автора може промовляти хоч би дуже глибока емоціональність (Напр. залюбки цитують сучасні вороги матеріялізму Sorel'a).[36])

Супроти вищесказаного — **про націю може говорити той, хто признає її духа, бо тільки тоді нація стає реальною життєвою вартістю. Інакше вона буде тільки примхою, фантомом, якщо не стане просто тактичним хитро вжитим параваном, що має скрити собою присуд її смерти!**

---

[35]) У згаданому творі, ст. 51.

[36]) Див. згаданий твір Донцова.

Повторимо ще раз вищеподані висновки:

1) хто називає нацією певну суму фізично живих людських одиниць — отже — є атоміст, матеріяліст;

2) хто хоче на основі своїх розумових заложень зміняти духа нації, є матеріяліст;

3) хто вірить у єдину можливість об'єднання фізично живих людських одиниць механічном шляхом, є матеріяліст;

4) хто досліджує і визначає шлях її розвитку біологічною або механістичною методою, є матеріяліст;

Тому, що матеріялізм не визнає нації, не може про неї говорити та визначати шляхів її розвитку й поступу. (дб).

Володимир Мацяк

Українська історіографія на нових шляхах

ХХ-те століття в житті українського народу — є тим періодом самостійницьких державно-національних злетів і спадів, в якому змагання в шуканні нових шляхів і матеріялу для остаточного здійснення побудови власного життя досягло найбільшого завзяття. Це той період, в якому зродилась потреба кращого самопізнання власних прикмет, потреба аналізи причин злетів і спадів нашого народу в усіх його державних і бездержавних відтинках історії.

Криваві і тяжкі змагання наших поколінь до кращого і щораз вищого самобуття і самопізнання йдуть у нас нескоординовано і часто-густо різними шляхами, що приводять до певних осягів, а ще частіше до невдач, які все ж таки нас не заломлюють. Причини цих невдач лежать здебільшого в нас самих, що їх не завжди ставимо собі перед очі, а то й не завжди хочемо собі усвідомлювати. Недостатнє самопізнання наше лежить у замалому знанні історії нашого народу.

В нашій історичній науці XIX-XX. ст. ми не спромоглися створити строго-критичну школу істориків, як це створили, наприклад, польські історики консервативного напряму, яку так уміло у поляків очолював історик М. Бобжинський. У нас досі звичайно спричинниками наших неуспіхів і підупадів є наші зовнішні вороги, а якщо ми винні й самі, то наші історики, не дослідивши справи як слід, безсторонньо, кажуть, що в цих упадках винна, звичайно, провідна верства народу — князі, королі, гетьмани, боярство, шляхта.

Не один період, не одна ділянка нашого національно-державного життя в історичному минулому закрита для нас ще незбагнутою темрявою століть, недосліджена ще в найосновніших своїх рисах. Більше того, ми не маємо ще науково з'ясованих і обґрунтованих мірил і критеріїв для підходу й оцінки різних періодів і ділянок нашого державного життя в минулім.

Не раз, свідомо, чи несвідомо, обминаємо нагоди й потреби розкрити зміст нашого славного давноминулого і знайти до нього відповідний підхід у наших історичних дослідах. Бо ще й досі наукові досліди нашої величної княжо-державної історії в національних наукових установах, як

слід незорганізовані і несистематизовані, а якщо й ведеться ця праця, то здебільшого несистематично і безпляново.

Наша історія, хоч і велична своїми найвищими злетами думки і чину та упадками, багата своїми гострими, разючими парадоксами, ще мало знана в культурному світі.

З-понад тисячі років нашої найбуйнішої історії в християнській добі, більш, ніж половина, близько 600 років — це період самостійного державного буття й розвитку українського народу у власних державах: княжо-королівській, гетьмансько-козацькій і новій республіканській (1917-1920), та багато коротший період бездержавного життя і поневолення української нації чужими загарбниками, період безупинної кривавої боротьби і визвольних змагань українського народу проти окупантів. Наші новітні історики починають уже шукати належних нових шляхів, критерів, мірил, метод до повнішої, справедливішої оцінки історії нашого християнського тисячеліття. Наша історіографія цих критеріїв і метод ще не знайшла, ще не потрапила з належною глибінню підійти до основних причин розвитку і занепаду української державности й народу. Але вже появляються перші спроби підійти до істоти справи.

Українська історіографія наших десятиліть повертає на шлях, що його вже давно з успіхом пробороли історики різних европейських народів, — на державницьке розуміння і досліджування нашого минулого.

Цей державницький напрямок в оцінюванні української історії, за яким ішли наші княжі київські та галицько-холмські літописці та бояни — співці „княжого времени" і Ігоревих боїв з половцями, напрямок, що його визнавали і деякі козацькі літописці — хроністи, забувся у нас у народницькій історіографії XIX-XX ст. і знову тепер приходить до давніх своїх правд і значення. Нам не перескочити понад цей конечний і корисний державницький напрямок до европейського, світового, чи вселюдського розуміння історії!

Складне питання змісту державницького напрямку в українській історичній науці ще нез'ясоване і ще не скоро буде з'ясоване. Можна його зміст пізнавати з інших европейських історіографій, але й це ще не цілком роз'яснить і не скоро розв'яже питання того напрямку, яке в нас тількищо почали висвітлювати наші історики. Але сама назва й істота державницького напрямку в майбутній нашій історіографії повинна показувати, що можна й доцільно будувати його і розвивати на базі дуже широких і основних многобічних джерельних дослідів цих, насамперед, наших державних християнських періодів, що були в нашій історії найдовше тривалі, успішні і щасливі для українського народу, — одним словом, зразкові.

Таких періодів у нашій історії ми маємо небагато: 1) біля 270-літню Київську Княжу Державу, 2) коло 200-літню самостійну і незалежну Галицько-Волинську Княжо-Королівську Державу (1150-1350) та 3) коло 60-літню незалежну і самостійну Гетьмансько-Козацьку Державу (1648-1709). Але й усі ці державні періоди нашої історії мали не тільки завершення, але й занепади в своєму розвитку. З них найбільш зразкові своєю державнотворчістю були часи перших київських князів включно до Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, часи Галицько-Волинських князів і королів Ярослава Осьмомисла, Романа, Данила, Льва, Юрія і його синів та козацьких гетьманів, Богдана Хмельницького й Івана Мазепи до трагічної Полтави в 1709 році. Це є ввесь дослідчий матеріял, не раз замало досліджений, або просто ще дуже ма-

ло знаний (напр., часи Галицько-Волинської Держави XIII-XIV ст.), на якому можна розбудувати зразкове і вірне розуміння державницького напрямку в новій, майбутній українській історіографії. Скільки трудніше і не раз неможливо основувати державницький напрямок та обминати його розпуття, небезпеки і паліятиви (а цих, взятих з різних модерних течій і напрямків XIX-XX ст., у нас не бракує!) на досліджуванні бездержавних, несамостійних періодів життя нашого народу, скільки ми не шукали б різних додаткових метод і шляхів для побудови нашого державницького напрямку в історіографії на матеріялах з наших бездержавних періодів неволі і визвольних змагань. А вже на нашому XIX столітті нам не дошукатися справжнього матеріялу та основ для побудови державницького напрямку і повного розуміння нашої історії. Це століття, позбавлене всякої самостійної державницької думки та чину, було виявом нашого найглибшого національного занепаду. Правда, це століття роз'яснене полум'яним і пророчим словом Тараса Шевченка, проте воно не дорівнюється до вершин наших державно-національно-культурних чинів X-XI-XIII-XIV, чи другої половини XVII ст. І насувається думка, чи не було б доцільно — з огляду на методу й строго державницькі критерії майбутнього напрямку в нашій історіографії — розділити нашу тисячолітню християнську історію на: 1) історію української державности у всіх періодах та на 2) окрему історію бездержавности української нації й її визвольної боротьби проти окупантів. Бо в цих двох основних фазах історичного життя укранського народу йдеться про різний, контрастуючий з собою, рівень національного життя та його змагань і здобутків. Такий основний поділ нашої історії на дві частини видається методологічно доцільним для стосування при дослідах двох окремих метод і мірил — критеріїв, чи напрямків, 1) державницького в повному розумінні, 2) іншого, який покажеться в майбутньому більше доцільним для оцінок і дослідів наших бездержавницьких періодів. Чи можна застосовувати державницький підхід з його складними принципами й оцінками до бездержавницьких періодів нашої історії, в яких наш народ з володаря своєї могутньої держави сходить до ролі поневоленого раба чужих окупантських держав і бореться тоді не за свою потугу та добробут, але лише за саме право до фізичного існування. Отже протиріччя в основних питаннях української історії є надто глибокі і великі, щоб до всіх їх застосовувати один і той самий державницький напрямок і наукову методу з його поняттями і вимогами, що коріняться у великій історії українського державного народу давніх періодів та в історіях державних народів Европи і світу.

Оскільки в попелі вузько-змістового „народництва" в українській історіографії XIX-XX ст., збагаченій лише Грушевським, тліли завжди огники державницького розуміння української історії, то виразні змагання до відновлення державницького напрямку в нашій історіографії могли появитися лише в широких, спеціяльних дослідах над державною козацькою добою у В. Липинського, С. Томашівського й інших. Але ці історики, як ініціятори відновлення державницького напрямку в нашій історіографії, показуючи новий образ козацько-гетьманської державности в своїх працях, очевидно ніяк не могли ще розгорнути перед нами найширшої та скінченої підбудови під науковий історіографічний державницький напрямок, не могли дати такого широкого образу української державности в різних її періодах, що його можуть дати об'єднані нові досліди наших істориків над княжою, королівською і над гетьмансько-козацькою

державними добами. Для кращого й повнішого з'ясування істоти й образу української державности, та державницького напрямку в нашій історіографії доведеться ждати на глибші досліди істориків, що візьмуться за систематичне досліджування фундаментальної для нашої державної історії, довготривалої, більш 450-літньої Київської та Галицько-Волинської Держави, що в нас розмірно так убого досліджена й розроблена. Стає ясним, що будування нового державницького напрямку в нашій історіографії треба зв'язувати більш за все з історіографічним матеріялом і з наслідками, які випливають з нього. Тим часом слід підкреслити жалюгідний факт, що дослідників нашої княжо-державної доби X-XIV ст. тепер надто мало — це у спадщині по обов'язуючому у нас аж до Грушевського народницького напрямку, у всіх його відгалуженнях і відтинках. І саме передовсім посилені досліди українських істориків над нашою довговіковою добою Київської та Галицько-Волинської княжої держави X-XIV століть зможуть дати надійний і повновартісний матеріял під розуміння й будову майбутнього par excellence державницького напрямку в нашій історіографії. Для такого завдання ці досліди мусять бути розбудовані дуже широко, куди ширше, ніж це зроблено досі.

В Західній Україні, а зокрема в Галичині, де найраніше приходять історики до опозиції проти всевладного в XIX-XX ст. народницького напрямку під впливами програної визвольної війни 1917-1920 рр., в трохи прихильніших, як де-ін-де, умовах українського життя під Польщею, помалу розвивається джерельно-аналітичні досліди українських істориків (М. Кордуби, С. Томашівського і М. Чубатого із старших, Т. Коструби, С. Білецького і В. Мацяка з молодих) над Галицько-Волинською Державою і Церквою XIII-XIV ст. Ці досліди своїми джерельно- аналітичними, часто новими здобутками й конструкціями, поглиблюють і поширюють теперішній засіб знання про другу, по Київській найбільш щасливу й успішну в нашій історії, Галицько-Волинську Державу XIII-XIV ст. Самим розкритим джерельним матеріялом та вірним, вже не народницьким, підходом до них, що сам собою із джерел логічно випливає, ці праці містять у собі багато нових елементів для методичного зреконструювання нашого, дуже буйного і на високому європейському рівні державного життя самостійної України XIII-XIV ст. аж до її наглого і несподіваного занепаду. В цих працях нагромадився також цінний методологічно-фактичний матеріял під будову державницького напрямку та його критеріїв і вимог.

На еміґрації в Европі і почасти також у Галичині успішно розвивалися архівно-джерельні, аналітичні досліди наших істориків (Д. Дорошенка, Б. Крупницького, І. Борщака, М. Андрусяка й інших) над гетьмансько-козацькою державою, що давали і дають першорядний і новий матеріял під будову й розуміння державницького напрямку в нашій історіографії, наскільки вони займаються дослідами незалежної козацької держави (1648-1709). Якщо дехто з істориків і державників зв'язує свої наукові досліди з пропаґуванням і втілюванням своїх ідей і поглядів на наше минуле у своїй практично-політичній громадській діяльності нашого часу, то з погляду майбутніх завдань нашої, ще так мало розробленої історичної науки, можна це вважати за менше щасливе і бажане явище.

Світова війна 1939-1945 рр. перервала розвиток української історіографії з державницьким підходом та змагання українських істориків з'ясувати підстави, складові елементи і критерії майбутнього державницького напрямку, що ще не скристалізувався. Але українські історики, свідомі

майбутніх державницьких зусиль і завдань українського народу, сьогодні знову піднімають змагання з'ясувати і збудувати методологічні та ідеологічні основи й засновки під чисто науковий державницький напрямок нашій історіографії, хоч ще бракує для них критеріїв і хоч доводиться це робити в нелегких еміґраційних умовах життя й наукової праці. Причину до цих відновлених наукових змагань дала в значній мірі невелика розміром, але поважна праця нашого видатного дослідника-спеціяліста козацької доби проф. Б. Крупницького („До методологічних проблем української історії", Українська Вільна Академія Наук, Серія історична I, Авґсбурґ, 1946, стр. 23). Праця побудована тільки на матеріялах про гетьманськокозацький період XVII-XVIII ст. з його гострими антитезами в структурі і змаганнях української козацької держави з її провідною верствою та „простим народом". У висліді гетьмансько-козацький державний період все таки дає трохи хиткий ґрунт під основи розуміння нової державницької концепції в українській історіографії, розроблення якої, за словами Крупницького, є ще й сьогодні скорше дезидератом, ніж доконаним фактом. Праця Крупницького відводить відповідне місце і увагу деяким основним елементам і поняттям державницького напрямку зі становища дослідів над козацьким державним періодом.

Ця праця й викликала у літературного критика Віктора Бера поважні сумніви аж до основних заперечень Крупницькому в рації називати наш новий історіографічний напрямок „державницьким". Без належних підстав хоче п. Бер назвати цей напрямок „антинародницьким" — і не диво, бо критик у розумінні нашої історії стоїть ще, як уся наша громадськість, на ґрунті „народництва" з його всілякими відгалуженнями (цикль „Засади історії. I. Народництво. II. Антинародництво. III. В пошукуванні синтези. „Час" чч. 5, 7 і 8 з лютого 1947 р.). А втім, деякі сумніви і заперечення Бера може в деталях настільки оправдані, наскільки йдеться про базування нового державницького (таки не „антинародницького") напрямку лише на розгляді козацької державної доби з її антитезами і хиткістю. Але Бер не помічає, що далеко успішніше і доцільніше будувати державницький напрямок нашої історіографії на поширнеому матеріялі з нашої княжо-державної доби.

Нічого істотного для базування державницького напрямку не принесла стаття В. Г—ка (Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей, в „Голосі Державника" 1947, ч. 2. ст. 12—29). Вона дає тільки справедливу критику „народництва" в нашій історіографії XIX—XX ст., але також тільки зі становища нових державницьких концепцій в оцінці гетьмансько-козацького державного періоду, додаючи при цьому деякі деталі до характеристики дотеперішньої концепції державництва в історіографії згаданого періоду.

Спроба звернути увагу на потребу побудови наукової державницької концепції в нашій історіографії зі становища матеріялів і дослідно-джерельних перспектив наших довговікових державних періодів, Київського та Галицько-Волинського і, — з загального становища всіх наших державних періодів, ми вже коротенько писали („За новий підручник Української Історії", Неділя ч. 36 з 2. серпня 1946 р. і друга статейка п. н. „Перебудова української історіографії", „Українська Трибуна" ч. 29 з 27. квітня 1947).

Перед новою майбутньою українською історіографією виростає великий обов'язок вкласти свій, може співвирішальний, в творенні нашого майбутнього державного життя, вклад, якого не змогла дати українська істо-

ріографія „народницького" напрямку в нашому першому державно-визвольному змаганні 1917—1920 років. Українська історіографія мусить дати повнішу синтезу української історії в новому державницькому напрямку, що в нас так дуже запізнений і так конче потрібний. Для побудови і з'ясування цього нового напрямку конечно знайти основні тривкі критерії і мірила державницьких вартостей. Цих усіх основних мірил і критеріїв для державницького напрямку в їх повності не знайдемо і не збудуємо доти, доки не дослідимо і не висвітлимо всебічно і глибоко всіх наших минулих державних періодів, а головне тих, що ще досі найменше досліджені й оцінені (Галицько-Волинська Держава XIII—XIV ст.). Для цього треба ще багато джерельно-аналітичних праць і розшуків нових джерел.

Щоб знайти і устійнити якнайбільше критеріїв для побудови нашої історіографії в державницькому напрямку, важно висвітлити всі, а принаймні найголовніші причини занепаду нашої державности в минулому, що корінилися не менше в нашому внутрішньому духовому житті, як і зовнішніх факторах, залежних і незалежних від нас. Ми повинні також простежити причини і фактори зросту та вікової довготривалости наших княжих держав. Державотворчі сили й вартості зможемо будувати в нашому майбутньому державному житті все на найкращих зразках нашої державности в минулому.

В нових оцінках нашого багатого і славного минулого наша майбутня історіографія повинна знайти та вживати ті мірила і критерії, що будуть відповідати великій ролі і значенню України-Руси в Европі X—XIV ст., яке в пізніших часах у тій мірі більше не повторилося. Українські князі і королі X—XIV століть, разом з народом і його провідними боярськими верствами — це наші, майже всі найкращі державотворці великої міри, державні фахівці і будівничі народнього добробуту у власній Незалежній Самостійній, Соборній Державі X—XIV ст.

На підставі нових, потрібних ще, аналітично-джерельних праць і розробок над княжо-державною добою можна буде приступити до кращих синтез української історії, при чому варто розділити — за вимогами державницького напрямку — нові підручники нашої історії на дві основні частини: 1) історію нашої державности як готових творів, їх розвитку і підупадку і 2) історію періодів бездержав'я, неволі і визвольних змагань. Такого поділу нашої історії вимагав би неоднаковий рівень українського життя в різних державних і бездержавних періодах, що його пройшов наш народ. Живучи тепер на грані переломових для нашого народу часах, коли рішається його доля, ми мусимо знати, на що сперти наше майбутнє державне життя і зразки його будови, чи на нашому могутньому минулому X—XIV і XVII століття, чи на XIX столітті, цьому періоді нашої найглибшої національної слабости, злагідненої і просвіченої тільки огненним пророчим словом Тараса Шевченка. В нашій історії ми мали безперечно гарні, та менше гарні зразки нашої державности. За суворими історичними законами життя всіх народів і також нашого народу, державотворчі вартості кожного самостійного й незалежного державного періоду стояли і стоять у прямій пропорції до часу тривання цього періоду. Наскільки коротший був у нас державний період, настільки його державотворчі вартості ставали чомусь — з якихось причин — менші і скоро тягнули за собою занепад державности.

На руїнах давньої і неодноразової нашої державности розбудовуймо майбутнє самостійне українське державне життя за новими зразками дер-

жавницької практики европейських і світових народів і за старими, добре випробованими й знаменитими державницькими зразками наших князів, королів і гетьманів, що викликали подив в Европі та вводили в її склад український народ.

Богдан Стебельський

Українська мистецька сучасність

I

Вступ

Мета цього огляду — дати загальний образ сучасного українського мистецтва, що його вихідною точкою можна вважати реалістичну школу українських передвижників, або імпресіоністів. Обидві ці течії відіграли в розвою нашого мистецтва зворотну ролю, бо від того часу українські мистці починають помалу приносити жертви своїм богам, і перестають платити данину чужим ідолам. Це не означає, що вони замикаються в рідному „ґетті", що зривають контакт з чужими мистецькими середовищами. Навпаки, вони виходять часто на чужину, щоб повернутись до себе, додому, ще більше свідомими своєї самобутности.

На долю українського мистецтва впав важкий обов'язок. Треба було розв'язати цілий ряд проблем, що їх поставили умовини чужого панування, і починаючи знову від основ розбудовувати фундаменти для нового українського мистецтва.

До того ж кінець XIX. ст. — був час ідей матеріялістичного світогляду, що позначився в мистецьких стилях реалістичним сприйманням. Через це ще тяжче було нав'язати до чисто українських традицій, які сильно вросли в стилі, що висловлювали чисто ідеалістичне наставлення до життя — чи це візантійсько-українське середньовіччя, чи козацький ренесанс і барокко.

Ґенерація тогочасних мистців мала ще й ту трудність, що їй доводилось набиратись мистецьких знань, ремесла там, куди виеміґрувала колись українська мистецька знать, забираючи туди й авторітет мистецьких академій. Там уже, в чужому середовищі, треба було вчитись і нерідко привозити з собою в Україну, поруч зі знанням ремесла, чужі ідеї, що опановували тодішні центри: Мюнхен, Краків, Петербург.

В таких умовинах українське молоде мистецтво шукає порятунку в щирій, безпосередній творчості простолюддя. Стоячи однією ногою на плятформі академізму, (Похитонів, Васильківський, Самокиш, Беклемішев), другою ногою спирається на зразки побутового мистецтва, ідеалізованого реалізму та романтизму (Мартинович, Балавенський, Трутовський, Куїнджі, Айвазовський, Крижицький), та своєрідного побутового імпресіонізму (Левченко, Пимоненко, Красицький, Їжакевич, Дядченко, Галімський і ін.).

Всіх їх об'єднує однакове розуміння мистецтва. Вони всі реалісти, хоч і з певними ухилами до ідеалізації рисунку. В них переважає наскрізь об'єктивне трактування природи, намагання відтворити її самобутність, національні притаманності українського краєвиду і людини. Їхній імпресіонізм, ще не аналітичний, він не доходить до крайности суб'єктивізму, що

вже зовсім виразно виступає в братів Кричевських, Мурашка, Борачека, Сосенка, Труша та ін.

Але, щоб говорити про мистецтво нашої сучасности, зокрема на еміґрації, мусимо наперед порозумітись щодо поняття **„сучасність"** і щодо інших мситецьких образотворчих понять.

П. Ковжун каже про мистецьку сучасність так: „Сучасність — це передусім властиве охоплення давнього і близького минулого, щоб бачити стан сучасного й шляхи майбутнього". Справді, без перспективи в минуле, не видно сучасного. Кожне охоплення образу потребує віддалі, але сучасність в'яжеться з минулим ще й певного роду пов'язанням ідей, що передаються з минулого в сучасне. „Виходячи з цього діялектичного розуміння сучасности, ми маємо право поширити термін „сучасність" і до новітніх мистецьких явищ залучити й такі, що постали 20-30-40 і більше років тому, але їх чинність, або впливовість, у сучасності ще не вичерпана. Крім того, слід пам'ятати, що в зміні мистецьких напрямів є своя закономірність і взаємозалежність, які треба враховувати при аналізі сучасних течій, тобто останніх тенденцій мистецького розвитку".

Ці дві цитати хай оправдують мене, чому доводиться огляд поширити поза межі під час еміґрації, виходячих від тих течій, що зродились вже перед і в роки революції.

Сучасне українське мистецтво характеристичне своєю активною поставою. Як каже О. Архипенко: „Мистецтво не те, що ми бачимо, а те, що ми маємо в нас самих". Мистецтво прагне виказати внутрішній образ індивідуальности кожного мистця, як системи думання та вичування певного людського ґатунку, певної духово і кровно пов'язаної збірноти, в її найшляхетніших і найсуттєвіших ціхах. Цього не могла сказати реалістичнонатуралістична доба зматеріялізованого XIX. ст., коли за пасивною поставою до природи, та за об'єктивністю її сприймання, губилось духове обличчя не тільки самого мистця, але затиралось все, що вирощує мистця — те його середовище, з якого він кровно і духово виростає.

Розуміти це мистецтво — це означати, прийняти цю його поставу до життя. Не виконавши цієї умови — визнаючи далі мистецтво за наслідування поверховости природи — або вичікуючи компромісів, означає закрити перед собою двері в нову дійсність, дійсність нашої мистецької сучасности. „Предмети природи почали затрачувати в мистецтві свою об'єктивну вартість, а стали символами переживань. Форми, площі, лінії і барви предмета в давній реалістичній сполуці тепер перестали цікавити. Байдужі їх складові формі, їх будова. Тому відповідно до потреби, вибрали мистці з предметів лиш те, що мало якесь значіння в їхній мистецькій концепції, а все інше залишили без уваги. А значення мали лише характеристичні складові елементи, бо вони власне вистачали до загальної дефініції явище і предмет" (М. Драґан).

Усі течії мистецької сучасности визнають одну основну засаду; вони в мистецькому розумінні щироти природи й життя активні та суб'єктивні.

„Ми бачимо з одного боку в мистецтві впливи техніки та машинізації всього і в наслідку раціоналістичне розуміння світа, а з другого — чистий ірраціоналізм, що весь реальний світ уявляє собі лиш, як сировину, матеріял, за якими щойно починається справжня реальність, не видна для тих, що її відчувати не можуть. На тлі боротьби цих двох сил, що одна одну завсіди виключали, ми можемо спостерегти незвичайно цікаве явище зиґзагуватої лінії розвою сучасного мистецтва, де на шляху до одної мети і досконалого пластичного вислову реальних речей та почувань, напрямна

мистецьких шукань робила раз-у-раз повороти з однієї крайности в другу, але все з чимраз більшою силою динамічного розгону. Цю лінію ми дуже легко спостерігаємо в модерному малярстві. Проти розбиття імпресіонізму Сезан висунув систему будови картини; розгнузданості та хаосові футуризму і експресіонізму — кубісти протиставили архітектуру площин; неоклясичності сюрреалісти протиставлять заперечення всіх законів річевости, йдучи в крайностях аж до заперечення самого малярства (Дадаїзм). Між цими крайностями ми бачимо одну напрямну, що змагає до ідеалу малярства, до чистого малярства". Ці думки Михайла Винницького, що стосуються до европейського модерного мистецтва, можна вповні пристосувати до українського сучасного мистецтва. Є риси спільні для всіх протиреалістичних течій нашого мистецтва.

Весь світ — природа — це для ока творця матеріял, що з нього мистець має будувати твір. Всі предмети в природі мають сталу свою вартість. Це вічно ці самі предмети, речі, істоти, символи та ідеї. Їх можна називати елемантами форм, що існують незмінно в природі й в мистецтві. Зміняється тільки порядок та існує в мистецтві ієрархія елементів форм, що дає вічну мінливість форм у мистецтві у протиставленні до сталої та незмінної рівноваги елементів у формах природи. Природа у своїй об'єктивності форм, тобто в стабільності своєї організації зовнішнього та внутрішнього світу, зазнає в мистецькому образі нового порядку, нового ладу: елементи її форм існують за неприродним, супроти істоти природи, порядком, лише за ладом істоти мистця. Одноразова індивідуальність форми в природі, автономія кожної речі, предмета, істоти, її самостійний ритм, їхні конфлікти між собою, дістають у мистця кожноразовий спільний для себе ритм, конфлікт, ідею, світогляд, що має мистець, коли він починає бій за своє виявлення, за творче самоосвідомлення. В мистецькому творі існує позірно природа, існують поверховно всі елементи форм природи, на ділі там за елементами форм природи існує тільки мистець. Природа, а радше її індивідуальність, існує там так переформлено, що вона не є собою. Там треба шукати природи мистця і тому в мистецькому творі панують інші закони, ніж у природі. Ці, власне, закони, за якими мистець будує свою природу, які порядкують елементами природи і творять форми нові, форми мистецької природи, природи мистця, є змістом мистецтва.

Змістом мистецьких творів не є спільні всім мистцям елементи форм природи, незмінні у своєму відношенні до мистця, як предмет, модель, мотив, сюжет. Змістом є світосприймання — індивідуальність мистця в трансформації природи, в будові свого образу, тобто в матеріяльній реалізації його змісту, у вислові досконалої мистецької форми. Індивідуалістичний світогляд нових течій заперечує теорію про існування конфліктів та боротьби тільки соціяльних кляс. Цей світогляд відкидає перевагу впливів таких чинників, як клімат та соціяльна економіка, висуваючи нові вартості, що творять мистця: темперамент, і його ритм, духова будова мистцевої істоти, тобто духовий і кровний зв'язок з предками, національна приналежність, світогляд, та накінець, його сучасне середовище, ідеї та буття, тобто його доба.

Так розуміючи мистецькі форми сучасної плястики, можемо їх приймати, як нову мову абсолютного мистецтва, що говорить своєю граматикою, оперує своїм словником і має свою логіку, врешті має свої дороги і цілі, до яких прямує послідовно, не зважаючи на умовини, що хочуть життя завернути назад.

Сучасне українське мистецтво за свою поставу, за свій світогляд, за-

платило ліквідацією руху, що його викреслено зі списка живих. Але воно висловлює істотність свого народу. Бій народу за свою самобутність висловлюється змаганням мистецтва говорити своєю власною мовою. Тому поверхова політична депресія не покривається з духовою депресією. Де занепад наступає ззовні, там ще нема справжнього занепаду. Він настає лише з занепадом сил всередині. Потенціяльні енергії та невиявлені ідеї неспівмірні до можливости нашої сучасности. Вони в стані конденсації і не лише в площині мистецтва, але українства, як духової цілости, що доставляє мистецтву необмежені можливості. Тому сучасний відступ і депресія, спричинені політичним станом нашої сучасності, є маленька перерива і перепочинок тих мистецьких енерґій і вартостей, що готуються до генерального наступу.

II.

Українське мистецтво перед революцією і в період української державности.

Сучасне українське мистецтво виступає яскраво в кількох етапах. Революційні роки і українська державність — перша світла сторінка його історії. Далі, після короткої перерви, друга сторінка — часи НЕП-у — українізації другої половини 20-их років до початку 30-х, відтак після заломання українізації, та з появою нового курсу калективізації на східніх землях і національного піднесення на західніх, наступає третій етап, що особливо визначається на заході. Четвертий і останній етап маємо, коли друга еміґрація центральних земель пересувається до західніх земель і разом подається на чужину. Цей останній етап об'єднує українців-мистців майже всіх територій України, найрізнорідніших її середовищ, мистецьких ідей та течій, що зійшлись разом і, хоч у дуже несприятливих еміґраційних умовах, все ж таки незв'язані ззовні, можуть вільно обмінюватись досвідом та ідеями підготови до майбутнього. Зустріч українських мистців принесла багато корисного. Мистці, що були відірвані від західніх формалістичних течій, зустрічаються з мистцями, що зросли в духовій атмосфері модерних стилів. Мистці центральних земель виполіскуючись з бруду офіційного соцреалізму, показують цікаві форми, що їх вони свідомо, або підсвідомо, взяли з недавніх традицій весняного розвитку мистців українських шкіл — Ю. Нарбута, Ф. Кричевського, М. Бойчука, та ін., які повели українська мистецтво самостійними шляхами у великі дні визвольної революції, а потім у добу — українізації.

Коли порівнати західні землі до центральних, ми мусимо ствердити велику відсталість перших на заранні нашої сучасности. Коли не враховувати і Труша, Ю. Панькевича, М. Сосенка, О. Новаківського та ще декого, західні землі не проявляють майже ніякої активности в нових рухах українського мистецтва. Організоване мистецьке життя лежить дослівно в руках одиниць, що скоро змучені відходять. Перше товариство, що мало організувати мистців і опікуватись ними, — це „Товариство для розвою руської штуки". Його засновано 1898 року. Йому завдячуємо дві перші виставки українського мистецтва на західніх землях. Першу відкрито при заснуванні організації (виставляли: Ю. Панькевич, Іван Труш, А. Пилиховський, О. Скрутко і К. Устіянович). Другою в 1900 р. (виставляли: О. Новаківський, О. Курилас, Копистинський і Панькевич) закінчено діяльність товариства. До 1905 р. існує повна перерва і щойно цей рік приносить появу першого мистецького журналу „Артистичного Вісника",

що його редагує, пише в ньому і ним торує шлях новим думкам мистецтва, піонер імпресіонізму на західніх землях — Іван Труш. В тому ж таки році, за допомогою М. Грушевс«кого, зорганізоване „Товариство Прихильників Української Науки, Літератури і Штуки" влаштовує виставку „Української Штуки і Промислу". Коли врахувати те, що О. Новаківський жив тоді постійно у Кракові, що мистецька молодь ще тільки підготовлялась, ми можемо сміло ствердити, що І. Труш орав галицький переліг не менше самотно, як Франко в літературі, викладаючи основи мистецької абетки.

Цей стан не переводився на західніх землях і з малими змінами протривав до першої світової війни та її епілогу — визвольних змагань, коли розгромлена ворожими силами Армія УНР привела на західні землі свою еміґрацію, що в таких постатях, як В. Крижанівський, П. Холодний, М. Бутович, П. Ковжун, безпосередньо, а О. Грищенко, М. Глущенко, Андрієнко-Нечитайло посередньо і численні інші дала основу, що з участю вже молодняка західніх земель створили дійсно поважний центр, який через вісь Львів—Париж в 30 роках починає змагатись з центром українських центрально-східніх земель — Києвом — Харковом і, користуючись догіднішими умовинами, починає перебирати ініціятиву творчих шукань у свої руки (АНУМ).

Але головний корінь нашої сучасности виріс в серці наших культурни тхрадицій — в Києві. Там ще до створення Української академії мистецтва живуть багаті традиції, що їх плекають різні художні школи та окремі мистці. Вже в рр. 1907 до 16, „Товариство Київських Художників" влаштовує збірні та індивідуальні виставки українських мистців по більших містах України.

Мистці: В. Кричевський, Ф. Красицький, П. Холодний, археолог М. Біляшевський та поет О. Олесь організують дві ретроспективні виставки українського мистецтва в 1911 і 1913 рр. Там можна було познайомитись з передовими мистцями України. Після 1909 р., коли на виставці української графіки В. Кричевський перший нав'язує до українських стародруків, доби барокко, розриває зв'язки з Москвою, стає предтечею великого реформатора сучасної української графіки — Ю. Нарбута, мистці — імпресіоністи. — В. Мурашко, і М. Борачек — створюють своєрідну імпресіоністичну школу, що цілком відповідає тій же течії на заході, та дають твори, що поруч І. Труша, найкраще репрезентують у нас імпресіоністичну течію.

Власне, імпресіоністи перші звернули увагу на чисто плястичний спосіб розуміти краєвид, модель та композицію. Це реалісти — самого кольору. Не сентиментальний настрій, вкладаний у природу, не описовість реаліста „літературного" сприймання, не сюжетніст і новаторство натуралістичного „змісту", імпресіоністи — це реалісти тієї катеґорії, що їх хвилює тільки колір, світло, а предмет — остільки, оскільки він є джерелом кольору. Імпресіоністів хвилюють світлові ефекти, що їх дає Пленер, вільне повітря, синя баня небосхилу, зелень дерев, момент пори дня, химерність погоди, настрій чисто малярський... Усе сходить до однієї правди імпресіоніста: „Малюю не те, що існує, (що десь там є), але те, що бачу" (Тернер). Звичайно, імпресіоністичне бачення поверхове. Воно, зрештою, і не намагалось бути чимсь іншим. Малярство вражень.

Заслуга імпресіонізму в його здобутках чисто малярського характеру. Аналізуючи колір, імпресіонізм розбив світло на райдугу кольорових ґам, тонів та півтонів, поділив фарби на скалю теплих та холодних і по-

чав свідомо господарювати кольором. Цим імпресіонізм підірвав авторитет академічного малярства.

Вслід за імпресіоністами, що дозволили собі підсміюватися зі старих понять академічного та реалістичного малярства, виступили молодші смільчаки, що вже висунули ґрунтовно нові гасла, гасла повної неґації старого світу. Вже в 1914 р. Павло Ковжун сходиться з братами Семенками й вони иляную новий мистецький рух. Правда, їм доводиться через воєнні дії пляни відкласти надалі, але перша організована праця проводиться, а найголовніше відбувається виміна думок. П. Ковжун так згадує про свої перші пореволюційні зв'язки з футуристами та символістами: „Почалися зустрічі, сходини, балачки, спогади з минулого, та пляни й мрії на майбутнє. Поміж „старою" київською братією, як Семенко, Командант, Савченко, Терещенко, Поліщук, Петрицький, Лісовський, Єлланський, Михайличенко, знайшлися нові люди, Тичина, Меженко, Слісаренко, Курбас, Загул, Ярошенко, Хомик, Лебединець, Обідний, Немоловський. Автори читали свої твори, обмірковували видання альманахів і журналів. Під час зборів і дискусій вирізнялись два головні напрями: символісти і футуристи. Активніші були футуристи з Семенком, як провідником, до яких приставали Слісаренко, Ярошенко, Обідний, Лісовський і я. Символісти групувались біля Савченко. Футуристи хотіли видавати альманах „Біла Студія", одначе символісти видали його самі під назвою „Студія", яка нікого не задовольнила, навіть самих символістів. Тоді постав проєкт видавати „Музагет" і створити Товариство...".Ця група малярів і поетів під назвою „Кверофутуристів", ще в 1913 і 14 рр. видала дві збірки. Щойно в 1923 р. розростається вона в сильну групу „панфутуристів", що випустила, крім різних книжок, альманах „Семафор у майбутнє", а згодом видавала журнал „Нова Ґенерація".

Футуризм — це реакція проти всіх традицій, це „сьогодні", що хоче бути собою проти всіх диктатів минулого. А що „сьогодні" на 90% існує в минулому, футуризм пройшов наче метеор бунту. Він був прапором усіх тих течій, що виступали на барикади революції для нищення старого світогляду. Мав рухи, позу, розмах пропаґандиста, аґітатора, проклятматора, апостола. Він любив революцію для неї самої і тому прийняв у основу своєї ідеолгії рух. В Італії він був запереченням традиції. Михайло Драґан пояснює його появу так: „Безнастанне звеличування й ідеалізація традицій грозили гальмуванням і отупінням всієї творчої думки. Мистці, держачись традиції, копіювали, еклектизували давніх майстрів, а академії виховували звеличників давнього мистецтва, добрих наслідувачів, але мізерних мистців".

На Україні футуризм виконав ролю більше конструктивну, як будьде. Хоча він не приніс нових конкретних форм, але його конструктивізм лежить у нівелкційній функції проти академічно-реалістичних шкіл, що розжилися в Україні під впливом Мюнхену, Кракова та Петербургу. Завалюючи чужі традиції, футуризм підготовив шлях для нав'язання до українських традицій, творив придатний клімат для монументалістів, української школи М. Бойчука. Оцю революційність оцінює позитивно М. Драґан. Саме завалення „вічно незмінної краси" старих понять естетики, хоч і не знайдено ще нових вартостей, було великим капіталом, як довела дальша еволюція мистецтва. Подібно, як і в Італії, так на Україні, в чистій формі футуризм рідко виявлявся. Частіше він виступав у злуці з кубізмом, або конструктивізмом.

Український футуризм мав два свої розгалуження. Одна лінія в'яза-

лась більше з символізмом і була радше літературно-символічним футуризмом, друга, зв'язана з кубізмом, дала часто абстрактні пластичні форми, що підготували ґрунт для супрематизму, дальшої відноги кубізму та футуризму, що висунув теоретика цього руху з того ж таки середовища К. Малевича. Супрематизм був радикальним не менше від футуризму та кубізму, а перевищав своїх попередників цілковитою абстрактивністю форм, якими думав будувати образ.

„Речі щезли, як дим, для нової культури мистецтва і мистецтво йде до самоцілі — творчости, панування над формами натури", Бо для Малевича мистець, що наслідує „натуру" і прагне виразити її „як вона є", це — „мистецтво натуралізму — ідея дикуна — прагнення передати видиме, але не створення нової форми" (від кубізму і футуризму до супрематизму — новий пластичний реалізм" 1916). Малевич розрізняє два типи світовідчування — мистецьке і практично-життєве — немистецьке. Коли малярство живе не собою, а річчю, натурою, це — вияв немалярського світовідчування; справжнє мистецтво безрічеве — абстрактне. Мета супрематизму — абсолютна творчість. „А це можливо тільки тоді, коли ми позбавимо всі наші мистецтва міщанської думки сюжету й привчимо свідомість сприймати в природі все не як реальні речі і форми, а як матеріял, з якого треба створити форми, що не мають нічого спільного з натурою".

Що є і що зробив супрематизм? Про це його теоретик висловлюється так: „Форми супрематизму є доказом побудови форм з нічого, знайдених інтуїтивним розумом. Супрематизм — початок нової культури: дикуна переможено, як мавпу. „Супрематизм не хоче бачити реальних форм „натури", хай все зникне, хай перетвориться на масу матеріялу, з нього щойно побудується нові форми. Тут уже в опозицію мусять відійти й самі батьки супрематизму, футуризм та кубізм. Кубістична деформація природи, розбиття на прості геометричні форми, конструктивне розуміння будови образу й форм — це все не вдоволяє супрематиста. Кубізм і футуризм не визволились з-під ярма річевости. А через це, на думку Малевича, не досягли форм абсолютної творчости.

Наведені тут думки наших визначніших теоретиків абстрактних форм у мистецтві нагадують нам часи, коли цілковита скрайність була потрібною на противвагу аналогічній скрайності натуралізму і реалізму річевого мистецтва, та ілюструють ту атмосферу, що творила передднь великої літературної дискусії за нові вартості, за які рівнобіжно з літераторами, в театрі виступає Л. Курбас і М. Куліш, а в пластичному мистецтві М. Бойчук. Супрематизм, як і футуризм із кубізмом, не відіграв практично великої ролі в творчості українських мистців. Всі, що захопилися цими течіями, перейшли дальші етапи розвитку (Петрицький, Пальмов, Меллер, Ковжун і ін.) і в чистих формах згаданих течій вони виступають переважно тільки в ранніх своїх працях. Але ці течії виказали, що далі продукувати натуралістичні твори — це вже зовсім „запаскудити життя". Вони готували ґрунт ідеям великих синтетиків, що в атмосфері сперечань двох крайніх сил — реалістів і формалістів, — творять без великих маніфестів справжнє, велике мистецтво: Ю. Нарбут і М. Бойчук. За цими прізвищами стоять школи, а за цими школами цілі фаланґи більших та менших талантів, що створили і далі творять і оформляють нашу мистецьку духовість.

Київська Академія Мистецтв стала тим середовищем, де зійшлись найкращі мистецькі сили України і політичну революцію нашого наро-

ду переформили в революцію україн«ької духовости, наставляючи її на шлях великих українських традицій.

„У творенні своєрідного національного стилю Нарбут, може одинокий з усіх світових мистців сучасности, творячи орнаменти, повсякчасно виявляв композиційне відчуття та своєрідну модерну методу. Саме в останні роки, з пробудженням національних течій, в европейському мистецтві, над цим відродженням народного стилю б'ються мистці, нерідко безуспішно. Нарбут зв'язав пребагату добу українського ренесансу і барокко з нашою сучасністю. Не диво, що це сталося якраз у графіці, бо ж якраз у XVII — XVIII ст. українське ґраверство досягло незвичайно високого технічного і мистецького рівня. Стара спадщина діяла і в новіші часи, й от дарувала нам знаменитого Нарбута! Перехід від барвистої доби барокко до XX. ст. не був легкий. Нарбут мусів переробити „недокровність" цілого попереднього XIX. ст. з його нівелюючими російськими впливами; мусів зламати осліпленість перед мотлохом „механізму" і раціоналізму, які вбивали творчість; мусів переробити примітивне розуміння копіювання народних зразків без творчої переробки первовзорів".

Оця характеристика творця сучасної української графіки Ю. Нарбута, що її подає Володимир Січинський, найкраще ілюструє цікаву постать першого нашого синтетика, що буде надхненником усіх майже наших графіків у їх шуканні українського вислову.

Київська Академія Мистецтв, заснована 1917 р. М. Грушевським та І. Стешенком, яку очолював перший її ректор — Ю. Нарбут, була мистецьким центром ще й тому, що вона була вільна від поганих традицій тогочасних відсталих високих шкіл. О. Мурашко та М. Бурачек творили імпресіоністичну школу, Ф. Кричевський школу умірковиних течій, а М. Бойчук, спираючись на глибокі досліди над фресками Софійського Собору, над українською візантикою, та раніш італійським ренесансом (Джотто), і виходячи з вимог, що ставила українська доба духового відродження, виводив українське мистецтво, заплутане поміж реалістичнонатуралістичними течіями та крайньо — формалістичними шуканнями, на шлях монументальних форм таких характеристичних для великих епох — духових імперій. Було в особі Бойчука щось пориваюче, щось, що полонило молодих мистців, як об'явлення апостолів.

Сам рух прозвано „бойчукізмом". А учнів „бойчукістами". Не дивно і зрозуміло, що ця школа опанувала пізніше майже весь провід мистецького життя, надала йому своє обличчя. Тут знайдено синтезу сучасних течій: ясність форми кубістів, чистота кольору імпресіоністів були підпорядковані вимогам льокального кольору площі, спертих на культуру традицій візантійських фресок, їх композиційними та декоративними осягами — все це в досконалій формі пов'язане дало речі не тільки найбільше сучасні і здорові, але українцям дуже близькі, дуже типові, що позначали, позначають і будуть позначати українську самобутність. Тут треба шукати причини любови, якою оточили цей монументальний стиль українські мистці — „бойчукісти" і причин зненависти, з якою їх знищено, як „формалістів".

Період української державности — це той наріжний камінь, на якому розбудовується далі й ширше в повному розумінні сучасне мистецтво. Графічне оформлення журналів „Мистецтво", „Наше минуле", „Буквар", „Дипломи", — українські державні знаки, гроші, поштові марки, карти, „Акта Нарбуторум", ілюстрація до „Енеїди" Котляревського, печатка Академії Мистецтв — ці найважливіші тільки праці Нарбута да-

ють таке багатюще живе джерело українській графіці, що вона піде своїми самостійними дорогами, пройнята великими ідеями, буде розливатись повінню весни сучасного українського мистецтва. В тіні Нарбута осталися непомітними цікаві та оригінальні мистці, як М. Жук, Г. Золотов, А. Середа, батько дитячої ілюстрації О. Судомора та предтеча української графіки — перший її реформатор — В. Кричевський.

Задумуючись над шляхами, що їх вибере українська графіка, не можна поминути знову ж таки М. Бойчука. Це той ідеолог української мистецької духовости, що єдиний урівноважувався з Ю. Нарбутом і немалу ролю відіграв у творчих шуканнях останнього. І вже з його „духа печаттю" виходять на широке поле пореволюційного мистецтва такі майстри-графіки, як І. Падалка, В. Седляр, С. Наліпинська-Бойчук, О. Сахновська, О. Довгаль і ін. Михайло Бойчук — першорядний педагог. Йому завдячує брат — Тимко Бойчук, всі свої осяги, те, що, вмираючи на 26 році життя, відійшов дозрілим мистцем, свідомим свого мистецтва, яке практично не менше, як теоретичні знання Михайла Бойчука, оформило фаланґи монументалістів, що з них найважливіші: В. Седляр, Д. Шавикин, Л. Крамаренко, Ю. Садиленко, П. Голуб'ятників, М. Азовський, І. Падалка, О. Павленко, Г. Тенер, А. Таран, Н. Писаренко, М. Котляревська, О. Сахновська, О. Довгаль, С. Наліпинська-Бойчук, Колос і ін.

Всі вони, коли не безпосередньо в школі Бойчука, то посередньо під впливом модерних течій футуро-кубізму, в зустрічі з монументальною течією „бойчукізму", виростають на правдивих монументалістів і разом творять українську школу, що починає впливати багацтвом джерел традиції та розмахом постави мистецьких проблем на чужині. Особливо багато вливається в русло української духової стихії — жидів: Мітковіцер, Шехтман, Фрадкін та ін.

Такі мистці, як Ю. Михайлів, символіст імпресіоністичної школи, та М. Жук стилізатор і сецесіоніст, попри велику культуру і великі мистецькі осяги і педагогічний хист, не повели за собою молодняка. Їхнє мистецтво було вивершенням старих світоглядів, а молодь манили відчинені двері у новий світ прийдешнього.

III.

Українське мистецтво підсовєтської України до соціялістичного реалізму

У період совєтської влади створилися нові умови для українських мистців і мистецтва. Доба поставила певні завдання ідеологічного порядку. Вона поставила до мистців вимоги соціялістичного будівництва, що в ділянці образотворчого мистецтва означало переключитись на соціялістичний — інтернаціональний зміст, хоч і не заборонено нібито і національної форми. Цей логічний дивогляд мав своє виправдання, коли дивитися на мистецтво з понять естетика натуралістичного мистецтвознавства, де під змістом треба було розуміти самий сюжет. Неузгідненість цих понять у колах державної адміністрації, дає українським мистцям можливість менше або більш щиро під поверховістю совєтського соціялістичного сюжету далі розробляти дійсне велике українське мистецтво. Це дивовижне сполучення, подиктоване зовнішніми умовинами, проявляється в усіх програмових заявах чільних українських мистецьких організацій.

Для характеристики візьмімо 1927 рік, коли для відсвяткування роковин жовтневої революції відкрито першу всеукраїнську виставку, де ви-

ступали мистці всієї підсовєтської України й деякі українці — парижани. Все організоване життя українських мистців замикалось у трьох загальних українських мистецьких організаціях та льокальній організації мистців Одеси. Найстарша з них, це АХЧУ (Асоціяція Художників Червоної України). Зав'язалась вона 1925 року, а, як всеукраїнська організація, АХЧУ постала в 1926 році, проявляючи свою діяльність у головних тоді центрах України; Києві та Харкові, та на провінції, (Полтаві, Одесі, Чернігові, Херсоні, Миколаєві і ін.). Вона влаштувала кілька виставок. Київська філія в Києві в 1926 р., а в Харкові — всеукраїнську всієї організації в 1927 р. взяла участь у виставці народів СССР у Москві, зорганізувала дві художні студії (в Харкові і Києві) та оформила художньо 10 палаців праці гірників у Донбасі. У програмі цієї організації з'ясовано її завдання так: „Асоціяція художників червоної України" (АХЧУ) ставить перед собою завдання викликати творчі сили художників і активність їх скерувати на користь соціялістичному будівництву України через використовування високої техніки минулого, розв'язання формально-фахових проблем сучасного реалізму; своїми творами організувати й скеровувати людську свідомість у потрібному пролетаріятові напрямку за нашої переходової доби; відбивати ідеї, почуття та волю робітничо-селянських мас у станкових картинах та у великих настінних картинах — оздобі палаців образотворчого, так і мистецтва матеріяльної культури серед робітничо-селянських мас, поступово наближаючи їх до високої культури соціялізму". Коли додати до програми АХЧУ ще й список типових натуралітів та реалістів — членів асоціяції (Ю. Грішин, А. Комашко, М. Козік, Б. Крюків, В. Коровчинський, П. Носко, Г. Світлицький і Тимощук, К. Трохименко, І. Хворостецький і І. Шульга, та ін.), ми зрозуміємо, що ця група, переключаючись на соціялістичний зміст, та, обороняючи натуралістично-реалістичні форми мистецтва, не потребувала боронити національної форми свого мистецтва, ані не мусіла вдаватись у сперечення за самобутність мистецьких форм, бо їх ніколи й не мала. Коли шукати аналогії поміж тодішніми течіями та організаціями літературного життя, мені здається АХЧУ можна б прирівняти до „Плуга", а Комашка до Пилипенка, Кияниці та Щупака. Це той самий „енко", що, сховавши в кишеню партійний квіток, „сидить на плятформі і вже з неї не злазить".

Друга організація українських мистців „Асоціяція революційного Мистецтва України" (АРМУ) зорганізувалась в 1925, як всеукраїнське об'єднання з філіями: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровське, Донбас, Гумань та окремі члени по всій Україні, союзних республіках і в Парижі. Вона відкрила виставки в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Гумані, та брала участь в жовтневій всеукраїнській виставці у Харкові, та народів СССР у Москві.

АРМУ визначає свою програму так: 1) „Бореться за підпорядкування мистецтва, як суспільної ідеології, інтересам класової боротьби пролетаріяту за комунізм, заперечуючи всякий клясовий невтралітет мистецтва; 2) вимагає того, щоб мистецька робота була пройнята революційним марксівсько-матеріялістичним світоглядом; 3) висуває гасло боротьби за якість мистецького твору і за нову мистецьку фрму, що зреалізувала б новий революційний зміст; 4) в пляні органічного вростання мистецтва в побут, поєднання його з життям, АРМУ стоїть за культурно-мистецьку рівноцінність і рівноправність тзв. виробничого мистецтва (мистецтва матеріяльної культури) з суто-образотворчим мистецтвом, зокрема станковим; 5) у станковому мистецтві АРМУ висуває на опрацювання проблему образотворчого

реалізму, одночасно заперечуючи реалізм натуралістичний, статично-побутовий, як спадщину буржуазного мистетцва; 6) бореться за якість і рівень мистецької української культури за вихід українського радянського мистецтва з дореволюційного провінціялізму; 7) висуває на порядок денний **шукання форм, що відповідали б національним особливостям робітничо-селянських мас України."**

Ідеологами та теоретичними провідниками групи були: В. Седляр, Ів. Врона. В списках асоціяції читаємо такі прізвища мистців: О. Богомазов, Т. Бойчук, М. Бурачек, М. Глущенко (Париж), О. Довгаль, Г. Довженко, К. Єлева, О. Мізін, О. Павленко, М. Павлюк, І. Падалка, С. Прохорів, І. Северин, В. Седляр, В. Касіян, М. Котляревська, В. Меллєр, О. Наліпинська-Бойчук, О. Сахновська, Г. Тенер, Н. Писаренко, Ж. Діндо, К. Гвоздик, А. Іванов, О. Рубан, М. Бабій (Париж), І. Липківський і ін.

Третя і остання група всеукраїнського характеру — це група формалістів, вірна своїм шуканням молодих років, що наблизилась до монументалістів та ідеологічно майже злилась з АРМУ — це ОСМУ (Об'єднання Сучасних Мистців України), що створилась аж в 1927 році і взяла участь у московській виставці та Київській і Харківській з нагоди 10-ліття жовтневої революції.

„ОСМУ стоїть на грунті клясової ролі мистецтва, як ідеологічної надбудови, що повинна формувати психіку широких робітничих та селянських мас і бути засобом боротьби за нові комуністичні форми життя, ставить перед собою завдання в спільній і практичній роботі сприяти розвиткові сучасних досягнень мистецької культури в радянській Україні. Розрив, який є між досягненнями мистецької культури і культурно-мистецьким рівнем робітничих, особливо селянських мас, ОСМУ вважає за потрібне зменшувати активною масовою роботою, але не зниженням професійної якости мистецької продукції, а підвищенням свідомого і критичного ставлення робітника та селянина до мистецького твору. ОСМУ є спроба утворити ідеологічно-одностайну групу нових радянських реалістів, що прагнуть на основі формальних досягнень сучасної культури мистецтва виявити новий ритм нашої революційно-конструктивної доби. Працю поступових європейських художників ОСМУ розглядає, як інтернаціональний внесок у розвиток мистецької майстерности, студіює і далі розробляє ці досягнення на ґрунті соціяльно та культурно-національних особливостей радянської України. Досвід минулих епох ОСМУ теж бере на увагу, але з погляду соціяльного, та формально — аналітичного і в жадному разі не в пляні повторення естетичних, або стилістичних їх особливостей. Не поділяючи пасивного націоналістичного відбиття дійсности та етнографічних особливостей українського народу, дуже властивих натуралістам усіх відтинків, що інтересують здебільшого спадщину передвижництва, ОСМУ ставить, як одно з завдань у своїй творчій роботі, стимулювати характерні риси нового робітничого і селянського побуту, вбачаючи в цьому елементи майбутнього національного мистецтва радянської України."

Цю групу репрезентують ідеологічно дібрані мистці та високої кляси дібрані майстри. (П. Голубятников, І. Іванів, Л. Крамаренко, В. Пальмов, А. Таран, Ю. Садиленко, М. Шаранов, Д. Шавикін, О. Усачов і ін.). Це група, що обороняє здобутки формалістичних течій на заході, чи й розуміння реалізму, наскрізь антинатуралістичне, та радить прищепити нове розуміння мистецтва широким масам за принципом підтягання мас до мистця, а не висування „сопливих", що лізуть у мистецтво та на Олімп, стя-

гаючи його до позему маси. Позиція европеїзму в тому розумінні, як її в літературі боронили футуристи з „нової ґенерації”.

Одеське „Товариство ім. Констанді” та „Одеське Товариство Художників” не виявило ніякої ідеологічної плятформи, не показало ніяких кращих зразків мистецтва.

Підсумовуючи цілість програм українських мистців, яких об'єднала перша спільна всеукраїнська виставка, можемо впевнено сказати, що виразну боротьбу за національні форми мистецтва вели мистці, згруповані біля АРМУ. Ми не знаємо, чи Врона і Седляр були переконаними комуністами, у всякому разі вони з неменшою енерґією та завзяттям боролися активно за українські форми мистецтва, вишукуючи всі неясні, сумнівні місця, марксизму. Вони пробивали шлях монументальному стилеві, переконуючи, що ці форми найкраще відповідають новому соціялістичному будівництву та його побутові. Приймаючи марксистську теорію, її матеріялістичне вчення і реалізм, Седляр ставить під сумнів загальність поняття реалізму і надає йому відмінного значення, залежно від його розуміння. Коли ми пригадаємо, що К. Малевич, суперматист, оборонець свого абсолютного мистецтва, абстрактного реалізму, ще пише тоді (1927 р. в „Новій Ґенерації” і далі боронить позицій формалістів, то ми зрозуміємо сьогодні Седляра, що його маркситсько-матеріялістичні заяви ілюструють тільки умови, як виглядала атмосфера політичної дійсности, в якій творились приспішено, ніби з острахом, що все припиниться, кращі зразки української мистецької культури.

У перших чотирьох точках група АРМУ віддає кесареві — кесареве, а вже в трьох останніх, це дійсна плятформа вірности національному мистецтву й Україні, з якої монументалісти не сходили вже аж до своєї фізичної ліквідації. Головніші їхні твори, як подає І. Вигнанець, у своїй праці про М. Бойчука (Арка 1947, 2). Це портрети (коло 40) кооперативних діячів для Кооперативного інституту, що їх виконали учні разом зі своїм учителем М. Бойчуком, далі фрески: Луцьких Касарень, Селянської Санаторії в Хаджибеї, на березі Чорного моря, Червоно-Заводського Театру в Харкові, та ін.

„Дуже цікава робота була виконана самим М. Бойчуком і найкращими його учнями в новозбудованому Червоно-Заводському Театрі в Харкові. На Протязі 1933—34 рр. були оформлені велике і мале фоє, де виконано величезні фрезки М. Бойчуком на тему „Свято врожаю”, і В. Седляром „Індустріялізація”. Обидві фрески по 25 м² містилися на стінах великого фоє. Іван Падалка дав фреску на тему „Відпочинок і культура”, О. Павленко — „ФІзкультура і спорт”, менші фрески по 15 м² були в малому фоє. Ці фрески — це була подія часу. Багато европейських мистців нав'язували контакт з Бойчуком та учнями, а Франс Мазереель навіть відвідав М. Бойчука та В. Седляра в Харкові. Ф. Мазереель спеціяльно цікавився роботами в Червоно-Заводському Театрі, цілими днями на місці спостерігав працю”.

Це був рух, що розпросторював свої крила на все мистецьке життя. Він охоплював різьбу (Н. Писаренко, Ж. Діндор, Г. Тенер), кераміку, (межигірський осередок АРМУ — О. Павленко, В. Седляр, П. Іванченко, М. Котенко, К. Кривич), гоблени: Наліпинська — Бойчук, Падалка, Седляр).

В той час на Україні розгортається буйний видавничий рух. Появляються монографії про мистців, що їх випускають видавництво „Рух” у Харкові, а пізніше „Мистецтво”. Видано монографію про М. Бойчука зі стат-

тею О. Сліпка — Москальцева, 1930 р., про Б. Єрмілова з текстом В. Поліщука 1931 р., про О. Новаківського зі статтею В. Хмурого 1931 р., та того ж автора про І. Труша 1931 р., про В. Овчаннікова з текстом Е. Хвостенка 1932 р., альбом оригінальних дереворитів В. Касіяна „На заході" видало Державне Видавництво України у Харкові 1932 р. Харківське мистецтво" повідомило за рік 1932 на 1933 про серію таких монографій: „Ю. Нарбут"[1]) (30 аркушів друку зі статтями: С. Таранушенка, Ф. Ернста, Яремича, А. Середи, В. Кричевського і ін.), „М. Глущенко" з текстом Д. Чукіна, „О. Кульчицька", текст М. Зубаря' „К. Трутовський" — текст А. Артюхової, „В. Седляр" — текст Е. Холостенка і Б. Кратка, „Нове Українське Мистецтво" (від Шевченка до Бойчука) зі статтею Сліпка — Москальцева та „Українське малярство" (за 15 років жовтня) і „Театральні костюми" А. Петрицького.

Починаючи від 1927 р., всеукраїнські виставки образотворчого мистецтва входять уже у звичай і повторюється систематично кожного року. В 1931 р. ми нотуємо вже четверту Всеукраїнську Мистецьку Виставку, що на ній, крім мистців підсовєтської України, беруть участь українські мистці — парижани. 1932 п'ята Всеукраїнська Мистецька Виставка відвідує міста: Київ, Харків, Одесу, Донбас, Москву і репрезентує 200 українських мистців, а в 1933 р. з 120 експонатами частина п'ятої виставки відвідує Варшаву, де вперше західні українці зустрілись безпосередно з творчістю українців центральних і східніх земель. Участь у ній взяли: Ф. Кричевський, А. Петрицький, Азовський, Садиленко, Товкачів, Падалка, Павленко, Самокиш, Григоріїв, Шульга, Сахновська, Садляр, Довгаль, Пустовійт, Наліпинська, Шавикин, Каплан, Блянк, Фрадкін і ін.

Відтак виставляються на першій Міжнародній Виставці дереворитів у Варшаві — мистці графіки підсовєтської України, з яких В. Касіяна і О. Сахновську нагороджено. В Парижі 1932 р. заходами Глущенка виставляють українські мистці з підсовєтської України в ґалереї в Віньйон. Після трагічних 1932—33 років на Україні, контакт з західніми землями України майже вривається, і західні землі разом з паризькою еміґрацією переживають свій замкнений окремий процес розвитку.

IV. Західньоукраїнське мистецтво та перша еміґрація

Західньоукраїнські землі влилися в глибоке річище мистецької творчості приблизно 1922 р., коли до Львова прибула еміґрація з східніх земель. З нею прийшли молоді мистці і дехто вже відомий. Їх прізвища сьогодні — це ґалерея кращих мистців українського мистецтва. Був там Петро Холодний (батько), Юрій Магалевський, Василь Крижанівський, Роберт Лісовський, Леонід Перфецький, Микола Бутович, Павло Ковжун, і переїздом О. Архипенко.

Група цих мистців скоро зійшлася з місцевим мистецьким середовищем і вже таки 1922 року відкривається у Львові перша виставка „Гуртка діячів українського мистецтва", де участь беруть такі майстри, як П. Холодний, П. Ковжун і ін. Організаторами цеї групи стають П. Холодний та М. Голубець. Організація існує до 1930 р. Завдяки їй відбулись чотири виставки, що репрезентували тодішнє мистецтво західніх земель.

Щоб собі з'ясувати дійсну ситуацію, пізнати ідеї, яким жила україн-

---

[1]) Ця монографія, якої перші аркуші були вже видрукувані, була знищена і ніколи не появилась.

ська мистецька суспільність в той час, слід вказати головні осередки, де пульсує живчик тодішнього мистецького життя. Було їх кілька. Перший — це Святоюрська Гора — робітня О. Новаківського, що з 1922 р. перетворюється в школу, що вирощує нові кадри молодняка. Другий — П. Холодний, а третій — П. Ковжун. Такі мистці, як Ів. Труш, Олена Кульчицька, О. Курилас, А. Манастирський, стояли осторонь, жили особистим життям і біля них не зарисовувались ніякі форми організованого руху. В той час часто бачимо на першому пляні метку постать мистецького критика та історика М. Голубця. Період від 1922 до 1930 років усім організованим мистецьким рухом, виставками, виданнями, журналами, очолюють М. Голубець, П. Холодний, та В. Залозецький.

Смерть Холодного в 1930 р. відкриває другий період, що в ньому провід мистецького життя перебирають: П. Ковжун, С. Гординський, як мистці, В. Січинський, М. Голубець та М. Драґан — мистецтвознавці і критики. Ця група, орієнтуючись на сучасній течії в західній Европі, організує „Асоціяцію Незалежних Українських Мистців„ (АНУМ) 1931. Біля АНУМ-у гуртуються такі мистці: П. Ковжун, М. Бутович, Я. Музика, М. Осінчук, М. Дольницька, С. Гординський, Р. Сельський, Л. Гедз, І. Іванець, О. Грищенко, М. Глущенко, Андрієнко-Нечитайло, та інші мистці — парижани, що брали учсть у виставках АНУМ у Львові. Завдання АНУМ були подібні до тих, що їх голосили АРМУ і ОСМУ, звичайно, АНУМ не потребував деклямувати про марксизм і реалізм, а говорив просто вже на початку про те, що тим вільно було наприкінці. В розумінні мистецької ідеології АНУМ намагався включити українські мистецькі сили в річище сучасности, що зрештою ці сили робили і без нього. Гідна підкреслення роля АНУМ-у була в тому, що АНУМ зумів популяризувати ідеї сучасного мистецтва в інтеліґентських масах та з успіхом виполювати галицький провінціялізм та відсталість. „Мистецтво" — журнал АНУМ-у, в 2-ому числі за 1932 рік пише своє „вірую" доморослим критикам і мистецьким ідеологам: „АНУМ проповідує нове українське мистецтво, АНУМ бореться з провінціялізмом, парубоцтвом, отаманщиною в мистецтві, АНУМ за творчість сучасного, освіченого мистця, АНУМ хоче бачити такого мистецького критика, щоб він доріс до сучасного укр. мистецтва, — щоб той критик був зв'язком між найширшими укр. масами і мистцями та мистецтвом, щоб був наче динамо для одних і других; мало того, щоб він був критиком, тобто співтворцем українського мистецтва".

Ідеологію АНУМ репрезентують насамперед самі мистці своїми творами. Організатори АНУМ-у П. Ковжун і С. Гординський, як уже знаємо з попереднього про Ковжуна, спершу пропагували футуризм, а згодом кубізм, тепер (після періоду аналізи) вони стали шукати своєрідної синтези й зв'зку з кращими українськими традиціями.

На ці питання Ковжун дивився так: „Ми несемо на собі величезну відповідальність; ми завершуємо мистецтвом усю складну будову нашої культури, ми її творимо; наша праця, хоч чужа нашому громадянству сьогодні, рішуче вплине на наступне покоління". Мистецтво він розуміє, як творчий вогонь: „Вогонь! Вогонь у малярстві, в образотворчім мистецтві — це не сюжет, не ілюстрація, не опис природи фарбами — це ані не ліричний вірш на полотні, ані не драматична дія в рисунку, ані момент діялогів, чи полотняне зеркало портрету, — це — одушевлена творцем форма і фарба. Це незмінні вартості образотворчого мистецтва, і ми

їх у першу чергу видвигаємо, розуміється, ніяк не нехтуючи її сюжетом, як чинником помічним, що його окреслюємо, як малярський сюжет".

Про кубізм, як визнавець цієї течії, Ковжун говорить: „Кубізм — це передусім принцип ладу. Коли кубізмові приписують аналізу на некористь чуття, то все те лиш в ім'я ладу... Твір зближається до синтези, а далі залишається слово за мистцем. Властиво кубізм зробив найбільший перелім у новочасному мистецтві, коли навчив будувати образ. Тому вважаємо кубізм найвизначнішою мистецькою подією нашої доби".

Але Ковжун мав свої застереження проти цілковитої абстракції. „Коли форму Архипенка схарактеризуємо, як форму зовсім абстрактного стилю, то для нас явним стане, що Архипенко, згубивши національно українську форму і традицію, як ґрунт своєї творчости, прийшов до мистецького гордієвого вузла. Розрубати той вузол абстрактного стилю можна саме національною передачею форми, національним стилем, якого треба шукати у джерелі українського мистецтва, його чистого початку, не вбитого і забрудженого фальшивими сучасними, чужими правдивому мистецтву, вимогами. Тоді нас побачать, як ми тепер бачимо старих персів і японців".

Отут Ковжун знайшов себе, а з ним ідеологічно ціла група АНУМ, що після революційних шукань почала оглядатись за стежкою, що нею пішов від самоло початку великий синтетик М. Бойчук, а пізніше П. Холодний, творець чудових фресок у неовізантійському стилі, у каплиці св. Духа у Львові, вітражів у Волоській Церкві, та композицій картин типу „Ой, у полі жито", що поруч праць О. Новаківського, були найвищими мистецькими осягами на західніх землях України. На стежки великих українських традицій минулого завернув М. Бутович, С. Гординський і йшов туди вже раніше М. Осінчук. Ця група зуміла, на чолі з П. Ковжуном, піднести позем української графіки на найвищий щабель, який будьколи існував на західніх землях.

Кузнями малярської освіти на захід від Збруча було п'ять центрів. У Парижі вчилась і творила наша колонія мистців: С. Борачок, В. Перебийніс, С. Зарицька, М. Кричевський, В. Хмелюк, В. Третяків, Л. Перфецький, О. Грищенко, М. Глущенко, М. Бабій, Андрієнко-Нечитайло і ін. Ці мистці брали активну участь у виставках у Львові, на І. виставці АНУМ в 1931 р. разом із гостями — французькими та італійськими майстрами; потім у 1932 р. вони разом із Топці, Северіні та ін. італійськими та французькими майстрами виставлялись у Львові на виставці Національного Музею. Організацією виставки займались у Парижі В. Перебийніс, та критик Лагутенко, і у Львові Директор Музею І. Свєнціцький, а при першій виставці АНУМ в Парижі С. Гординський, В. Перебийніс і Лагутенко, а у Львові п. Ковжун.

Мистці паризької групи були завжди активні. Деякі з них, напр., М. Глущенко і О. Грищенко, мали впродовж 1925 до 1935 рр. по кільканадцять індивідуальних виставок, крім цього в таких великих сальонах, як ,Незалежник', ,Осінньому', ,Тюїльрі', ,французьких мистців', ,мистцівдекораторів' і ін., можна було зустріти щороку по кілька українських імен. Твори наших мистців попадали в тих сальонах, що мали 2000 - 4000 експонатів, не на останні місця, напр., Грищенка розвішувано побіч одного з перших французів Матіса. Коли б підрахувати всі виступи українських мистців у самому Парижі, вони йшли б у сотні. Слід згадати ще й участь українських мистців на виставках в Америці: Світова Виставка в Чікаго в 1933 р. і щорічна участь наших графіків на графічних вистав-

ках в „Музею оф Фіне Арт", в Льос Анджелес від 1935 р. до війни. Там наші мистці отримували відзначення і нагороди. Треба згадати важливу ролю АНУМ при організації і співпраці у виставках Української Графіки у Берліні 1933 р., в Празі в 1934 р. і в Римі в 1935 р. Виставки були одними з кращих успіхів українського мистецтва на чужині.

Мистці паризької школи — переважно кольористи: В. Хмелюк, С. Борачок, М. Кричевський, М. Глущенко, В. Перебийніс — це постімпресіоністи. Духовий батько цієї течії — Сезан. Малярі ставляться до природи активно, подібно, як кубісти, що виходять з „сезанізму", але ґрунтовна різниця в тому, що кубісти за елемент будови беруть лінію і брилу, тобто чисту форму, постімпресіонізм послуговується кольором, що має показати нову синтетичну малярську форму. Ця синтетичність малярської форми набирає монументальности, як реакція проти імпресіонізму, що через аналізу кольору розбив форму і кольору і лінії.

Експресіонізм заступає в Парижі О. Грищенко. Він — виразник течії, що теж була в опозиції до імпресіонізму, що не могла йому пробачити дрібноміщанського, натуралістичного розуміння форми, того, що в імпресіонізмі під аналітично розпорошеними кольорами зберігано реалістичний характер об'єктивної природи. Експресіоніст деформує природу, він її так перебудовує, щоб показати свій внутрішній стан, своє розуміння природи. Його характеризує динаміз та інтуітивізм і він намагається показати не тільки стан мистця, але і внутрішню істоту речі. Тому творчість Грищенка — протиставлення спокоєві й тиші імпресіоністів, невгамована стихія, вияв напруження сил природи, що їх вичуває мистець в собі, як і у всьому космосі.

М. Бабій — єдиний з парижан неоклясик. Він шукає рівноваги поміж формою і кольором, хоч часто на некористь кольорів. Бабій — маляр портрету і його стиль дає йому можливість шукати підстав композиції не абстрактної, але річової, зрівноваженої.

Слід згадати наприкінці таку постать паризької школи, як Андрієнко-Нечитайло. Він ілюструє собою тенденції європейського кубізму, а згодом сюрреалізму. Його кубізм ґрунтовно різниться від футурокубізму Ковжуна, Коли Ковжун більше графік, Андрієнко — декоратор, конструктор і архітектор форми. Він у своєму кубізмі клясичний і дуже близько підходить до форм таких кубістів, як Пікассо, Метсенже і ін. Він творить власні форми кубізму з третім виміром, використовуючи перспективу, щоб таким способом дати зразкові розв'язання модерної театральної декорації. Його натюрморти і композиції побудовані на засаді сюрреалізму, стилю, що зумів форми реальних предметів пов'язати з засадами абстрактности композицій, за досвідом кубістів творити композиції, повні символів, реалістичного змісту і сюжетности.

Париж відвідували ще такі мистці, як М. Мороз, С. Гординський, В. Дядинюк, С. Луцик і В. Ласовський. Мистці цієї групи належать до кращих учнів школи О. Новаківського, що дала українському мистецькому світові дуже цікавих та енергійних мистців, що перебирають ініціятиву у свої руки майже в усіх центрах мистецького руху на західніх землях. Мусимо тут з великою вдячністю згадати педагогічну ролю О. Новаківського, що на цьому боці Збруча відіграв не меншу ролю, пропорційну до умов, як Київська Академія, а згодом Інститут з такими вихованиками, як Бойчук і інші на схід від Збруча.

Олекса Новаківський, як мистець, настільки самобутній, що його не можна порівнювати ні з ким іншим. Імпресіоніст і реаліст у перших пра-

цях, у пізніших своїх композиціях він показав своєрідний ісимволічний експресіонізм, що вмів погодити реальний та абстрактний світ чисто малярськими засобами. Його своєрідність була така велика й органічна, що слабким індивідуальностям забирала власне обличчя та особисту ініціятиву. З другого боку він умів відкрити стільки любови і посвяти мистецтву у своїх учнів, що вони ставали фанатиками лінії і барви не менше, ніж мистці епохи Ренесансу. Новаківський, як і Холодний, був індивідуальністю, що сам творив течію і не міг безкритично сприймати новини з заходу. Він дивився на них, як на проминаючий засіб революційної хірургії, що була потрібна для хворих, почуваючи себе належним до раси таких майстрів, як мистці Ренесансу з Венеції та Голяндії. Він дивився на революціонерів модних течій, як на варварів. Замикався у своїй робітні тільки з учнями, а на войовничі вигуки модерністів відповідав словами великого математика: „Нолі тангере ціркульос меос".

Тимто Новаківський стояв осторонь АНУМ, творячи свій власний рух, свою школу.

О. Новаківський та його школа відіграли в українському мистецтві особливу ролю. Активна постава мистецтва О. Новаківського та його визначніших учнів творять певного роду школу інтуїтивного сприймання світу. Мистецький активізм Новаківського — більше вольового наставлення, як інтелектуального. Це малярство було і є віддзеркаленням атавістичних сил українського „вітаїзму". Це мистецтво найкраще ілюструє „волюнтаризм" українського націоналізму 30-х років. І тут, мабуть, треба шукати причин кольосальної популярности О. Новаківського серед найширших мас громадянства західної України.

Цієї популярности не мав П. Холодний, що йшов дорогами подібними до тих, на які вказував М. Бойчук. Врівноваженість, синтеза, інтуїції та інтелект, глибокий традиціоналізм — все це форми, що були далекі для революційного націоналізму українського етносу, як і інтернаціональної мистецької революції заходу.

Неповторна оригінальність О. Новаківського як мистця, була його єдиною хибою, як педагога. Хто мав подібну вдачу, хто вмів по-своєму інтуїцією і волею здобувати світ (як М. Мороз), той йшов із Новаківським поруч, висловлюючись по-своєму. Хто (як С. Гординський) йшов за голосом інтелекту, нав'язував контакт із новими західніми течіями, хто єднав одне з одним, — попадав (як В. Дядинюк) у стилізацію, а інші наосліп наслідували учителя (як В. Конаш), або нових учителів. Школа постала в другій половині 20-х років у Львові, дякуючи моральній і матеріяльній опіці Митрополита Андрея гр. Шептицького, основника Національного Музею та опікуна мистецтва і мистців на західніх землях.

Вже в 1926 р. школа організує першу свою виставку в Академічному Домі. Участь беруть учні: М. Мороз, С. Гординський, Р. Чорній, В. Іванюх, С. Луцик, О. Козакевич, В. Дядинюк, О. Плешкан, В. Ласовський, Рудакевич, Синиця, Дунаєвський і ін. Друга виставка відкривається в 1928 р. знову в Академічному Домі у Львові. З нових вже учнів виступили: А. Малюца, С. Гебус, Друченко і Гриценко, решта ці самі, що на першій. 1929 р. відбулась остання виставка учнів школи О. Новаківського, а вже в 1930 на 31 колишні учні творять групу „Новаківців", що організує мандрівну виставку, відвідуючи такі міста, як Коломия, Станиславів, Дрогобич, Самбір, Перемишль, Теребовля та Тернопіль. Тут до групи „Новаківців" прилучилась група „парижан". В 1932 на 1933 постає група „Руб" з колишніх учнів школи Новаківського, а згодом „Українське То-

вариство Прихильників Мистецтва" під опікою і за ініціятивою О. Новаківського, його учнів та Митрополита Андрея Шептицького.

Завданням нової організації було створити умови для розвитку українського мистецтва, влаштовувати виставки, видавати журнали і книжки. Коли АНУМ видавав журнал „Мистецтво", УТПМ видало журнал „Карби". АНУМ видав серію монографій (О. Грищенко, М. Глущенко, Л. Гедз, Андрієнко-Нечитайло, О. Кульчицька, О. Сахновська, та „Екслібріс", збірник 80 книж. знаків понад 20-ти українських графіків). Редаґували та писали тексти: П. Ковжун, С. Гординський, М. Голубець, М. Осінчук, М. Драган, В. Січинський та інші. З ініціятиви УТПМ з'явилась монографія про О. Новаківського з текстом В. Залозецького. Крім цих видань, виходили різні журнали, альманахи, вісники, куди писали на різні мистецькі теми мистці та критики: С. Гординський, П. Ковжун, С. Луцик, М. Драган, М. Голубець, В. Січинський, В. Залозецький, М. Островерха, К. Федорович-Малицька та інші. З організаторів мистецького життя назвемо: С. Гординського, П. Ковжуна, і ін. Їм треба завдячувати, що мистецький рух західніх земель із малих провінційних галицьких містечок вийшов на широкий шлях мистецьких столиць і треба визнати, що це виконано вміло, перекидаючи міст зв'язку в найбільші центри західньоевропейської культури. Оцими мостами лучби були три вже згадані мистецькі виставки, АНУМ, виставки Національного Музею та Українського Товариства Прихильників Мистецтва, не кажучи про виставки персональні (Олени Кульчицької, Л. Гедза, М. Глущенка, О. Грищенка, групи молодих та ін.).

Українське Товариство Прихильників Мистецтва зорганізувало три виставки. Про першу вже згадувано. Друга виставка відбулася у Львові 1932 р. в залях Наукового Товариства ім. Шевченка. Участь взяли мистці — „парижани" — українці, Новаківський, та члени групи „РУБ". Третя виставка, що відбулася в 1934 р., була заступлена групою „РУБ" та майже всіма мистцями, крім групи АНУМ.

Менші групи українських мистців гуртувались у Празі, Варшаві, та Кракові. В Празі існувала „Українська Студія Пластичного Мистецтва" з учительським склдаом: Малярство — проф. І. Кулець, різьба — Стаховський, графіка — Р. Лісовський. Поруч згаданих працювали там мистець Мако та проф. Д. Антонович, історик мистецтва, за редакцією якого з'явився цикль окремих монографічних статтей про мистців: М. Башкірцеву, Д. Безперчого, Т. Бойчука, С. Васильківського, П. Левченка, О. Мурашка, І. Похитосова, М. Сосенка, Я. Станиславського. Книжечки вийшли під маркою „Видавництво Української Молоді", серія „Майстри Українського Мистецтва".

У Варшаві постали дві мистецькі організації: група „Спокій", під керуванням мистця П. Мегика, та філія львівського АНУМ. При першій гуртувались мистці старші, традицiйних напрямів (П. П. Холодний, неоклясик, добрий графік та ілюстратор, Н. Хасевич і П. Мегик — стилізатори, Шатківський і імпресіоніст, Н. Тищенко, П. Андрусів, Дунаєвський та ін.). При другій — модерністи — академічна молодь, провідником якої був студент В. Гавран — експресіоніст. Туди належали: В. Баляс, — один з кращих сучасних графіків, маляр і декоратор Б. Доманик, О. Ліщинський та В. Манастирський — два визначні постімпресіоністи і ін.

В Кракові існувала група „Зарево". Вона об'єднувала старших мистців (Н. Мілян — скульптор — неоклясик, А. Наконечний — маляр-стилізатор і Ірина Шухевич, як рівнож студентів Академії Мистецтв (В. Про-

дан, Д. Іванцев, постімпресіоніст, і тої ж школи: М. Кміт, Ю. Кульчицький — графік та скульптори: Г. Крук, Н. Кисілевський, Н. Черешньовський, і М. Новицька і ін.). Усі ці гуртки не налічували понад 10 до 30 мистців і студентів. Вони творили своє мистецьке середовище, влаштовували виставки, а часто брали участь і в репрезентативних львівських виставках. Вони були сталим джерелом, звідкіля поповнювались кадри українських мистців західніх земель України. Середовище празької групи вилонило молоді сили, як графіки та ілюстратори: Галина Мазепа та Тетяна Мазепа й скульптори: Є. Скоропадська і Н. Левицька.

Підсумовуючи загальний стан мистецького життя на західніх землях, треба підкреслити високий розвиток книжкової графіки, та ілюстрації.

Поруч П. Ковжуна, С. Гординського, О. Кульчицької, Л. Лісовського, П. П. Холодного, М. Бутовича, з'являються нові сили: Е. Козак, М. Левицький, А. Малюца, В. Баляс; час-від-часу виступали і старші мистці, як О. Сорохтей і О. Курилас. Завдяки цьому рухові підноситься якість ілюстрації дитячої літератури, журналів та взагалі зовнішній вигляд української преси та книжки. Не можна поминути монументального зокрема церковно-декоративного малярства. Тут, крім уже згаданого П. Холодного, вирізнився П. Ковжун та М. Осінчук. Їм завдячують деякі церкви, як львівської Богословської Академії, в Куликові, Озірній, Сокалі, Замкові, Долині, Миклашеві, Наконечнім, Калуші та інших, кращі зразки сучасної української поліхромії. Найслабше виступає в цей період скульптура: А. Коверко та С. Литвиненко майже самотні. Вони виконували замовлення свого часу, і їм завдячуємо такі пам'ятники, як Митрополита Андрея Шептицького у Львові — (Коверко), та Івана Франка — теж у Львові (Литвиненка). Пізніше появляється А. Павлось.

V. Українське мистецтво підсоветської України в період соцреалізму.

В листі П. Ковжуна до С. Гординського, видрукованому в монографії останнього, коли цей перший виїхав у західню Европу зазнайомитись безпосередньо з мистецтвом різних її народів (Рим, березень 1931 р.), читаємо: „В Празі бачив виставку сучасного французького мистецтва. Зробила на мене враження кольосальної малярської культури, випещеної до можливих границь, серіозної, глибокої. Така сама виставка у Відні. Норвежці — уже не те. Норвезьці куди менше культурні, і тяжкі та тяжкодумні. Були там речі цікаві і формою і змістом, лише норвежці зовсім не чують кольору. Взагалі кольорами просто таки не вміють оперувати. Стара римська архітектура цікава, але малярства в Римі не знайшов, ні Рафаель, ні Мікель Анджельо мене цілком не захопили. Я подивляю в них майстерність та віртуозність, та не знаходжу в них ні кольору, ні форми. Іполіт Тен нічого мені не помагає, лише мене нервує своєю жуйкою і розповіданням різних байок та нісетниць". Після 4 років виїздить туди С. Гординський і погоджується з Ковжуном. „Ковжун слушно доказував, що ватиканські фрески обидвох згаданих майстрів своїм відхилом уже на деякий реалізм тратять багато із свого чистого образотворчого характеру...", „ватиканські фрески Рафаеля і Сикстинська Каплиця Мікель-Анджельо, як цілість, не роблять і десятої частини того враження, що будь-яка мозаїка з венецького Сан Марко, чи римських, або фльорентійських старих церков".

Оці думки П. Ковжуна та С. Гординського, їх зустріч з чужим середовищем, перше враження і реакція ілюструють якнайкраще поставу української культури до культур інших народів. Перше, що їх прикро вражає

— це реалізм нордійських народів та італійців. Радо вітають кольористів — французів та ранніх італійців з їх площинним — монументальним малярством. Коли до їх опінії додамо думки М. Бойчука, який найвище ставив Джотто і мовчки проходив повз Рафаеля та Леонарда, ми маємо образ — осуд теоретиків українського мистецтва та мистців, однаковість якого відзеркалює український смак, ментальність, характер духовости та самобутність української культури. Існує лучба в проблемах образотворчого мистецтва поміж духовістю Франції та України нашої сучасности, а нордійський світ — Німеччина, Польща, Росія та Скандинавія — зв'язуються спільним реалістичним розумінням мистецької проблематики. Німецький символізм реалістичної форми, реалістичний псевдоклясицизм та націонал-соціялістичний натуралізм близькі, як рідні брати, до російсько-совєтського соцреалізму. До стилів цього роду французи мають не менше погорди, як їх мають українці: „Натуралізм, коли конче запаскудимо життя".

В сучасному мистецькому світі, такому багатому на індивідуальності, немає майже ніяких прізвищ, що їх дали нордійські народи. Немає норвежців, німців, росіян і поляків, але є великі французи, є деякі італійці, еспанці і є південні динарські слов'яни — є Архипенко, є Мештровіч, Нарбут і Бойчук. Бо Париж і Україна — південь, Берлін і Москва — північ. Їх мови різні і вони одні одних не розуміють і виключають. Оце протиставлення блискуче передає словами редактора Карка М. Хвильовий: „Григорій Савич, Владимир Ільїч, Николай Романович, Тарас Григорович, і єсть у цьому якась північна солодкість, упертість і калузькі нетрі, і Іван Калита, і московська сила — велика велетенська, фатальна, від варязьких гостей йде. І нема тут вишневих садків." А над Україною в той час Карк бачить дим: „Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали і упирались у небо димарі. І був огонь і теж — велика-велитенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла". Дві велитенські фатальні сили, що наступають, що одна одну заперечують, бо одна в одній не вміщається.

Коли хтось зводить всю проблематику соцреалізму, совєтського мистецтва до марксизму, або до матеріялізму, то він вульґаризує проблему, він не розуміє причин ліквідації не тільки української літератури і мистецтва, але і українства, як національного руху, що в різних формах поступово йде наперед.

Візьмімо клясичний приклад школу монументалістів. Ось слова Седлера: „Революційна стихія враз пред'явила рахунок вимог до художників, заставивши їх покинути мольберти й взятися за мури будинків, вулиці й плякати. Серед цих робіт і необхідно визначити працю й колективу Бойчука. Пригадується: табір червоноармійців, червоні і білі, інтернаціонал, робітники б'ють „гідру" контрреволюції. Треба при цім вказати на глибоку їх реальність" („Життя і революція"). Додаймо від себе, що портрети Кооперативного Інституту — це портрети ніяких націоналістичних діячів. Колектив Бойчука подав передусім портрети Леніна, Маркса, Енгельса, Овена, і ін. творців марксистської церкви. Колектив Бойчука виконав замовлення „соціялістичного будівництва" та побуту совєтської доби. Самі сюжети говорять за себе: „Свято врожаю", „Індустріялізація", „Фізкультура і спорт" і ін. Ці праці припадають на час ліквідування фізичної сили українства в 1933-34 роки. Вивіска мистецтва інтернаціонального змістом, а національного формою, ще використовувалась хоча апос-

толи та жерці марксизму починали розуміти абсурдальність своїх теорій, змісту й форми. Інтернаціональний сюжет, совєтський побут, пролетарсько-комуністична тематика, не створили інтернаціонального змісту. За національним формою мистецтвом появився національний український зміст, що створив національну форму монументалістів, Перед жерцями правовірности лінії виринула дилема, або скапітулювати в проблематиці змісту і форми, зректися матеріялістичної концепції, стосунків змісту і форми, визнати органічність української духовости та культури, визнати безпідставність проголошення клясовости культур, — або ліквідувати монументалістів і М. Бойчука.

Наперед заарештовано М. Бойчука і заслано на північ. Монументалістам вказано шлях каяття. Але жадні поступки в напрямі реалізму не допомогли. Згодом заарештовано В. Се́дляра, Падалку та інших. Вкінці осталися деякі жінки-учні, що стояли далі від руху, були менше відомі, або виїхали з України.

Може буде підозріння, що всеж таки вони могли бути політично зв'язані з якимсь рухом і їх тому ліквідовано. Але цей арґумент відпаде, коли відкриємо корінь причин. Після арештувань Бойчукістів в 1937 р., усі фрески були спершу закриті сукном, образи зняті і знищені, згодом фрески були зіскрабані з стін і замальовані. Доля їхня була така сама, як Видубицького Манастиря, Михайлівського Собору, останків Херсонесу та інших пам'яток культури України, її відрубности, її стихійної сили, що „від варязьких гостей вона не йшла".

Про трагедію монументальної школи М. Бойчука сучасник згадує так: „Ми лише можемо з певністю сказати, ніхто з них не був ворогом ані совєтської влади, і, тим більше, українського народу. Висунуте проти М. Бойчука обвинувачення до смішного наївне („малював образи і переховував їх, вихованець Митрополита Шептицького, буржуазний націоналіст і фашистський аґент)". Більше того, здебільшого учні школи складалися з молоді, яка навіть не знала іншого режиму, аніж совєтський.

Ліквідуючи національну форму і національний зміст, жерці марксистського ідола Москви, дозволяли українцям дещо поласувати тематикою національної побутовщини, перестерігаючи, щоб з рамок російського соцреалізму національних московських мистців — не виходити. Ця тактика мала свою жорстоку аналогію в театрі, де на зміну Л. Курбаса („Березолю") прийшов тзв. масовий театр Г. Юри, відчищений від усього індивідуального, або ж повернувся на сцену знову гопак, шаровари та народницько-малоросійський примітив, яким з одного боку треба було вбити державницьке почуття, та завернути до часів українофільства, з другого боку, виплекати комплекс меншевартости, почуття провінційности української культури, її позему, що не виходив би поза колгосп, і тим довести, що українство — це одна цікава галузка багатого і широкого совєтського, „вообще росийского" народа й його культури. Самокиш малює „Бій під Жовтими Водами", Корнійчук каже Хмельницькому топтати польські прапори, але „форма" їх творчости не лякає Москви. Якщо тут форма соцреалістична, тобто мистецька мова та сама, що в Москві, то дещо відмінний сюжет пояснити можна легко, а це пояснення — це рефрен, що стало повторюється. Великі ті, що об'єднували, прокляті ті, що роз'єднували. Проклятий М. Бойчук, проклятий Л. Курбас, проклятий М. Куліш, проклятий Мазепа. „І єсть у цьому якась північна солодкість, упертість і калузькі нетри і Іван Калита, і московська сила — велика велетенська, фатальна, від варязких гостей йде".

Можна сміливо назвати цей зудар найбільшою боротьбою культур двох рас, яку знає історія нашої планети. Боротьба йде у всіх ділянках життя, всіма засобами: форми життя, господарства, устрою, філософії, етики, моралі, стилю боротьби, літератури, мистецтва, музики, світоглядів. Це найтотальніша війна, що невтралітету не лишає навіть мертвим.

Останню фазу проілюструємо статтею Л. Владича: „Про історичну картину, надмірне замилування давниною і національну обмеженість" („Радянське мистецтво" — орган кінематографії УССР і комітету в справах мистецтв при раді міністрів УССР Нр. 38/76, 17. вересня 1946 р.).

„Рєпін був живим втіленням братерської єдности російської і української культур. Він є законною гордістю нашого народу, бо поруч зі Щепкіним, Гоголем, Короленком, збагатив своєю творчістю велику російську культуру й одночасно, глибоко і плодотворно впливаючи на культуру українську, відіграв вирішальну ролю в її розвитку. Українець з походження — Рєпін на все життя зберіг щиру любов до народу, з якого вийшов. Але почуття національної відокремлености, національної обмежености, були чужі йому. І тим більше чужі, йому були одверто націоналістичні спрямовання групи тогочасної буржуазії української інтеліґенції, що намагалася накинути великому художникові свої націоналістичні погляди. Нагадаємо маловідомий епізод з біографії Рєпіна, що яскраво характеризує вороже ставлення великого художника до націоналістичних ідей групи його „земляків". В 1896 р. історик Д. Яворницький, відомий своїми буржуазно-націоналістичними поглядами, запропонував Рєпіну сюжет для картини з історії українського народу. За його словами —' ширшого розміру і глибшого значення, ніж „Запорожці". Мова йшла про нараду шведського короля Карла XII, Мазепи і Гордієнка про те, якби їм подолати царя Петра, поділити Росію між Швецією і Польщею, а Україну зробити зовсім самостійною державою". Рєпін відмовився категорично від цієї теми та відповів Яворницькому листом: „Мені стало невимовно сумно — писав Рєпін 4 квітня 1896 р. — коли ви стали вихваляти свій сюжет. Я не розумію сенсу в значенні цього сюжету тепер, а тоді він був мені також огидний і вартий тільки негативного ставлення до нього. Ні, **я руська людина, кривити душею не можу, я ума не докладу, що ви знаходите значного в запроданцях, що промахнулись у зраді, у віроломстві". Під цим листом великого мистця міг би підписатися кожний з радянських художників. Однак саме цієї ідейної принциповости, на жаль, не вистачає деяким нашим художникам, що всіляко проклямують свою вірність рєпінським реалістичним традиціям.**

„Маємо на увазі останні твори І. Шульги, і, зокрема його картину „Пісня Запорожців". Шульга створив картину, прямо протилежну своєю ідеєю рєпінським „Запорожцям". Картину Шульги проймає почуття хоробливого смутку, немов розрахованого тільки на те, щоб викликати у глядача тугу за давнім безповоротним минулим. Картина Г. Світлицького „Рідний Край" не є картиною на історичну тему, вона ніби присвячена сучасній Україні, проте художник, що мислить архаїчними образами, виступає, як співець України. Що спільного є між сучасною Україною і „Рідним краєм" Г. Світлицького? І пейзаж, що відводить нас у „вишневі садки", і дівчина у вінку зі штучних квітів, яка має символізувати Україну, а насправді ніби запрошена зі старовинної української оперети, — аж ніяк не сучасні. Марним є виправдання, що художник залишається вірний традиціям Куїнджі з його тенденціями до романтичного ідеалізування українського пейзажу. **Таке мислення архаїчними образами приводить художника до оспівуван-**

ня України давньої, до національної обмежености, реакційної і чужої передовому радянському мистецтву.

„Справді, що сучасного є в „Селянському подвір'ї О. Шишка? Це якась занедбана пустка, а не хата сучасного селянина — колгоспника. Невже не бачить С. Шишко нових хат, нових сіл, що виростають на згарищах, залищених по собі німецькими загарбниками?

„Яскравим прикладом національної обмежености є ліричні пейзажі В. Мироненка, об'єднані ним у серію під багатозначною назвою „Моя Україна". Дивлячись на ці річечки з похиленими, гнилими містками, на тихі болотця в тіні верб, на старі церковки, на задньому пляні, дивуєшся, де вишукує художник ці забуті, закинуті кутки. Коли ближче роздивитися гравіри В. Мироненка, впадає в око одна їх риса: в його аркушах на диво часто повторяється та сама стара верба, яку він штучно переносить з однієї грав'юри в іншу, ніби якийсь символ українсько-національного пейзажу. Отже, твори В. Мироненка не є наслідком його спостереження натури, а плодом його творчої уяви.

„Аполітичність, безідейність, відхід від сучасної дійсности, безпринциповість у виборі історичних сюжетів, надмірне і хворобливе романтизування сивої давнини, мислення архаїчними образами естетичне замилування нехарактерними, нетиповими для сучасного образу нашої країни, закинутими куточками означають відхід художника від прогресивних ідей передового радянського мистецтва і створюють, зокрема сприятливий ґрунт для відродження ворожих нам буржуазних, націоналістичних впливів".

Остання дія драми закінчена. Побутовий реквізит можна здати в архів. Треба туди скинути „вишневі садки", „верби", „дівочі вінки" навіть „старі хатки з сивої давнини". Після ліквідації України у її національній формі та змісті, прийшла ліквідація навіть її старого побуту в **сюжеті.** „Національне" може вже бути і формою і змістом тільки російське. В30-ліття жовтневої революції Москва проголосила Україні старий вирок: Не било, нет і бить не может". (Кінець буде).

Василь Катран

Хмельницький чи Барабаш

Хмельницький:

„Ей козаки, діти, друзі — молодці
„Прошу я вас, добре дбайте,
„На ляцькі табури наїзджайте,
„Ляцькі табури на три части розбивайте,
„Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
„Кров їх ляцьку у полі з жовтим піском
змішайте..."

Барабаш:

„Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий,
„Нащо нам козакам, козацькі порядки давати?
„Чи не лучше нам із ляхами, з мостивими панами,
„З упокоєм хліб, сіль по вік вічний уживати?

(З думи про Хмельницького)

„Товаріщі! Разрешіте мнє поднять єщо адін последній тост. Я хотелби поднять тост за здоров'є нашого совєтського народа і прежде всево за здоров'є руского народа. Я пю за здоров'є руского народа потому, что он являєтся найболеє видающейся націєй із всех націй, входящіх в состав Совєтского Союза... Іной народ мог би сказать своєму правітельству: ви нє оправдалі наших ожиданій, уходітє проч. Ми поставім другоє правітельство...”

Ці слова Сталіна не новина для нашого читача. Їх повторювала преса неодноразово і наша, і чужа, місцева і закордонна. Повторювали багато разів, інтерпретуючи її по різному, але майже всі сходились на одному, що після війни в СССР більше нема марксизму, ленінізму, а є лише сталінізм з його неприхованою московською суттю.

Ми ж пригадуємо цю тостову промову Сталіна майже по трьох роках по її виголошенні зовсім не для того, щоб заперечувати інтерпретаторам. Хоча, на нашу думку, політика московської суті, не перериваючись ні на момент, тягнеться від Івана IV. через усіх імператорів, Олексіїв, Петрів, Катерин, Олександрів і Микол до диктаторів Леніних і Сталіних, як одна суцільна лінія московської політ«ики. Але підкреслюємо, ми не маємо наміру тут сперечатися з якими не було б інтерпретаторами — „вольному воля — спасенному рай”.

Не збираємося ми також полемізувати і з автором тосту, що московська нація і справді є „самой выдающейся”. В твердженні Сталіна годі шукати ґрунтовних доказів. Є твердження і „правовірні” мусять приймати його за істину, за мудрість, мусять оплескувати і називати обов'язково „історичним”.

Ми ж не зачисляємо себе до „правовірних”, а тому, не боючись, можемо висловити свою думку.

З Сталіновим твердженням, що московська нація є „найвизначнішою нацією”, нам нема чого сперечатися, бо як кажуть — „не те гарне, що гарне, а що кому подобається”. Нічого не маємо ми й проти „правовірних” „Ізвєстій”, „Правди” і тисяч інших друкованих аркушів у Совєтському Союзі, що Сталінова характеристика московської нації є „історичною”, бо в Совєтському Союзі і історія не є щось монументальне, стале, і, як незаперечний доказ істини, непорушна, — а й історія там, як і та „расейская берьозка” гнеться туди, куди хоче її нагнути північний вітер. А потім ще, як розуміти історичність? Якщо розуміти це означення в тому сенсі, що цю характеристику повторювали вже й раніше до Сталіна всякі імператори, а також і ще один генералісімус (Суворов) і так само на банкеті, за чаркою „горькой”, то „правовірні” мають рацію, коли називають її „історичною”. Але, правда, раніше не говорили найважливішого, а саме: „Иной народ мог бы сказать своему правительству: вы не оправдали наших ожиданий, уходите прочь, мы поставим другое правительство”.

Цього до Сталіна ніхто, ні з імператорів, ні з генералісімусів, не говорив. Можливо, по скудності ума, не додумувалися до такої „глибинної мудрости”, або ж, як казав Салтиков-Щедрін: „За ненадобностью опускается”.

Ми ж, знаючи, що кожна оцінка виникає, як певний висновок після порівнань чогось до чогось, певні, що, даючи оцінку московській нації, Сталін мав на увазі ще й якусь націю до порівнання. Яка саме нація служила Сталінові, як протилежність московській при порівнянні, не трудно буде відгадати, коли пригадаємо собі загальні обставини тих часів, коли прорікались ці „історичні” мудрості.

24. травня 1945 р. це той час, коли вже відгреміли військові симфонії на всіх офіційних фронтах і тисячами салютів прокотилась по всьому Со-

вєтському Союзі радість перемоги, коли сп'янілий від щастя світ славословив Сталіна, „рускаво человєка", коли у Будапешті, Празі й Варшаві відкривали пам'ятники „во славу рускаво воїна — освободітєля", коли навіть в Америці продумували проєкти пам'ятників цьому ж самому воїнові, щоб ними прикрашувати площі американських міст. Але на просторах від Карпат по Одесу і Крим цей самий „побєдоносний совєтскій воїн" примушений ще був зводити бої з незнаною і невідомою ще в той час світові Українською Повстанчою Армією. „Побєдоносний воїн" мусів кривавитись у себе „дома" і короткими звідомленнями про зірвання ешелонів, про сотні вбитих і поранених затьмарювати радість перемоги совєтському народові, а Сталінові нагадувати, що та нація, яку він приборкує тюрмами й засланнями, розстрілами й голодом, нація, якої навіть територія за його — сталінськім пляні приборкання майже спустіла під час „вітчизняної війни", не тільки не приборкана, а ще має навіть сміливість воювати з ним.

От тому безпомилково можна твердити, що, як яскраву протилежність до „самой видающейся", з її московськими властивостями, Сталін мав на увазі саме українську націю з її українськими властивостями.

На цьому ж місці треба ствердити, що Сталін, не вважаючи на свій, так би мовити, ортодоксальний матеріялістичний світогляд, у питаннях нації стоїть на позиціях більш ідеалістичних, ніж деякі наші „спечені" в еміґраційних печах ідеологи ідеалізму, що декларативно зводять бій з матеріялізмом, а фактично є його адептами. Бо вони, (ідеологи) до цього часу не зрозуміють того, що зрозумів Сталін, давно, а саме, що поведінкою нації керує не мова, не віра, чи невір'я, і навіть не традиції, бо ці елементи нації ще не є ознакою нації, а є лише витвором головної ознаки нації — її духа, так само, як його ознакою є й культура в і окремішності, в її одноразовості і неповторності в цілій синтезі нації „Живих, Мертвих і Ненароджених.

І маючи на увазі духа нації, Сталін і виніс свою оцінку московській нації, бо він знає, тільки спіраючись на дух московської нації, його попередники розбудували велику російську імперію, підбивши і прив'язавши міцними ланцюгами до Москви десятки інших націй. Сталін знає, що тільки спираючись на дух московської нації, прийшла „побєдоносная октябрская революція 1917 года", яка посадила на імператорський трон Леніна, а потім його — Сталіна. Сталін знає, що духу московської нації, і лише йому, він буде завдячувати, коли протягне свою руку з одної шостої, щоб заволодіти п'ятьма шостими світу, бо знає, що ця „самая видающаяся із всех націй входящіх в состав Совєтского Союза", єдина, що поруч з танками, літаками і ракетною зброєю буде виконувати ролю живого, бездушного і бездумного тарана. Всі ж інші нації, починаючи від найнепокірнішої — української — і кінчаючи його ж таки рідною нацією грузинською, до цього не будуть надаватись, бо перебуваючи в стані перманентної боротьби за свою незалежність, потребують зараз, а на випадок зудару СССР з „світом", будуть потребувати ще більше цього ж самого тарана — московської нації для приборкання самих себе, для придушення, як „непослушних", що хочуть вирватися з „повіновєнія".

Сталін розуміє, що, не вважаючи на дуже близьке географічне положення українського і московського народів, ці дві нації належать до діяметрально протилежних національних груп і лише історичне непорозуміння могло звести їх жити в одній державі. Сталін — матеріяліст, але розуміє, що московська нація є нацією, в якій керма, або ж провідна верства утворювалася протягом століть і утворилась не шляхом еманації, тобто

виділенням ліпших із числа нації, а шляхом перетоплення різнонаціональних первнів, на московському духовому ґрунті, бо й сам він — Джуґашвілі — грузин, попав у диктатори російської імперії лише завдяки цій химерній властивості російської нації.

І Сталін це розуміє, як розумів це й цар Микола І., коли на одному банкеті знайомив чужинецьких послів із своєю провідною верхівкою (цитую з пам'яти за Ю. Липою з його книги „Розподіл Росії"): — Ви гадаєте", питає цар, — що це Росія? Нічого подібного! Це ось данець, це німець, той он поляк, той грузин, а той он татарин".

І от оці німці, данці, поляки, грузини, татари у своїй сумі і творять провідну верству московської нації, а сама московська нація це — пасивний низ, без претензій мати участь у владі, в кермі, так сказати б, легкій до ведення, до кермування ним, до панування над ним!

Провідна верства, що повстає на терені духовости низу, переймає всі властивості низу у відношенні до володаря — хана, царя, диктатора, а тому вона слухняно виконує владу, як верхівка над масою — низом. Їй не знані глибокі, трагічні потрясення, бо новий володар, що проповідуватиме нову „правду", буде завжди її єдиним джерелом.

На місце царя з його культом православ'я сіли диктатори — Ленін, а потім Сталін з культом атеїзму, і московський низ безболізно приймає цю зміну правд і так само, як колись в ім'я православ'я, спокутуючи якийсь гріх, бив по триста поклонів перед образом Христа і з гордістю ходив по Европі і по Балканах, проливаючи ріки крови в ім'я цього ж самого Христа, потім пішов і проливав такі ж ріки крови в ім'я „леніно-сталінського атеїзму — проти Христа. І хай завтра на місце Сталіна якимсь чудом сяде знову цар з його правдою російського православ'я, московська нація знову забуде леніно-сталінську правду і прийме правду царську.

Ця властивість московської нації і є причиною могутности російської держави і за цю властивість московська нація одержала від Сталіна епітет „самой видающейся".

Протягом сторіч верхівка московської нації, цей стоп з німців, данців, поляків, грузинів, татар і тд. докладав і докладає всіх зусиль, щоб українську націю підстригти під московську макітерку, одягти її в московські „лапті", знівелювати її з московським слухняним низом, тобто вбити в українській нації духа Хмельницького з його прагненням об'єднання всієї нації для досягнення загально-національних дібр і справедливости, а замінити його духом Барабаша, задовольнитись особистим добробутом і в ньому вбачати вищу справедливість.

Російська провідна верства, прагнучи українську націю зробити мільйоновоголовим табуном барабашів, впорскувала в її душу великими дозами прояви московського духу, думаючи таким чином запліднити українську духовість властивостями московської нації, тобто примусити українську націю зректися своєї правди і за матеріяльні вигоди признавати єдину правду, правду володаря.

Вся та безліч соціяльних ідей, що їх експортувала Москва (звичайно її провідна верства) на Україні, виходячи з матеріялістичного світогляду „буття породжує свідомість", мала на меті перетопити українську націю в московський, легкий до панування над собою низ. І от протягом майже трьох соток літ Москва змагала до цього, робила, що могла, все, що було в її силі, і все ж таки українська нація і досі є нацією Хмельницького, а не Барабаша. Лишилась українською нацією, а не московським низом.

В чому ж сила української нації? А сила її в її відпорності проти всього, що є чужим її духу. Українська нація не може прийняти того, що їй невластиве. Правда, те, чи інше покоління, захопившись новизною імпортованих ідей, може прийняти їх собі, але наступне покоління ці ідеї заперечить і відкине, як не на себе пошитий кожух, відкине, як відкидає голуб із свого гнізда підкинуте чуже яйце.

Цим і пояснюється той факт, що син Григорія Петровського (старости українського) — розстріляний, як учасник змови проти Сталіна. Цим пояснюється й те, що сини багатьох сучасних високопоставлених вельмож українського походження перебувають сьогодні в рядах УПА. Цим пояснюється і зречення Кравченком совєтського вельможства і перехід його в ряди, нехай покищо борців проти Сталіна, як проти рабської системи. Але завтра, якщо не він сам, то його діти будуть боротися вже за правду, що її розуміння висуває їх національний дух. Бо й Кравченко зрікся свого вельможства не під тиском загальнолюдського почуття відрази до несправедливостей, а під тиском українського розуміння правди. Як Гоголь у літературі не мав сили подолати (хоч і намагався) свого національного „Я", так само Кравченко в політиці не зміг його подолати, хоча також намагався. Це дві події одного і того самого порядку, це прояви національного духу, що його не може й ніколи не зможе до кінця подолати в собі людина, якому б Богові вона не молилась, якому б світоглядові вона не вклонялась.

Так само, як нема вселюдської культури, а є лише національні культури, так само нема і вселюдських ідей. Кожна ідея, що повстає, як здається на перший погляд, як ідея всесвітня, лишається нею в своїй — так би мовити — непорочності лише до того часу, доки вона не перекочує на інший терен з іншою національною духовістю, бо, чи допускає того сама ідея, чи не допускає, нація вносить у неї свої корективи, пристосовуючи цю ідею до вимог свого духу.

Сьогоднішні „правовірні" — марксисти — еміґранти посуджують Леніна і Сталіна за те, що вони, ніби то зрадили у своїй життьовій практиці Маркса, бо — мовляв — коли б воскрес Маркс і поглянув, що зробили з його вчення ці два практики комунізму, то знову помер би з переляку.

Сталін передав комуністичний анатемі свого найулюбленішого послідовця, югослав'янина Йосипа Тіта за те, що він — Тіто — ніби зрадив також його сталінське вчення про комунізм і став на шлях, ворожий марксоленіно-сталінізмові. А фактично, ні Ленін із Сталіним не зрадили Маркса так само, як не зрадив Сталіна й Йосип Тіто, а це все ніщо інше, як природна деформація ідеї, що попадає на інший національний терен, на інше підложжя, що має своє розуміння життя і свій погляд на світ, на речі і пристосовує запозичену ідею до вимог свого духу.

Навіть християнство це „Одкровеніє Правди Господньої" і тому вже, здавалося б, єдиної незмінної для всіх однакової в своїх проявах і то, попадаючи на терени різних проявів національного духу, лишаючись в основі християнством, назовні виявляється відмінно. Порівняйте католицтво польське з чеським і ці обидва з католицтвом баварським і порівняйте ці всі три з католицтвом еспанським. Або ж, порівняйте православ'є росія і православ'є українців...

Коротко кажучи, дух нації, це є та сила, що керує нацією в її рості, що охороняє її від чужих впливів і, найголовніше, надає нації типових прикмет, що будуть повторюватись у многотисячелітній історії нації, в її минувшині, сучасності і в майбутності.

Усвідомити собі духа нації, це значить пізнати синтетично з'ясований зміст поколінь і синтетично з'ясований ідеал соціяльного уладу, тобто прослідкувати, як типовий представник нації дивиться на світ, Бога, усесвіт, людей і природу, і як бажає він улаштувати своє особисте і гуртове життя.

Нас, як українців, цікавить насамперед нація українська. Чим же вона різниться від тої вихваленої Сталіним московської нації?

Наші „вітчизняні політики" не так давно, а подекуди ще й сьогодні, порівнюючи ці дві нації, стверджують, що москалі — це нація державнотворча, бо має пасивний низ, а українська нація — недержавнотворча, бо вона надто активна. А тому (як випливає з цього), поки українська маса не стане слухняною на зразок московського низу, то про українську державу — мовляв — і думати нема чого. Але ці політики, не завдають собі труду подумати над тим, що, коли б ми українці, якимось „чудом" (іменно чудом) стали дійсно пасивними, як московський низ, то це якраз і було б те саме, чого Москва силкується добитися віднас ось уже майже 300 років. Ми були б тоді хорошими московськими підданцями, були б нацією барабашів і не вітав би сьогодні на теренах України дух Хмельницького, в образі отих леґендарних упівців, про яких чує світ і в яких пізнає Україну.

Так, українці є тяжкі до ведення, до керування, до панування над ними. Українець, отже член маси, не повірить у голе слово, що „правда є лише за володарем", він ніколи не повірить, що правдою може бути раз православ'є, а раз атеїзм, раз повне нехтування національного питання в ім'я **соціяльної революції, то знову проголошення святої війни в обороні ще святішої** батьківщини і тд. Українець ніколи не дасть замкнути собі рота і не стане німою одиницею, якоїсь отари, він мусить почувати себе людиною і мати всі права людини. Він ніколи не буде літеплий, не створить пасивної фолософії „не противитися злу", він мусить бути сам діяльний, активний і розуміти, що він теж творить частину в цілому і в цьому цілому мусить відчувати свою вартість „теж творця".

З цього випливає один безсумнівний висновок: — „українець ніколи не буде підходити до справи держави так, як москаль", — але не можна робити висновку, що „українець не є державнотворчим", навпаки, коли говорити в активному розумінні про державнотворчі цінності, то вони є в активного українця, а не в пасивного москаля. Тільки до вирішування цього питання треба підходити з заздалегідь закладеною рішучістю, безпристрасно його розв'язати, не в сенсі партії, чи якоїсь групи, а в сенсі цілої нації. Треба мати відвагу у душі своїй зруйнувати статую партійного ідола на те, щоб розкована нація могла побудувати державу — храм Богові. В цьому сьогодні основне завдання української нації в цілому, а її невеликої частини на еміґрації — найти ідейне підложжя у виконанні цього великого завдання.

Хай говорять деякі „ідеологи" наших еміґрантських партій, що еміґрація — мовляв — ніщо, все вирішувати буде край. Ні панове! Ми знаємо, що край безспірно основа всього, але й еміґрація має значіння. Край вислав нас сюди у світ, де не тільки вільно говорити, сваритись, гризтись за майбутній соціяльний устрій майбутньої держави, за яким зразком її краще буде побудувати, чи за зразком західньо, чи східньо-европейського демократизму, який більше буде надаватись українцям, що „вже звикли до східньо-европейського"? Тут не тільки вільно (на еміґрації) позичати чуже, а вільно думати, вільно творити своє і ми мусимо творити, і наш мізок, що в більшості дома під сталінським режимом був зайнятий одним,

як би то врятуватись і лишитись серед живих, тут мусить сказати світові, що він здатний бути не лише споживачем чужих думок, а бути продуцентом своїх власних.

Наша роля тут на еміґрації визначається не нашими правами, чи нашим безправ'ям, а обов'язками перед краєм, перед нацією, що їх ми тут репрезентуємо.

Завтрішній день від усього світу стоїть за важкими дверима, що на них висить великий замок у вигляді страшного знаку запитання. Стоїмо й ми біля цих дверей і дивимося на цей знак запиту, і знаємо так само, як і світ, що завтра й ми будемо боротися за своє „бути, чи не бути", як буде боротись за це саме і ввесь світ. Але між становищем світу і нашим є велика різниця. Світ буде боронити себе, щоб не попасти в „наше" становище, а ми будемо боротись, щоб вийти з „нашого" становища. Ми віримо, що світ вийде переможцем, але не віримо, що світ, як ознаку своєї любови й пошани до нас, піднесе нам у дарунок Вільну Соборну Суверенну Українську Державу.

І ми незнаємо, чи світ бодай після цієї війни зрозуміє те, що зрозуміли ми вже давно, що загроза миру існує не лише тому, що є комуністичний СССР, а існує вона тому, що є сильна Москва взагалі і, доки вона такою буде, миру в світі не бути.

Цілком можливо „світ" знову, за допомогою спритних москаликів, придумає щось таке, що обов'язково йому треба мати сильну Москву для славленої „рівноваги сил"? Московські спритярі — еміґранти уже працюють над цим.

Знаючи нашого ворога більш, ніж будь хто, знаючи його властивості, його силу і слабизну, знаючи з його історії, які моменти для нього є моментами найбільшої небезпеки для його державности, — ми мусимо використати саме ці моменти.

Ці моменти московська державність переживає тоді, коли в ній проходить зміна „володаря, носія незаперечної правди" — і тягнеться цей момент до того часу, доки цей новий володар не підбере для себе свою власну верхівку. Але коли ця операція закінчується, тобто, коли володар добере нову верхівку для низу, цей момент вмить зникає, щезає і московський низ, маючи джерело „незаперечної правди" нового володаря, здатний іти знову на підбиття утрачених у той критичний момент чуженаціональних територій.

Ми це пережили і ми це бачили в 1917—1918 роках.

Історія невблаганно наближає знову московську державність до такого моменту. Але нам невільно й тепер зробити ті самі помилки, що ми їх зробили тоді в роки романтики політичних чудес і жалюгідного партійного жонґлерства. Ми будемо відповідати перед історією, якщо вдруге втратимо цю нагоду.

Ми ще маємо можливість спокійно подумати над тим, що і як зробити, щоб використати цей момент безсилля московської державности, причому використати його рішуче, швидко й основно. Мусимо не забувати, що тепер цей момент буде ще коротшим, ніж він був у 1917—1918 роках, вже хочби тому, що новий володар з конечности збереже майже ту саму, що тепер нею є, провідну верхівку.

Основна помилка нашої випадкової керми у 1917—18 роках і полягала саме в тому, що вона витрачала дорогий час і сили не на утворення держави з армією, а на гризню: — якою повинна бути держава? Тобто панівними були не національні цілі, а цілі соціяльні. Українськова випадкова

керма ніби конкурувала з тією частиною московської провідної верстви — того чужонаціонального стопу, — що був незайнятий у попередній московській кермі і їхав до влади на голосних, але брехливих гаслах.

Скільки партій, стільки й кандидатів на касту верхівки. От тому в міжпартійній боротьбі змаг в основному йде за вузьо-егоїстичні цілі, за провід, за керму, за право керувати, тобто ціль кожної партії вибороти собі добробут. Таким чином, чи признаються до цього партії, чи не признаються, одне ясне, — вони йдуть завжди шляхом Барабаша, лише з тою різницею, що Барабаш іде до свого добробуту одноосібно, а партії спілкою — йдуть колективно, тобто, партії змагаються не за правду всього народу, чи нації, а лише за добробут якоїсь невеликої частини живого покоління нації. Це легко прослідкувати на житті державних тзв. демократичних націй.

Можливо, барабашівська тактика в державних націях є й допустимою, але в нації, яка прагне ще тільки виборювати собі державність, така тактика є убивчою, бо вона розбиває сили нації, відволікає увагу нації від основного завдання вирвати свої національні терени із рук займанця. І основна трагедія наших визвольних змагань у минулому і була іменно в цьому. Наша випадкова керма з цих причин і прогавила найкритичніший момент московської державности, не мала часу, за партійною гризнею, мобілізувати націю на загально-національному ґрунті, тобто на ґрунті Хмельницького. Це так було тоді.

Але на жаль, ми мусимо ствердити, що ми мало чому навчилися з тих — сумної пам'яти — років. Сьогодні, стоючи на порозі нових можливостей, ми знову ж розпочинаємо боротьбу за державність, не від Хмельницького, а від Барабаша. Ми починаємо й зараз засмічувати себе не лише чужими українському духу ідеями, а навіть шкідливими, бо ці ідеї скеровують живе покоління нації на хибні шляхи.

Українці, що їх ніби сама доля, бажаючи добра Україні, викинула на терени вільної думки, не використовують з цього терену можливостей, які він дає, а знову, як і у минулому, почали українці захоплюватися витворами чуожго духу, витворами, що повстають на державних теренах вільних націй і, якщо вони, ці витвори, і мають позитивне значення, то лише для тих націй, чиєю вони є власністю.

Ці всі витвори виникають у державних націй, як витвори духу нації, для того, щоб поліпшити, підняти на вищий щабель державне життя нації. Нам же — українцям — невільникам потрібні ідеї, що показували б шлях, як вирватися з своєї вікової неволі.

От тому нам і небезпечно летіти на найпривабливіші вогники, наймодерніших ідей, бо можна ними обсмалити крила і впасти знову в московську неволю і знову дожидати (а може вже й не дожидати) того влучного моменту, що на його порозі ми стоїмо сьогодні.

Ми українці на еміґрації в цьому широкому світі почуваємо себе, ніби в окремому тісному кітлі, під яким дійсно горить велитенський вогонь. Ми в ньому шумуємо, кипимо страстями, сваримося — і не добачаємо, що найжаркіших дровець підкладає під цей котел Москва.

Ми не розуміємо, що для Москви зовсім неважно, звідкіля походять ідеї, що роз'їдають нашу єдність, що не дають спроможності оцим післанцям нації об'єднатися.

Москві не залежить на тому, чи ці ідеї йдуть зі сходу, чи з заходу, їй, аби вони йшли й нищили українське середовище — її ворога. Москві, під час другої світової війни, теж було байдуже, чи на німецьку військову потугу падали бомби англійського, чи американського, чи якогось ін-

шого походження. Для неї було важно, аби вони падали. Цього Москві треба й сьогодні у відношенні до української еміґрації. Їй і ходить про те, щоб її розкласти, бо вона — українську еміґрацію — розуміє далеко не так, як розуміють її деякі наші політики, для яких еміґрація є майже нуля.

Москва розуміє, що Україна, тобто край, і еміґрація, — це одна суцільна лінія нації в боротьбі за свою незалежність. В той час, коли край, як головна сила нації, зводить з нею бій на рідних землях із зброєю в руках, еміґрація є лише устами цієї головної сили, що знайомить світ з самою боротьбою, а також і з цілями, що їх ставить собі нація, з правдою, до якої вона змагає, і таким чином еміґрація спонукує світ признавати не лише рацію змагові нації, а змушує світ переглядати своє відношення до нації, що перебуває у змазі, і до тої сили, з якою вона змагається, тобто, еміґрація, як „уста краю", говорячи про свою правду, розкриває одночасно перед світом і свого ворога, його політику, його тактику і його цілі, не лише щодо окремої нації, а й до цілого світу.

І Москва розуміє, що праця еміґрації буде досягати найбільшого успіху тоді, коли про національні правди буде вона говорити одними устами, коли кожне питання нації буде мати одне тільки освітлення, бо воно тоді майже не викликатиме сумніву у своїй достовірності, а коли кожне питання нації буде трактуватися на еміґрації по-різному, воно тратить свою прозорість і починає викликати сумніви. А тому Москва розуміючи це, приділяє цьому питанню величезну увагу. (Драстичним прикладом московської уваги до цього питання є факт виникнення нашої еміґраційної дискусії про край і про УПА).

Далі, Москва, виходячи з розуміння краю й еміґрації, як суцільної лінії української нації в боротьбі з нею за свою незалежність, і знаючи, що край є єдиний і неподілений на партії й групи, тобто, йде шляхом Хмельницького, в інтересі Москви, на випадок „критичного моменту" московської державности, утворити в українському середовищі всіляких барабашів і, як базу, для такого витвору, Москва знову ж таки бачить в українській еміґрації.

От про що ходить Сталінові, що сьогодні репрезентує Москву. Знаючи це і при нашому великому бажанні, ми могли б неприємно розчарувати Сталіна, і всіх його майбутніх наступників московської держави. Варто нам лише зректися всього, що імпортують наші недалекозорі політики і всього того, що дуже спритно експортують нам ворожі політики, а стати на позиціях витвору свого національного духу і користуватися цими витворами, як незаперечною і непереможною правдою.

Одні у нас кричать „за демократію", інші за „соціялізм, і кричать так, ніби вони вже мають державу і змагаються лише за владу. Що ж, може й демократизм комусь хороша річ, може й соціялізм комусь чудесна річ, але, як кажуть у нас у народі, „не в тім сила, що чужа кобила сива, а в тім, що не наше везе". Ні демократичні, ні соціялістичні ідеї (в розумінні заходу, чи сходу) нам не допоможуть виборотн незалежність, в цьому нам допоможуть тільки ідеї, як прояв нашого національного духу, а не чийогось. Боятись диктатур, кричати про демократизм сьогодні серед українців можуть лише люди, у яких майже абсолютно завмерли під впливом другої половини XIX ст. і пацифістичної літератури того часу, тверді лицарські світоглядові емоції, а на їх місце прийшли емоції ніжности і сантиментальности, емоції відчуття меншевартости. І вони — ці емоції — примушують наших еміґрантських політиків

тримати носи на вітру, щоб пристосовуватись у своїх поглядах до „сильних миру цього”.

Українському духові чужа демократія, в західньому і східньому розумінні цього поняття, чужа йому диктура і сто разів чужий всякий соціялізм.

Українська нація — по змісту свого духу — є нацією демократичною, але демократизм її спирається не на фальшиве підложжя західньо-европейського по суті демолібералізму, а на демократизмі аристократичному, тобто на демократизмі, що базується не на формальних ознаках народовластя шляхом виборів і боротьби партій, а на демократизмі глибоко опертім на духових вартостях. Звідсіля здорова тенденція в українській нації на проткзі віків усувати різні форми невільництва й боротися з ним. Звідсіля тверді вимоги чистоти та громадської моралі до своєї керми, звідсіля типове для українського народу бунтування проти штучно створених верхів, що замикаються в собі, як окрема кляса, чи каста. Керма мусить бути ввесь час природню еманацією народу, це значить, маса завжди мусить мати природну можливість виділювати, висувати в керму найкращі одиниці. Таким тільки чином розв'язується оригінально, але одночасно єдино правильно український демократизм.

Керманичі народу, це найкращі, громадсько найморальніші, найактивніші, найінтеліґентніші, з найбільшим життьовим досвідом одиниці, що їх без демолібералістичних виборів, вибирає народ, через свої творчі групи, у свій провід. Пригадаймо типово аристократичні форми українського побуту, аристократизм української пісні, вимріяний народом ідеал організованого суспільства, „молоді люди — носільнички, середні люди — кладільнички, старі люди — порадднички” (українська колядка). Пригадаймо, як своїм характером український демократизм відчахнув у минулому від української нації ту штучну верхівку, що створилася на чужий зразок (українську шляхту в Польщі, українське дворянство в Росії).

Партійність чужа українському народові, хоч ми і можемо занотувати навіть тепер зразки з т. зв. партійної боротьби. На ділі ж, українські партії завжди представляли тільки їх вожаки-жонґлери, але ніколи українські маси.

Соціялізм, які б він форми не прибрав завжди буде чужим і ворожим українській нації явищем, бо він (соціялізм) спирається на матеріялістичному світогляді, українець же бачить у всьому прояв духа. Розуміючи, чи реально відчуваючи (якщо йде про наївність світогляду) різницю між духом і матерією, оцінює її українець, як засіб для потреб духа, ще більше, образово кажучи, як простірні можливості для діяння, росту і збереження духа. Звідси типово „мертвої” природи, потрібної для добуття матеріяльної користи одиниці для українця не має. Земля не є в його очах тільки варстатом праці. Ліс є не тільки джерелом зарібку, варстат не тільки засобом заробітку, хата не тільки цивілізаційним засобом, краще охоронити себе при житті, як члена біологічної породи. Навпаки, земля є місцем осідку енергії поколінь, отже безпосередньо зв'язана з цілою духовістю українця, ліс є частиною краси природи, отже й частиною духовости, варстат є відбиткою вкладених в його роботу творчих помислів; хата — духове огнище для збереження „живої” діяльної душі, і т. д. Добачаючи скрізь і всюди діяння духу, його осідку і т. д., українець — як типовий ідеаліст, переводить докладну ієрархію вартостей. На чолі їх ставить найвищу духову, єдинотворчу істоту — Бога, від

якого йде і походить усе. Бог є Творцем усього життя у всесвіті, є Творцем кожного духового прояву (субстанції), отже є Творцем нації, керманичем і диспонентом долі народів, звідсіля близькість людини до Бога — батька, звідсіля безпосередній шлях людини до Бога через націю, отже подвійне зв'язання людської одиниці з Богом і подвійне зв'язання з нацією.

Заперечити існування Бога та водночас стверджувати існування нації — суперечні в основі з об'єктивним ідеалом і суперечні з основою світогляду українця.

Відношення до Бога поглиблює всі інші відношення, поглиблює відношення до нації, народу, рідної землі, родини, земляка, рідної скиби, хати і т. д. Ці всі вартості, що в ієрархії українських вартостей знаходять своє місце, добувають глибокий сенс свого існування.

Відношення українця до Бога, святих, церкви вирішує його розуміння правди, вартости й сили. Правдою є дух у всіх своїх проявах. В усіх щаблях ієрархії, найвищою правдою є Бог.

Те, що противне Йому, є неправдою — кривдою.

На сторожі правди стоїть Бог, найвищий диспонент долі світу й позасвіту. Хто спирається на нього, той є сильний, бо живе у правді, що мусить перемогти кривду (концепція українського непереможного лицаря в народному світогляді, не обходиться ніколи без чіткого зв'язання його з Богом, святими, божими речами).

Коли в основі українського світогляду стоїть дух, то вартість визначена не є формою, бо форму має тільки матерія, вартість лежить у змісті, байдуже — чи це буде вартість життя і його видів — чи окремі одиниці й речі.

Супроти цього вчинки людини та її дії є моральні, або неморальні, аморальних вчинків нема.

Справа форми є в українському світогляді другорядна в тому розумінні, що її вирішує зміст. Сама для себе вона не існує. Це дає у висліді високу мораль української людини, глибоке почування справедливости української громади, високу ціну моралі.

Коли вартість вирішення в аспекті змісту, то й краса спирається теж на зміст.

От чому всі, що хочуть усуґеровувати в українську духовість все те, що йде від матеріялізму або не знають, що роблять, або дуже добре знають, що роблять.

До цих питань ми будемо повертатися в наступних наших працях. Тепер же, лише підсумовуючи все раніше висловлене, підкреслимо, що українська еміґрація, якщо вона хоче покласти на вівтар батьківщини для майбутніх поколінь будь-який свій доробок, повинна не позичати, бо всяка позичка є засмічуванням національної духовости, а рости від свого кореня, бо тільки він — цей корінь — може дати нам силу і для будови Соборної Суваренної Української Держави і для входу української нації в сім'ю культурних націй, як рівної серед рівних!

І Він — цей дух — допоможе нам іти шляхом Хмельницького, допоможе воскресити емоції, традиції наших лицарів і стати на сторожі української національної правди так, як стояв той римський вояк на воротях у Помпеях, що про нього згадує Шпенґлер у своїй книзі „Людина і машина". Стояти, вмерти залятим лявою, а не зійти з посту свого призначення. Це властивість сильних духом, а наша історія говорить нам, що ми належимо до таких.

Критика і бібліографія

Два романи Уласа Самчука

Остап Грицай

УЛАС САМЧУК. **„Юність Василя Шеремети".** Роман.
Видавництво „Прометей" 1947.

У передмові до цього твору каже нам наш шан. автор між іншим таке: „Я ставив, і зараз (?) ставлю, собі досить, як на письменника, виразне завдання: хочу бути літописцем українського простору в добі, яку сам бачу, чую, переживаю. Для цього маю свою вироблену концепцію, свою ідеологічну підмурівку і виконую це завдання з послідовною черговістю. Мені хотілося б в художньому вислові передати головніші етапи нашої, багатої на драматичні моменти, доби. Нам судилось бачити, чути й переживати більше, ніж можна було сподіватися протягом одного життя людини. Ми були свідками подій виняткових... Миняткових не тільки для нашого часу, але й для часу писаної історії взаглаі. Не зашкодить також бути свідомим, що в сумі причин, що зумовили постання цих величанських подій, велике місце займає наявність такого простого факту, як поява на кону історичної сцени нас українців..." А далі: „Ця книга порушує невелику частину проблеми нашого українського сектору. Це низка питань з середовища молоді перших років після першої світової війни одної з наших провінцій. Я хотів насвітлити їх такими, якими бачили їх омї очі і якими чула їх моя душа. **Без особливих окрас, без спеціяльних і „виховних тенденцій", без „за" і без „проти"**[1]). Та ще: **„Єдиною моєю тенденцією було бачити все, навіть моїх незначних героїв з далекого провінціяльного містечка, співтворцями їх епохи.** Я хотів показати людей, **які пізніше творили зміст того, що ми недавно пережили,** в їх первопочатку. Не змушую читача і критика „бути вдоволеним". Мені імпонувало б більше:: „бути правдивим".

Оце і найголовніше з того, що нам автор хотів сказати про свій твір та про свій підхід до нього. І воно читачам завжди цінно і цікаво почути від автора — та ще до того від автора такого рівня у нас, як Улас Самчук — дещо ближче про його мистецький задум, хоч хотілося б при цім зазначити, що такі передмови авторів до їх творів іноді дещо небезпечні. Особливо ж тоді, коли автор, може занадто захоплений своїм твором, стверджує заздалегідь речі, оцінка яких належала б властиво до читачів. Або, коли він з погляду на придуману ним концепцію його твору, обіцяє дати читачеві більше, ніж те, що опісля ми в цілості його твору бачимо.

Бо на нашу думку, це вже річ читача сказати в цьому випадку, чи шан. автор і дійсно став літописцем українського простору його доби. І чи в нього й дійсно зазначується ота „вироблена концепція" та власна „ідеологічна підмурівка", про яку чуємо в передмові Самчука. І головно: чи вислів, в якому наш автор хотів передати важніші етапи нашої доби, і справді **художній?**

А саме ж тут, де Улас Самчук, автор будь-що-будь монументальної своїм задумом „Волинської Трилогії", загадав бути художнім літописцем

---

[1]) Всі підкреслення мої. О. Г.

нашої доби, з особливим наміченням **ролі молоді** в даному середовищі — його завдання було таке важливе, гарне й вдячне! Тим більше, що йдеться тут про українську молодь, про яку автор сам говорить як про ту, що на овиду свого часу була „співтворцем її епохи".

Ми повторюємо:

Яке це важливе, гарне й вдячне завдання!

Бо подумаймо тільки, як часто і як важко наша історична доля визивала саме молодь, юнацтво України, до епохіяльних змагань за загрожену ворогами батьківщину, а скільки з тих її змагань, свідомих пожертв і подвигів, діждалось у нас гідного відгуку, гідного мистецького уподобнення з боку наших творців у їх художніх ділянках. Зате погляньмо, скільки прекрасних постатей ідейної молоді є, напр., в польській літературі, в її романах, оповіданнях, поемах. Варто лише згадати „Трилогію Сєнкевича", роман Жеромського і вірші Конопницької! В німецькому письменстві вже один з настарших поетичних пам'ятників, фраґмент героїчної поеми про лицаря Гільдебранда, цінний особливо вражаючою постаттю Гадубранда, що, не розпізнавши батька, мниму смерть якого він власне хоче помстити, гине сам у двобою з ним. А невмируща постать молодого героя Зігфріда, або юначка Гізельгера в поемі про горе Нібелюнґів? Так слідом довгих століть аж ген до постатті Вертера в Ґете, Гайнріха, Офтердінгена в оповіданні про „Синю квітку", Новаліса, юнацьких постатей і поетів Sturm und Drang-у та школи романтиків, — щоб згадати тільки твори значення клясичного. У Франції теж, в найраніших століттях розвитку епічного оповідання, особливо ж у зразках нормандських chansons de geste, ми зустрічаємо цілий ряд молодечих лицарських типів, що стають згодом джерелом і прообразом і для таких прегарних постатей юнацьких героїв, як Вольфрама фон Ешенбаха Парзіфаль. Опісля ж продовж новітніх століть французького письменства, Фенельон розмальовує нам в постаті Телемаха ідеальний тип молодого французького принца; Вольтер у герої оповідання про Кандіда — тип французького юнака шляхом життєвої мандрівки до ідеалу існування; Шатобріян в подобі свого Рене творить ту синтезу трагічної духовости молоді у Франції з початку XIX ст., що її раніше його творив Ґете щодо омлоді Німеччини в постаті Вертера; А Жорж Санд в подобах Франсуа Шампі та малої Фадети розмальовує дуже гарно молодь французького села. Так воно в усіх літературах Европи.

Скрізь тут зустрічаємося з цілим рядом мистецьких подоб даної молоді, які нам дають змогу пізнати суть духовости молодої ґенерації, наміченої автором епохи. Правда, може не скрізь на такому широкому овиді, як, напр., в романі Тургенєва про батьків і синів, у повісті Достоєвського про юнака, або, коли згадати про дещо з найновішої літератури Европи, в романах Мартен Дігарда, або в оповіданнях напрямку французького резистансу. Та все таки з чітким розумінням того, що автор, розмальовуючи постаті молодих представників даної нації, змальовує тим самим і майбутнє обличчя народу.

А в нас?

На жаль, з найдавнішого часу немає у нас своєї пісні про українських Гадубрандів та Зігфрідів, зокрема ж у слові про Ігорів похід, немає юнацької постаті, зіндивідуалізованої так гостро, як, напр., прегарна Ярославна тут же. А щодо історичних малюнків того часу в нашій новітній літературі, то вони в нас дуже нечисленні, а позатим поза рівень пересічних подоб здебільше не виходять. О так ані молодого Максима Берку-

та ні його Мирослави у відомій повісті Франка, не доводиться вважати малюнками вищого мистецького рівня, хоч саме вибрана автором епоха минулого України так пребагата великими героїчними моментами! Далеко цінніші, — а головне оригінальніші! — постаті молоді з княжих часів змалювала нам наша письменниця Катря Гриневичева в типі молодої красуні Ясині та — подекуди — в особі молодого революційно настроєного задушника Дужа, тоді, як, напр., Юліян Опільський у повісті „Йду на вас", не зміг дати ні переконливого малюнку князя Святослава Хороброго, ні його борців. А далі: Де в нас величні репрезентативні малюнки лицарства Запорозької Січі? Того юнацького лицарства України, що дивувало колись своєю хоробрістю всю Европу? Та хіба Гоголеве „Тарас Бульба", та ще до того з типом зрадника Андрія, це вже все з того, на що спромоглася про Січ наша мистецька творчість? А молодь України, що гуртувалась в рядах наших гетьманів аж до гайдамаччини? А врешті, щоб знову повернутися до твору Уласа Самчука:

Де репрезентативні малюнки української молоді з епохи останніх наших визвольних змагань від 1914 р. досьогодні? Тієї молоді, що з таким запалом йшла в ряди Українських Січових Стрільців. Української Галицької Армії, Української Військової Організації, та в підпілля СВУ, СУМ, ОУН? Тієї молоді, що створила криваві, але пресвітлі леґенди Листопада, Крутів, Базару?

От чому так цінно і цікаво взяти **„Юність Василя Шеремети"** до рук, знаючи з передмови, що це тут автор намітив малюнок української молоді з середовища перших років після світової війни, що мала стати співтворцем її епохи, бо питається сам автор в одному місці: „Хіба даремно пережили вони велику війну? Революцію? Перед їхніми очима пройшли мільйонами люди, а вуха їхні чули гарматні реви і співи пісень волі. Шляхи вгиналися під колесами обозів, котились тяжкі мортири (?), маяли барвисті прапори. І все то мало б зникнути безслідно, як тільки от там трохи далі, за Шумськом лягла границя, що відкраяла цю країну від великої землі революції!" (І. ст. 32).

І тут ми з шан. автором мусимо погодитись на тому, що великі переживання, зв'язані з тим усім, що принесла світова війна, не сміють зникнути безслідно. Але додамо, що, коли той слід мав позначитися чітким знаменом в духовості тієї молоді, що переживала велику війну, а завданням нашого автора було простежувати слід того знамена та знайти йому художній вислів, то воно ясне, що концепція такого твору повинна була базуватися (як на головній, незрушній основі!) на якомусь одноцільному, логічно обдуманому і з усією послідовністю переведеному дійстві, носіями якого були б теж доцільні і послідовно підібрані, кращі, чи тільки помітніші типи з кіл молоді даного середовища. Одначе те дійство мусіло б відповідати послідовно духові епохи. Воно не сміло б складатися з самих випадкових моментів. Воно мусіло б мати свою внутрішню вагу і значення. Воно мусіло б ховати в собі щось з душі цього народу під дану хвилину. Далі: воно повинно б оформлюватися поступово, з усією конечністю, відповідно до духовости, тобто до ідеології осіб, виведених автором. І мусіло б також кінчатися якимсь переломовим фактом, знаменним для всієї епохи, а обумовленим в повісті таким і не іншим настановленням тієї молоді, що її автор взявся тут змальовувати.

Це — на нашу думку — найпростіша концепція всякої, художньо обдуманої повісті, що мала б дати нам переконливий малюнок молодої ґенерації якогось часу. І це далеко не якась химерна естетокритична кон-

струкція з нашого боку. Це просто з'ясування того, чого вчить нас про концепцію повісти, чи роману, перший — ліпший дотичний твір кращого рівня в літературах Европи. А до того Самчук назвав повість про Шеремету романом, значить, і він сам називає її одною з устійнених форм европейського оповідання.

В дійсності ж, концепція його твору, з огляду на будову оповідання, не відповідає означеній мною раніше концепції повісти.

Тут якоїсь одноцільної, весь зміст твору охоплюючої і послідовно той зміст детермінуючої акції, немає. Замість такої одної та одноцільної акції повісти, тут з кожним розділом маємо задовільно автором підібрані, випадкові моменти, що на читача роблять враження, ніби автор і сам не мав ясного пляну цілости твору і від розділу до розділу роздумував над тим, чим би то чергово в оповіданні зацікавити читача. І ота повна випадковість і свавілля дієвих моментів могло б тут бути ще двічі стільки, скільки їх є, але внутрішня змістовність твору ні збагатіла б, ні поглибшала б од того ані на крихту. От тим то і таке знамєнне для цього твору те, що тут від розділу до розділу трохи не самі розмови, дискусії, всякого роду загальні й організаційні збори і принагідні товариські сходини, або стрічі, як дуже відповідне і вдячне тло до всякого роду балачок. З цього погляду можна б книжку Самчука затитулувати ще „Розмови Василя Шеремети та інших". І цей наголовок мав би своє точне оправдання.

Іноді здається, що наш автор тільки й дивиться за тим, кого б то і з ким вмішати в якусь важку, все важливими проблемами начинену розмову. Гарних картин з життя природи, гарних описів і цікавих дій і місць, глибших рефлексійних стосунків, тут обмаль. Зате ж, при кожній нагоді, цілосторінкові розмови, що ніколи не докінчуються й ідеологічно не вирішуються.

„Мокрий і вщерть наповнений пережитим, — читаємо в одному місці твору, — Василь вертається додому. Починає смеркати. Чи не зайти б кудись? До Гнатюка? до Хмелюка? Не хочеться вертатися, кудись варто зайти, говорити з кимсь. Має думки і слова. Він тепер в ударі. Все б ходив і говорив з усіма (II. ст. 30)". Правда, на одному з інших місць автор зазначує, що нам треба вчитися говорити, бо — каже він словами Василя — ми не вміємо говорити. „Ми ж усі мужики. Ми ж тільки вийшли у світ. Десять поколінь за нами німих людей..." (II. т. ст. 34.). І не можна тут заперечити, що в тому є глибша думка. Але, на наш погляд, таке щедре заповнювання книжки ідеологічними дискусіями годилося б краще до якогось мемуарного твору, до книги споминів автора з його молодих літ, аніж до твору, що його називає він романом і що його, як роман, як мистецький твір, наш читач бере до рук. Сам же автор зазначує в передмові, що йому хотілося б у художньому вислові передати головніші етапи нашої багатої на драматичні моменти доби". Але воно не значить художньо оформлювати твір, коли його персонажі від сторінки до сторінки томлять себе і читача самими розмовами, що згодом стають важко скучні і не дають спроможности прочитати книжки до кінця, бо справді, драматичних моментів тут — оскільки наші розгарячені дискутанти не розпочнуть гостріше змагатися, — дуже мало і всі вони відходять на другий плян.

І через те структура цього твору є помітно примітивна, невидатна ні різнорідністю сцен, ні динамікою вислову, тут здебільша сіра буденщина незрілих ґімназистів у сірій буденщині кременецької провінції, репрезентованій сірими, нецікавими, іноді до карикатури збаналізованими людьми.

Ми тут в р. 1923, отже вже після того, як над Україною пронеслася буря змагання за волю на життя і смерть, коли вже за нами були і Крути, і Листопад, і Базар, і коли в нас вже й мала дитина знала, що таке власна хата, хто нам її відбирає і хто наш смертельний ворог. Але коли ми читаємо цю повість Самчука, про наше життя в тодішнім Кременці, то про те преважне минуле Батьківщини ви на ваше здивовання, не чуєте майже нічого, наперекір тому, що $^3/_4$ книжки це самі дискусії. Про поляків тут говориться так обережно, нібито автор писав свій твір під їх безпосередньою цензурою. Людей з польського табору Самчук не змальовує зовсім, а тому історична вартість книжки знижується, таксамо знижується вона і тому, що ми не бачимо в ній ніяких серйозних представників старшого українського громадянства. Його репрезентує тут тільки вчительський збір Крем'янецької української гімназії, в якому одні півмоскалі, а другі розмальовані Самчуком більш-менш так, як колись Михайло Яцків малював гімназійних педагогів в оповіданні „Огні горять". Про Україну це панство не говорить. Вони живуть лише душливою вужиною гімназійної клітки і своїми сірими, але зате благодатно спокійними буднями. Бо й кому з них говорити про Україну і виховувати в українській душі тих незрілих молодиків, що їх тут Самчук поробив дуже сумнівної вартости героями, в роді Шеремети, Шпачука, Козенка, Приходи, Валі, Жені Лискевичів, Гнатюка та інших?

Чи о. Николай має робити те, чи пак директор Петро Михайлович Струк (постать „округла, масивна, з голеною головою, на якій спереду стирчать два вусики"), чи стереотипно-елеґантна його жінка, Варвара Сергієвна, україніст і латиніст Річинський, чи „виструнчений з вусиками а ля Вільгельм II" історик та географ Іжакевич? Тільки хемік і математик Пилипенко дещо серйозніший в тім учительськім зборі, але й він революціонерів не виховає ніяких.

І нам цікаво спитати: Чому таким тупим гуртом Самчук розмальовує те кременецьке старще українське громадянство? Чиж так незручно тримався він — та ще до того, як художній літописець доби! — свого дещо (як на мистця!) занадто прозаїчного принципу „без особливих прикрас, без спеціяльних виховних тенденцій"?

Але хіба ж великі мистецькі твори це не ті, що розробляють нецікаву глину буденщини власне в дусі вищої краси і в дусі вищих виховних змагань і завжди в дусі якогось пристрасного „за", чи „проти"? Чи можна уявити Мільтона безпартійним, тривожним самотником, без його „за" в користь революції і без його — „проти" щодо роялістів? А Данте, а Кальдерон, а італійські письменники доби змагань за волю? І хіба скаже сьогодні якийсь більшовицький письменник, що він хоче писати без спеціяльних виховних тенденцій, без „за" і „проти" з огляду на дану проблему? І ми думаємо, що тому це оповідання Самчука так прикро вражає холодною сірістю трохи не всього, що в ньому є, що ідеологічна „підмурівка" тут і наперекір довжелезним дискусіям, усе таки хитка, та, що автор, висуваючи для нашої людини якнайвищий ідеал — европейську культуру, недоцінює культури рідної, культури української.

З цього погляду є в нього недотягнення, сумнівності і суперечності, на які ми можемо тут вказати тільки коротко, бо це тема, про яку в зв'язку з усією дотеперішньою творчістю Уласа Самчука, можна б писати дуже широко.

Як сказано:

Історичне тло епохи 1923 р. змальоване тут Самчуком цілком блідо, суть трагедії державности України добре не поглиблена, автор поза проблемою духового зросту Василя Шеремети, часто губить з очей те, що для українського читача найважливіше. Тільки час-від-часу вдається йому на тему тієї трагедії сказати щось таке оригінальне й цікаве, як те, що говорить п'яний Шеремета до Козенка в розділі „Весна" (II. т. ст. 143-145).

Бо як це ми вже зазначали, тут поза типами учительського збору, що своєю стереотипністю нагадують трохи не мертве обличчя воскових фігурок, серйозніших представників українського громадянства немає. Чуємо, правда, про якусь паню Амалію, жінку директора університету, та про її коханців, про якогось студента краківського університету, та ще про якісь лиця, але це тільки пусті імена, бо вивести їх на тло оповідання авторові не вдалося.От так лишаються як властиві персонажі Самчукового оповідання, виведені ним представники молодої ґенерації крем'янецькі гімназисти та їх друзі — Василь Шеремета, Валя та Евген Лиськевичі, Анатоль Прихода, Авенір Козенко, брати Гнатюки, Прокіп Шпачук, Гриб, Біленко, Москалюк та інші. А з жіночої молоді, що теж учаться тут, в гімназії, — полька Настя Мединська, дві сестри Кіра і Міра, Маня Цимбал, Надя Волобуєва і Мацюкова Дульчінея. Як бачимо, типів української молоді тут виведено багато, але репрезентативного між ними, ні між юнаками, ні між дівчатами, немає ні одного. Вони ось, від 18-літнього Шеремети починаючи, з своєю духовістю, своїм розумом, своїм наставленням і своєю культурою — всі in statu nascendi.

От на цій саме точці хотілося б з автором поговорити.

Як же воно так, що ґенерація молоді епохи 1923 р. тут ще така незріла, така малокультурна? „Мені ось незабаром 18 років, сповідається Василь Шеремета Насті Мединській, — а я ще тільки один раз їхав потягом з Кремінця до Озерян. Я ще не бачив великого міста, я ще не знаю, як виглядає трамвай. Я ще не бачив справжньої фабрики... Моря, гір, степу, вулканів. Навіть не знаю добре електричного світла, бо ніколи ним не доводилось користати. А чи тільки це одне? Чи тільки техніка? Природа? А безліч, безліч інших дрібничок, як поводитися, як користатися хустиною до носа, як сидіти при **сервірованому столі.** У вас, можливо, це викликає посміх, а нам? Розуміється. Наші хлоп'ята, принаймні більшість їх, цим голови не сушить. Що ось такий вам Мацюк, що живе з Сецюком? Або Гриб? А інші... Хіба вони розуміють, що то все для людини важить? Такий Мацюк. Приходжу одного разу до нього у короткій курточці, штанята в халявах, обличчя в червоних прищах. Він — Божа коровка, сидить і довбає. Довбає і довбає. Історію довбає. Слово по слову, мов їсть черешні. Ну, розуміється, це має бути наш інтеліґент. Він має за нас щось сказати. Він, чого доброго, продовбається до вищої школи. Він і її можливо — скінчить. А лишиться таким самим Мацюком. Без рівного, розумного слова, без справжньої ходи, без уміння навіть їсти ножем і виделкою. Дістанемо якісь знання. Сирі знання. Мов папуги. А треба інтеліґенції!.. Аристократії!.. (II. т. ст. 35)"

Це місце для суті розмов тут та ідеологічної арґументації їх автора таке знаменне і таке сумнівне своєю логікою, що ми дозволили собі навести його довшим цитатом як зразок того художнього вислову(?), що його нам обіцював Улас Самчук у своїй передмові. Бо ми тут не розуміємо передусім, чого автор устами Шеремети лає Мацюка за те, що той „довбає" — значить, пильно й основно вивчає історію, а кілька рядків дальше бідкається, що треба нам інтеліґенції! Так звідки ж тоді набрати тої ін-

теліґенції, якщо наші Мацюки не „довбатимуть" гаразд історію, та все інше, що належить до знання та до освіти інтеліґента, і що це значить: „сире знання", „мов папуги"? Та усяка ж наука є спершу для ума сирим матеріялом, вона саме аж після довгого „довбання" входить, як животворчий чинник у кров, кість, духового організму — ні? А щодо аристократії, то ми думаємо, що не так графів, баронів і родової шляхти треба Україні — хоч і такої аристократії дай нам Боже якнайбільше — як і головне аристократії духа, тобто власне **високої інтеліґенції.** Отож не за „довбання" історії треба б, на нашу думку, лаяти Самчукових Мацюків, а за щось цілком інше, а саме за те, що нам Улас Самчук розмальовує на ст. 141 свого оповідання (II. т.) — „Василь — каже там наш автор — не вірить, що Сецюк відкриє йому якусь Америку. Це (це? Чи він? О. Г.) не з таких. Це товариш Мацюка (в Самчука раз Мацюк, а раз Мицюк) того Маприщуватого добродія, що на 100 літ відстав від мавпи (?!). — Він (Мацюк) і зараз (чи тепер? О. Г.) сидить з дочкою своєї господині на селянській призьбі, **тримає в її пазусі руку** і годинами непорушно дивиться без руху і без думки мов крокодил на колоді... (II. т. ст. 141-142). І що це не якась хвильова візія автора і якийсь моментальний каприз Мацюка, те стверджує автор на іншім місці, де знову той сам непорушливий своєю простодушністю образ еротичного крокодила: „під хатинкою — каже тут Самчук — лавиця. І хто на лавиці? Справді, на лавиці Мацюк, а біля нього дівчинка, одягнута напів по-селянському, з білою на голові хустинкою, зав'язаною під підборіддям. Вони сидять, дивляться скоса на молодий місяць і мовчать" (ст. 143). І мимохіть насовується питання: До чого таке висміювання українського хлопця за його „довбання" історії і до чого оці порнографічні мережки — теж під адресою української молоді? Вони — оці еротичні мережки — є зрештою в нашій повісті і на інших місцях. Ось, як в картинах зустрічей Василя Шеремети з панною Мединською і в сценах зустрічей Жені Лиськовича з дівчатами і отак іноді не знаєш, що нам думати про те і як його розуміти: чи як еротичну мораль ґенерації Шереметів, чи тільки, як цілком зайві відгуки і втілення колишніх еротичних ескапад шановного Володимира Винниченка у творах Уласа Самчука?

Одначе при тім ми зовсім не хочемо перечити, що, напр., картина кохання Шеремети з Мединською змальована автором власне там, де не йде про яскраві еротичні моменти, а про чисто душевну сторінку кохання між молодою дівчиною і молодим юнаком, місцями навіть дуже гарна, хоч не зовсім при тому ясна читачеві та обставина, чому та молода дівчина має бути полька, а не українка? Питання може тим важливіше, що психологія тієї дівчини у Самчука далеко не польська, принайменше там, де Мединська виявляє справді тонкі риси душевного зрозуміння для Шеремети. А що наш автор вміє дати, навіть захоплюючи малюнки молодої дівочої духовости та природи і то без яскравих еротичних підкреслень, на те нам є доказом справді мистецький хист, з яким він змалював постать молоденької Арабасової в розділі „Благословенна мить" (II. т. ст. 161-164). Це одно з найвдаліших місць, що є в цій повісті.

Але вернімося ще до першої частини зацитованих мною слів Шеремети про недоліки молоді його середовища й його епохи.

Наш автор скаржиться устами Шеремети, що та молодь не вміє користуватися хустиною до носа, не вміє сидіти при столі в ширшім товаристві (чому тут Самчук послуговується таким чудернацьким зворотом, як „сидіти при сервірованому столі" і що це таке отой „сервірований

стіл", — неясно). Виходило б, що це якісь загальні недостачі української мови, які теж складалися б на нашу національну трагедію, а принаймі на душевну трагедію тієї молоді, чи тільки її крем'янецької ґенерації. Але на це доводиться відповісти, що це вже є питання чисто домашнього виховання і товариської оглади, а зв'язувати її з громадянською, чи там з національною справою, недоречне є може таксамо сумнівне, як і оте вказування автором на трамваї, фабрики, вулькани, що то їх наш нещасний юнак не мав змоги бачити. Ми певні ось, що пересічний український юнак, навіть в найкращім чужиннім товаристві, буде вміти „орудувати" хустиною до носа, сидітиме при столі, та виделкою і ножем таксамо добре володітиме, як і польський, німецький, чи якийсь інший юнак, як це напр., наші українські пластуни мали нагоду показати не раз. А щодо трамваїв, фабрик, вульканів та електричного світла, то хай буде вільно нам сказати, що в рядах наших УССів в епоху 1914 р. були п'ятнадцятьлітні гуцули, що не то вульканів, але навіть львівського трамваю, до свого вступу в армію, не бачили, проте — як отой славний Михальчук (цитує з пам'яті з твору О. Назарука „Слідами Січових Стрільців, Відень 1916 р.) — вміли на полі бою замаґтись за Батьківщину так, що навіть цісарські ґенерали ц. к. ґенерального штабу почувались спонуканими подавати це в денних наказах штабу до прилюдного відома (денний наказ ґенерала Фляйшмана після бою на Маківці в 1915 р.). Отим то авторові довгосторінкові тиради про порушені питання видаються нам такими ж спірними, як і от таке:

— „Я не знаю — каже Василь Шеремета — як вам сказати, щоб не було так по-юначому, але ви мене розумієте. Нам треба піти закордон. Нам треба пригадати, що ми в Европі, а Европа — це інтеліґенція. І авта, і каварні, і білі тверді ковнірчики, і фраки, і циліндри. Там це не театр, там — це будні. А ми — мужики. Нам ніхто не поможе вилізти з мужика, а самі ми не вміємо" (т. II. ст. 35-36).

Ну — у відповідь на це ми нехочемо перечити, що нам українцям треба тісного зв'язку з Европою. Але важко також погодитись зтим, щоб ми того зв'язку не шукали як рівний з рівним, як европейці з европейцями, а навпаки, як „мужики", як „варвари", що не вміють, ні почистити носа, ні сісти при столі, ні взятись за їжу в товаристві добре вихованих людей. Та хіба ж ми ще й сьогодні, ті ж самі сіряки, до яких в 70-тих роках минулого століття Іван Наумович у своїй „Науці" звертався із своїми повчаннями: „що це таке платок до носа?". І чи на те нам йти в Европу, щоб подивляти там панські авта і каварні, білі тверді ковнірці, фраки й циліндри, ніби за приказкою: „Не видів Гриць ногавиць?". А чого ж тоді в нас сакраментальна фраза про те, що ми українці були продовж довгих століть оборонним валом для тієї, Самчуком так дуже високо понад нашу, поставленої, культури Европи?

Як сказано:

Ідеологічна „підмурівка" нашої повісти хитка.

Вона хитка тому, що ідеологія її не спирається на твердих основах безумовної орієнтації на Україну і на ї культуру. Те читач бачить власне з тих безконечних дискусій, що їх тут ведуть ті бідні, незрілі юнаки з крем'янецької ґімназії. Пишуть при кожній нагоді кепські, графоманні вірші, з рації яких вони стають головами їх організацій, кохаються в дівчатах так по-школярськи жагуче, як Женя Лиськевич, і не виходять з зачарованого кола большевицької революції. Про неї дискусії в нашій повісті займають цілі сторінки, тоді, як про Крути згадується всього ли-

ше раз і то з призирливою засторогою, може тому, що певно ті крем'янецькі юнаки не створили б леґенди Крутів, хоч би ще й роками „довбали" їх науку так, як це робить хитрий Мацюк. Ми не хочемо цим сказати, що Самчук стоїть на плятформі большевицької орієнтації, але не можемо теж погодитися з тим, що він у повісті так багато місця присвячує таким „оборонцям" революції і трудових мас, як Шпачук і Козенко. Ось Козенко в одній з тих дискусій говорить про Шеремету, що ніби заступає тут ідеологію націоналізму таке:

„...Не розумію отаких Шеремет... Не розумію отаких міщансько-куркульських думань. Шереметі сидіти десь у „Просвіті", висиджувати аматорські вистави, носити вишиті сорочки, широкі штани. Йому мріється така собі гопачно-шароварна, куркульська, полтавсько-галушницька Україна з гайдамаками, шликами, шаблями, парадами, з бандуристами... Для такого думання незрозуміле, що політично-економічні закономірності, які мають свою залізну послідовність у розитку світової економіки, світового капіталу, не можуть брати на увагу ось таких наших вихолощених, пісних і ялових Україн. Для Шеремети два куркульських синочки, що вистудіюють в Данціґу на інженерів, мають більшу вартість, ніж дві сотні революціонерів, що в слушний час можуть стати до боротьби. Для Шеремети вартніше існування гімназії, ніж існування в масах народу світогляду непокори..." (І. т. ст. 77).

Далі ж говорить Козенко про те, щоб розбурхати маси, зірвати їх спокій, зрушити їх рівновагу, пхнути їх в боротьбу, не дати їм часу заспокоїтись, — і тут багато слушних думок про боротьбу з окупантом (ст. 78), але все таки не хотілося б при тім вислухувати отієї лайки на „гопачно-шароварну Україну", вже аж занадто добре відому нам з боку ворожої пропаґанди. Правда — в автора, як літописця доби, було добре право зареєструвати те, що говорили виразники різних напрямків і протиставити їх думкам Шеремети — і тут становище його без сумніву правильне. Тільки Шеремета тут, як виразник тієї України, яка нам найбільше дорога і єдино правдива, не завжди уміє стануги в її обороні, духовий процес, що веде його до певного застійнення світогляду Батьківщини, проходить шляхом оповідання поволі аж до передостаннього його розділу — „На камені" (II. т. ст. 130-140), що належить до кращих місць тієї повісти і є щойно довершенням тієї ідеології, що так вимовно промовляє тут до душі нашого юнака з глибин козацьких могил...

Багато гарних думок зустрічаємо теж в розділі „Остракізм" (II. т. ст. 39-40), де згаданий процес вже помітно поглиблюється, захоплюючи Василя не фраками і білими ковнірчиками Европи, а тою Україною, якої Києва, Дніпра та Шевченкової могили він ще не бачив (ст. 48). Отим то ми думаємо, що може краще було б нашому авторові замість деяких — зовсім зайвих — дискусій, давати малюнки таких переживань в душі молодих юнаків більше, як ось, напр., в одному місці, в розділі „Весна": — „Ми всі, що виросли під звуки великої війни, якісь траґічні — пише Василь у своїм щоденнику — у нас на устах мовчанка, хоча в душах буря. Чуємо навкруги велике „не можна". Ми єдина у світі молодь, що не має права вступу у майбутнє. Ми всі мовчимо. Я мовчу. Всі товариші мовчать. Бачу раз-у-раз погляди мовчазних юнаків і мені стає моторошно. Здається, що вони носять у собі живу розпуку. Вони стоять перед прірвою, до якої їх женуть... Перед прірвою тупої жагучої ненависти... Вони вчаться ненавидіти" (II. т. ст. 99).

Останній вислів ми називаємо художнім і щойно тут дає Самчук зразок того, чого домагається Василь, коли пише у своїм щоденнику: „Геть слова! Не можна писати... Треба різьбити, треба чеканити на серцях. Треба, щоб кров нашого серця обливала літери, які промовляють за нас" (т. II. ст. 118). Коротко кажучи:

Повість Самчука про юність Василя Шеремети могла стати одним з кращих його творів, якщо б не помітна недостача кращої будови цілости, тіснішого зв'язку поодиноких частин, та — і головне — коли б цілість базувалася на твердих основах одноцільного, логічно і послідовно переведеного дійства, а не на суміші випадкових моментів. Тоді й картина акції юнаків проти виборів, картина театральної вистави гімназистів, їх балю та їх прогулянки, що кінчає цю повість, — усе те робило б, здається нам, зовсім інше враження, Як що воно було б обхоплене нерушно видвигненими рямцями одного, з усією послідовністю і переведеного дійства. А так, як це виведено в повісті, все лишається тільки більш, або менш вдалими настроєвими картинами. Більш, або менш переконливими дискусіями.

Картина поступового душевного зросту Василя Шеремети від неповоротного селюха, що не вміє говорити і при кожній нагоді червоніється до того захопленого життям юнака, що при кінці оповідання в картині юнацької забави в тьоті Каті „танцює, мов божевільний" (ст. 124). І можливо, що саме те внутрішнє дійство в душі Василя Самчук вважав тут вповні вистачальним для зовнішнього зв'язку випадкових моментів, хоч в хаотичній суміші тих власне моментів поодинокі етапи внутрішнього дійства не зазначаються з усією точністю і пластичністю, а іноді губляться зовсім.

До від'ємних сторінок Самчукового твору належить також дуже розхрістаний і недбалий стиль оповідання, що трохи не при кожній нагоді послуговується щонайбанальнішими висловами, якими кишить весь твір. І аж чудно, що так мало труду завдав собі з цього погляду сам письменник, що в цім же самім творі вчить нас писати кров'ю власного серця. Вислови, як „до халєри", „до дідька" і точковані нецензурні слова, повторюються при кожній нагоді. Словом „шалено" послуговується автор теж скрізь де треба і не треба. Орхестра в нього теж стереотипно „гремить", так, мов би іншого слова не можна підібрати.

„Природа (Весни) шаліла, мов п'яна розпусниця! — Пане Василю, — питається в темноті роздягальні Мединська Василя — а чи можна вас тут намацати?". „Ввалився, вивалює свої папери", „Я реву від лютого щастя, мов звірюка" і таке інше. Та й ще інше, чого ми не наводимо. Сюди належить теж занадто часте вживання чужих слів. Нехороше також і те, що про такі свята в нас, як Різдво, Самчук не має нічого іншого, сказати, тільки: „Та сама стара історія. Діва без мужа родила Сина...". (II. т. ст. 8.).

Ні! Шановний авторе! Вона вічно нова. Вічно свята. Вічно незбагнена своєю красою! От так хочеться нам сказати, що свого художнього літописця молодь визвольної України ще не має, але чекає на нього і чекає нетерпляче!

Л. Луців

УЛАС САМЧУК: **OST.** Роман у трьох томах. Видання Михайла Борецького. Реґенсбурґ 1948 р. ст. 584. Видано в співпраці з Видавничою Комісією Мистецького Українського Руху. Літературний редактор Проф. Михайло Орест. Мистецьке оформлення Я. Гніздовського.

Батько: Що читаєш?

Син: Докінчую Самчуків „ОСТ" і роблю виписки, бо маю прочитати реферат у „Літературному Гуртку", в гімназії.

Батько: Ну, як тобі подобається ця нова повість автора „Волині"?

Син: Я „Волині" не читав, тож не можу її порівнювати з „Остом". „Ост" мені подобався, ти ж знаєш, як наша молодь жадібно читає історичні романи з часів наших змагань, про які ми знаємо тільки з книжок.

Б. Ну, й багато довідався ти про нашу війну з Московщиною, читаючи цю повість.

С. Признаюся, що український світ слабо змальований у творі Уласа Самчука. Невже так мало було тоді українців на Україні?

На початку повісти тільки гімназист Андрій виступав як свідомий українець, а всі герої — це або несвідомі національно, або таки свідомі „малороси". Чи так воно справді було тоді на Україні, і то в найбільше свідомій частині нашої батьківщини, бо майже біля Шевченкової могили коло Канева.

Б. Автор чомусь зменшив українську стихію, що була тоді далеко сильніша, ніж це бачимо в романі.

С. Але ж я читав рецензію Ів. Кошелівця в „Українських Вістях" (16. XII. 1948) і той критик написав, що Самчуків твір — це, мабуть „перший твір на тему української революції, написаний з таким всебічним знанням предмету, яке базується не лише на особистих спогадах і переживаннях, а і на сумлінних студіях історичних джерел".

Б. Самчук замолодий, щоб багато знати про ті часи. Можливо, що такий самий і його критик, Кошелівець, але в романі мало слідів з історичних студій. Ти знаходив в „Ості" ті місця, де герої цитують, і то в московському оригіналі промови Леніна, але про українських діячів знаходимо в романі тільки згадки ворожих українському світові людей. Про повстання в Києві оповідає автор при помочі листа 12-літнього гімназиста, немов боїться глибше придивитися цим явищам.

С. Бо автор хотів показати нашу революцію, як це вірно зазначив Кошелівець, „в дзеркалі українського хутора".

Б. Це правда, тут критик вірно став на авторовім становищі. Критик повинен вийти з авторового задуму, бо тоді тільки можлива справедлива критика, але ж біда тільки, що тоді мабуть не було таких по Гоголівськи „сонних" хуторів в Україні, як „Морозів хутір". Студентка Таня заявляє в осени 1918 року, що вона майже рік „не читала жодного часопису", а її брат Іван, чи не головний герой роману, боїться тоді, під Каневом, Росії і не радить Андрієві писати свої твори по-українськи, бо „Росія ніколи не допустить, щоб тут творилася якась нова культура". Той самий Іван досі нічого не чув про українську літературу. Він каже: „А хіба ж є така українська література".

С. Автор хотів, мабуть, показати нам, як творилася українська національна свідомість. Не тільки Таня й Іван, але й капітан Водяний, в кінці роману командант українських повстанців, на 62 сторінці говорять про те, що „Україна могла бути разом з Росією"...

Б. Так, це правда, але ж і твій критик, Кошелівець, вірно твердить, що ця зміна героїв зовсім психічно „не вмотивована".

С. Що ж ти, батьку, хочеш від Самчукових героїв? Та ж усі вони сильні, мужні, елеґантні, расові. В Маріяні було „щось певне, міцне, п'януче." А Іван Мороз — це „людина мужня, міцна, з залізною, міцною душею", і навіть зовнішньо він „міцно вродлива людина". Він до „всього чудово узгіднений в собі". Він і духово сама гармонія, бо всі „його почуття на місці і не одне переважає".

Б. Це дійсно таких „готових" уже героїв показує нам автор. Такий самий і його брат Андрій, той „дивний мужчина", що „йому всього двадцять років, а він уже муж", і тому Тетяна „горда своїм міцним, мужнім, молодим і м'язистим братом". Він дивиться просто в очі, він висловлюється отверто, слова його гнучкі і соковиті". Жаль тільки, що ці герої у всьому майже романі нічого не роблять, де могли б показати ті свої високі прикмети, тільки їдять, п'ють, танцюють, санкуються, кохаються,... і то в бурхливу українську зиму 1918—1919 років.

Це гарно читати в романі про „троє (може трьох?) міцних мужчин і про одну високу міцну жінку", але ми воліли б бачити, що вони „міцно" діють.

С. Можливо, що вони будуть діяти в другому томі.

Б. Може... але нащо було аж 584 сторінки в романі? Чи на те, щоб показати молодим читачам як Україна „їла" і то саме тоді, коли наша батьківщина криваво боролася на заході з по ляками, а на Правобережжі з московським большевицьким наїздником. Та ж це був листопад 1918, а потім січень 1919 року, це ж наші історичні пам'яткові дні, а в Самчуковім романі ані згадки про це. І це має бути твір, як пише Кошелівець, написаний „зі знанням" про нашу визвольну війну!

С. Та ж ти сам казав уже, що, можливо, автор мав зовсім інший задум. Він хотів дивитися на ті часи зі становища українського хутора. Хутір дивився на події так, як змальовано в Самчука, і тому ми програли криваві змагання.

Б. Якщо такий був авторів задум, то мусимо признати, що він був фальшивий. Не того очікувало громадянство від автора „Волині". А то навіть, єдиний готовий уже самостійник у романі Андрій, гуляючи, заявляє, що „яствіє і питіє веселіє Русі єсть". Знаємо, що й такі люди були тоді на Україні, але чи варті такі герої Самчукового пера? Коли б ми писали окрему статтю про Самчуків „Ост", то назвали б її так: „Роман про святки в Україні і... трохи про революцію".

С. Ти таки батьку, трохи пристрасно підходиш до автора.

Б. Зовсім ні! Порахуй сторінки в книжці, на яких автор розповідає про Різдво, новий Рік, Водохрещі і Великдень... і порівняй їх з тими сторінками, де малює революцію, тоді напевно признаєш мені слушність.

С. Може й так. Та автор захопився хутором, мабуть, він знає добре це життя з власних спостережень...

Б. Тож бо то й є! Самчук найкращим був у „Волині", і то в першому її томі, де він не виходив поза село. І тому невірно пише Кошелівець, що Самчук „свідомий своїх можливостей" і ніколи „не виходить поза їх межі". Автор не знає несільського життя, де люди вдягають фраки і смокінґи, він подібний до свого героя Андрія, що, бувши малим хлопцем, хотів скидати шапку на вулиці, в Каневі, коли побачив „правдивого" генерала.

С. Та ж автор жив довгі роки по европейських столицях і мав нагоду придивитися до міського життя.

Б. Чи ти багато знаєш про те, як живуть німці, хоч живеш уже чотири роки між ними. Ми живемо немов у замкненому ґетті у своїх таборах, подібно жила й давніша наша еміґрація. Щоб пізнати чуже собі середовище, треба його студіювати, як це робили давні реалісти-письменники. Кошелівець пише, що Самчуків роман, це „мистецьке вивершення українського реалізму". Але, мабуть, і критик не знає, як жили українські пани, бо до них треба зараховувати Івана, Петра, Лоханських та ґрафа Демідова. Та й сам Кошелівець непослідовний, коли все ж таки пише, що хтось „дотепно сказав, що Самчуків роман справляє враження добре зшитого з першорядного англійського сукна, — але... старомодного сурдута".

С. Та все ж таки не заперечиш, що автор талановитий письменник.

Б. Правда, але він сів на лаврах, і гадає, що талант — це вже все в письменника. Він нераз публично заявляв, що він „письменник з Божої ласки", але при тому забуває євангельську притчу про талант.

С. Зараз, щось подібне говорить і згадуваний тобою Андрій в романі... „Як довго будемо писати не з волі Божої, а химери людської, напевно ніхто не буде нас читати".

Б. Ось бачиш! Ця „химера людська", це наполеглива письменникова праця над творчим матеріялом, а „воля Божа" — це талант!

Талант у Самчука існує, а про „химеру людську" автор забуває.

С. Ти, батьку, забуваєш також, що автор писав у невідрадних умовах таборового життя.

Б. Ні, я знаю ці умови дуже добре. Але в Самчука ми не бачимо поступу вже від його „Волині". Я бачив одного нашого письменника, що написав довгу на 200 сторінок поему, живучи в Мюнхені в такій кімнаті, куди ніколи не заглядає сонце. Оця матеріяльна нужда, це окрема сторінка нашого культурного життя. Ти ж бачиш, як і ми живемо — чотирнадцять осіб в одній кімнаті, а в тому ще шестеро дітей. А на те все один стіл і двоє крісел...

С. Правдивої оцінки Самчукового твору ще не можна дати, бо ж це тільки перша частина, друга має зватися „Темнотою", а лише третя правдивим „Остом".

Б. Це правда! Дай, Боже, щоб автор краще написав дальші томи. Якщо можна судити з першого тому, то другий том буде про большевицьке панування на Україні, бо слова „темнота" вживає Андрій після арешту в ЧЕКА, а третій том малюватиме німців, як про це говорить назва „Ост". Так все ж таки „Морозів хутір" невірно змалював нам нашу боротьбу за волю, це тільки маленькі і до того характеристичні клапті з того всього, що було тоді на Україні.

С. Та в кінці твору вже й Іван, і навіть старий Мороз, бачать, що з ворогом треба боротися, що большевики і білі москалі — це такі самі вороги України.

Б. Так! Але тоді, літом 1919 року зайняли були Київ українські армії, що володіли малощо не цілим Правобережжям, а в романі про це ні згадки.

С. Але були заслабі, щоб тримати здобуте і тому, мабуть, автор про них не згадує.

Б. Може й так! Але тоді Самчуків твір неможна звати твором про українську визвольну війну, ані навіть твором про українську революцію, бо на Україні були тоді не тільки ті „свині із бісами", що про них автор згадує в мотто до свого твору (і в самому творі також!), але також і сотні тисяч української армії і тисячі українських повстанців, які проливали

кров за нашу політичну і соціяльну волю, а не тільки їли, пили і возилися санками по засніжених українських дорогах.

С. Та все ж „Морозів хутір" може бути добрим вступом до того, що буде в другому томі. „Розгортається і набирає розгону страшна незбагнута сила, без початку і кінця, без напрямку і без завдання. **Темнота**, що розправляє чорні крила над всесвітом і готова його закрити від обличчя сонця". Це так автор пише про руїнницький большевизм, що сьогодні загрожує світові.

Б. Але автор не показав нам і світові, що саме українці розуміли загрозу большевизму вже тридцять років тому і вже тоді, єдині і одинокі, зачали з ним боротьбу, яку й досі продовжують. Автор не протиставив большевизмові української ідеї. Один із його героїв, здається Іван, так і каже, що ми ніби то не маємо „ідеї". А це ж чиста неправда. Українські вояки, що своїми грудьми стримували ворожу навалу, знали добре, за що вони борються. А Самчуків герой, Петро Мороз, професор мистецької академії в Києві, заявляє, що в тому „аніже не розуміє. Він хотів розібратися, але бачить, що таки не розбере". І далі він каже: „Десь там у Сибірі, кажуть, воює Колчак, десь там на півночі є ще Юденіч. Десь там на півдні — Корнілов. Десь там на заході — Петлюра. І що ти з цього, брате, зрозумієш?" І це слова ніби свідомого українця—професора високої школи!

С. Автор не винен, що така тоді була наша інтеліґенція!

Б. Але його вина в тому, що в своєму творі не показав нам ніодного свідомого українського інтеліґента, а такі були на Україні вже і перед 1918 роком.

С. А що ти, батьку, думаєш про композицію роману?

Б. Автор сконцентрував дуже скупу дію біля родини Морозів і замкнув її за плотом Морозового хутора. Це зв'язало йому руки і він не міг згадати ані словом про те, що діялося тоді на Україні. Його герої дуже багато говорять, як вірно це зазначив Кошелівець. Твір розтяглий, його добрий стиліст зібгав би в двісті сторінок, бо Самчук часто повторюється, в нього нема економіки слова.

С. Як би з Гомера викинув усі так звані тавтології, то зник би ввесь чар старинної епопеї.

Б. Це зовсім інша справа! Ми могли б викинути з Самчукового твору десятки, а то й сотні сторінок і фабула в романі нічого не стратила б. Деякі літературознавці, домагаються, щоб кожний розділ у романі був немов окремою новелею. Що сталося б з „Морозовим хутором", коли б з такого становища дивитися на нього.

С. Це хиба чи не всіх українських повістей, про це писав Кошелівець у своїй рецензії: „Довгі важкі описи там, де вистачає одного легкого, гостропокладеного штриха.

Б. От бачиш!

С. Але мені подобається Іван. Він „не може лишити землі. Це для нього Альфа і Омега".

Б. Про це краще написав В. Стефаник у своїй коротенькій новелі.

С. Ти, як бачу, уменшуєш літературні твори сьогочасних письменників.

Б. Самчук змалював у своєму романі українську визвольну війну майже в карикатурний спосіб, і зменшив її до непізнання...

С. А може другий і третій том покаже читачам, що ти помиляєшся.

Б. Дай Боже! Але хиб першого тому вже не зможе направити. В автора є й такі місця в романі, що вказують його хист правдивого прозаїка.

С. Це певно сцена з чекістами на весіллі, та взагалі кінець твору.

Б. Так. Автор повинен забути всі твори, раніше написані, і не повторяти себе самого. Він мусить студіювати середовище, про яке пише, мусить брати за героїв своїх творів живих людей, а не тільки літературні схеми, (його герої, деколи говорять про персонажі прочитаних повістей). Ось я тобі наведу одне речення про Мар'яну: „Увійшла дуже елеґантна, **чиста і яскрава** Мар'яна". Скажи мені, чи епітет чиста потрібний? та ж це не дипісти в брудних бараках! А що мав би означати епітет „яскрава"?

С. Може автор мав на думці не фізичну чистоту.

Б. В цьому місці тексту напевно ні. А втім, ти пригадуєш собі ту сцену, коли Мар'яна вночі вбігла до кімнати Андрія, а Івана тоді не було вдома.

С. Автор хотів показати стихійну силу молодої жінки.

Б. Нехай і так, але тоді не можна говорити про її моральну чистоту.

С. Це саме зробив Іван, вже одружений з дочкою свого родича Микити.

Б. Знаю, але як це погодити з тою „гармонійністю" його почувань, про яку ми чули вище... Кінчаймо свою розмову.

Бачиш сам, що автор повинен дбайливіше ставитися до своїх творів. Якщо так буде він робити, тоді зможе збагатити наше письменство цінними творами.

С. Може на новій канадійській землі це йому вдасться.

Б. Дай Боже!

О. Мишуга

Пропаґанда атеїзму під маскою інтерпретації християнства

Недавно появилося ч. 5 журналу „Арка" за 1948 рік у видавництві „Українська Трибуна", Мюнхен, Дахауерштрасе 9/II. Головний редактор Юрій Шерех, образотворче мистецтво і оформлення Яків Гніздовський, секретар редакції Яр. Славутич.

Майже ціле число присвячене проблемам християнства, зокрема католицизму, літературі, мистецтву, почасти соціології.

В цій статті ставимо собі ціллю розглянути лише одну тему — чи це число журналу є документом позитивного ствердження християнства, чи заперечення його? Всі інші моменти, — літературного, мистецького, редакційного характеру і художньої якости — не зачіпаємо.

Число журналу відкривається вісьма цитатами Т. С. Еліота, Франсуа Моріяка, Поля Клоделя і Грегема Гріна про проблеми християнства і гравюрою Жоржа Руо „Платок Вероніки" з обличчям в терновому вінці.

Цитати підібрані і скомпоновані так, що вони підносять читачеві і суґерують йому ідею християнства, як соціального, лише земного, фактора, який не немає початку поза землею, християнство, як систему творену людським раціо, а не Богом об'явлену істину. Це твердження, очевидно, не відноситься до цитованих авторів, а лише до редакції журналу, що для означення природи і ролі християнства прибрала першу цитату, якою відкривається такими словами Т. С. Еліота:

„Християнській спадщині ми завдячуємо багато речей, крім релігії. Вона визначила розвиток наших мистецтв; їй ми зобов'язані нашою концепцією римського права, яке так сильно спричинилося до формування Західнього світу; вона дала нам наші поняття приватної і суспільної моралі. Нарешті через її посередництво ми сприйняли грецьку і римську літературу, що дала нам спільні літературні мірила. Єдність західнього світу лежить саме в цій спадщині християнства і стародавних культур Греції, Риму, й Ізраїлю, з яких ми проз два тисячоліття християнської ери ведемо наш родовід... Т. С. Еліот. „Єдність европейської культури".

Отже, з Еліота взято означення лише похідної ролі християнської релігії — її соціяльну функцію, земну, і поминено, опущено означення самого предмета християнства, як релігії. Подаючи в цій й інших цитатах проєкцію християнства, як звичайного соціяльного чинника, в дальшому змісті журналу цей „земний" чинник і відповідно трактується.

В першій статті журналу Юрій Косач в нарисі „Золота Тростина" про літературу католицької онови у Франції пише так:

„Вітчизняні спрощувачі, оці „simplificateurs terribies" за висловом Я. Бурггардта, прагнучи високостей христинської поезії, очевидно спрощують всю проблему. Консерватизм форми, церковницька екзальтованість гадано, горня тематика. Під цією декляративно-зовнішньою християнскістю (радше — конфесійністю) криється здебільша облуда святенника, модникування газетного лірика, або ж, у кращому випадку, — наївність провінційного буржуа, що, — як тривога, то й до Бога — святебними римами хоче заклясти демона доби воєн і революцій. Ще Юрій Липа глузливо оцінював оту легкість літературщини ad hoc: ось поети, волюнтаристи, ось марксисти, ось і тартюфики. Озброїтись біблійно-літургійною лексикою, бомбастикою лжеєремій, медвяною солодкістю сюсюкал — це так легко. Але з християнською поезією це має надто мало спільного. Усякий (зокрема у малокультурних і безтрадиційних суспільствах) нахил до бойового тонусу християнського мотиву неминуче вестиме до перебільшеного догматизму, моралізаторства й утилітаризму, себто до явищ, які поетичну субстанцію творчости відсуватимуть, або затемнюватимуть в інтересі тез і абстракцій.

Зовсім інакше є серед західніх суспільств, зокрема у Франції. Християнська, (точно беручи, католицька) поезія там зовсім не означає цілковитого підпорядкування догмі. Вона може бути, й у яскравих випадках буває навіть суцільним конфліктом з догмою й тільки в остаточному завершенні знаходить шлях до поєднання. Звичайно, тут не маємо на думці пересічних виразників руху тзв. Католицької онови в літературі, що є великою мірою, не так мистецькою, як світоглядово-політичною реакцією окресленого відламу французької спільноти. Цих пересічних сірявих, але поготів потрібних воїнів за духове оновлення в дусі католицизму, Емануель Муньє, сам — католик, називає „католиками арієргарду". Бойова релігійна свідомість, практикування віри, чітка підпорядкованість томістиці й догмам, врешті певна постава супроти суспільно-політичних проблем, а далі — плекання окремих естетичних норм, все це, звичайно, в перспективах великої й високоякісної творчости, потрібне. Все це може й повинно бути, або вже є засягом діяльности сугубо конфесійних літераторів. Вони потрібні для стрункої системи всесвітнього католицизму так само, як і пересічні сільські священики-кюре.

Але водночас з поглибленням бойового змісту онови, що еволюціонує в напрямі все рішучішої участи в світовому дебаті ідеологій і соціяльних

рухів, питання догматизму й утилітаризму, зокрема на мистецько-літературному секторі, втрачає свою гостроту. Християнскість (католицкість) у доменах письменства, театру, образотворчого мистецтва, це передусім проблема культури. Бо ж і католики не заперечують твердження В. Гюго, що „література це культура (ciwilisation у французькому розумінні означає культуру). А якщо культуру розуміємо, як інкарнацію **систем вартостей**, тобто діялектично, то „католики аванґарду", послідовно, визволяють себе від проблем вузько-конфесійних і догматичних, як неістотних для кінцевої, універсальної мети католицизму. Саме тому Франсуа Моріяк, передовий католицький письменник Франції, незвичайно сміливо й навіть єретично, виступає проти надмірного панування філософії в письменстві. В антитезі до свого попередника католика — романіста П. Бурже, який вітав у письменстві моралізаторство, Моріяк домагається не „виховного моралізування", а тільки й насамперед „людської правди".

У другій статті Володимира Кримського „Жорж Бернанос" і проблеми нашого часу", в останньому її абзаці (стр. 12) написано так:

„Бернард Шов сказав: „Диявол, щоб урятувати людину від нападів справжньої християнської віри, зробив їй ін'єкцію малих доз християнізму". В цьому цинізмі старого криється одначе глибока правда: немає гіршого, як половинчасті люди, в яких не розібрати, де добро, де зло, немає шкідливого для церкви, як безпринципність, як м'якушева порода визнавців. Це саме стосується й до народу. Якщо вірити в Бога — полум'яно, якщо ні — то по-диявольськи проклясти. Середини немає. Середина — це відкрити дорогу для ворогів. Це здавати свої позиції. Це зрада".

Правда, до цієї статті в „Арці" редакція від себе додала ремарку: „В частині статті, де Шановний Автор говорить про українську еміґрацію, Редакція вважає його думки за дискусійні".

З точного змісту цієї ремарки виходить, що не вважає дискусійним цитованого уступу, бо в ньому не згадано „про українську еміґрацію".

Цитована стаття В. Кримського стверджує інтеґральну догматичність християнства в усіх без винятку проявах його в житті людини, бо, як сказано в Святім Письмі: „Хто не є ні холодний, ні гарячий, виригне того Господь з уст своїх".

Нас не цікавить, чи Юрій Косач й свого товариша по журналу В. Кримського з його приведеною цитатою, зачисляє до „вітчизняних спрошувачів", „малокультурних і безтрадиційних суспільств", якими він починає перший абзац приведеної вище довгої цитати, а обмежимось лише до аналізи його стверджень, діяметрально-протилежних В. Кримському і християнству.

В першому абзаці цитованого уступу в словах: „усякий.." і до кінця фрази й уступу твердить, що в християнській поезії стан, при якому **християнський догматизм може відсовувати, або затемнювати поетичну субстанцію в інтересі тез і абстракцій**, тобто християнських догм. Таким чином, за Косачем, в „справжньому" християнському мистецтві існують два рівнорядні компоненти — догматизм „тез і абстракцій" і „поетична субстанція", які взаїмно між собою змагаються. Цей висновок Ю. Косач цілком підтверджує, кажучи „християнська поезія зовсім не означає цілковитого підпорядкування догмі... вона буває навіть суцільним конфліктом з догмою і тільки і в остаточному завершенні знаходить шлях **до поєднання".**

До поєднання — **з чим?** з „поетичною субстанцією"?, яку в конкретнішому окресленню цитований тут же В. Кримський називає „дияволом"?

За Ю. Косачем саме поєднання Бога з дияволом є стрижневою ідеєю християнської поезії, бо твердження В. Кримського: „Якщо вірити в Бога — полум'яно, якщо ні, то диявольськи проклясти" в інтенціях філософії Ю. Косача є „сірявою церковною екзальтацією", „біблійно-релігійною лексикою".

Співжиття і співдіяльність Ю. Косача і В. Кримського на двох сусідніх листках „Арки" об'єднує і мирить головний редактор Юрій Шерех, який свого часу на сторінках ч. 3. збірника МУР в статті „В обороні великих" (у нього ще є й „оборона малих") в розділі під мотто Тичини: „Молюсь не самому духу, та й не матерії", запитує „Матеріялізм? Ідеалізм?"... і відповідає: „...вони обидва (матеріялізм і ідеалізм) виявили себе безнадійними банкротами перед пізнанням складности життя, як ми його сприймаємо і розуміємо". А на дальше питання: „коли не те й не друге, то що?" — Ю. Шерех відповідає:

„Слово мають філософи — фахівці. Але ті філософи-фахівці, які не перебувають в полоні завчених слів, дефініцій і схем". Так Ю. Шерех грацийно ухиляється від „невеликої людини" з відповіддю на філософську проблему... щоб засісти редаґувати журнал „літератури, мистецтва й критики" і спокійно провадити роботу по пропаґанді „поетичної субстанції", яка конфліктує з християнськими догмами, в „справжнє" християнських літературі і мистецтві, в додатку католицьких.

Ю. Косач в третім абзаці приведеної цитати так і пише:

„А якщо культуру розуміємо, як **інкарнацію системи вартостей** (розрядка автора О. М.), тобто діялектично, то „католики аванґарду", послідовно, визволяють себе від проблем вузько-**конфесійних і догматичних, як неістотних для кінцевої, універсальної мети католицизму".** (Підкреслення наше О. М.). Саме тому Франсуа Моріяк, передовий католицький письменник Франції, сміливо й навіть єретично, виступає проти надмірного панування філософії в письменстві".

Ми думали й думаємо, що християнське, католицьке й не католицьке мистецтво, з різною силою внутрішнього напняття і мистецької (фахової) досконалости, відтворює **САМЕ вічні і незмінні догми християнської філософії** в їх конфлікті з „поетичною субстанцією" — дияволом, бо всяке мистецтво є завжди лише засобом висловлення певної філософії, а не „мистецтвом для мистецтва". Тому всяке мистецтво в своїх основах є догматичне.

Ю. Косач сам прекрасно це знає й розуміє, але нас намагається переконати в противному, а саме в тому, що „католики аванґарду" Франції саме стремлять до адогматичности християнського католицького мистецтва, бо це, мовляв, не відбігає від кінцевої універсальної мети католицизму.

Таке твердження нічого спільного немає ні з фактичним станом справи, ні з тенденціями, які панують в католицькому світі Франції. Багато разів згадуваний в статті Ю. Косача французький католицький письменник Поль Кльодель написав новелю „Юда", в якій дає прекрасну синтезу „поєднання" догм християнства з „поетичною субстанцією" і розкриває образ носія ідеї такого „поєднання" Юди.

Ю. Косач, аби довести ідею „поєднання", посилається на Франсуа Моріяка, який, за довільною передачею Ю. Косача, „ніби то" незвичайно сміливо і навіть єретично виступає проти **„надмірного** панування філософії в письменстві" (Підкреслення наше О. М.). Така метода доказу, делікатно висловлюючись, є звичайним пересмикуванням карт: на захист те-

зи про **звільнення** католицького мистецтва від (християнського) догматизму, за вуха притягається арґумент про **обмеження** панування філософії в письменстві. Ю. Косач (це нам відомо не від нині) за **віддогматизацію** християнського письменства (і не тільки письменства), а Ф. Моріяк за **мистетизацію** письменства, за вилучення з нього і обмеження філософського резонерства. Цілком очевидно, що віддогматизація письменства від християнських догм, так бажана Косачеві, нічого спільного не має з відрезонерствуванням християнського письменства, зі звільненням його від формалістичної схоластики, що має на думці Ф. Моріяк (в довільній передачі Ю. Косача).

Ю. Косач, будучи послідовним, так означує трагедію людини в християнському окцидентальному світі:

„Зміст трагедії в окцидентальному християнському сенсі — це людська можливість протиставитись Богові, вести навіть проти Нього й Його ласки безвиглядну боротьбу. Світ, кермований Богом, ласкою й любов'ю Його, первісно не знає трагедійного моменту. Щойно здатність людини позбавити себе ласки, — отже гріх створює трагічний конфлікт. Кожна християнська трагедія, є проте, дискусія богоборної людини з Богом. Вибравши гріх, людина піддає себе Божому Судові, який й вивершує трагедійність, так, що людина, якою б грішною не була, в результаті все одно повертається до джерела правди"...

За інтерпретатором окцидентального християнства Ю. Косачем, в цьому християнстві немає проблеми добра і зла, а є „дискусія богоборної людини з Богом", є не „повстання проти Бога", а „протиставлення Богові", не антитези „повстання і покора", як формула відносин людини до Бога, а синтеза двох рівнорядних катеґорій: „протиставлення-поєднання".

Др. Донцов в недавньому своєму рефераті „Хрест проти диявола" сутність окцидентально-християнської трагедії висловлює словами не християнина Горація:

„Коли корились ми богам —
І нам корився світ..."

бо — за словами того ж Горація, — коли повстанеш проти божества, то воно, розгніване, покарає бідами. „Окциденталіст" Горацій свою культуру ніяк не розумів, як „дискусію" з Богом, а лише, як „або покору, або бунт", за його поняттями, Бог не вступає з людиною в „дискусію", а за дискусію" карає.

Для Ю. Косача не існує того факту, що два розбійники, які були розп'яті по обох боках Христа, стanули перед Богом **з різними** позиціями: Христос простив і розбійника, як той покаявся, **але нерозкаянному не дав прощення.**

В цьому образі єдиний зміст трагедії людини-християнина. Її спасіння в її руках, а за Косачем „всьо равно" — „який би ти грішний не був, все одно, **без твоєї волі,** повернешся до джерела правди".

Це „всьо равно" для грішника розкаянного і нерозкаянного перед Богом приводить Ю. Косача до таких філософічних реплік (стр. 7):

„...Недавно обурювався один із наших ідеологів передучорашнього дня, як можна поєднувати гуманізм із християнством! Не лише Ф. Моріяк поданими словами, але й такі католицькі філософи, як Ж. Марітен, або Е. Муньє, стверджують, що християнскість це й є гуманізм"...

Це мимоволі нам асоціює пропаґанду духовних друзів Ю. Косача, які в двадцятих роках у своїй бруковій пропаґанді твердили: „Христос был первым коммунистом, а попи испоганили его науку, а потому... бей попов".

Ми нагадуємо Ю. Косачеві твердження неназваного ним ідеолога передучорашнього дня, як воно звучить в ориґіналі:

„Гуманізм, що в принципі не визнає абсолютних норм моралі, є формою атеїзму, який, спекулюючи термінами **зовнішньо** наближеними до християнських, веде боротьбу з засадами християнства зсередини" (підкреслення наше О. М.).

На стор. 10 в тому ж числі „Арки", в статті В. Кримського з аналоґічного приводу написано таке:

„Ширяться намагання — релігію заступити гуманізмом. Проти цього виступив письменник-соціяліст І. Сільоне, **знаний і вислів Честертона, що порівнювати релігію до гуманізму — це так само, як річку до багна..."** (підкреслення наше. О. М.).

„Передучорашній ідеолог" назвав гуманізм атеїзмом, тобто чимось протиставним християнству. Співтовариш Ю. Косача по „Арці" В. Кримський разом з Честертоном порівнює релігію і гуманізм з „річкою і багном".

Чи й вони — В. Кримський і Честертон „передучорашні" „вітчизняні спрощувачі" і „герої бляшаних фраз", як висловився в іншому місці другий автор цього ж числа „Арки" — Гр. Шевчук в другому місці (в часописі „Українські Вісті")?

Чи може головний редактор Ю. Шерех не помічає, як в одному місці свого журналу доводить, що „біле є чорне", а в другому навпаки? І помічав, і знає, і розуміє, бо він вже давно відповів на це питання: „Матеріялізм? Ідеалізм? — Чепуха — вони оба безнадійні банкроти", а Гр. Шевчук йому допоміг — скоментував: „а носії цих проблем герої бляшаних фраз".

Для чого ж потрібна ця мутна вода розведена в „Арці"? А для того, щоб ловити карасів в роді В. Кримського, який забув, що „блажен муж, іже не іде на раду нечестивих", а через таких карасів „Арка" заарканює в своє „гуманістичне багно", парафразуючи Честертона, других багатьох карасиків.

Жюль Банда, французький есеїст, жид (не християнин) написав французькою мовою книжку „Зрада клерків", в якій він каже: „Клерки (інтелектуалісти) затратили сьогодні свою високу ціль — вести до правди, та за копійку зрадили народ, що його мали б вести до правди".

З цього ж приводу, згадуваний в ч. 5 „Арки" англійський поет, журналіст, в ширшому сенсі християнський інтелектуаліст, пише так: „...Звичайний злочинець є лиха людина, та принаймі є вона рівночасно умовно добра людина. Вона (ця людина) каже, що коли тільки усунути деяку перешкоду — наприклад, багатого вуйка, тоді вона готова прийняти світ і славити Бога. Злочинець — це реформатор, але не анархіст. Він хоче очистити святиню, та не зруйнувати її. Натомість шкідник — філософ хоче не перемінити річ, а знищити, зніґілізувати її... Сучасний світ затримав усі ці частини поліційної практики, тиранські і надміру жорстокі, ограблювання прошаків, шпіонування нещасливих. А поминув найгідніше для поліції діло: карати великих державних зрадників і великих церковних єретиків. Я ж завжди маю сумнів у тому, чи маємо ми право, коли цих не караємо — карати когонебудь взагалі?"

(Обидві цитати подано за журналом „Життя і слово" ч. І. Інсбрук).

Але ж внесенню такого роду думок з західнього світу в український еміґраційний світ поставлено „ферботен" Шерехами і Косачами, а на сторожі цього „ферботен" поставлено ліцензіовану пресу, яка для власних невігласів назве ці ідеї „передучорашніми", „модникуванням", „церковною екзальтованістю", „наївним провінційним буржуа", що „святебними римами хоче заклясти демона доби воєн і революцій", як деклямує за Леніним-Сталіним-Марксом-Енгельсом Ю. Косач.

І хоч він у своєму нарисі, радше бедекерові з французької католицької літератури нагромаджує силу імен, цитат, умовиводів і висновків, от хоч би в роді такого:

„Бернанос — ідеолог реформи християнства, його активізації. Його „внутрішня візія дійсности" — злий диявольський світ облуди, брехні і насильства. Єдиний вихід — войовнича церква і готовість вірних до „хресної муки й до полум'я", та читач вже знає з цитованого вгорі, що це „пересічний сірявий" „католик арієнґарду" і не він веде католицький світ і літературу".

В такій препарації і перестановці „арієнґарду" і „аванґарду" колись ми читали з совєтської преси в фраґментах і уривках націоналістичну ідеологію Д. Донцова на Україні, але читачі „арієнґарди" і „аванґарди" міняли місцями. Це стверджує й сам Ю. Косач на стр. 5, згадуючи про Хвильового і М. Куліша, коли каже, що вони були українськими письменниками, але він, Косач, не доказує правди до кінця: Хвильовий (щодо М. Куліша ми сумніваємось) попав в „арієнґард" „загірної комуни", а коли це зрозумів, усвідомив і вернувся в „аванґард" національної України, то для його особисто це було вже запізно — він опинився з переламаним хребтом, духово і фізично. Як християнин вважаю, що Хвильовий тягару Христа свого просвітління не виніс до кінця своєї Голготи і заломився, коли застрілився. Він був неодиноким, трагедія Хвильового була трагедією не одної **української** людини, але від того Хвильовий не стає ще прапором ідей української літератури, а лише мементом для неї. Щодо Миколи Куліша, то нам здається, що він й не попадав в чужі „арієнґарди", щоб потім перешиковуватись на українські „аванґарди", а від початку й до кінця належав, з більшою, чи меншою виразністю, до українського аванґарду.

В. Кримський моттом для своєї статті „Жорж Бернанос і проблеми нашого часу" вибрав слова Ж. Бернаноса:

„Велике нещастя цього світу не те, що на світі є невіруючі в Бога, але те, що ми літеплі християни".

Як згадано вище, редакція журналу думки автора про українську еміґрацію вважає за дискусійні.

При перегляді цілої статті, ми найшли лише одне місце в цілій статті, де згадана українська еміґрація, думки про яку редакція вважає за дискусійні. Це місце звучить так:

„Одна з основних недуг українського еміґраційного життя, — безперечно, брак принципів в усіх ділянках нашого індивідуального та суспільного життя. Але ця недуга питоменна високою мірою теж і не еміґраційним середовищам, і не українським. **Здається,** сьогоднішня днина тим і характеристична, що проти ясно окресленого, войовничого та безкомпромісового діялектичного матеріялізму та його реалізації в політиці, не стоїть на другому боці нашого життя сила, що так само рішуче боронила б свої позиції, і то не лише в обороні, але ще більше в наступі. Від деяко-

го часу цю прогалину має виповнити, **здається,** католицька церква, християнська віра". (Підкреслення наше О. М.).

Отже В. Кримському, християнські інтенції якого в статті не викликають сумніву, **„здається" лише, „що від деякого часу"** християнська віра, через розбудовані на основі її догм соціяльні інститути, врятує людство. Автор статті В. Кримський через своє **„здається"** лише **припускає,** що християнство врятує людину і людство. Редакція „Арки" йому притакує — „так, це питання дискусійне". Чому ж би після того спільного висловлення згоди В. Кримського і редакції про те, що питання про врятування Европи, України і світу лише на шляхах християнської онови **є дискусійним,** не засісти за одним столом з віддогматизованими християнством Ю. Косача в попередній статті?

Чи не тонким сарказмом звучить приведене вгорі, перед статтею В. Кримського мотто-цитата Ж. Бернаноса? Чи не В. Кримського мав на увазі Ж. Бернанос, кажучи про „літеплих християн", яким лише „здається", що їх врятує Христос і віра Христова?

„На диявола хрест, на неприятеля шабля!", як мотто до свого реферату „Хрест проти диявола" приводить Др Д. Донцов — слова полковника Єрмоленка з часів Богдана Хмельницького. (Реферат прочитано в Торонто, Канада 22. лютого 1948 р.).

Для В. Кримського **лише здається**, що на диявола діє хрест, а для Ю. Косача (проти чого редакція дискусійних застережень немає жодних) взагалі не існує проблема „хреста й диявола", а є боротьба людини з Богом, дискусія з Богом.

Др. Д. Донцов не знає **здається,** бо знає „так-так" і ні-ні?, бо що більше того, те від злого" і за те його так люто ненавидять і опльовують Косачі, Шерехи, єднаючи собі „тоже християн", яким „здається".

В дальшому викладі статті В. Кримського є багато чудесних місць, як от цитоване вище місце з Честертона про християнство і гуманізм, як про річку і багно. Або ще:

„Не оборона, а активна постава до життя. Це сьогодні конечне. Заховатись за оборонними лініями не можна."

Хіба ця фраза не відповідає висказаній вгорі в тому ж рефераті Д. Донцова мислі?:

„Християнство — це не рожева водичка гуманности і доброчинности, це релігія войовників Христових, які не уникають конфліктів, не „за хрести ховаються від сатани" (Шевченко) лише борються з ним під знаком Розп'ятого".

Так, відповідає, скаже читач. Але в чому справа, про що пря?

Про „маленьку„ деталь — В. Кримському все це **лише здається,** що Україну врятує християнство, а Д. Донцов твердить: „На путь спасіння виведе нас тільки велика ідея **боротьби за християнізацію України",** Европи і світу. Так, як Д. Донцов, вірить і думає і цитований В. Кримським Ж. Бернанос, Дж. Честертон і другі автори.

Золоті слова каже В. Кримський:

„Червяк точить інтелектуала не менше, як дрібного буржуа, французького Дюпона, німецького Макса, українського „здеклясованого інтеліґента"... Інтелектуал, який втратив в серці віру в Бога, який може і відвідує щонеділі церкву, але немає віри, немає почуття християнської принциповости, цей інтелектуал відкриває дорогу поневолювачам нороду"...

Чи не є отим червяком, що точить душу інтеліґента, його **здається,** що ставить всю проблему ролі християнства для людства в його сучасну (і в усяку добу) під сумнів, на дискусію? І чи не цей червяк об'єднує Ю. Косача, Ю. Шереха, для якого „все плюральне", з В. Кримським, для якого „здається не плюральне", на що Ю. Шерех милостиво подає „це в усякім разі дискусійне" і на тому врадований В. Кримський погоджується, бо їх об'єднує один червяк, який у одного виїв душу, а у другого шашлює.

В розглянутих статтях яскраво виступає ціле обличчя журналу, решта матеріялу в ньому поміщена, в більшій, чи меншій мірі, включаючи й мистецьке оформлення, до того допасована:

„Аванґардне" християнство, зокрема католицизм, йде по „правильному" шляху віддогматизації в уяві Ю. Косача і його редактора. В. Кримським, **яким здається,** що католицизм все таки повинен би бути догматичним в ділах віри і дії, милостиво дозволяють сумніватися і ставлять це **здається** на дискусію, чим Кримські страшно вдоволені („наші сумніви друкуються рядом з безсумнівним Ю. Косачем!"), а „ідеологів передучорашнього дня, які ставлять „хрест проти диявола" віддають анафемі", як „сірявих, вітчизняних спрощувачів і облудних святенників".

Такий ідеологічний стрижень подано українському читачеві в ч. 5. журналу „Арка", як стрижень сучасної християнської Европи, до якого вона прагне.

В. Щербаківський

Олекса Повстенко: Історія Українського Мистецтва, ч. І, Нюрнберг-Фюрт 1948, ст. 55+50 табл., 4°.

Видання дуже гарне, гарна обгортка з графічною оздобою, роботи самого автора. Ілюстрації розміщені з великим смаком. Деякі з них уже досить відомі, деякі з'являються в українській науковій літеротурі вперше. Як, напр., фотографії херсонеських руїн і розкопів, пляни дому в Ольвії, перекрій і плян гробниці в Ґорґіпії (Анапії), фризи бронзових кадил, керамічний орнамент Л. Чикаленка тощо.

Текст написано легко й цікаво. Спочатку спинюся на деяких недоглядах, передусім коректурних помилках: на ст. 10 — с. Евлинка, а треба Евминка; на ст. 41 стоїть „на Васютинській горі", а треба на Васюринській; або на ст. 40 „нікопільська ваза, знайдена в Чортомлику", а треба в Чартамлику, бо **Чартам** це по-турецькому значить щука, а Чартамлик це „щуча ріка". На Чортомлик перевернув цю тюркську назву наш народ, посвоєму її зукраїнізувавши.

Помітна непослідовність у клясифікації мистецтва. Так, напр., в одному місці автор говорить про чуже мистецтво на Україні, грецьке, чи інше, а в другому, згадуючи про кам'яні баби і тзв. збручанський Світовид, не зазначає, що це теж чуже мистецтво. Проте це не так хиби, як справа погляду автора на територіяльне мистецтво. Також джерела, що ними користувався автор, далеко неоднакової вартости, та це залежить безперечно від тих умов, в яких ми тепер усі перебуваємо. Але, на жаль, це примушує нас ставитися з деякою обережністю до ілюстрацій, поміщених у цьому випуску. Слід було ставляти під рисунками ім'я авторів і назви їх

праці, бо тоді читач міг би орієнтуватись, яким ілюстраціям можна вірити, а до яких треба ставитися cum grano salis.

Так, напр., автор серед своїх джерел наводить Monumenta Architecturae Ukrainae В. Січинського. Це видання має дуже претенціозну назву і, хоч було в свій час дуже рекламоване, не відповідає своєму змістові. Назва Монумента вимагає, щоб рисунки відповідали дійсності, були провірені в маштабі і пропорціях частин, по змозі паралельно з представленими фотографіями та з точною вказівкою на джерела. А в Монументах Січинського пропорції зовсім неправильні, в деяких випадках це відразу впадає в очі, і не вказані джерела, якими він користувався. Отже для серйозного користаня ці Монументи не годяться. На це вже звернув був увагу покійний проф. Д. Антонович.

Слід сподіватися, що в дальших частинах своєї „Історії" п. Повстенко зважатиме на завваги, та подасть додатково джерела ілюстрацій I-го випуску. Бажано також, щоб автор нумерував рисунки, бо без того не можна буде покликуватися на його цікаву працю. Годилося б йому вживати й відсилачів для вказівки джерел, на яких основує те чи інше своє твердження, надто, коли протиставить два, або більше поглядів. Тоді неодмінно треба точно зазначати авторів та їх праці і навіть сторінки, звідки взята дана цитата. Так, напр., на ст. 20 читаємо: „найновіші археологічні відкриття виявляють факти використовування наших копалень мідної та залізної руди і в добі енеоліту (останні розкопи в Констянтинівці)". Це дуже велика новина, що в енеоліті наші люди здобували залізну руду. Цікаво знати і автора розкопів і методи його дослідів, щоб справдити цю вістку, бо в енеолітичній добі відоме було тільки метеорне залізо і то лише в Єгипті: з нього вироблялися дорогі дрібні речі.

Треба сказати, що вибір ілюстрацій назагал дуже вдалий, а деякі з них навіть цікаві. Так, напр., на ст. 51 дуже цікавий образок „Присяга князя Ігоря і його дружинників перед образом Перуна" (з Кеніґсберзького літопису)". Мусимо звернути увагу на ст. 55, де сказано: „Ріпіди, або тзв. сонця". Ріпідами звалися власне не зображення сонця, а віяла. Всі коректурні й друкарські помилки I-го випуску слід виправити, а поправки долучити до 2-го випуску. Бажано також, щоб у дальших випусках такі недоліки не повторялися, а тоді видання буде мати більш европейський характер і виграє на науковості. В усякому разі, не вважаючи на зазначені дрібні недоліки, 1-ий випуск праці п. Повстенка свідчить про нього, як про визначну наукову силу. Він є автором цікавим, має у своєму розпорядженні багато наукового матеріялу і то доброго, і, не вважаючи на незвичайно тяжкі обставини, в яких перебуває, робить добре діло. Видно він має багато енерґії і впертости, має здібності й знання, а до того є добрим рисівником, про що свідчать його рисунки, то можна сподіватися, що доведе свою працю щасливо до кінця. Думаю, що завважені мною недоліки в дальших випусках своєї праці автор виправить і в результаті ми дістанемо дуже гарну і корисну книжку про українське мистецтво.

На видавничий фонд Літературно-Наукового Вісника поступило:

1) Конюх Дмитро 10 МН., 2) Кокодинський Л. 10.—, 3) Підгайний В. 5.—, 4) Підгайний Б. 5.—, 5) Бойченко О. 5.—, 6) Добряновський В. 5.—, 7) Фідченко Іван 5.—, 8) Турчин О. 5.—, 9) Москалюк Федір 5.—, 10) Никитченко Панас 5.—, 11) Климків Федір 2.50, 12) Курило Євген 5.—, 13) Шашаровський В. 5.—, 14) Волос М. 5.—, 15) Петрів Г. 5.—, 16) Сидорак В. 5.—, 17) Пурий Р. 5.—, 18) Пурий І. 5.—, 19) Заяць Б. з Бельгії 1 ам. дол.

Authorized by Hq. EUCOM, Civil Affairs Division. Authorization No. UNDP 221.
Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg.

Літературно-Науковий Вісник

Адреса Видавництва:

(13b) München 26., Schliessfach 32.

GERMANY

В інших краях ЛНВ можна замовляти в заступників:

Анґлія:
Evhen Harasymczuk
N. S. Wing-Hostel
Leigthon-Buzzard
Beds. (Site 11, N. 318)
Gr. Britain

Арґентіна:
Jaroslau Trakalo
C. Ascasubi Nr. 330
Wilde F.C.S. Avellaneda
Buenos Aires
Rep. Argentina

Бельґія:
Mgr. Pryszlak Jaroslau
25 rue de l'Industrie
Bruxelles 4
Belgique

Венезуеля:
Ostap Sigerycz
Barquisimeto Correza 19|2
Venezuela-America del Sur.

Голяндія:
Prof. Borowskyj M.
Beethovenstr. 10
Amsterdam
Niederland

Канада:
Mrs. Mary Voluhatuke
P. O. Box 67
Swan Plain
Sask. Canada

Китай:
Mr. John W. Sweet
P. O. Box 4098
Shanghai
China

U. S. A.
Wolodymyr J. Kowal
72-6-7th Street
New York 3. N. Y.
U. S. A.

Туніс:
Dr. Sawczak Wolodymyr
Boite Postale 15
Ain—Draham
Tunisie (France), Africa

Франція:
Julian Zablockyj
26 Rue de Montholon
Paris 9-e
France

Швайцарія:
Prokop Roman
Transitfach 1376
Bern
Schweiz

Швеція:
Skobowycz Bohdan
Alingsasvagen 26
Hammarbyhöjden
Stockholm
Sverige

Ціна цього числа у кольпортерів і заступників 4·- нм. При оплаченому замовленні у Видавництві 3·- нм. За кордонами Німеччини 1 ам. долляр або рівновартість в місцевій валюті за існуючим курсом.

Редактор В. Шульга.